

ROZNIK TORUŃSKI

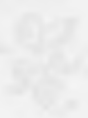
ROZWIĄZANIE

II-gi 092. 027439/27

ROČNIK TORUŃSKI

27

WYDAWCA: WYDZIAŁ HISTORII I SPOŁECZNOŚCIOZNAWSTWA UNIWERSYTETU TORUŃSKIEGO

TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW TORUNIA

Komitet Redakcyjny „Rocznika Toruńskiego”:

Marian Arszyński, Marian Biskup, Jadwiga Chudziakowa, Karola Ciesielska, Kazimierz Przybyszewski, Janusz Tandecki, Mieczysław Wojciechowski

Redakcja „Rocznika Toruńskiego”:

Redaktor: Bogusław Dybaś

Asystent redaktora: Anna Ziemlewska

Opracowanie redakcyjne: Bożena Sołtys

Projekt obwoluty, okładki i strony tytułowej: Zygfryd Gardzielewski
Na pierwszej stronie obwoluty: fragment panoramy Torunia z 1594 r. w epitafium Neisserów w kościele Najświętszej Marii Panny w Toruniu (fot. Waław Górski); na czwartej stronie obwoluty: logo wpisu Torunia na listę światowego dziedzictwa UNESCO (proj. Lech T. Karczewski)

Tłumaczenie streszczeń: M. Tandecka i J. Kearns (jęz. angielski), A. Motybel (jęz. niemiecki)

Adres Redakcji: Towarzystwo Miłośników Torunia, ul. Franciszkańska 15/21 (Planetarium), 87-100 Toruń, tel. (056) 6226430
e-mail: dybas@cc.uni.torun.pl

Wydano z dotacji Urzędu Miejskiego w Toruniu

ISSN 0557-2177

Wydanie I. Nakład 300 egz.

Ark. wyd. 20. Ark. druk. 24,75.

Druk: Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL w Inowrocławiu

K. 269/01

Spis treści

Artykuły

- Roman Czaja*, Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO a badania nad przeszłością Torunia i Lubeki 7
- Zbigniew Nawrocki*, Przebieg starań Torunia o wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO z perspektywy Miejskiego Konserwatora Zabytków 17
- Jan Falkowski*, Toruń i byłe województwo toruńskie 23
- Roman Bäcker*, Przekształcenia świadomości politycznej i struktur regionalnych elit politycznych w latach 1980–2000. Casus społeczności województwa toruńskiego 39

***

- Renata Skowrońska-Kamińska*, Elita polityczna Starego Miasta Torunia w latach 1440–1454 47
- Eugeniusz Gąsiorowski*, Panorama Torunia z epitafium Neisserów z 1594 roku 73
- Katarzyna Kluczwajd*, Dzwony w toruńskim Ratuszu Staromiejskim ... 99
- Jerzy Dygdała*, Zmienne losy kupca i przemysłowca Chrystiana Andrzeja Ruttiga (z burzliwych początków toruńskiego kapitalizmu w XVIII wieku) 113
- Andrzej Tomczak*, Udział środowiska toruńskiego w powstaniu Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej 137

Sylwetki

- Janusz Tandecki*, Zenon Hubert Nowak (1934–1999). Sylwetka toruńskiego uczonego 153

Źródła

<i>Waldemar Rozynkowski</i> , Sprowadzenie Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej do Torunia w 1920 roku w świetle dokumentów	159
--	-----

Recenzje, noty

<i>Magdalena Niedzielska</i> , Kilka uwag na marginesie wystawy „Toruń 1793–1920. Miasto pogranicza”	167
Historia Torunia, pod red. M. Biskupa, t. 1 (<i>Roman Czaja</i>)	181
Krzysztof Mikulski, Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku (<i>Tomasz Jasiński</i>)	185
Noty (<i>Anna Ziemiańska</i>)	189

Kronika, informacje

<i>Maciej Krotofil</i> , Sprawozdanie z posiedzenia Sekcji Historycznej To-Mi-To	197
<i>Bogusława Wawrzykowska</i> , „Odkrywanie przeszłości” – stała wystawa archeologiczna w Muzeum Okręgowym w Toruniu – Dom Eskenów	203
<i>Hanna Muzalewska</i> , Spuścizna Marii Znamierowskiej-Prüfferowej (1898–1990) w Muzeum Etnograficznym w Toruniu	210

***

<i>Urszula Zaborska</i> , Bibliografia miasta Torunia za lata 1998–1999 ..	215
Contents	391
Inhaltsverzeichnis	392

Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO a badania nad przeszłością Torunia i Lubeki

Roman Czaja

Decyzję Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO, podjętą na posiedzeniu w Neapolu 4 XI 1997 r., o wpisaniu Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa zgodnie uznaje się za wydarzenie o historycznym znaczeniu dla naszego miasta. W czasie organizowanych z tej okazji w styczniu i czerwcu 1998 r. uroczystości wielokrotnie wyrażano radość i dumę z faktu, iż toruński zespół zabytkowy zaliczony został do dóbr kultury „o wyjątkowej, uniwersalnej wartości” i znalazł się w nielicznej grupie wybranych zabytków wspólnie z kompleksami staromiejskimi tak wspaniałych ośrodków jak Rzym, Florencja, Siena, Grenada, Paryż, Praga czy Lubeka. Docenienie przez grono najwyższych autorytetów w dziedzinie ochrony zabytków autentyczności i oryginalności toruńskiej Starówki zbiegło się z likwidacją województwa toruńskiego i przez część mieszkańców Torunia mogło zostać uznane za formę dowartościowania lub zadośćuczynienia za utraconą „stołeczność”. Rozumiejąc dumę i radość, a także doceniając sławę i splendor związane z wpisem na listę UNESCO nie wolno jednak zapominać o związanych z tym faktem obowiązkach. Marian Arszyński – badacz, który w wybitny sposób przyczynił się do opracowania dokumentacji przedłożonej Komitetowi Światowego Dziedzictwa UNESCO – kończy swój artykuł przedstawiający starania o wpis Torunia niezwykle słusznym przypomnieniem, iż miejsce na Liście to także „odpowiedzialne zobowiązanie do dalekowzrocznych, energicznych i odpowiedzialnych działań na rzecz zachowania i wyeksponowania jego wyjątkowych walorów zabytkowych”¹. Podobną uwagę znajdziemy również w opubliko-

---

¹M. Arszyński, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Rocznik Toruński, t. 26, 1999, s. 24.

wanym w tym samym numerze „Rocznika Toruńskiego” eseju Sławomira Kalembki². Do działań, które mają decydujące znaczenie dla utrzymania i właściwej prezentacji toruńskiego kompleksu staromiejskiego, należy zaliczyć szeroko pojęte badania nad przeszłością miasta, rozumianą jako dzieje społeczeństwa, przestrzeni miejskiej i substancji materialnej. Trzy lata to z pewnością zbyt krótki okres na podsumowanie, a tym bardziej na ocenę wyników badań naukowych. Niewątpliwie uzasadnione będzie jednak postawienie pytania, w jakim stopniu fakt wpisania Torunia na listę światowego dziedzictwa UNESCO potraktowany został jako impuls do podjęcia kompleksowych badań historycznych, archeologicznych, urbanistycznych oraz studiów z zakresu historii sztuki³.

W większości miast, które starały się o wpis na listę UNESCO, działania o charakterze dyplomatyczno-organizacyjno-dokumentacyjnym wspierane były projektami naukowymi ukierunkowanymi głównie na problemy ochrony zabytków oraz na zagadnienia historyczno-urbanistyczne. W grupie miast, które znalazły uznanie Komitetu Światowego Dziedzictwa, ośrodkiem najbliższym Toruniowi jest Lubeka. Gospodarczy, społeczny i kulturalny rozkwit tych miast wiązał się z Hanzą, ich struktura urbanistyczna została ukształtowana w okresie średniowiecza. Oba ośrodki stanowiły wzór urbanistyczno-architektoniczny oraz prawno-ustrojowy dla wielu innych miast strefy bałtyckiej i Europy środkowo-wschodniej. W przeciwieństwie jednak do Torunia, którego substancja budowlana zachowała się w dużym stopniu w stanie oryginalnym, historia najnowsza pozostawiła znacznie okrutniejszy ślad na kompleksie zabytkowym miasta nad Trawą. W 1942 r. w wyniku nalotu lotniczego 1/5 lubeckiej starówki została zburzona. Straty spowodowane przez zniszczenia wojenne oraz bogaty materiał archeologiczny pozyskiwany z badań ratowniczych prowadzonych w związku z odbudową i przebudową zabytkowego centrum sprawiły, iż zarówno władze miejskie jak i środowisko archeologów, historyków i konserwatorów zdało sobie sprawę z konieczności podjęcia interdyscyplinarnych badań nad

---

²S. Kalembka, *Kilka wspomnień i refleksji z początków starań o wpisanie Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, Rocznik Toruński, t. 26, 1999, s. 29.

³Por. interesujące uwagi J. Tajchmana, *Co wynika z wpisania Torunia na Listę Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO*, Promocje Pomorskie, VIII, 2, 2000, s. 27-28.

przeszłością miasta, uwzględniających źródła pisane, archeologiczne i architektoniczne. W styczniu 1978 r. w Miejskim Urzędzie ds. Archeologii i Prehistorii rozpoczęto prace nad projektem pt. „Naukowe opracowanie starszych zabytków archeologicznych i źródeł historycznych Lubeki do badań nad archeologią, historią miasta, historią jego kultury, gospodarki i społeczeństwa w średniowieczu i w czasach nowożytnych”. Podstawowym zadaniem tego projektu, w którym oprócz kierownika Güntera P. Fehringa uczestniczyli jeszcze historyk i archeolog, było opracowanie katalogu zabytków archeologicznych wydobytych z parcel lubeckich od 1935 do 1974 r. (około 250 000 obiektów). Materiały archeologiczne miały być uzupełnione uzyskanymi ze źródeł pisanych informacjami o stosunkach własnościowych, pozycji zawodowej i majątkowej mieszkańców. W kwietniu 1980 r. pięcioosobowy zespół badawczy (inżynierowie, historycy budownictwa, archiwista, historyk sztuki) rozpoczął pod kierunkiem prof. Günthera Kokkellinga realizację następnego projektu pt. „Budownictwo mieszczańskie w Lubece – historyczne zależności między strukturą zabudowy i wykorzystaniem”. Podstawowym celem tego zamierzenia badawczego – realizowanego wspólnie przez Urząd Konserwatora Zabytków w Lubece oraz Instytut Historii Architektury i Sztuki przy Technische Universität w Hanowerze – była analiza zachowanej substancji budowlanej z wykorzystaniem danych o socjotopografii miasta w średniowieczu i w okresie nowożytnym. Autorzy projektu przyjęli słuszne założenie, iż punktem wyjścia wszelkich projektów ochrony i zachowania dawnej substancji budowlanej powinno być opracowanie katalogu działek wraz z informacjami o ich mieszkańcach. Dlatego też głównym celem interdyscyplinarnego zespołu badawczego było opisanie i skatalogowanie zachowanej substancji budowlanej (około 3500 obiektów) oraz zebranie źródeł pisanych zawierających informacje o budowie, wyposażeniu, strukturze funkcjonalnej i właścicielach domów lubeckich. Już po rozpoczęciu prac okazało się, iż wykonanie tak ambitnego zadania w ciągu 4 lat przekracza możliwości kilkusobowego zespołu. Dlatego w 1981 r. dokonano rewizji celów projektu. Zgodnie z nowymi ustaleniami skoncentrowano się na dokładnym przebadaniu domów, które pozostawały niezamieszkałe i w najbliższym czasie miały zostać przebudowane, oraz na studiach typologicznych wybranych obiektów, takich jak budy i browary. Kwerendę źródeł pisanych ograniczono do inwentarzy i testamentów zawierających informacje o wykorzystaniu przestrzeni i wyposażeniu w domach lubeckich. Od 1982 r. oba projekty były realizowane pod wspólnym tytułem

„Zabytki hanzeatyckiej Lubeki”. Do 1984 r. uzyskały one wsparcie finansowe około 6 mln marek ze strony Fundacji Volkswagena (Volkswagen-Stiftung). Należy jednak podkreślić, iż ich realizacja nie byłaby możliwa bez personalnej i finansowej pomocy ze strony władz miasta⁴. Od 1984 r., gdy ze względów formalnych ustalo dofinansowanie Fundacji Volkswagena, badania kontynuowano w ograniczonym zakresie dzięki wsparciu finansowemu „Gesellschaft zur Beförderung gemeinnütziger Tätigkeit in Lübeck e.V.”. Wysiłki zespołu badawczego, liczącego już tylko trzech współpracowników zatrudnionych na etatach przez miasto Lubeke, skoncentrowano wówczas na prowadzeniu kwerendy archiwalnej oraz opracowaniu katalogu malowideł ściennych i stropowych w domach lubeckich od XIII do końca XVII w. Bilans prac prowadzonych w ramach obu projektów w latach 1978–1987 jest imponujący. Po raz pierwszy w badaniach nad przeszłością miast hanzeatyckich udało się jednej grupie badaczy zebrać tak bogaty materiał obejmujący źródła archeologiczne, pisane i zabytki architektoniczne. W części archeologicznej projektu opracowano 250 000 zabytków pochodzących z 240 stanowisk na parcelach lubeckich. Szczegółowymi badaniami historyczno–architektonicznymi objęto 70 domów mieszczańskich, a w następnych 64 prowadzono badania częściowe. Blisko połowa z 1950 obiektów zbudowanych przed rokiem 1870 została objęta rozpoznaniem architektonicznym. Ze 133 opracowanych inwentarzy domów lubeckich udało się znaleźć dokładne adresy dla 50. Kwerenda prowadzona w księgach gruntowych pozwoliła na opracowanie „biografii” tych posesji, z których pochodziły znaleziska archeologiczne lub na których stały badane budynki. Tak obszerna baza źródłowa obejmująca lata 1284–1700 stanowiła także doskonałą podstawę badań nad socjotopografią miasta, położeniem gospodarczym (na podstawie statystyki obrotu nieruchomościami), rozplanowaniem i wykorzystaniem przestrzeni miejskiej oraz kulturą materialną. Zgodnie z suges-

⁴Szczegółowe przedstawienie obu projektów zob. R. Hammel–Kiesow, *Verlauf und Ergebnisse des archäologisch–historischen und baugeschichtlichen Forschungsprojekts: „Denkmäler in der Hansestadt Lübeck” (1978–1984)*, [w:] *Häuser und Höfe in Lübeck. Historische, archäologische und baugeschichtliche Beiträge zur Geschichte der Hansestadt im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, Bd. 1, *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe. Beiträge zur fachübergreifenden Zusammenarbeit am Beispiel Lübeck im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. v. R. Hammel–Kiesow, Neumünster 1993, s. 9–35.

stiami recenzentów oceniających wykonanie projektu w 1985 r. opracowano koncepcję publikacji uzyskanych wyników, która w 1986 r. uzyskała akceptację i dotację finansową na druk Fundacji Volkswagena. Koszty przygotowania materiałów pokryło natomiast miasto, tworząc w latach 1985–1993 etat dla redaktora-wydawcy oraz cząstkowe etaty dla sekretarek. Planowano wydanie 10-tomowej publikacji pod tytułem „Häuser und Höfe in Lübeck”, w której ukazywałyby się zarówno prace zbiorowe prezentujące interdyscyplinarne badania analityczne, jak i katalogi źródeł archeologicznych i zabytków malarstwa ściennego i stropowego oraz monografie poświęcone grupom zawodowym (piekarze, rzeźnicy, browarnicy) lub poszczególnym typom architektury mieszczańskiej (budy, małe domy mieszczańskie, browary). Zamykać serię miał tom autorstwa Rolfa Hammel-Kiesow pt. „Stadtentwicklung, Gesellschaft und Wirtschaft in Lübeck im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit (1143–1700)”. Niestety trudności finansowe lat dziewięćdziesiątych nie ominęły również Lubeki, stąd też te ambitne plany udało się zrealizować jedynie częściowo. W latach 1988–1993 ukazały się cztery tomy serii „Häuser und Höfe”, dobrze jednak ilustrujące różnorodną tematykę prowadzonych badań i ich interdyscyplinarny charakter⁵. W pierwszym tomie przedstawiono prace poświęcone metodom opracowania wykorzystanych w projekcie źródeł archeologicznych, historycznych i architektonicznych⁶. W kolejnym tomie Michael Scheftel zaprezentował historyczną i architektoniczną analizę bud i mieszkalnych piwnic w Lubece od XIV do XVII w.⁷ Opracowanie Clausa Veltmanna poświęcone zostało cechowi rzeźników przy końcu XIV w.⁸, a czwarty tom zawiera wyniki interdyscyplinarnych badań nad wyposażeniem domów lubeckich w średniowieczu i w czasach nowożytnych oraz niezwykle cenny katalog malowideł ściennych i stropowych z okresu

⁵ Omówienie tej publikacji zob. R. Czaja, *Nowa seria prac o domach i parcelach w dawnej Lubece*, *Zapiski Historyczne*, t. 62, 1997, z. 4, s. 133–142.

⁶ *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe. Beiträge zur fachübergreifenden Zusammenarbeit am Beispiel Lübecks im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. v. R. Hammel-Kiesow, Neumünster 1993.

⁷ M. Scheftel, *Gänge, Buden und Wohnkeller in Lübeck. Bau- und sozialgeschichtliche Untersuchungen zu den Wohnungen der ärmeren Bürger und Einwohner einer Großstadt des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Neumünster 1988.

⁸ C. Veltmann, *Knochenhauer in Lübeck am Ende des 14. Jahrhunderts. Eine sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung*, Neumünster 1993.

od XIII do XVIII w.⁹ Do końca 2001 r. planowane jest wydanie w ramach serii „Häuser und Höfe” czterech kolejnych tomów: monografii małych domów mieszczkańskich i browarów, zbiorowego opracowania architektoniczno-historycznego zawierającego analityczne studia nad kilkunastoma kamienicami lubeckimi oraz wzmiankowanej już wyżej pracy Rolfa Hammel-Kiesow mającej być swego rodzaju syntezą badań prowadzonych w ramach omawianych projektów. Warto zaznaczyć, iż jednym z efektów omawianych projektów badawczych było powołanie w Lubece stacji badawczej historii Hanzy i krajów Bałtyku (Forschungsstelle zur Geschichte der Hanse und des Ostseeraumes). Placówka ta, organizacyjnie w postaci etatu dla kierownika, wspierana przez władze Lubeki, która dzięki temu jest jedynym miastem niemieckim utrzymującym własnego historyka, ma w pewnym stopniu rekompensować w zakresie badań historycznych brak uniwersytetu. Kierujący stacją badawczą Rolf Hammel-Kiesow wykonuje zarówno prace usługowe o charakterze popularnonaukowym na rzecz miasta (np. organizacja wystaw), jak i podejmuje nowe projekty badawcze o zasięgu ogólnohanzeatyckim. Pierwszą ważną inicjatywą stacji lubeckiej była organizacja w 1993 r. międzynarodowej konferencji „Stan i zadania badań hanzeatyckich”¹⁰. Od 1995 r. placówka ta wspólnie z kilkunastoma badaczami z krajów nadbałtyckich realizuje projekt badawczy (wspierany przez Fundację Volkswagena) poświęcony badaniom koniunktury gospodarczej w strefie hanzeatyckiej. Dzięki tej inicjatywie Lubeka, miasto pozbawione środowiska akademickiego, stała się ważnym miejscem spotkań badaczy dziejów Hanzy. W ten sposób spełniona też została jedna z zasad zawartych w konwencji w Sprawie Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego nakazująca prowadzenie polityki „zmierzącej do wyznaczenia dziedzictwu [...] odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym”¹¹. Nie należy jednak sądzić, iż ochrona zabytkowej substancji oraz działania mające na celu nadanie jej odpowiedniej roli w kształtowaniu współczesnego środowiska przebiegają na terenie Lubeki bez zakłóceń. Środki, jakie miasto przeznaczają na te cele, jedynie w niewiel-

---

⁹ *Ausstattungen Lübecker Wohnhäuser. Raumnutzungen, Malereien und Bücher im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. v. M. Eickhölder, R. Hammel-Kiesow, Neumünster 1993.

¹⁰ Zob. sprawozdanie z konferencji: *Zapiski Historyczne*, t. 59, 1994, z. 4, s. 177-178.

¹¹ Cyt. za M. Arszczyński, op.cit., s. 15.

kim stopniu odpowiadają potrzebom. Problemy społeczne i nie najlepsza sytuacja gospodarcza sprawiają, iż władze miejskie i społeczeństwo nie zawsze dostrzegają wagę posiadanego dziedzictwa i potrafią je odpowiednio wykorzystać. Nieodwracalne są również błędy popełnione w czasie prowadzonej od lat pięćdziesiątych odbudowy zburzonych części miasta, w wyniku której w historycznym centrum wzniesiono m.in. nowoczesne gmachy wielkich domów towarowych¹².

Podobnie jak w Lubece również w Toruniu jeszcze przed rozpoczęciem starań o wpisanie na listę UNESCO władze konserwatorskie i środowisko naukowe zdawały sobie sprawę z konieczności podjęcia interdyscyplinarnych badań historycznych. W 1984 r. Zarząd Towarzystwa Naukowego w Toruniu powołał złożony z historyków, historyków sztuki, konserwatorów, archeologów i antropologów Zespół do badań nad przeszłością miasta. Podstawową formą działalności zespołu były posiedzenia, na których przedstawiano wyniki badań archeologicznych, historycznych i urbanistycznych oraz dyskutowano nad planami badawczymi¹³. Najwięcej miejsca w czasie tych posiedzeń zajmowała prezentacja wyników badań archeologicznych prowadzonych przez Pracownię Archeologiczną PKZ. Nietety, zgłaszane w dyskusji uwagi wskazujące na konieczność publikacji wyników badań nie znalazły oddźwięku. Wprawdzie formalnie Zespół istnieje nadal, jednak od końca lat osiemdziesiątych nie realizuje już zadań związanych z integracją badań nad przeszłością miasta. Starania o wpis na listę UNESCO przyczyniły się do wznowienia w Toruniu idei forum prezentacji szeroko rozumianych badań nad historią miasta i dyskusji nad najważniejszymi problemami zachowania jego zabytkowej substancji. Patronat nad tego typu spotkaniami, które od 1996 r. odbywają się w Sali Radzieckiej ratusza, przejęła Sekcja Historyczna Towarzystwa Miłośników Torunia¹⁴. Podkreślić należy również starania

¹²Problemy odbudowy i konserwacji w odniesieniu do kamienic mieszczkańskich zob. *Historische Häuser in Lübeck*, bearb. M. Finke, R. Knüpel, K. Mai, U. Büning, Lübeck 1989.

¹³Sprawozdania z posiedzeń Zespołu pisane przez K. Zielińską-Melkowską, zob. *Zapiski Historyczne*, t. 50, 1985, z. 1, s. 173-179; *ibid.*, t. 53, 1988, z. 3-4, s. 147-154; *Sprawozdania TNT*, nr 40, 1987, s. 81-88; informacje o działalności Zespołu w kolejnych zeszytach „*Sprawozdań TNT*”.

¹⁴Zob. sprawozdania z posiedzeń publikowane w kolejnych numerach *Rocznika Toruńskiego*, t. 23, 1996, s. 179-182, t. 24, 1997, s. 281-288 (A. Ziemińska), t. 25, 1998, s. 149-154, t. 26, 1999, s. 223-226 (M. Krotofil).

Redakcji „Rocznika Toruńskiego” zmierzające do prezentacji wyników bieżących badań archeologicznych oraz prac konserwatorskich. Z faktem wpisania toruńskiej Starówki na listę UNESCO wiąże się pojawienie wielu interesujących publikacji albumowych. Głównie jednak są to wydawnictwa okazjonalne i promocyjne, niekiedy nawet na wysokim poziomie artystycznym, nie wykraczające jednak poza pewien schemat pokazywania Torunia (gotyckie kościoły, ratusz, ruiny zamku, spichrze, kilka kamienic)¹⁵. Brak w nich chociażby tych unikatowych elementów struktury urbanistycznej (jak np. gotyckie mury graniczne między działkami, pierwotna struktura zabudowy działki) oraz elementów wyposażenia domów (stropy, schody, malowidła ścienne), które decydują o autentyczności i wyjątkowej wartości toruńskiej Starówki. Na wyróżnienie zasługują wydawnictwa dokumentujące oryginalność toruńskiego kompleksu staromiejskiego: *Toruń na starej fotografii*¹⁶ i edycja rysunków Jerzego Fryderyka Steinera¹⁷, a także zapoczątkowanie edycji *Toruńskiego Słownika Biograficznego*¹⁸. Do najistotniejszych osiągnięć w badaniach nad historią Torunia w ostatnich latach należy zaliczyć dwa tomy *Historii Torunia* obejmujące okres do 1793 r.¹⁹ oraz rozprawę habilitacyjną Krzysztofa Mikulskiego poświęconą socjotopografii miasta od XIII do XVIII w.²⁰ Prace te zostały wprawdzie przygotowane niezależnie od starań o wpisanie na listę UNESCO, mogą stanowić jednak dobry punkt wyjścia do

¹⁵ A. Bujak, *Toruń i ziemia chełmińska*, Toruń 1998; *Toruń. Światowe Dziedzictwo Kultury*, Toruń 1998; *Toruń Mikołaja Kopernika*, Toruń 1999; *Toruń. Dziedzictwo ducha i materii*, Toruń 1999; wśród wydawnictw albumowych wyróżniają się *Skarby dawnego Torunia*, Toruń 1999.

¹⁶ *Toruń. Miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku)*, opr. M. Arszyński i T. Zakrzewski, pod red. M. Biskupa, Toruń 1995.

¹⁷ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, opr. M. Arszyński, M. Biskup, J. Dygdała, M. Woźniak, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998.

¹⁸ *Toruński Słownik Biograficzny*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 1998.

¹⁹ *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, Toruń 1999; t. 2, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, Toruń 1992; cz. 2, *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku 1548–1660*, Toruń 1994; cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem 1660–1793*, Toruń 1996.

²⁰ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.*, Toruń 1999.

dalszych badań interdyscyplinarnych. Dwa tomy *Historii Torunia* są zarówno znakomitym kompendium wiedzy o przeszłości miasta, jak też ukazują nam liczne luki w naszej wiedzy oraz trudności w uzgadnianiu poglądów między przedstawicielami różnych dyscyplin naukowych zajmujących się badaniem przeszłości miasta, np. między historykami i archeologami. W pierwszym tomie *Historii Torunia* Jadwiga Chudziakowa w rozdziale „Średniowieczny Toruń (w świetle źródeł archeologicznych)” wskazała na inny, niesłychanie ważny problem, jakim jest brak publikacji źródeł archeologicznych i dokumentacji z wykopów prowadzonych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Trudności w wykorzystaniu wyników ówczesnych badań potęguje fakt, iż były one prowadzone przez trzy różne instytucje. Olbrzymi postęp, jaki w ciągu ostatnich dwudziestu lat dokonał się w badaniach archeologicznych miast hanzeatyckich (zob. badania w Lubece, Elblągu, Kołobrzegu, a od lat dziewięćdziesiątych także w Greifswaldzie i Stralsundzie), trudny jest do zaobserwowania na terenie Torunia. Nie ulega natomiast wątpliwości, iż bez wsparcia archeologów, a także bez badań urbanistyczno-architektonicznych, historycy nie rozwiążą wielu problemów związanych z początkami miasta (rozplanowanie przestrzeni, rozwój przestrzenny, typologia działki) oraz życiem codziennym i kulturą. Dobrą ilustracją wyczerpania możliwości hermeneuzy źródeł pisanych jest dyskusja wokół tzw. „wyspy toruńskiej”. Warto zwrócić również uwagę, iż w przedstawionych wyżej badaniach lubeckich połączenie informacji ze źródeł pisanych z wynikami badań archeologicznych i architektonicznych umożliwiło precyzyjną rekonstrukcję procesu rozpadu i zagospodarowania działki mieszczańskiej od początku XIII w. do czasów współczesnych. Z pewnością wykorzystanie takiej metody badań możliwe jest także w badaniach nad działką miejską i jej zabudową w Toruniu. Oczywiście nie ma wielkiego sensu mnożenie postulatów badawczych, gdyż z pewnością potrzeba badań interdyscyplinarnych nie budzi niczych wątpliwości i od dawna są one wysuwane przez toruńskie środowisko naukowe. Niestety, jak dotąd nasza aktywność nie wykracza poza postulaty i wpis Torunia na listę UNESCO nic w tej kwestii nie zmienił. Przykłady Elbląga i Kołobrzegu wskazują, iż przy wsparciu władz samorządowych i dofinansowaniu ze strony fundacji interdyscyplinarne programy badań nad dziejami miasta mogą być realizowane nawet w ośrodkach nie mających uniwersytetu i silnego środowiska

naukowego²¹. Wśród licznych w Toruniu instytucji naukowych i organów administracyjnych, którym bliska jest troska o należyte poznanie i naukowe opracowanie zespołu staromiejskiego, trudno wskazać adresata apelu o organizacyjne wsparcie badań i będących ich wynikiem publikacji. Sądzę, iż na zakończenie warto przypomnieć zgłoszony przez Mariana Arszynskiego w 1984 r. na pierwszym posiedzeniu Zespołu do badań nad przeszłością Torunia postulat stworzenia programu badań interdyscyplinarnych oraz powtórzyć wielokrotnie wygłaszane wezwanie do publikacji materiałów i wyników z przeprowadzonych już badań archeologicznych i architektoniczno-urbanistycznych.

---

²¹Por. publikacje wyników różnorodnych badań eksponatów wydobytych w czasie prac archeologicznych, *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, t. I-IV, red. M. Rębkowski, Kołobrzeg 1996-1999; *Archaeologia Elbingensis*, vol. 1-2, Gdańsk 1992, 1997.

Przebieg starań Torunia o wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO z perspektywy Miejskiego Konserwatora Zabytków

Zbigniew Nawrocki

Inspiracją do zabrania głosu na temat działań na rzecz wpisania Torunia na Listę UNESCO był artykuł prof. Sławomira Kalembki pt. *Kilka wspomnień i refleksji z początków starań o wpisanie Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO*, zamieszczony w poprzednim „Roczniku Toruńskim”¹. Zamiarem moim jest rozwinięcie tego tematu na podstawie posiadanych przeze mnie materiałów i doświadczeń wynikających z osobistego udziału w realizacji tego przedsięwzięcia.

Jak powszechnie wiadomo, pierwszym polskim miastem wpisanym na światową listę był Kraków. To był fakt, który jak miemam, przez nikogo w Polsce nie był kwestionowany, ale u ilu osób w Toruniu wzbudził nadzieję, że i nasze miasto ma podobną szansę? Jeśli nawet taka myśl zaświtała, to, jeśli jestem dobrze poinformowany, do publicznego poruszenia tego tematu zmobilizowała w Toruniu chyba tylko mgr Janinę Mazurkiewicz, kustosza Muzeum Mikołaja Kopernika. Ona, jako radna Miejskiej Rady Narodowej, na sesji w dniu 21 VI 1986 r., wystąpiła z wnioskiem o „poczynienie starań zmierzających do uzyskania dla Toruńskiego Zespołu Staromiejskiego statusu miasta wpisanego do światowego rejestru dziedzictwa kultury w Organizacji Narodów Zjednoczonych”. Potem były bezskuteczne próby zainteresowania tą sprawą toruńskich posłów.

Dopiero później grupa osób ze sfer zbliżonych do PAX podjęła tę inicjatywę i w 1989 r. zainicjowała utworzenie przy PAX Społecznego Komitetu mającego na celu działanie na rzecz wpisania Starego Miasta w To-

¹Rocznik Toruński, t. 26, 1999, s. 25–31.

runiu na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego. Przewodniczącym tego zespołu został prof. Sławomir Kalembka.

Jak wiemy, z inicjatywy tego Komitetu 31 III 1989 r. odbyła się Sesja nt. "Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego i zasady jego postępowania w odniesieniu do dóbr kultury i natury kwalifikowanych do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa". Sesję otworzył ówczesny przewodniczący Wojewódzkiej Rady Narodowej Kazimierz Jaworski, a podsumował ją prof. Sławomir Kalembka. Wygłoszone tam referaty omówił prof. Sławomir Kalembka w wyżej cytowanym artykule. Sesja ta niestety nie odniosła większego bezpośredniego skutku, ale niewątpliwie spopularyzowała samą ideę w szerszym kręgu społeczeństwa toruńskiego. Zresztą, nawet wśród uczestników sesji nie było dużej wiary w możliwość wpisania Torunia na listę. Wyjątek stanowiła wypowiedź prof. Henryka Samsonowicza. Mówiło się, że główną przeszkodą może być strategiczne znaczenie Torunia, np. szkoła oficerska, poligon, mosty na ważnej trasie wschód-zachód.

W 1991 r., 17 czerwca, podjąłem się pełnienia funkcji Miejskiego Konserwatora Zabytków. Jednym z zadań, jakie sobie wówczas postawiłem, było podjęcie starań o wpisanie Torunia na Listę, tym bardziej że przedstawiciel Komitetu przyniósł mi teczkę z materiałami związanymi z jego działalnością. Uznał bowiem, że od kiedy jest Miejski Konserwator Zabytków, obdarzony odpowiednimi uprawnieniami, działalność Komitetu jest zbędna. Niestety, w tezcze nie było spisu członków Komitetu.

W tamtym czasie w Zarządzie Miasta chyba jedyną osobą, która rozumiała, widziała korzyść dla miasta i popierała popularyzację wśród radnych idei wpisania Torunia na Listę, był ówczesny prezydent miasta dr Jerzy Wiczorek. I właśnie z nim uznaliśmy za właściwe, żeby zorganizować spotkanie środowisk twórczych i przedstawicieli Rady Miasta Torunia, na którym podejmiemy dwa tematy: szansa Torunia wpisania na Listę (prof. Marian Arszyński) i problematyka konserwatorska Torunia (mgr Zbigniew Nawrocki). Na przewodniczącego spotkania poprosiliśmy prof. S. Kalembkę z racji jego autorytetu rektora UMK i funkcji przewodniczącego w Komitecie, w tym czasie właściwie już nie istniejącym. Spotkanie odbyło się 23 X 1991 r. w Domu Muz przy ul. Podmurnej. Jego organizacją zajął się Wydział Kultury, Turystyki i Sportu Urzędu Miasta w Toruniu kierowany przez Michała Staśkiewicza. Zebrani podpisali deklarację, przygotowaną, jeśli dobrze pamiętam, przez prof. S. Kalembkę oraz przez niego w obszernych fragmentach w jego ar-

tykule cytowaną, tym samym w pełni uznając za celowe kontynuowanie akcji.

W latach następnych prezydent m. Torunia dr Jerzy Wieczorek oraz Miejski Konserwator Zabytków poruszali tę sprawę przy okazji spotkań z Generalnym Konserwatorem Zabytków i przedstawicielami Ministerstwa Kultury i Sztuki. Odpowiedzi były wymijające, nikłe były szanse przebić się przez mur obojętności. W roku 1992, w gabinecie prezydenta Wieczorka, spotkaliśmy się z prof. Krzysztofem Pawłowskim, żeby z nim, jako przewodniczącym Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, przedyskutować szansę Torunia. Profesor nie kwestionował szans Starego Miasta z zamkiem krzyżackim, ale w Nowym Mieście widział tylko kilka wybranych obiektów. To była pierwsza jaskółka spoza środowiska toruńskiego.

W roku 1993 Generalnym Konserwatorem Zabytków został prof. Andrzej Tomaszewski. Tak się złożyło, że wiadomość o mianowaniu dotarła do profesora podczas jego pobytu w Toruniu, na uroczystości Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Pałacu Dąbskich w Toruniu. I na tym spotkaniu, razem z prezydentem Wieczorkiem, zwróciliśmy się z prośbą o poparcie naszych starań. Profesor oficjalnie przyznał, że Toruń kwalifikuje się do wpisania i obiecał pomoc. Zaproponował też, żeby Zarząd Miasta Torunia oficjalnie wystąpił do Ministra Kultury i Sztuki z wnioskiem o wszczęcie starań rządu RP o wpisanie Torunia na Listę i żeby miasto przygotowało materiały niezbędne jako załącznik do wniosku.

Krótko później, w dniu 9 II 1993 r., na spotkaniu w gabinecie prezydenta dra J. Wieczorka, prof. M. Arszyński poinformował zebranych, że Rada Ochrony Zabytków przy MKiS przygotowała wstępną listę „pomników historii”, na której znalazł się także Toruń. Według prof. Arszyńskiego miasto tym samym znalazło się w swego rodzaju poczekalni do wpisu na listę światowego dziedzictwa. Na spotkaniu tym zapadła decyzja o zleceniu prof. Arszyńskiemu i dobranym przez niego współpracownikom dokumentacji do wniosku.

Od początku byliśmy świadomi, że jednym z warunków wpisania na listę jest wykazanie się władz miasta i jego mieszkańców stałą troską o stan zachowania jego zabytków. To był nasz słaby punkt. W jakim stanie był zespół staromiejski Torunia w tamtych latach, nie wszyscy pamiętają. Prace konserwatorskie właściwie zamarły w połowie lat siedemdziesiątych, piaskowiec na ul. Szerokiej rozsypywał się, elewacje kamienic od wielu lat nie były remontowane, sklepy padały, kwitł natomiast handel uliczny, a kilkudziesięciu obiektom groziła katastrofa.

Rozpoczęły się nowe czasy, ale nie było wiadomo, jak się potoczą. W latach 1990 i 1991 w budżecie miasta na remont zabytkowych obiektów pieniędzy nie przewidywano. Prywatni właściciele dopiero dochodzili swoich własności i pieniędzy też nie mieli. Miasto musiało dać dobry przykład i ten przykład dało. Wiosną roku 1992 ruszyły remonty 16 kamienic i innych obiektów miejskich, a jesienią trwały prace remontowe, głównie fasad, około 30 kamienic i obiektów prywatnych. Przykład zadziałał. Do roku 1995 miasto wyremontowało 35, a prywatni właściciele około 70 kamienic. W mieście dało się zauważyć zmianę na korzyść jego wyglądu. Główną konserwatorską inwestycją miejską był Dwór Artusa.

Można było powrócić do starań o wpisanie na Listę, tym bardziej że Zarządzeniem z dnia 8 IX 1994 r., ówczesnego prezydenta RP Lecha Wałęsy, „Toruń – Stare i Nowe Miasto” został uznany za pomnik historii.

Dnia 19 III 1996 r. Zarząd Miasta zlecił opracowanie załącznika do wniosku. Zlecenie zgodnie z propozycją prof. Mariana Arszyńskiego zostało skierowane nie do niego, lecz do Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Odpowiednia umowa została zawarta w dniu 15 IV 1996 r., o wykonanie pracy naukowo-badawczej pt.: „Dokumentacja opisowo-analityczna, kartograficzna i fotograficzna do wniosku o wpisanie miasta Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego” przez zespół w składzie:

- kierownictwo i organizacja: prof. Jan Tajchman
- koncepcja, tekst i redakcja: prof. Marian Arszyński
- konsultacja w zakresie problematyki konserwatorskiej: mgr Zbigniew Nawrocki.

W czerwcu 1996 r. opracowanie powyższe zostało przekazane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków.

W październiku 1996 r. na skutek wniosku Rządu Polskiego do UNESCO o wpisanie Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa przybył do Torunia i był obecny na sesji Rady Miejskiej przedstawiciel Komitetu Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO prof. dr architekt Jonas Glemža, wiceminister Kultury Litwy, dyrektor Departamentu Kultury w Ministerstwie Kultury Litwy, członek Komitetu Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO. Był on delegowany przez Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO w celu sprawdzenia zgodności ze stanem faktycznym informacji zawartych w dokumentacji będącej załącznikiem do wniosku. Przez trzy dni wspólnie z prof. Marianem Arszyńskim oprowadzaliśmy gościa po mieście, zwracając mu

szczególną uwagę na autentyczność tutejszych zabytków, pokazując mu kamienice po konserwacji i te przed konserwacją, często zaniedbane, ale autentyczne, od piwnic po więźbę dachową.

Gość przyjechał nastawiony sceptycznie, przekonany, że w Polsce tylko Kraków jest autentyczny. W miarę zwiedzania, już w pierwszych godzinach, można było zauważyć zmieniające się korzystnie jego widzenie miasta. Gościowi prezentowaliśmy obok realizacji sztandarowych z lat ubiegłych, finansowanych z funduszy miejskich i państwowych, także realizacje z lat dziewięćdziesiątych, finansowane przez miasto, a zwłaszcza przez instytucje i osoby prywatne. Trzeba była pokazać zaangażowanie społeczeństwa w dzieło remontowania i konserwowania zabytków w nowej sytuacji politycznej. Jak wiemy, ocena wypadła pozytywnie.

Ostateczna decyzja zapadła 4 XII 1997 r. na XXI plenarnej sesji Komitetu Dziedzictwa Światowego UNESCO. Uroczystość wręczenia, przez Generalnego Konserwatora Zabytków prof. Andrzeja Tomaszewskiego, dokumentu wpisania Torunia na Światową Listę Dziedzictwa UNESCO odbyła się w dniu 30 I 1998 r. Główne uroczystości związane z tym faktem odbyły się w dniach 4 i 5 VI 1998 r. Dnia 4 czerwca o godz. 19,00 w Sali Wielkiej Dworu Artusa odbyła się uroczystość z koncertem Janusza Olejniczaka i Andrzeja Bauera, podczas której wręczone zostały statuetki herbu Torunia i medale pamiątkowe, a prof. Marian Biskup zaprezentował dopiero co wydany drukiem Album Jerzego Fryderyka Steinera z połowy XVIII w. *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*. Następnego dnia, 5 czerwca, o godz. 10,00 odbyła się uroczysta sesja Rady Miejskiej w Sali Mieszczańskiej Ratusza Staromiejskiego, na której Peter Strausser, w zastępstwie dyrektora Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO dr. Bernda von Droste zu Hulshoff, wręczył władzom miasta certyfikat wpisu Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa. Bezpośrednio po sesji odbyło się odsłonięcie tablicy upamiętniającej wpis Torunia na Listę UNESCO, umieszczonej na elewacji Ratusza Staromiejskiego.

Toruń i byłe województwo toruńskie

Jan Falkowski

Ocena roli i miejsca Torunia i regionu toruńskiego w sensie geograficznym lub historycznej ziemi chełmińskiej ze stolicą w Toruniu, w układzie administracyjnym okresu powojennego (1945–2000), nie jest zadaniem łatwym. Zasadnicza trudność wynika z faktu, że analizowany obszar w trzech powojennych podziałach administracyjnych odgrywał różną rolę społeczną, gospodarczą i funkcjonalno-przestrzenną. Wszystkie te aspekty były pod wpływem zróżnicowanego czasowo i przestrzennie oddziaływania silnego rządowego centrum i na ogół słabszych możliwości polityki regionalnej i lokalnej (szczególnie do 1975 r.; lepiej jest w tym względzie po 1989 r.).

1. Z retrospekcji – czyli miejsce Torunia i regionu w województwie bydgoskim

Znaczenie Torunia i jego regionu, skupionego wokół tego centrum, było dość czytelne w układzie województwa bydgoskiego, tj. do 1975 r., kiedy Toruń odgrywał rolę znaczącego ośrodka uniwersyteckiego, z tradycjami wielowiekowego dziedzictwa kulturowego i historycznego. Z kolei region ziemi chełmińskiej pełnił funkcję służebną, przede wszystkim gospodarczą, związaną z produkcją rolniczą, przetwórczą, rozwiniętego przemysłu, dogodnych połączeń komunikacyjnych oraz usługową. Część tych funkcji wykraczała poza region toruński, a nawet województwa bydgoskiego (np. edukacyjna, kulturotwórcza, przemysłowa, gospodarki żywnościowej). Region toruński pod względem geograficzno-przestrzennym był jednym z wielu w dużym województwie bydgoskim, ale proporcjonalnym do Bydgoszczy i regionu bydgoskiego, Inowrocławia i regionu Kujaw Zachodnich, Włocławka i ziemi dobrzyńsko-kujawskiej (Kujaw Wschodnich) oraz Chojnic i Tucholi z regionem Borów Tucholskich.

Jakie przesłanki przemawiały za utworzeniem w 1945 r. województwa

bydgoskiego? Były to przede wszystkim przesłanki administracyjno-ekonomiczne. Wśród ekonomicznych warto wymienić: długotrwałe i silne, wzajemne ciążenie ku sobie ziem chełmińskiej, dobrzyńskiej i Kujaw, liczne powiązania największych miast Bydgoszczy i Torunia (które z czasem wobec niesprawiedliwego podziału finansowego i inwestycyjnego, przy zdecydowanych preferencjach dla Bydgoszczy, raczej oddalały się od siebie niż przyciągały), występowanie w centrum regionu węzła kolejowo-drogowego Inowrocław–Bydgoszcz–Toruń–Włocławek. Część ówczesnych planistów regionalnych (m.in. J. Kołodziejski, J. Szczepkowski, J. Graczykowski) uznawała województwo bydgoskie za kompleksowy region wyższego rzędu, rozwijający się na styku węzłowych makroregionów: Warszawy, Poznania i Gdańska¹.

W układzie przejmowanych profitów ekonomiczno-finansowych w województwie bydgoskim wiodącą była pozycja stolicy województwa, czyli Bydgoszczy – jako silnego ośrodka władzy partyjno-administracyjnej i gospodarki, zwłaszcza przemysłu. W tej mierze Bydgoszcz uzyskała dużą część swoich inwestycji już w latach pięćdziesiątych. Toruńskie zakłady – „Elane” i „Merintex” – zaczęto budować dopiero na początku lat sześćdziesiątych.

Korzyści władzy silnie upartyjnionej rozszerzały się z gospodarki na kulturę i szkolnictwo oraz media, zabrane częściowo z Torunia. To w Bydgoszczy zlokalizowano Filharmonię i Teatr Muzyczny. Tutaj też forsowano rozwój szkolnictwa wyższego, początkowo Wyższej Szkoły Inżynierskiej, potem Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Wyższej Szkoły Muzycznej i Akademii Medycznej. Intensywnie rozwijano budownictwo mieszkaniowe, czego przykładem są takie osiedla jak Leśne, Wyżyny, Bielany.

Pozostałe miasta i powiaty stały się wasalami udzielnej Bydgoszczy na wiele lat. Na „otarcie łez” dano Toruniowi Rocznicę Kopernikańską w 1973 r., z początkiem budowy miasteczka uniwersyteckiego i dzielnicy Rubinkowo. Dobrze tę sytuację charakteryzuje J. Szczepkowski, pisząc: „Subregion bydgoski koncentruje oprócz władz administracyjnych i instytucji kulturalnych ponad 35% ogółu zatrudnionych w przemyśle województwa oraz jest czołowym węzłem komunikacyjnym. Subregion

¹Szczegółowe uzasadnienie roli regionu bydgoskiego w układzie przestrzennym kraju przedstawia J. Szczepkowski w publikacji *Struktura przestrzenna regionu bydgosko-toruńskiego, ewolucja i dynamika*, Prace Geograficzne, nr 118, Warszawa 1977.

toruński grupuje instytucje naukowo-oświatowe, ale przy niewiele mniejszym niż bydgoski węzle komunikacyjnym reprezentuje znacznie mniejszy potencjał przemysłowy. Subregion inowrocławski posiada harmonijnie rozwinięte wszystkie funkcje produkcyjne i usługowe przy równoczesnym wysokim stopniu zintegrowania ze strefowym podregionem zachodniokujawskim. Pozostałe subregiony [tzw. strefowe: Bory Tucholskie, Kujawy Wschodnie, ziemia dobrzyńska i subregiony węzłowe wokół Grudziądza, Włocławka i Chojnic – J. F.] nie mają jeszcze tak wyraźnie skryształowanego oblicza”².

Toruń w tym układzie administracyjnym miał szansę na rozwój tylko w charakterze ośrodka podregionalnego, co jednoznacznie było podkreślone w planach zagospodarowania przestrzennego województwa bydgoskiego. Jak pisze J. Graczykowski „...przewiduje się szybki rozwój Bydgoszczy oraz miast wyznaczonych jako ośrodki podregionalne, a więc Torunia, Włocławka, Inowrocławia, Grudziądza, Brodnicy i Chojnic”³. Plan regionalny ogólny województwa bydgoskiego na lata 1970–1985, opracowany w 1973 r. przez Wojewódzką Pracownię Planów Regionalnych w Bydgoszczy, przewidywał wzrost liczby ludności Bydgoszczy do 1985 r. do 392 tys. mieszkańców, natomiast dla Torunia do 172 tys.

Tak więc w byłym województwie bydgoskim Toruń ze swoim regionem od początku był skazany na rolę drugoplanową, a nie równorzędnego, czy nawet w niektórych dziedzinach (nauka, kultura, rolnictwo) wiodącego partnera w rozwoju społeczno-gospodarczym tej jednostki administracyjnej. Przyczyny takiej sytuacji tkwiły w ówczesnym systemie politycznym i nie były wywołane żadnymi obiektywnymi racjami potencjału ludnościowego czy gospodarczego.

2. Silne i słabe strony rozwoju województwa toruńskiego po 1975 r.

Nowy podział administracyjny w 1975 r. preferował strukturę regionalną skoncentrowaną wokół największych miast kraju. Była to struktura oparta na tzw. układzie pasmowo-węzłowym, w którym zasadniczy szkielet stanowiły ośrodki miejsko-przemysłowe typu ukształ-

²J. Szczepkowski, *Struktura regionalna*, [w:] *Województwo bydgoskie*, pod red. A. Swinarskiego, Warszawa-Poznań-Toruń 1973, s. 335.

³J. Graczykowski, *Perspektywy rozwojowe*, [w:] *Województwo bydgoskie*, s. 343.

towanych i kształtujących się aglomeracji. Ten podział administracyjny miał swoje dodatnie i ujemne cechy. Wśród cech dodatnich można było wyróżnić: 1 – aktywizację społeczną i gospodarczą około 17 obszarów dotąd słabiej rozwiniętych, jak np. województwa suwalskie, łomżyńskie, białskopodlaskie, krośnieńskie, gorzowskie, 2 – ułatwienia w realizacji polityki regionalnej i lokalnej w zakresie infrastruktury społecznej, 3 – pełniejsze wykorzystanie i rozwinięcie tożsamości kulturowej mieszkańców poszczególnych regionów. Podstawową ujemną cechą tego podziału administracyjnego było centralistyczne zarządzanie w dużej części słabymi organizmami społeczno-gospodarczymi, nie tylko do 1989 r., ale jeszcze przez następne 10 lat. Rozwój samorządności w miastach i gminach był oparty w dużej mierze na skłóconych układach partyjnych, a nie na siłach, które byłyby merytorycznie przygotowane do odpowiedzialnego zarządzania.

Jednak część województw miała charakter obszarów dobrze przygotowanych do pełnienia funkcji regionalnej, a ich stolice stanowiły ośrodki coraz lepiej sprawowanej władzy administracyjnej. Do tego typu województw należało niewątpliwie województwo toruńskie, które w procesie rozwoju historycznego pełniło już w przeszłości takie funkcje w części lub całości swojego obszaru. Do podstawowych walorów województwa toruńskiego należały:

- 1 – jednorodna zwartość geograficzna, którą w około 95% stanowił krajobraz pojezierny (w 80% Pojezierza Chełmińskiego i w 15% Pojezierza Dobrzyńskiego), chociaż o różnej jakości gleb, uwarunkowań hipsometrycznych i wodno-klimatycznych,
- 2 – długotrwała zwartość obszaru historycznego, stanowiącego do XV w. ziemię chełmińską, w XVI w. województwo chełmińskie, natomiast w XIX w. znaczący fragment Rejencji Kwidzińskiej oraz w okresie międzywojennym w dużej części województwo pomorskie,
- 3 – dość równomiernie rozłożona sieć komunikacyjna i infrastruktury technicznej.

Wśród cech różnicujących układ funkcjonalno-przestrzenny województwa toruńskiego, co jednocześnie wpływało na jego strukturę i poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, można było wymienić:

- 1 – zróżnicowanie urbanistyczne, z najsilniejszym rozwojem procesów urbanistycznych na obrzeżach (peryferiach) regionu (Toruń, Grudziądz, Brodnica, Chełmno, Nowe Miasto Lubawskie),
- 2 – zróżnicowanie demograficzne, ze średnią gęstością zaludnienia w za-

chodniej części województwa (50–100 osób/km²) i poniżej 50 osób/km² w centralnej i wschodniej części jego obszaru,

- 3 – zróżnicowanie w strukturze gospodarczej z dominacją charakteru wybitnie rolniczego w zachodniej i centralnej części województwa, turystyczno-rekreacyjnego w obrębie Pojezierza Brodnickiego, doliny Drwęcy, Górznieńsko-Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego oraz ośrodków przemysłowych skoncentrowanych w największych miastach regionu.

Wśród istotnych osiągnięć 23 lat kształtowania się województwa toruńskiego (abstrahując od jego znanych walorów przyrodniczych, historycznych i architektoniczno-urbanistycznych), wymienić należy:

- 1 – wyraźny rozwój ekonomiczny,
- 2 – znaczne przyspieszenie w rozwoju i unowocześnieniu infrastruktury komunalnej (długości i jakości dróg, sieci wodnokanalizacyjnej, ciepłowniczej, gazowniczej),
- 3 – rozbudowę sieci telekomunikacyjnej,
- 4 – umacniającą się coraz bardziej pozycję naukową regionu (np. wzrost liczby studentów UMK z około 10 tys. w 1975 r. do około 30 tys. w 1998 r., z jednoczesnym znacznym przyrostem liczby nauczycieli akademickich),
- 5 – aktywne działania na rzecz rozpoczęcia budowy autostrady A-1 i oddanie jej 10 km odcinka wraz z mostem przez Wisłę,
- 6 – liczne działania promocyjne w postaci udziału w targach międzynarodowych, rozwoju współpracy zagranicznej, wymiany między miastami itp.,
- 7 – coraz silniejsze umacnianie się władzy samorządowej, zarówno wojewódzkiej jak i lokalnej.

Jednak zasadniczym osiągnięciem o randze kulturotwórczej było uzyskanie przez Toruń wpisu na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO w 1998 r., natomiast o znaczeniu w wymiarze historycznym – powołanie w 1992 r. diecezji toruńskiej z 17 dekanatami.

W 1995 r. A. Pawski – znany regionalista przestrzenny z Wojewódzkiego Biura Planowania Przestrzennego w Toruniu⁴, na podstawie

⁴A. Pawski, *Spoleczno-gospodarcze aspekty podziału kraju na średnie województwa*, [w:] *Polska ojczyzn czy regionów?*, pod red. Z. Jabłońskiego i A. Potoczka, wyd. Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu, Toruń 1998, s. 60–77.

43 cech społeczno-ekonomicznych opracował sumaryczny wskaźnik poziomu rozwoju dla 49 województw kraju. W rankingu tym województwo toruńskie znalazło się w tzw. III grupie województw, na bardzo wysokiej 12 pozycji w kraju z 44,7 pkt (łącznie m.in. z województwami: szczecińskim, leszczyńskim, opolskim, lubelskim). W grupie I (powyżej 60 pkt) były tylko dwa województwa – warszawskie i poznańskie, natomiast w grupie II (50–60 pkt) znalazło się pięć województw: katowickie, gdańskie, łódzkie, wrocławskie i krakowskie. Województwo bydgoskie w tym rankingu osiągnęło 38,5 pkt i było w IV grupie na 16 miejscu, a wrocławskie z 27,0 pkt w grupie V na 32 pozycji w kraju.

W ocenie zjawisk ekonomicznych w ujęciu statystycznym ważne są nie tylko wartości poszczególnych mierników, ale także ich dynamika i rozkład w czasie. Analizowana powyżej diagnoza dla lat 1990–1995 wskazuje, że potencjał społeczno-gospodarczy województwa toruńskiego powiększył się w tym czasie znacznie, co umożliwiło poprawę lokaty z 18 miejsca w 1990 r. na 12 miejsce w 1995 r. Pozostałe dwa sąsiadujące z toruńskim województwa przesunęły się w tym czasie na niższe w skali kraju pozycje: bydgoskie z 11 na 16 miejsce, a wrocławskie z 27 na 32 miejsce.

Inne oceny uwzględniające tylko efekty ekonomiczno-finansowe inwestycji, np. Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, w zakresie dynamiki inwestycyjnej najwyżej notowały województwo bydgoskie – na VIII miejscu w kraju, natomiast nieco niżej województwa toruńskie i wrocławskie. Z kolei w rankingu 50 największych firm Kujaw i Pomorza za 1995 r. 11 firm pochodziło z Bydgoszczy i tyle samo z Torunia, 4 z Włocławka i po 3 z Grudziądza i Inowrocławia. Jednak pod względem wartości obrotów firmy z Bydgoszczy dawały aż 30% ogólnej wartości pięćdziesięciu firm, z Torunia 17,5% oraz Włocławka 16,5%. Zróżnicowanie potencjału przemysłowo-usługowego między poszczególnymi województwami było bardzo wyraźne i nawet w okresie przyspieszenia gospodarczego po 1989 r. nie zaszły poważniejsze zmiany.

3. Przyczyny poszukiwania nowych rozwiązań w podziale administracyjnym kraju

Nowe władze administracyjne kraju po 1989 r., wśród wielu koniecznych reform związanych z transformacją systemową, zakładały też zmiany

w podziale administracyjnym⁵. W dyskusji podkreślano ujemne cechy dotychczasowego podziału, takie jak:

- 1 – niewielki potencjał ludzki,
- 2 – silnie zróżnicowany potencjał produkcyjno-usługowy,
- 3 – mały obszar,
- 4 – brak samowystarczalności,
- 5 – trudności z koordynacją międzywojewódzką.

Znaczna część ekspertów podzielała pogląd, że ze względu na niewielki obszar państwa, jego znaczną wartość terytorialną, niezbyt zróżnicowaną strukturę przestrzenną z punktu widzenia uwarunkowań geograficzno-przyrodniczych i kulturowych, wysoką jednolitość etniczną, wyznaniową i narodową, województwa w nowym podziale administracyjnym powinny być regionami znacznie większymi, bardziej samodzielnymi i umożliwiającymi sprawniejsze kierowanie i zarządzanie krajem. W tym czasie starły się poglądy 3 grup reprezentujących trzy odrębne koncepcje terytorialnego podziału państwa:

- 1 – koncepcja dużych regionów, o liczbie 8–13, w różnych wariantach przestrzennych, za którą z liczbą 12 opowiedział się tzw. Zespół Rządowy ds. Podziału Administracyjnego,
- 2 – koncepcja 15–17 województw, o średniej wielkości, przez część ekspertów utożsamiana z podziałem administracyjnym sprzed 1975 r.
- 3 – koncepcja około 25 regionów wojewódzkich, za którą opowiadała się część administracji niemetropolitarnej i samorządów terytorialnych.

Przez cały kraj przeszła fala emocjonalnej dyskusji nad owymi trzema koncepcjami. Uzyskała ona też swoje odzwierciedlenie w licznych publikacjach, zwłaszcza o charakterze regionalnym i lokalnym. Ponieważ część ekspertów i władze ustawodawcze opowiedziały się za koncepcją drugą, obecnie realizowaną, to jej chciałbym poświęcić kilka dalszych uwag. Koncepcja druga, moim zdaniem, ma charakter zbliżony do optymalnego podziału w obecnym okresie transformacji ustrojowo-ekonomicznej i jest formą przejściową na co najmniej kilka lat do ostatecznie realizowanej wersji pierwszej. Przesłankami optymalnej delimitacji kraju na regiony wojewódzkie są:

⁵Szczegółowe uzasadnienie koncepcji podziałów administracyjnych kraju z lat dziewięćdziesiątych przedstawiają: S. L. Bagdziński, J. Szczepkowski, *Próba oceny proponowanych podziałów terytorialnych Polski*, [w:] *Polska ojczyzna*, s. 78–86.

- 1 – konieczność zapewnienia sprawnego kierowania i zarządzania krajem oraz efektywniejszego wykorzystanie środków publicznych przez władze samorządowe,
- 2 – zwartość terytorialna,
- 3 – najefektywniejsze powiązania komunikacyjne i gospodarcze,
- 4 – korzystne warunki przełamывania barier restrukturyzacji gospodarki regionalnej,
- 5 – związki kulturowe i tradycje powiązań historycznych,
- 6 – świadomość regionalna społeczności lokalnych,
- 7 – możliwość pełnego wykształcenia się 3 podstawowych jednostek terytorialnych: województwa, powiatów i gmin,
- 8 – zdolność dostosowawcza do wzorców i standardów zachodnioeuropejskich (krajów Unii Europejskiej).

W moim artykule opublikowanym w dzienniku „Nowości” z 2 I 1998 r., na rok przed wejściem w życie reformy nowego podziału administracyjnego i w czasie najbardziej gorącej dyskusji, opowiedziałem się za koncepcją 15–17 województw, uznając, że w polskich realiach nowe województwa powinny być jednostkami dostatecznie silnymi ekonomicznie, o korzystnym obszarze około 20 tys. km², z 2,5 mln liczbą ludności, ze stosunkowo łatwym zarządzaniem przez rządowe centrum, jak i coraz silniejszym samorządem terytorialnym. Już wówczas uznałem też, że konieczność powołania województwa kujawsko–pomorskiego lub bydgosko–toruńskiego jest udokumentowana istnieniem w tym miejscu samodzielnego i silnego regionu wielofunkcyjnego, mającego do wypełnienia szczególnie ważne zadania o charakterze ogólnopolskim, jak kontynuację hydroenergetycznego programu zagospodarowania dolnej Wisły i budowy autostrady A-1, modernizację tras ekspresowych, jak np. drogi nr 52 z Poznania przez Toruń do Olsztyna, modernizację linii kolejowej GOP-Porty itp. Te inwestycje nie byłyby możliwe do realizacji przy zbyt małych województwach.

Profesor Marian Biskup, wypowiadając się w 1998 r. w podobnym tonie na łamach „Rzeczypospolitej”⁶, zwrócił dodatkowo uwagę, że proponowany układ 17 województw nie jest taki sam, jaki był do 1975 r., gdyż nazwa województwo kujawsko–pomorskie lepiej oddaje złożoność terytorialną 5 dawnych ziem (Kujaw, ziemi chełmińskiej, ziemi

⁶Por. M. Biskup, *Nowe województwo kujawsko–pomorskie – tradycje pięciu regionów* (przedruk z dziennika „Rzeczpospolita”), Rocznic Toruński, 26, 1999, s. 33–40.

dobrzyńskiej, południowej części Pomorza Nadwiślańskiego z Borami Tucholskimi, częścią Wielkopolski z Pałukami i Krajną) i będą dwie stolicy wojewódzkie: Toruń – jako rezydencja Urzędu Marszałkowskiego i Bydgoszcz – rezydencja Wojewody, wystąpią nowe rysy świadomości regionalnej ukształtowane przez przeszłość i dotychczasowy podział administracyjny, czyli przez złożoność procesów historycznych i politycznych nad dolną Wisłą, Brdą i Drwęcą.

4. Bilans zysków i strat dla Torunia i jego regionu w 1999 r.

Ocena jednego roku doświadczeń w nowym układzie terytorialnym jest trudna do jednoznacznej interpretacji, zwłaszcza wobec nakładania się wpływów ogólnopolskich, a nawet sytuacji międzynarodowej, na strategię zarządzania województwami. Ważne jest jednak dostrzeżenie tych elementów, które w postaci negatywnej są konsekwencjami nowego podziału, aby móc je w przyszłości stonować lub zlikwidować.

Województwo kujawsko-pomorskie zajmuje 18 tys. km² (tj. 5,7% powierzchni Polski) i jest zamieszkałe przez 2,2 mln osób (5,4% ludności kraju), co daje 10 miejsce wśród 16 województw kraju. Pod tym względem może być porównywane z wieloma regionami Europy, jak np. z Normandią Dolną, Nadrenią, Saksonią, Turyngią lub Dolną Austrią.

W skali całego województwa najbardziej porównywalne są wskaźniki ekonomiczne. W 1999 r. najbardziej straciło na znaczeniu rolnictwo (jako konsekwencja jednak długofalowej zapaści wywołanej trudnościami przystosowywania się do nowych warunków ustrojowych i marketingowych), zmalała rola przemysłu, wzrosła natomiast ranga i poziom niektórych elementów infrastruktury technicznej (np. telekomunikacji, sieci wodnokanalizacyjnej i gazowniczej) oraz usług, zwłaszcza usług rynkowych.

Bilans korzyści dla Torunia i jego najbliższego regionu w nowej strukturze administracyjnej nie jest jednoznaczny i w wielu przypadkach trudny do określenia pod względem przyczyn, które je spowodowały. Wśród pozytywnych efektów, które zaistniały w 1999 r. (ale mogły być lub są spowodowane działaniami wcześniejszymi) na obszarze byłego województwa toruńskiego w warunkach nowego podziału administracyjnego, można wymienić:

- 1 – włączenie Pojezierza Brodnickiego oraz doliny Drwęcą do sieci ECONET-POLSKA, o znaczeniu międzynarodowym, z jednoczesną poprawą ochrony środowiska przyrodniczego w wyniku uruchomienia dużej oczyszczalni ścieków w Toruniu, rozbudowy kanalizacji sanitar-

- nej i kolektorów zbiorczych w miastach i na obszarach wiejskich (np. w gminach Ciechocin, Świedziebnia),
- 2 – wytyczenie jednego z 4 w kraju paneuropejskich korytarzy komunikacyjnych Gdańsk–Żilina, z odgałęzieniem Poznań–Grudziądz–Hawa,
  - 3 – rozwój i modernizacja sieci telekomunikacyjnej, między innymi pod wpływem konkurencyjnego operatora Netia Telkom SA, dlatego Toruń oraz Grudziądz uzyskały największą dynamikę rozwoju telefonii przewodowej,
  - 4 – rozbudowa Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, powstanie nowych wydziałów, kierunków i specjalności wraz z inwestycjami budowlanymi w postaci ukończenia gmachu dla Wydziału Prawa i Administracji, sali dla Biblioteki UMK oraz rozpoczęcia II etapu rozbudowy Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania (w dużej części rozpoczętymi jednak w dawnym układzie województwa toruńskiego) oraz dążenie do powołania Federacji Uczelni z Bydgoszczy, Torunia i Włocławka,
  - 5 – rozwój tradycyjnych i nowych form imprez kulturalnych, jak festiwale teatralne np. „Kontakt”, festiwal operatorów filmowych „Camerimage” oraz imprez muzycznych, np.: „Toruń – muzyka i architektura”,
  - 6 – kontynuacja kontaktów zagranicznych z wybranymi regionami, m.in. Danii, Szwecji, Włoch, współpraca w dziedzinie ochrony środowiska przetwórstwa rolno-spożywczego, kultury, turystyki itp.,
  - 7 – rozwój różnych form marketingu i promocji Torunia i regionu w postaci np. udziału na rynku wystawienniczym Polagra '99, Grüne Woche w Berlinie itp. takich firm jak: „Toruń-Pacific”, Zakłady Mięsne w Brodnicy i Grudziądzu, „Golpasz” z Golubia-Dobrzynia, „Central Soya” z Osnowa, „Spomasz” i „PAK” z Torunia, Chłodnie z Miesiączkowa i Grudziądza, Zakłady Cukiernicze „Vobro” z Brodnicy i „Wisła” z Grudziądza, Toruńska Spółdzielnia Mleczarska itp.,
  - 8 – rozwój placówek bankowych i ubezpieczeniowych wraz z coraz lepszą ofertą usług finansowych,
  - 9 – coraz aktywniejsze oddziaływanie Urzędu Marszałkowskiego w zakresie opracowania strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego przy współpracy z jednostkami naukowymi,
  - 10 – rozbudowa infrastruktury usługowej, zwłaszcza handlowej typu: Geant, Minimal, Filmar.

Obok tych niewątpliwie pozytywnych form rozwoju społecznego, gospodarczego i infrastrukturalnego zaistniały na tym obszarze w 1999 r. (a niejednokrotnie nasiliły się w 2000 r.) różnego rodzaju trudności i zagrożenia. Część z nich jest naturalną pochodną prawie jednoczesnego wprowadzenia czterech bardzo trudnych reform rządowych: administracyjnej, służby zdrowia, systemu emerytalnego i systemu oświaty. Inne problemy są wynikiem pojawiających się nieporozumień i konfliktów między rządzącą do niedawna koalicją (AWS i UW) a opozycją (SLD i PSL) lub w obrębie samej koalicji (między AWS a UW). Partyjne antagonizmy i niewygasłe animozje bydgosko-toruńskie przenoszone są też na grunt sprawowania władzy, zarówno między urzędem wojewódzkim (Wojewoda reprezentuje AWS), jak i Urzędem Marszałkowskim (Marszałek jest przedstawicielem SLD) i wyrażają się tak w formie obsady stanowisk (np. w 2000 r. na 16 dyrektorów UW 10 pochodzi z Bydgoszczy, z kolei w strukturze zatrudnienia Urzędu Marszałkowskiego jest przewaga przedstawicieli SLD), jak i braku ściślejszej współpracy merytorycznej, o czym niejednokrotnie informowały lokalne media.

Wśród trudności i zagrożeń rozwojowych na obszarze byłego województwa toruńskiego wymienić należy:

- 1 - niezaliczenie Torunia w koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju do europolu (tak jak Bydgoszczy), a więc potencjalnego ośrodka o znaczeniu europejskim, lecz jedynie jako ośrodka regionalnego,
- 2 - zatrzymanie budowy autostrady A-1 oraz nieuwzględnienie w dalszych planach rozwojowych drogi nr 52 (Toruń-Olsztyn) jako drogi ekspresowej,
- 3 - nieuwzględnienie w strategii generalnej dyrekcji PKP linii kolejowej Bydgoszcz-Toruń-Włocławek jako linii ekspresowej oraz plany zlikwidowania w 2000 r. następujących linii kolejowych: Sierpc-Brodnica, Sierpc-Lipno-Toruń, Bydgoszcz-Chełmża,
- 4 - niezaliczenie obszaru byłego województwa toruńskiego (podobnie jak całego województwa kujawsko-pomorskiego) w dokumentach rządowych do regionów mających trudności z wykorzystaniem potencjału endogenicznego (w tym: nadwyżek siły roboczej, wysokotowarowej produkcji rolniczej, nadwyżek produkcji przemysłowej itp.),
- 5 - nie zawsze racjonalnie uzasadniony upadek firm (niektórych o ponad 100-letniej tradycji), jak np. Zakładów Mięsnych, Zakładów Graficznych i 12 innych firm - tylko w Toruniu,

- 6 – słaby rozwój niektórych struktur samorządowych i słaba ich aktywność i przedsiębiorczość,
- 7 – słabe merytoryczne przygotowanie kadr administracyjnych (np. w części powiatów),
- 8 – zbyt wolne zmniejszanie się stopy bezrobocia, a nawet jej powiększenie się np. w powiatach Grudziądz i Wąbrzeźno,
- 9 – powoływanie nowych szkół wyższych bez dostatecznego zaplecza kadrowego, lokalowego (np. w Bydgoszczy, Włocławku), z kierunkami, które działają na zasadach niezdrowej konkurencji np. z kierunkami UMK lub mogą obniżać rangę i poziom kształcenia w ogóle,
- 10 – zahamowanie rozbudowy wysokostandardowej bazy hotelowej i nie-realizowanie Centrum Kongresowego w Toruniu.

Wyżej przedstawione fakty świadczą, że bilans zysków i strat Torunia i jego regionu za 1999 r. tylko w prostej arytmetyce jest zerowy. W rzeczywistości jest trudny do określenia, gdyż obok zjawisk i faktów pozytywnych występują ujemne i niepokojące. Tylko w kwestii słabej bazy lokalowej (hotelarsko-gastronomicznej) utrwała się opinia, że do niewątpliwie atrakcyjnego grodu Torunia (o randze dziedzictwa światowego) przyjeżdżać się na zaledwie kilka godzin, natomiast, aby wydać pieniądze na dobrą kolację i przyzwoite spanie – jedzie się do Bydgoszczy. Wciąż też zbyt wolno postępuje proces decentralizacji władzy i jednocześnie środków finansowych⁷. Ma to swój efekt w postaci mnogości nałożonych zadań bez pokrycia finansowego. W rezultacie tej sytuacji np. budżet Torunia w 1999 r. wynosił po stronie dochodów 342 mln zł, natomiast wydatki przekroczyły 403 mln zł. Łączne niedobory wynosiły około 60 mln zł, które miały być pokryte z kredytu bankowego i pożyczki bankowej. Taki system świadczy o niezbyt dobrym przygotowaniu reformy administracyjnej, jak również o braku odpowiedniej polityki regionalnej.

⁷J. Wasicka w artykule: *2000, Budżet potrzeb*, opublikowanym w „Nowościach” (nr 20/9024 z 25 I 2000 r.), pisze: „Wojewoda Kujawsko-Pomorski, jako ramię władzy rządowej dysponuje na 2000 r. kwotą 883 mln zł na 506 zadań, podczas gdy Marszałek tego województwa, jako przedstawiciel samorządu terytorialnego, będzie miał do swej dyspozycji 160 mln zł na 502 zadania, czyli łącznie przypadnie na obecne województwo 1,0 mld zł”. W 1997 r. 3 byłe województwa: bydgoskie, toruńskie i włocławskie miały budżet w wysokości 1,4 mld zł.

5. W kierunku strategii rozwoju zrównoważonego i zintegrowanego

Szanse dalszego rozwoju Torunia i jego regionu w ciągu najbliższych kilku lat wydają się być przesądzone i ściśle związane z aktualnym podziałem administracyjnym. Poziom tego rozwoju będzie przede wszystkim paralelny z rozwojem ekonomicznym kraju, a następnie całego województwa kujawsko-pomorskiego. Możliwości przyspieszonego rozwoju poszczególnych struktur funkcjonalno-przestrzennych województwa i pozostałych jednostek administracyjnych będą ściśle uzależnione od zwiększenia się uprawnień i powiększenia możliwości finansowych władz samorządowych.

Czym zatem dysponuje Toruń i jego region w strukturze funkcjonalno-przestrzennej województwa, co jest jego osobliwością i niezbywalnym prawem rzutującym na kształt i pozycję województwa w kraju? Gdy chodzi o miasto Toruń, to wciąż jego atuty tkwią w wysokiej pozycji w skali europejskiej wynikającej z trwałych zabytków urbanistyczno-architektonicznych i tego wszystkiego co określa się mianem dziedzictwa kulturowego. Aby to dziedzictwo zostało właściwie wyeksponowane i „skonsumowane”, potrzebne są dalsze inwestycje nie tylko w zakresie konserwacji i restauracji zabytków, ale także inwestycje o charakterze medialnym eksponującym te fragmenty miasta i jego zabytków, które dotąd były słabiej eksponowane (np. forty, niektóre zespoły i obiekty zabytkowe poza śródmieściem, obiekty sakralne różnych wyznań itp.). Bardzo ważne są też inwestycje związane z rozwojem bazy hotelarskiej i obiektów towarzyszących (np. gastronomicznych, sportowo-rekreacyjnych: aquaparku, multikina).

Drugim atutem Torunia jest nauka i walory edukacyjne. Przyszłość wykorzystania nauki dla dobra miasta i kraju powinna skoncentrować się na wszechstronnym rozwoju Uniwersytetu M. Kopernika, powstaniu technoparku i tzw. Centrum Kongresowego. Z drugiej strony Toruń ma wspaniałe możliwości gdy chodzi o rozwój różnego rodzaju instytucji doradczych i consultingowych w zakresie prawnym, ekonomicznym, finansowym, informatyki, gospodarki przestrzennej, planowania strategicznego, procesów integracji z Unią Europejską i pozostałymi krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Możliwości rozwojowe nauki tkwią w powoływaniu dalszych nowych, atrakcyjnych kierunków w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, ale także wyższych szkół związanych z bankowością, administracją i zarządzaniem, turystyką i rekreacją, gospodarką przestrzenną, ochroną i kształtowaniem krajobrazu itp.

Trzecim walorem Torunia jest jego ranga jako ważnego ośrodka usługowego, zarówno usług podstawowych podanych jednak w nowoczesnej formie (typu handlowego, komunikacyjnego, medialnego), jak też usług wyższego rzędu, a więc związanych z kulturą teatralną, muzyczną, filmową, o charakterze zdecydowanie ponadregionalnym.

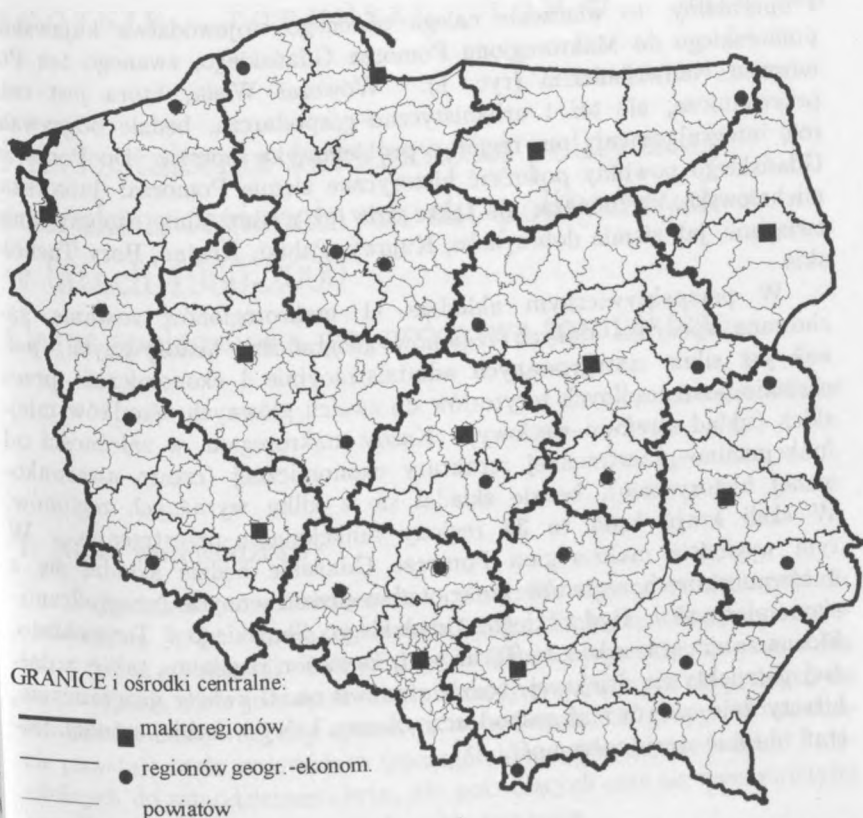
Możliwości regionu toruńskiego tkwią z kolei w jego predyspozycjach i walorach przyrodniczych, osadniczych oraz demograficznych, ugruntowanych tradycją wysokiej kultury mieszkańców. Atuty te są nastawione na rozwój miast średniej wielkości (powiatowych), wysokotowarowej produkcji rolniczej, zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne, leśne, komunikacyjno-transportowe oraz ochrony ekologicznej poszczególnych obszarów (parki krajobrazowe, strefy krajobrazu chronionego, rezerwaty przyrody itp.). W przyszłości mogą rozwinać się dalsze kierunki i dziedziny, takie jak agroturystyka, rolnictwo ekologiczne, telekomunikacja, marketing i przetwórstwo rolnicze.

Przedstawione walory i możliwości rozwojowe Torunia i jego regionu z jednej strony wskazują na specyficzne cechy tego obszaru, świadczące o jego tożsamości historyczno-kulturowej i potencjale społeczno-ekonomicznym, mogące dobrze służyć integracji nowego województwa. Z drugiej strony wskazują na dalsze potrzeby o charakterze finansowym, edukacyjnym, naukowym i gospodarczym, niezbędne dla pełnego wykorzystania rezerw tkwiących w środowisku przyrodniczym, czynniku ludzkim i strukturze funkcjonalno-przestrzennej całego tego terytorium.

Przewidywania kolejnego dostosowania podziału administracyjnego do standardów Unii Europejskiej, czyli utworzenia 7-11 dużych makroregionów (pollandów), stworzą prawdopodobnie za kilka lat nową sytuację zarówno w zakresie organizacji przestrzennej, jak i form administrowania i zarządzania terytorialnego. Co zatem stanie się z województwem kujawsko-pomorskim i regionem toruńskim? Tutaj scenariuszy i rozwiązań może być kilka. Jednym z wariantów może być podział dotychczasowego województwa kujawsko-pomorskiego na dwa duże segmenty obszarowe, a linią demarkacyjną może być Wisła i Noteć. Obszary lewobrzeżne z Kujawami Zachodnimi (byłe województwo bydgoskie) mogą przejść do Makroregionu (pollandu) Wielkopolskiego, natomiast prawobrzeżne z Kujawami Wschodnimi do Pomorza Gdańskiego.

Kolejnym wariantem może być rozpad województwa według byłych trzech województw (do 1998 r.), z przejściem byłego województwa bydgoskiego do Wielkopolski, byłego województwa toruńskiego do Pomorza Gdańskiego, natomiast byłego województwa włocławskiego do Mazowsza. Wreszcie trzeci wariant, według mojej opinii najbardziej sensowny

Ryc. 1. Podział Polski na makroregiony (11) i regiony geograficzno-ekonomiczne (33) – wizja perspektywiczna

i optymalny, to włączenie całego obecnego województwa kujawsko-pomorskiego do Makroregionu Pomorza Gdańskiego, zwanego też Pomorzem Nadwiślańskim (ryc. 1). Wówczas Wisła, która jest osią przyrodniczą, ale też i urbanistyczno-gospodarczą, będzie odgrywała rolę integrującą cały ten region z problematyką morską. Do Pomorza Gdańskiego powinny powrócić historyczne ziemie Pomorza: lubawska, michałowska, chełmińska, ale także dziś już z nimi silnie ekonomicznie związane, jak ziemia dobrzyńska, Kujawy, Pałuki, Krajna, Bory Tucholskie.

W perspektywicznym układzie 11 makroregionów zostanie zachowana specyfika dużych regionów geograficzno-historycznych, jednak już silnie zintegrowanych administracyjnie i ekonomicznie przez ciążenie poszczególnych terytoriów do swoich głównych ośrodków miejskich (układ strefowo-węzłowy). Każdy makroregion, w zależności od funkcjonalno-przestrzennej struktury ekonomicznej (często uwarunkowanej historycznie), będzie składał się z kilku wyraźnych regionów. W skali kraju będą to 33 regiony funkcjonalno-przestrzenne. W tym względzie makroregion Pomorze Gdańskie będzie składał się z 4 równorzędnych regionów funkcjonalno-przestrzennych (geograficzno-ekonomicznych): Bydgoskiego, Gdańskiego, Słupskiego i Toruńskiego. Można zatem stwierdzić, że Toruń wraz ze swoim regionem, także w dalszej perspektywie dziejowej, będzie stanowił nadal zwarty geograficznie, historycznie, ale również gospodarczo obszar, który w każdej sytuacji potrafi obronić swoją tożsamość.

Przekształcenia świadomości politycznej i struktur regionalnych elit politycznych w latach 1980-2000

Casus społeczności województwa toruńskiego

Roman Bäcker

1. Nowe województwo

Województwo toruńskie powstało w wyniku zmiany struktury administracyjnej kraju dokonanej w roku 1975. Ta reorganizacja motywowana chęcią stabilizacji władzy Edwarda Gierka i jego ekipy doprowadziła do powstania wielu jednostek administracyjno-partyjnych niezdolnych do stworzenia efektywnej siły sprzeciwu wobec rządzącej grupy. W rezultacie powstało wiele województw (szczególnie na „ścianie wschodniej”) niezdolnych do samodzielnego bytu, nie potrafiących stać się rzeczywistymi ośrodkami jednoczącymi podległe sobie terytoria.

Województwo toruńskie było w nieco innej sytuacji. Jego granice obejmowały w dużym stopniu ziemię chełmińską, region złączony ścisłymi więzami historycznymi z Toruniem. Istnienie wspólnoty losów historycznych było jednak determinowane głównie dzięki przynależności prawie całego nowego województwa toruńskiego do zaboru niemieckiego. Oznaczało to (szczególnie w tradycyjnych środowiskach lokalnych) istnienie bardzo podobnego zestawu norm i wartości społecznych oraz sposobów zbiorowego organizowania. Układ sieci komunikacyjnej determinowany w dużym stopniu przeprowami przez Wisłę powodował, że Toruń musiał spełniać funkcję węzła komunikacyjnego dla znacznego obszaru w promieniu kilkudziesięciu kilometrów po prawej stronie Wisły i kilkunastu po lewej. Rozwój wielkiego przemysłu w Toruniu przy charakte-

rystycznym dla gospodarki PRL nadmiernym zatrudnieniu spowodował konieczność ściągania siły roboczej ze znacznego obszaru. Toruń w latach siedemdziesiątych stał się miejscem zatrudnienia chłopo-robotników mieszkających w promieniu około 50 km od tego miasta. Toruń miał wystarczający potencjał historyczny, kulturowy, ekonomiczny i społeczny, by stać się rzeczywistym centrum utworzonego w 1975 r. województwa.

Zrealizowanie tego zadania zależało od jakości elit politycznych, które powinny były dbać o interesy całego regionu, o wyrównywanie dysproporcji między jej poszczególnymi częściami, o realizowanie dobra wspólnego. Pomijając uwarunkowania charakterystyczne dla monopolistycznej władzy aparatu partyjno-państwowego, należy pamiętać o wąskim co prawda, ale jednak istniejącym, marginesie swobody działań regionalnych elit. To istniejące pole nie zostało w pełni zagospodarowane choćby z powodu składu personalnego tych elit. Kierownicze funkcje pełnili działacze z Warszawy, którzy nie mogli traktować przeniesienia ze stanowiska np. ministra na posadę I sekretarza średniego województwa jako awansu. Pozostałe kierownicze stanowiska zajmowali urzędnicy ze zlikwidowanego dużego województwa (często dojeżdżający z Bydgoszczy) bądź awansowani urzędnicy powiatowi. Dopiero po pewnym czasie stanowiska urzędnicze w aparacie partyjnym i administracyjnym zaczęli zajmować (często bezpośrednio po ukończeniu studiów) absolwenci Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Jednakże ich rola aż do końca istnienia PRL nie była dominująca.

Opozycja demokratyczna przed 1980 r. składała się w Toruniu z kilkunastu osób. Ich działalność sprowadzała się do organizowania spotkań dyskusyjnych i kolportażu niezależnych wydawnictw. Byli to głównie naukowcy, studenci, inżynierowie – w tym, co ciekawe, głównie informatycy. Do środowisk paraopozycyjnych tego okresu można zaliczyć m.in. Klub Inteligencji Katolickiej i Duszpasterstwo Akademickie przy kościele Jezuitów.

2. Lata 1980–1981

Sytuacja diametralnie się zmieniła po Sierpniu 1980. Strajki w „Towimorze” i grudziądzkiej „Warmie” w sposób naturalny wytworzyły nowe centra komunikacji społecznej niezależne od dotychczasowych struktur władzy. To przede wszystkim z tych fabryk rekrutowali się działacze regionalnych i subregionalnych struktur „Solidarności”. Jak wynika

z analizy struktury społeczno-zawodowej delegatów na I Zjazd Regionalny NSZZ „Solidarność” w 1981 r., przeważały osoby z wykształceniem wyższym, a następną grupą byli absolwenci szkół średnich. Najczęściej byli to ludzie młodzi – w wieku około 30 lat. Byli oni związani bardzo ścisłymi więzami rodzinnymi, środowiskowymi i pracowniczymi ze swoim środowiskiem. Jednocześnie dysponowali bardzo dużym kapitałem (w rozumieniu Pierre’a Bourdieu) dążności do zmian, choćby z powodu dużego poziomu refutacji dotychczasowych elit fabrycznych, miejskich, regionalnych i krajowych. Wynikało to nie tylko z zamknięcia kanałów ruchliwości pionowej, ale i z przyjęcia odmiennego i coraz bardziej utrwalonego zestawu norm, wartości i sposobów postrzegania świata społecznego.

W latach 1980–1981 aktywnych po stronie społecznej było od kilkunastu tysięcy do kilkuset osób. Nie była to tylko „Solidarność”, ale i Niezależne Zrzeszenie Studentów, struktury poziome w PZPR i sympatyzujące z nimi grupy w Socjalistycznym Związku Studentów Polskich, ponadto Konfederacja Polski Niepodległej, Komitet Obrony Więzionych za Przekonania, kilka klubów dyskusyjnych itd. Dla określenia dynamiki zmian racjonalnej aktywności społecznej warto przyjąć za wskaźnik liczbę, częstotliwość wychodzenia oraz długotrwałość istnienia niezależnych czasopism. Gwałtowna erupcja liczby czasopism nastąpiła w styczniu 1981 r., natomiast załamanie się liczby wydawanych czasopism – latem 1981 r. Jesienią 1981 r. ukazywały się tylko 2–3 czasopisma zakładowe „Solidarność”. Następny bardzo wyraźny wzrost aktywności nastąpił w styczniu 1982 r. Jego zewnętrznym wyrazem było pojawienie się wielu czasopism zakładowych, z których tylko „Geofon” wydawany dla pracowników Geofizyki przetrwał kilka lat.

Analiza treści tych czasopism wskazuje na dokonanie się wśród aktywnych społecznie osób przełomu świadomościowego. O ile w początkowym okresie zmian posierpniowych akceptowano w miarę powszechnie tezę głoszoną przez Stanisława Kanie: *socjalizm tak, wypaczenia nie*, o tyle po wydarzeniach bydgoskich w marcu 1981 r. przeważało przekonanie, iż realny socjalizm jest systemem złym i należy z niego zrezygnować.

3. Działacze pierwszej „Solidarność” przyszlą elitą władzy?

Tytułowy stereotyp jest bardzo wygodny dla obu stron podzielonej przez stan wojenny sceny politycznej. Z jednej strony pozwala na legitymizację dążeń do władzy poprzez odwołanie się do tradycji. Z drugiej

strony pozwala na negowanie merytorycznych kompetencji oraz dezawuowanie całego nurtu postsolidarnościowego przez ukazywanie pojedynczych błędów jako będących koniecznym rezultatem działania całego obozu.

W przypadku województwa toruńskiego stereotyp ten jest błędny. W obozach dla internowanych znalazło się 211 osób, a 170 zostało aresztowanych. Spośród 211 internowanych – do 1984 r. wyemigrowało 28 osób. Po 1989 r. z wszystkich internowanych 5 zostało posłami i senatorami (w tym 2 ministrami), najmniej 5 było dodatkowo kandydatami w trakcie wyborów parlamentarnych, 3 objęło funkcje prezydenta miasta, wicewojewody i wysokiego urzędnika w Urzędzie Rady Ministrów. Łącznie zatem znaczące funkcje zajęło 13 osób, a więc 6%. Spośród aresztowanych (pomijając powtarzające się nazwiska) tylko jedna osoba została burmistrzem miasta. Tak więc z 381 internowanych bądź aresztowanych tylko około 4% to przyszła elita polityczna. Represje po 13 XII 1981 r. były skutecznym środkiem eliminacji i zastraszania. Nie były natomiast pomostem do niewyobrażalnej w okresie stanu wojennego walki o stanowiska.

4. Przełom „okrągłego stołu”

Konspiracyjne struktury regionalnej „Solidarności” były jednymi z kilkunastu w kraju, które istniały przez cały okres lat osiemdziesiątych. Od 1988 r. w Toruniu pojawiły się nowe organizacje – reaktywowano NZS i KPN, powstała „Solidarność Walcząca”, WiP, organizacje młodzieży szkół średnich itd. Przedstawiciele większości z tych nowych organizacji weszli w skład Komitetu Obywatelskiego, który organizował kampanię wyborczą „Solidarności”. Analiza wyników wyborów z 4 VI 1989 r. wskazuje na wysoki poziom homogeniczności zachowań politycznych. Niezależnie od środowiska, miejsca zamieszkania, miejsca pracy, charakteru okręgu wyborczego (otwarty bądź zamknięty – więzienia, koszary) wyniki wyborów były takie same – kilkanaście procent na kandydatów PZPR, reszta na kandydatów „Solidarności”. Wyjątkiem był obwód wyborczy obejmujący Kozackie Góry, gdzie na PZPR głosowało około 5%.

5. Lata dziewięćdziesiąte

Następne wybory przyniosły bardziej zróżnicowane wyniki. Charakterystyczna jest postępująca dyferencjacja postaw wyborczych: w ramach poszczególnych dzielnic miasta czy gmin. Wynika to z różnicowania struktur społecznych w układzie terytorialnym. Kształtują się powoli dzielnice

ludzi biednych i bogatych, coraz silniejsze jest zróżnicowanie gmin większych na podmiejskie, centralne i peryferyjne.

Elity polityczne są częściowo sfragmentaryzowane, Unia Wolności ma w Toruniu mniejszy niż w innych miastach potencjał koalicyjny. Dopiero kształtują się nowe struktury samorządu powiatowego i wojewódzkiego. Tym samym kształt elit politycznych nie jest jeszcze ostateczny. Ten brak krystalizacji jest determinowany nie tylko przekształceniami struktur organów władzy publicznej, ale i ciągłe trwającymi procesami formowania się systemu partyjnego w Polsce.

Charakterystyczny jest natomiast wzrost dojrzałości elit politycznych. Coraz częściej kampanie wyborcze prowadzone są w sposób profesjonalny, brak w Toruniu nieodpowiedzialnych zachowań pojedynczych polityków.

Naturalnym źródłem rekrutacji elit politycznych stają się coraz bardziej organizacje społeczne (non-government organisation, NGO). Liczba zarejestrowanych NGO w całym województwie toruńskim w 1997 r. wynosiła 387. Z porównania danych z poprzednich lat oznacza to coroczny wzrost o około 1/3 rocznie. Na początku 2000 r. według niezwyfikowanych danych w samym tylko Toruniu działało 360 stowarzyszeń i 45 fundacji. Większość z nich zarejestrowana jest w Sądzie Okręgowym w Toruniu, pozostałe to oddziały terenowe organizacji ogólnopolskich. Do najliczniejszych należą te, do których przynależność jest w dużym stopniu obligatoryjna na przykład z przyczyn zawodowych (Federacja Stowarzyszeń Naukowo-Technicznych – 2410 członków), niektóre organizacje młodzieżowe (ZHP – 1784 członków) i niektóre organizacje katolickie (Stowarzyszenie Rodzin Katolickich liczy 1340 członków). Ogromna część spośród tych organizacji oparta jest na aktywności kilku bądź kilkunastu osób. Tylko nieliczne z nich potrafią działać w sposób profesjonalny. Spośród tych ostatnich tylko 4 organizacje społeczne posiadają swoje strony internetowe. Wśród nich jest Towarzystwo Współpracy z Miastami Bliźniaczymi Torunia.

Charakterystyczna dla nowo powstających organizacji jest zmiana sposobu rekrutacji członków. Coraz częściej odchodzi się od pierwotnego modelu organizowania się w ramach grupy nieformalnej do typu aktywności opartej na działaniu teleologicznym, zdepersonalizowanym. Zwiększa się też zakres działalności o coraz to nowe pola społecznej aktywności.

Nastąpiła przy tym zmiana sposobu działania wspólnot parafialnych. Zaniknęły formy aktywności typowe dla lat osiemdziesiątych, powoli

pojawiają się nowe formy – Akcja Katolicka, rady parafialne, gazetki parafialne. Mają one jednak charakter o wiele bardziej sformalizowany i w mniejszym stopniu odpowiadają na wyzwania współczesności niż to było w latach stanu wojennego.

Dla okresu lat dziewięćdziesiątych charakterystyczny jest również wzrost liczebności prasy lokalnej i subregionalnej (obejmującej obszar np. kilku gmin), środowiskowej itd. Typowy jest przy tym duży poziom jej uzależnienia od dotacji (i tym samym – władz) gminnych. Widoczna jest w konsekwencji przewaga działu informacyjnego nad interwencyjnym, brak dziennikarstwa śledczego.

6. Podsumowanie

Aktywna społecznie (choćby potencjalnie) część mieszkańców regionu toruńskiego w ciągu ostatniego ćwierćwiecza stawała się w coraz większym stopniu podmiotem i kreatorem społeczeństwa obywatelskiego. Proces ten można podzielić na cztery podstawowe etapy:

- a) uznanie rudymetrycznych wartości w okresie posierpniowym;
- b) przełom w sposobach postrzegania świata społecznego w 1981 r.;
- c) odchodzenie od schematu myślenia typu bricolage (za Jadwigą Staniszkis) w latach osiemdziesiątych;
- d) powolne racjonalizowanie zachowań w latach dziewięćdziesiątych – coraz szersze występowanie obywatelskiej kultury politycznej w ramach dominującej na tym obszarze kultury politycznej uczestnictwa.

Bibliografia

- Arato A., *Civil society against the state: Poland 1980–1981*, Telos 1981, nr 47.
- Bäcker R., *Przemiany świadomości politycznej działaczy Solidarności (wrzesień 1980–grudzień 1981)*, Dwadzieścia jeden. Pismo społeczno-polityczne, nr 9/10, „Rytm”, Warszawa 1989, s. 91–105; również w: *Studia nad ruchami społecznymi*, t. II, Warszawa 1989, s. 305–324.
- Bäcker R., *Struktury poziome w Toruniu (1980–1981)*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990.
- Bäcker R., *Opis niezależnej prasy Torunia (wrzesień 1980–13 grudnia 1981)*, cz. pierwsza, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Polityczne, nr XXI, Toruń 1991, s. 3–20; cz. druga, tamże, nr XXII, Toruń 1991, s. 41–53.

- Bäcker R., Postawy wyborcze mieszkańców województwa toruńskiego w 1991 roku, Toruń 1991, ss. 21, mps.
- Bäcker R., Uwagi na temat wyników wyborów z 21 IX 1997 roku w województwie toruńskim, Toruń 1997, ss. 10, mps.
- Bäcker R., Śliwińska A., *Postawy polityczne mieszkańców województwa toruńskiego nie uczestniczących w wyborach w 1991 roku*, Toruń 1993, ss. 13 + 13 tabl. i 4 rys., raport z badań.
- Błasiak W., *Centra i peryferie masowego ruchu pracowniczego w Polsce 1980-1981*, w: *Studia nad ruchami społecznymi*, pod red. E. Lewickiej-Banaszak, P. Marciniaka, W. Modzelewskiego, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1987, ss. 135-176.
- Kozłowski R., *Wybory do rad gmin 19 czerwca 1994 r. Statystyka wyborów. Województwo toruńskie*, PKW, GUS, Warszawa 1994.
- Kuśmierek A., Zróżnicowanie społeczno-przestrzenne wyników wyborów parlamentarnych w 1991 r. na terenie woj. toruńskiego i miasta Torunia, Toruń 1993, ss. 82, niepublikowana praca magisterska.
- Nadrowska-Kuśmierek M., Kuśmierek A., Zróżnicowanie przestrzenne wyników wyborów parlamentarnych w 1993 r. na terenie woj. toruńskiego i miasta Torunia, Toruń 1994, ss. 19, mps.
- Nadrowska-Kuśmierek M., Kuśmierek A., *Podmioty gospodarki narodowej w 1998 roku*, R. I, US w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999.
- Staniszki J., *Poland's self-limited Revolution*, ed. by J. T. Gross, Princeton, New Jersey 1984.
- Stokes G., *The Walls came tumbling down. The Collapse of Communism in Eastern Europe*, Oxford University Press, New York-Oxford 1993.
- Šzutnik N. [Kozłowski R.], „Solidarność” w regionie toruńskim, 13 XII 1981-31 VII 1984, *Archiwum Solidarności*, t. 13, Wydawnictwo Wolne Słowo, Toruń 1988.
- Wydział Spraw Obywatelskich Urząd Miejski w Toruniu, *Stowarzyszenia Miasta Torunia*, b.d., mps, ss. 17.
- Wydział Spraw Obywatelskich Urząd Miejski w Toruniu, *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 1993-1996*, GUS, Warszawa 1997.
- Wydział Spraw Obywatelskich Urząd Miejski w Toruniu, *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w systemie REGON w 1997 roku*, REGON 1997, US w Toruniu, R. IV, Toruń 1998.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher.

R
E
V

ra
Z
P
g
n
P
te
n

Z
—

ro
sp
R
m

st
w
P
T
X
ś
sz
ś
st
s.

Elita polityczna Starego Miasta Torunia w latach 1440–1454

Renata Skowrońska-Kamińska

Lata 1440–1454 w historii Prus Krzyżackich to burzliwy okres narastania konfliktu stanów z władcą tego terenu, zakonem krzyżackim. Znaczącą rolę w wydarzeniach tego okresu odegrało Stare Miasto Toruń. Pomimo wielu opracowań omawiających ówczesną sytuację polityczną, gospodarczą i społeczną tego ośrodka¹, wyodrębnienie jego grupy kierowniczej oraz określenie przyczyn wykształcenia się jej poglądów sprawia pewne problemy. Podejmowane przez historyków badania nad patrycjatem miasta również nie odpowiadają na tak postawione pytania lub też nie odnoszą się do interesującego nas okresu².

Ramy chronologiczne poniższych rozważań otwiera rok założenia Związku Pruskiego. Celem powstania tej organizacji była obrona

¹M.in. ostatnio: *Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1999; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.

²I. Janosz-Biskupowa, *Rola Torunia w Związku Pruskim i wojnie trzydziestoletniej w latach 1440–1466*, Toruń 1965; K. Mikulski, *Wymiana elity władzy w Toruniu w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, pod red. J. Staszewskiego, Toruń 1995, s. 51–88; tenże, *Elity władzy wielkich miast pruskich w XIII–XVIII w.*, [w:] *Genealogia – rola związków rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, pod red. A. Radziwińskiego, J. Wroniszewskiego, Toruń 1996, s. 311–330; R. Czaja, *Urzednicy miejscy Torunia w średniowieczu do 1454 r. (spisy)*, Toruń 1999; tenże, *Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, [w:] *Elity mieszczańskie*, s. 13–47.

jej członków przed bezprawiem i niesprawiedliwością ze strony władz krzyżackich przy jednoczesnej deklaracji z ich strony dochowania wierności Zakonowi. Badania zamyka data wypowiedzenia przez stany pruskie posłuszeństwa wielkiemu mistrzowi (4 II 1454 r.) i oddania się pod władzę Polski.

Podjęmując próbę wyodrębnienia torunian aktywnych politycznie w latach 1440–1454, należy sięgnąć do recesów zjazdów miast i stanów pruskich, instrukcji poselskich, korespondencji oraz ksiąg miejskich, a także zapisów kronikarskich. Na podstawie powyższych źródeł można ustalić, jak często poszczególni członkowie Rady udzielali się publicznie na terenie municipium oraz reprezentując Stare Miasto Toruń na zewnątrz. Zebrane w ten sposób informacje wskazują też pośrednio, jak dużą rolę odgrywały wyróżnione osoby w kształtowaniu polityki interesującego nas ośrodka. Prezentowana poniżej tabela, ze względu na fragmentaryczność zachowanych materiałów źródłowych, niewątpliwie nie oddaje w pełni zaangażowania poszczególnych mieszczan w działalność publiczną, pozwala jednak orientacyjnie określić, kto i w jakim stopniu udzielał się na tym polu. Zawiera ona dane dotyczące częstotliwości udziału członków Rady staromiejskiej w zjazdach miast i stanów pruskich oraz zjazdach hanzeatyckich, a także odnotowuje ich udział w poselstwach. Zanotowano tu również przekazy o występowaniu rajców w charakterze świadków w sprawach spornych rozszdanych przez władze krzyżackie. Dużą literą „B” zaznaczono lata sprawowania przez poszczególne osoby funkcji burmistrza, małą literą „b” – zastępcy burmistrza (kompana), bez rozróżnienia na Radę starszych i urzędującą. W celu uzyskania możliwie największej przejrzystości w tabeli wymieniono najpierw rajców, którzy zmarli przed 1454 r., a następnie aktywnych przez cały lub też prawie cały interesujący nas okres, w kolejności pozwalającej na ujęcie najaktywniejszych w pogrubioną ramkę. Na końcu umieszczono Petera von Nichte, o którym poza informacją o sprawowaniu funkcji kompana nie mamy żadnych wiadomości.

Miasta pruskie z reguły wysyłały na zjazdy dwóch przedstawicieli burmistrza i rajcę³. Obecność jednego burmistrza oraz rajcy była jednak prawdopodobnie zasadą minimum. Na podstawie zachowanych recesów zauważyć można, iż Stare Miasto Toruń często wysyłało większą liczbę posłów. Niejednokrotnie więc ośrodek ten prezentowany był przez szer-

³ *Historia Torunia*, t. 1, s. 265.

sze grono – na przykład dwóch burmistrzów i dwóch rajców⁴. Tę zasadę odzwierciedlają liczby ujęte w tabeli 1, które wyraźnie wskazują na częsty udział burmistrzów i ich zastępców w zjazdach. Poza sprawującymi funkcje burmistrzowskie jedynie nieliczna grupa rajców aktywnie uczestniczyła w życiu politycznym miasta. Przykład kariery Tilemana vom Wege, Johana von Loe, Rutchera von Birken czy Konrada Theudenkusa (który burmistrzem został w roku 1460) wskazuje, iż te najważniejsze w Radzie staromiejskiej stanowiska stopniowo przechodziły w ręce udzielających się jej członków. Wybór na ten urząd następował po kilku latach aktywności, dzięki którym kandydaci nabierali niezbędnego doświadczenia, a także możliwa była ocena ich zdolności i umiejętności.

Spośród wymienionych w tabeli wyróżnia się spora grupa osób (nr 4–14), którą ze względu na pełnione funkcje w Radzie oraz aktywność w sprawach publicznych należy uznać za rzeczywistą elitę polityczną Torunia w tym okresie. Zaobserwować tu również można stopniową wymianę jej członków, zastępowanie starszego pokolenia przez młodszych. Powyższe zjawisko nie występuje w obrębie tych samych rodzin, lecz często w grupie tej pojawiają się zupełnie nowe osoby (oczywiście wcześniej będące rajcami), wyróżniające się zdolnościami i aktywnością wśród pozostałych członków Rady. Bez wątplenia nie była to jednolita grupa. Różnica pokoleń oraz inne czynniki, jak na przykład pochodzenie, okres obecności rodziny w Toruniu oraz we władzach miejskich, miały zapewne wpływ na kształtowanie się poglądów w jej obrębie. Próba odpowiedzi na pytanie o przyczyny takiego składu powyższej grupy wymaga szczegółowych, obejmujących daną rodzinę, badań źródłowych. Na podstawie zachowanych przekazów możliwe jest jednak do pewnego stopnia określenie łączących ich lub dzielących związków. Zamieszczona poniżej tabela 2 w przejrzysty sposób przedstawia część tych informacji. Grubszym drukiem wyróżniono osoby, które były prawdopodobnie pierwszymi przedstawicielami swych rodzin w Toruniu. Rajców wymieniono w tej samej kolejności jak w tabeli 1.

⁴ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens* (dalej: ASP), hrsg. v. M. Toeppen, Bd. II–IV, Leipzig 1882–1886, passim.

Tabela 1. Udział obywateli Starego Miasta Torunia w zjazdach miast i stanów pruskich, poselstwach oraz wystąpieniach publicznych w latach 1440–1454*

Lata 1440–1454	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54
Liczba zjazdów w Prusach Krzyżackich	9	8	12	6	2	4	10	8	6	4	10	6	8	13	—
1. Lucas II Reuse (Reuwsze)	1				zm.										
2. Nicolaus II Czehmarkt	1				zm.										
3. Hartwig Hitfeld		1		1	zm.										
4. Nicolaus Gelyn (Jelan)	4 B	b 1 B	B	B	B										
					zm.										
5. Johan Huxer	2 b	4 B	3 B	1 B											
				zm.											
6. Arnoldus II Musing	2 B	B	5 B	b	1 B	B	B								
							zm.								
7. Herman Rusop	3 B	5 B	5 b	6 B	B	3 B	7 b	3 B	3 B	B	b	B			
												zm.			
8. Gotschalk Hitfeld	5 b	b	3	1	b	b	B	B	1 B	1 b	1 B	3 B	1 B	9 b	1 B
9. Tileman vom Wege	2	8	3 b	3 b	2	2	6 B	3 b	2 b	3 B	8 B	7 b	7 B	5 B	B
10. Johan IV von Loe		1	3	2	1	2 b	1	2	1	2 B	3 b	4	7	21 B	1 b
11. Rutcher von Birken						2	5	4 B	3 b	1 B	4 B	5 B	7 b	14 B	2 B
12. Mattis II Weise	1	2	1						2			3	3 b		1
13. Habundius Winter	1							2	3					2	1
14. Konrad Theudenkus												2	1	12	1

*Do dnia 4 II 1454 r. – akt wypowiedzenia posłuszeństwa wielkiemu mistrzowi.

cd. tabeli 1

Lata 1440–1454	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54
15. Johan Lutke			1				1								2
16. Simon Belkaw												1			2
17. Mattis Teschner															1
18. Peter III vom Nichte										b		zm.			

Źródło: ASP, II, III, IV, passim; *Księga Theudenkusa*, wyd. L. Koczy, Toruń 1937, passim; *Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, hrsg. v. E. Joachim, W. Hubatsch, Pars. II, Göttingen 1948, nr 2536, 2668, 2690; A Radzimiński, J. Tandecki, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1 (1251–1454), Warszawa 1999, nr 251, 263, 301; *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*, hrsg. v. A. Voigt, Mitteilungen des Copernicus-Vereins, H. 13: 1904; *Hanserecesse*, hrsg. v. G. Ropp, Abt. II, Bd. 2–4, Leipzig 1888, passim; *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, Bd. I, hrsg. V. C. P. Woelky, Danzig 1885–1, nr 581, 582, 585, 609; R. Czaja, *Urzednicy*, passim.

Tabela 2. Elita polityczna Starego Miasta Torunia w latach 1440–1454

Nazwisko	Pierwsze informacje o członkach rodziny w Toruniu	Który rajca w rodzinie	Rajca od roku	Zgon w roku
1. Nicolaus Gelyn (Jelan)	1374	2	1411	1444
2. Johan Huxer	1400	1	1414	1443
3. Arnoldus II Musing	1350	3	1421	1446
4. Herman Rusop	1385	3	1418	1451
5. Gotschalk Hitfeld	1358	5	1430	1458
6. Tileman vom Wege	1421	1	1431	1457
7. Johan von Loe	1332	6	1432	1460
8. Rutcher von Birken	1403	1	1440	1471
9. Mattis II Weise	1363	2	1433	po 1455
10. Habundius Winter	1415	1	1426	1455
11. Konrad Theudenkus	1402	3	1441	1471

Źródło: *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936, passim; *Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*, hrsg. v. C. Sattler, Leipzig 1887, passim; *Thorner Denkwürdigkeiten*, passim; A. Semrau, *Katalog der Geschlechter der Schöffensbank und des Ratsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, MCV, H. 46: 1938, passim; K. G. Prätorius, *Thorner Ehrentempel oder Verzeichniss der Bürgermeister und Rathmänner der Stadt Thorn*, Berlin 1832, passim; R. Czaja, *Urządnicy*, indeks.

Przystępując do omawiania wyodrębnionej na podstawie tabeli 1 elity politycznej łatwo wyróżnić w jej funkcjonowaniu podział na dwa okresy. W latach 1440–1445 najbardziej aktywni byli Nicolaus Gelyn, Johan Huxer, Arnold Musing, Herman Rusop, Gotschalk Hitfeld, Tileman vom Wege, Johan von Loe. W gronie tym szczególnie wyróżniają się cztery pierwsze osoby. Biorąc pod uwagę datę wejścia do Rady byli oni najstarszymi wiekowo i prawdopodobnie mniej więcej rówieśnikami. Niewątpliwie łączyły ich lata doświadczeń związanych ze wspólnym zasiadaniem w Radzie. Nie tworzyli oni jednak jednolitej grupy.

Johan Huxer był pierwszym o tym nazwisku rajcą staromiejskim⁵. Opierając się zapewne na podobieństwie brzmienia A. Semrau stwierdził

⁵ASP, I, II, indeks; *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 64–65; A. Semrau, *Die Neustadt Thorn während ihrer Selbständigkeit 1264–1454*, MCV, H. 37, 1929, s. 47; R. Czaja, *Urządnicy*, s. 206.

że rodzina ta pochodziła z Höxter z Westfalii⁶. Na północniemieckie ko-
zienie może wskazywać występowanie na początku XV w. Hansa Huxera
z Lubeki. Kilka osób o tym nazwisku można też znaleźć wśród rajców
Gdańska, Elbląga oraz Królewca⁷. Brat Johana, Herman Huxer, wielo-
krotnie występował jako sługa szafarzy zakonnych. Jego obecność w Sta-
rym Mieście Toruniu również wydaje się wiązać z interesami Krzyżaków⁸.
Herman przekazał też bratu posiadłość przy ulicy Szkolnej⁹. Być może z
protekcją władz wiązać należy obecność Johana Huxera od 1411 r. w gro-
nie członków sądu ławniczego w tym mieście¹⁰. Herman współpracował
z urzędnikami zakonnymi i kariera Johana w organach samorządowych
Starego Miasta Torunia mogła być wspierana przez władze. Aktywność
na zjazdach miast i stanów, w szczególności w latach 1438–1439, kiedy
to pojawiła się inicjatywa zapewnienia sobie wzajemnie pomocy, oraz w
roku 1440, gdy utworzono Związek Pruski, zaprzecza podejrzeniom o jego
ewentualnej współpracy z Krzyżakami¹¹. Być może powodem takiego stan-
owiska Johana Huxera były utrudnienia w handlu spowodowane wojnami
oraz upadek po roku 1410 współpracy z wielkimi szafarzami zakonnymi,
który dla osób związanych z nimi zapewne oznaczał znaczące zmniejszenie
dochodów¹².

Nicolaus Gelyn, Arnold Musing i Herman Rusop byli kolejnymi przed-
stawicielami swoich rodów w Radzie. Niewątpliwie łączyło ich spędzone

⁶ A. Semrau, *Katalog*, s. 52.

⁷ ASP, I, II, indeks; *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 5, nr 169, Bd. 2–6, indeks;
J. Zdrénka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Altstadt (1377–1792) und des Jung-
stadt (1387–1454/1455)*, Danzig, Hamburg 1991, s. 19, 357; tenże, *Rats- und
Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, T. I, 1342–1525, Hamburg 1991,
s. 88 i in.

⁸ Herman Huxer od 1400 r. był w Toruniu przedstawicielem szafarza
królewskiego, a następnie malborskiego. Występuje tu również Johan Huxer,
przedstawiciel szafarzy w Gdańsku i Lubece, który był mieszkańcem Gdańska
i zmarł przed 1424 r.; *Liber scabinorum*, nr 572 i in.; *Die Handelsrechnungen*,
passim; R. Czaja, *Miasta*, s. 122, 142.

⁹ *Liber scabinorum*, nr 1808; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–
1456*, cz. 1–2 (dalej cyt. *Księga SMT*), wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń
1992–1993, nr 952.

¹⁰ Wielki mistrz dołączył wówczas do rady swoich popleczników, nie ma jednak
dowodów, aby wpływał również na skład ławy; *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 46.

¹¹ ASP, II, III, passim; *Historia Torunia*, t. 1, s. 267–269.

¹² R. Czaja, *Miasta*, s. 158–160.

w tym samym mieście dzieciństwo, być może razem uczęszczali do szkoły parafialnej, a ich rodziny spotykały się.

Gelynowie w Toruniu pojawili się w drugiej połowie XIV w. Osoby o tym samym nazwisku odnajdujemy też jako mieszkańców Gdańska oraz Królewca¹³. Nie ma żadnych śladów ewentualnego północnoniemieckiego pochodzenia tej rodziny. Intrygujące jest, że syn Nicolausa, Johan, został w 1455 r. stracony za uczestnictwo w spisku prokrzyżackim¹⁴. Można się więc domyślać nie do końca sprecyzowanych lub wręcz prokrzyżackich poglądów także u Nicolausa, nie ma jednak odpowiedniego oparcia w źródłach dla podobnych stwierdzeń.

Do rodzin osiadłych w Toruniu około połowy XIV w. należą również Musingowie. W jej wypadku znajdujemy liczne ślady północnoniemieckich korzeni¹⁵. Arnold Musing sprawował w Radzie liczne urzędy, a od roku 1422 wielokrotnie posłował na zjazdy stanów i miast. Wziął również udział w ważnych dla powstania konfederacji zebraniach w latach 1438–1439. Być może jego poparcie dla idei założenia związku broniącego interesów mieszczaństwa i szlachty wynikała z nieprzyjemnych doświadczeń dotyczących spłaty długu zaciągniętego u szafarza malborskiego. Nie znamy jednak okoliczności jego powstania i regulacji¹⁶.

Ostatniego wymienionego, Hermana Rusopa, na podstawie tabeli 1 określić można jako przywódcę Rady staromiejskiej w latach 1440–1451. Pod względem aktywności dorównywał mu wówczas jedynie Tileman vom Wege, który jednak ustępował wiekiem oraz doświadczeniem w pełnieniu funkcji publicznych. Herman Rusop przez cały ten okres był burmistrzem (lub zastępcą burmistrza). Tak wysoka pozycja w Radzie nie wynikała z politycznych osiągnięć jego przodków. Zarówno Konrad Rusop (rajca w latach 1399–1410) jak i Johan (rajca – 1415–1416) nie osiągnęli godności burmistrza¹⁷. Nie znajdujemy informacji o pochodzeniu tej rodziny. Brak również danych tłumaczących niechęć Hermana Rusopa do Krzyżaków.

¹³ *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 7, 8, indeks; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten*, s. 60 i in.

¹⁴ *Księga SMT*, nr 1070; I. Janosz-Biskupowa, *Rola*, s. 18.

¹⁵ Osoby o tym nazwisku występują jako mieszkańcy Bremy, Stralsundu oraz Gdańska; *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 2, 3, passim; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Altstadt*, s. 179–189, 403.

¹⁶ Chodzi o sumę 1000 grzywien; ASP, I, II, passim; *Die Handelsrechnungen*, s. 97.

¹⁷ A. Semrau, *Katalog*, s. 86–87; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 220.

Pewne wnioski można wysnuć analizując jego wystąpienie w obecności wielkiego mistrza w 1433 r. Zażądał wówczas w imieniu miast i rycerstwa pokoju, wskazując przy tym na zniecierpliwienie poddanych Zakonu przeciagającą się wojną oraz wielkimi zniszczeniami¹⁸. Jego postawa być może była wynikiem osobistych doświadczeń, strat poniesionych z powodu trwającego konfliktu. Bratanek Hermana, Johan Rusop, około 1446 r. był zadłużony u komtura toruńskiego¹⁹. Także Hermana łączyły z władzami zakonnymi interesy²⁰. Po 1448 r. nie znajdujemy już informacji wskazujących, aby uczestniczył w życiu politycznym Prus czy pełnił, poza burmistrzowskim, urzędy w Radzie. Zapewne ten spadek aktywności wiązał się ze stanem zdrowia. Niewątpliwie jednak będąc burmistrzem nadal miał wpływ na pozostałych członków Rady.

Wśród przedstawionych wyżej czterech osób trzy były przedstawicielami starych, reprezentowanych już wcześniej w Radzie staromiejskiej rodzin. Możliwość wejścia do tego organu władz miejskich oraz osiągnięcia znaczącej pozycji wśród jej członków nie wydaje się być jednak, jak wskazuje przykład Johana Huxera, ściśle związana z pochodzeniem czy okresem obecności rodziny w Toruniu.

W gronie młodszych członków wyodrębnionej tu elity politycznej najaktywniejsi byli Gotschalk Hitfeld, Tileman vom Wege, Johan von Loe oraz – od 1445 r. – Rutherford von Birken. Tileman vom Wege i Rutherford von Birken byli pierwszymi przedstawicielami swoich rodzin w Radzie. Była to grupa mniej więcej równa wiekowo, jedynie Rutherford von Birken, który później rozpoczął działalność polityczną, był prawdopodobnie młodszy.

Gotschalk Hitfeld prawie przez cały interesujący nas okres był burmistrzem (lub zastępcą). Pełnił także w Radzie liczne inne urzędy. Aktywny politycznie był szczególnie w roku 1440 i latach pięćdziesiątych²¹.

¹⁸ASP, I, nr 479; *Historia Torunia*, t. 1, s. 266.

¹⁹J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*, Köln–Weimar–Wien 1993, s. 701; K. Mikulski, *Wymiana*, s. 69–71.

²⁰R. Czaja, *Miasta*, s. 170.

²¹Powstało już kilka artykułów dotyczących rodziny Hitfeldów, w tym miejscu zaznaczymy więc jedynie, że występujący w tabelach Hartwig oraz Gotschalk byli kuzynami, przy czym pozostali dwaj bracia tego ostatniego przyjęli obywatelstwo Gdańska i Krakowa; M. Magdański, *Jan Hitfeld, kartka z dziejów mieszczaństwa toruńskiego w drugiej połowie XIV w.*, *Zapiski TNT*, t. 10, 1935, z. 3, s. 41–46; A. Czacharowski, *Hitfeldowie – kupcy i politycy w średniowiecznym*

Zachowały się przekazy dokumentujące kontakty handlowe Gotschalka Hitfelda w Polsce²². Bardzo ożywione interesy z szafarzami zakonnymi prowadził jego ojciec, również Gotschalk²³. Z kolei ojciec i brat Hartwiga zakupili (w różnym oczywiście czasie) renty we Wrocławiu²⁴. Powyższe informacje wskazują, że przedstawiciele tej rodziny prowadzili, także we współpracy z szafarzami zakonnymi, wykraczające poza teren Prus przedsięwzięcia handlowe. Pochodzenie Hitfeldów nie jest znane. A. Semrau podaje imiona „Hetveldów”, którzy w połowie XIV w. byli członkami hamburskiej Rady. W tym samym czasie w Gdańsku występował Ambrosius Hitfeld. Istnienie północnoniemieckich korzeni rodzin gdańskiej i toruńskiej jest więc bardzo prawdopodobne. Być może dzięki temu właśnie kontakty Hitfeldów z zachodnią Europą były bardzo ożywione. W drugiej połowie XIV i początkach XV w. Heinrich, Evert, Reinold i Rotger Hetveld sprawowali kolejno funkcje starszych pruskich kantoru w Brugii²⁵. Być może związali się też oni na stałe z tym miastem.

Vom Wegowie pochodzili z Westfalii. Do Torunia przenieśli się na początku XV w. Prawdopodobne jest więc, że Tileman wychowywał się w tym mieście lub też przybył tu jako młody człowiek i znał przynajmniej niektórych swoich rówieśników, dzieci rodzin kupieckich. Od 1434 r. uczestniczył w zjazdach stanów i miast, a już od 1444 r.

Toruniu, [w:] *Personae – colligationes – facta*, Toruń 1991, s. 193–200; K. Miłkowski, *Kryterium imionowe w badaniach nad genealogią patrycjatu toruńskiego w XIV–XVI wieku na przykładzie rodziny Hitfeldów*, [w:] *Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, pod red. A. Radziwińskiego, A. Supruniuk, J. Wroniszewskiego, Toruń 1997, s. 307–318.

²²M. Biskup, K. Górski, *Kazimierz Jagiellończyk*, Warszawa 1987, s. 52, 54, 56.

²³*Die Handelsrechnungen*, s. 107, 188, 189; R. Czaja, *Miasta*, s. 144, 162.

²⁴*Księga SMT*, nr 937, 1131; J. Tandecki, *Działalność finansowa mieszczanstwa toruńskiego we Wrocławiu w okresie konfliktów polsko-krzyżackich w XIV i XV w.*, [w:] *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego*, pod red. A. Czacharowskiego, Toruń 1984, s. 83–106.

²⁵*Hanserecense*, Abt. I, Bd. 1, 2, 3, indeks; A. Semrau, *Katalog*, s. 47; J. Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten*, passim; por. T. Jasiński, *Imigracja westfalska do Prus w okresie późnego średniowiecza (XIII–XV w.)*, [w:] *Niemcy – Polska w średniowieczu*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1986, s. 105–117; M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939, s. 95, 100, 167.

prezentował wyraźnie antykrzyżackie poglądy²⁶. Nie znajdujemy w źródłach dokładnego wytłumaczenia takiej postawy. Mogły na to mieć wpływ jego kontakty handlowe w Krakowie i na Zachodzie oraz ułatwienia, jakich się spodziewał po zacieśnieniu związków z Polską. Zastanawia jego niezwykle zaangażowanie w sprawy Związku Hanzeatyckiego. W latach 1440–1454 odbyło się poza terenem Prus osiem spotkań zrzeszonych miast, w których brali udział przedstawiciele Starego Miasta Torunia. Interesujące jest, że aż w siedmiu przypadkach delegatem był właśnie Tileman vom Wege²⁷. Także w późniejszym okresie niezwykle często udawał się on w misjach dyplomatycznych na Zachód. Szczególnie znaczące dla konfederacji były, związane z przygotowaniem do procesu przeciwko Zakonowi, wyjazdy na dwór cesarski²⁸. W latach 1440–1445, w gronie osób młodszych, które weszły do Rady w latach trzydziestych, Tileman vom Wege był najbardziej aktywnym jej członkiem. Biorąc pod uwagę całą grupę (w tabeli 1: nr 4–10) wyprzedzał go pod tym względem jedynie, jak już wyżej wspomniano, Herman Rusop.

Johan von Loe pochodził ze starej rodziny, reprezentowanej w Radzie staromiejskiej już w XIV w. Jej przedstawiciele przenieśli się do Prus z Westfalii w drugiej połowie XIV w.²⁹ Prawdopodobnie osiedlili się wówczas w Toruniu i Elblągu³⁰. Toruński odłam rodziny nie był zapewne zbyt lojalny wobec władz krzyżackich, gdyż w 1411 r. wielki

²⁶ Znajdujemy osoby o podobnym brzmieniu nazwiska (Weyge, Wyge) z Dorpatu, Elbląga i Hamburga; *Hanserecesse*, Abt I. Bd. 4, nr 47, 656, Bd. 6, nr 308; I. Janosz-Biskupowa, *Tileman vom Wege, burmistrz toruński (ze studiów nad mieszczaństwem toruńskim w XV w.)*, Zapiski TNT, t. 20, 1955, z. 1–4, s. 223–255; *Toruński Słownik Biograficzny*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego, Toruń 1998, s. 247–248.

²⁷ *Hanserecesse*, Abt. II, Bd. 2, nr 439, 463, 489–490, 494, Bd. 3, nr 205, 288, 316, 649, Bd. 4, nr 63; J. Sarnowsky, *Die preußischen Städte in der Hanse*, *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 112, 1994, s. 97–124.

²⁸ I. Janosz-Biskupowa, *Tileman*, s. 223–255.

²⁹ *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1997, s. 75–76; K. O. Ahnsehl, *Thorner Seehandel und Kaufmanschaft um 1370*, Marburg 1961, s. 93, 115.

³⁰ Johan von Lo z Elbląga – zapewne to on prowadził interesy z szafarzami królewieckim i malborskim, gdyż Johan III von Loe z Torunia zmarł w r. 1400, a Johan IV był wówczas (ok. 1402–1403) zbyt młody; ASP, I, passim; *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 7, nr 280 i in.; *Die Handelsrechnungen*, s. 176; R. Czaja, *Miasta*, s. 146; tenże, *Urzednicy*, s. 211.

mistrz usunął z Rady Arnolda von Loe³¹. To niechlubne zakończenie kariery krewniaka zapewne wywarło duże wrażenie na młodym Johanie i wpłynęło na kształtowanie się jego poglądów. Johan von Loe był aktywny przez cały omawiany okres. Szczególnie jednak był zaangażowany w działalność Związku Pruskiego w latach poprzedzających konfrontację zbrojną. Wielokrotnie posłował wówczas w interesie tej organizacji do miast i szlachty pruskiej oraz poza teren państwa krzyżackiego³². Johan nie krył swoich antykrzyżackich poglądów. Jego wystąpienia już od 1451 r. cechuje niechęć wobec władzy. W styczniu 1454 r. zabronił prokuratorowi krzyżackiemu w Papowie Biskupim i innym członkom Zakonu zastrzymywania się w gospodach toruńskich, wzbudzając tym ich zrozumiałe protesty³³.

Jak już wyżej wspomniano, wyodrębnioną dla lat 1440–1445 elitę podzielić można na starszych i młodszych. Mniejsza aktywność pod koniec życia Nicolausa Gelyna, Johana Huxera, Arnolda Musinga i Hermana Rusopa jest ze względu na wiek tych osób oczywista. Jednakże zapewne decydowało tu ich doświadczenie, mieli oni największy wpływ na politykę Rady staromiejskiej. W okresie kształtowania i realizacji idei powołania Związku Pruskiego właśnie oni wykazywali największą aktywność. W latach 1438–1440 odbyło się siedem ważnych dla tej sprawy zjazdów. Uczestnictwo rajców toruńskich na tych spotkaniach przedstawia się następująco³⁴:

- Nicolaus Gelyn – 2 razy
- Johan Huxer – 4 razy
- Arnold Musing – 2 razy
- Herman Rusop – 2 razy
- Gotschalk Hitfeld – 2 razy
- Tileman vom Wege – 1 raz
- Mattis Weise – 1 raz
- Habundius Winter – 1 raz
- Nicolaus Czehnmarkt – 1 raz

Burmistrzowie aktywnie uczestniczyli w decydujących dla powstania Związku zjazdach. Nie znajdujemy przekonujących dowodów, ab

³¹ ASP, I, nr 121; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 211.

³² *Księga Theudenkusa*, passim; ASP, III, IV, passim.

³³ A. Radziwiński, J. Tandecki, *Katalog*, nr 301; *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, s. 75–76.

³⁴ ASP, II, passim; *Historia Torunia*, t. 1, s. 267–269.

poglądy Rady w tym okresie inspirowane były przez Tilemana vom Wege oraz osoby z jego pokolenia. Prawdopodobne jest więc, że w latach 1440–1445 poglądy doświadczonych burmistrzów decydowały o polityce Starego Miasta Torunia. Dominacja osób starszych zdaje się trwać do około 1445 r., kiedy to funkcje burmistrzowskie przeszły na młodszych rajców. W latach 1445–1454, zgodnie z tabelą 1, grupę wiodącą tworzyli więc: Herman Rusop (do 1451 r.), Gotschalk Hitfeld, Tileman vom Wege, Johan von Loe, Rutcher von Birken oraz w końcowym okresie Konrad Theudenkus. Częściej pojawiają się również w źródłach Mattis Weise i Habundius Winter.

Do grona aktywnych rajców dołączył w tym czasie Rutcher von Birken. Jego rodzina sprowadziła się do Torunia zapewne na przełomie XIV i XV w. Rutcher był więc co najmniej w drugim pokoleniu obywatelem tego miasta i prawdopodobnie też tutaj spędził dzieciństwo³⁵. Po raz pierwszy występuje w źródłach jako pełnomocnik poborcy cła funtowego z Gdańska w 1437 r.³⁶ Być może odzwierciedla to jego handlowe związki z tym miastem. Rutcher von Birken brał udział w większości ważnych dla Związku zjazdach, wielokrotnie posłował do miast i miasteczek pruskich, poświadczał udzielane na potrzeby stanów pożyczki oraz dokonywał rozliczeń z zaciężnymi. W 1454 r. otrzymał od króla Siemoń, wieś pod Toruniem³⁷. Jego aktywność przed wojną oraz w okresie działań zbrojnych jednoznacznie wskazuje na antykrzyżackie i jednocześnie propolskie poglądy.

Mattis Weise należał do starej, zamieszkującej w Toruniu już w pierwszej połowie XIV w., rodziny. Osoby o tym nazwisku znajdujemy również wśród obywateli Gdańska, Królewca i Braniewa. Pomimo tak długiego pobytu w Toruniu Mattis Weise był dopiero drugim rajcą z tej rodziny³⁸. Był on stosunkowo aktywnym członkiem staromiejskiej Rady. W 1451 r.

³⁵ A. Semrau, *Katalog*, s. 29–30.

³⁶ *Toruński Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 29–30; *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, s. 197.

³⁷ ASP, II, III, IV, passim; *Księga Theudenkusa*, nr B 1243, 1244, 1254, 1259, 1345, 1349; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964, passim.

³⁸ Wśród mieszkańców Bremy występują osoby o podobnym brzmieniu nazwiska – Wyze; ASP, I, s. 30; tamże, II, s. 97; *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 4, nr 645, § 1–8, 10; J. Zdenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten*, s. 177, 379; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 227.

sprawował urząd drugiego kompana burmistrza, co dowodzi, iż doceniono jego zaangażowanie w sprawy publiczne. Kilkrotnie posłował w imieniu Torunia, na potrzeby stanów udzielił też pożyczki, której spłata ciągnęła się jeszcze długo po jego śmierci³⁹. Ważnym dla jego pozycji w Radzie oraz użyteczności dla Związku mógł być fakt powinowactwa Mattisa z arcybiskupem ryskim Sylwestrem Stodewescherem⁴⁰. Powodem niechętnego stanowiska Mattisa Weise względem władz krzyżackich być może było zajęcie za długi w 1412 r. przez szafarza królewieckiego folwarku w Jarantowicach. Należał on do Gerharda Jungewisego i Tomasza Weisego. Nie znany jest jednak łączący ich stopień pokrewieństwa⁴¹. Mattis Weise zetknął się bezpośrednio z sądownictwem krzyżackim. W 1447 r. przed wielkim mistrzem w Malborku znalazł finał jego spór z Radą Nowego Miasta Torunia o prawo do prezentowania kapelana i czynszu z kaplicy w kościele św. Jakuba. Rozstrzygnięcie miało charakter polubowny i żadna ze stron nie została w pełni zaspokojona w swych żądaniach⁴². Być może to wydarzenie wpłynęło na jego poglądy polityczne.

Habundius Winter był prawdopodobnie pierwszym przedstawicielem tej rodziny w Toruniu. Nie jest znana dokładna data jego przybycia

³⁹ASP, II, II, IV, passim; *Księga Theudenkusa*, nr B 1253; *Księga długów*, s. 199, 201.

⁴⁰*Księga długów*, s. 199, 201; por. M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454-1466*, Warszawa 1967, s. 89, 334, 366, 385, 524, 555, 556.

⁴¹Na podstawie ksiąg ławniczych nie jest możliwe ustalenie związków w tej rodzinie, być może Weisowie i Jungewisowie byli spokrewnieni lub też „junge” to był przydomek dla niektórych członków tej rodziny, za tą ostatnią możliwością przemawia fakt występowania tych samych imion oraz pokrywanie się lat występowania (Hans, Mattis). Mattias Jungeweise uczestniczył w 1440 r. w zjeździe stanów w Elblągu – nie było rajcy o takim nazwisku. Tomasz i Gerhard od 1405 r. opóźniali spłatę długu; *Liber scabinorum*, nr 1384 i in.; *Księgi SMT*, nr 258, 1507, 1544 i in.; ASP, II, nr 81; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 206; także *Miasta*, s. 140, 144.

⁴²„In der Capellen, Jungeweise capell genant”, Johannes Aldeweise i Johannes Jungeweise „czwene brudere” – bracia, oraz „neesten freunde” – najbliżsi krewni Mattisa Weise (występował on również w ich imieniu) – te sformułowania potwierdzają pokrewieństwo Weisów i Jungewisów oraz zwiększają prawdopodobieństwo, iż używano tych nazwisk zamiennie; *Urkundenbuch des Bisthums* Bd. 1, nr 586; A. Radziwiński, J. Tandecki, *Katalog*, nr 237.

do miasta, lecz prawdopodobnie pochodził on z Bremy⁴³. Od 1434 r. uczestniczył w zjazdach miast i stanów pruskich⁴⁴. Jego udział w poselstwach, jak wskazuje tabela 1, był jednak sporadyczny. Od 1438 r. nie pełnił także żadnych urzędów w Radzie staromiejskiej⁴⁵. Być może stosunkowo rzadka obecność Habundiusa w przekazach z interesującego nas okresu wiązała się z jego kłopotami zdrowotnymi, zaangażowaniem w sprawy prywatne lub też wynikającą z działalności kupieckiej nieobecnością w Prusach⁴⁶. W 1452 r. wraz z Gabrielem Bażyńskim Habundius Winter udał się do króla do Krakowa⁴⁷. Jego udział w tak ważnym dla Związku Pruskiego poselstwie dowodzi antykrzyżackich poglądów. Zapewne już w 1440 r. był on zwolennikiem uzyskania przez stany większych wpływów politycznych⁴⁸.

Rodzina Konrada Theudenkusa wywodzi się z Westfalii i do Torunia przeniosła się prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w.⁴⁹ W prezentowanym powyżej gronie wydaje się on być jednym z najmłodszych, rówieśnikiem Rutchera von Birken. W zjazdach stanów i poselstwach uczestniczył dopiero od lat pięćdziesiątych. Zapewne jednak na rzecz Związku działał już przed 1450 r., gdyż tak datowane są pierwsze pokwitowania wydatków na jego cele, wpisane później przez Konrada do księgi rachunkowej konfederacji⁵⁰. Konrad Theudenkus prezentował zdecydowanie antykrzyżackie poglądy. Jeszcze przed wybuchem wojny w stosunku do Krzyżaków posuwał się do gróźb i przepowiedni zbrojnego wystąpienia Związku⁵¹. Trudno określić przyczyny tak zdecydowanego stanowiska. Nie znajdujemy informacji, aby członkowie rodziny Theudenkusów utrzymywali kontakty kupieckie z szafarzami zakonnymi. Kon-

⁴³ *Liber scabinorum*, nr 1102; *Hanserecesse*, Abt. I, Bd. 4, s. 645, Bd. 6, s. 543.

⁴⁴ ASP, I, s. 618 i in., ASP, II, passim.

⁴⁵ R. Czaja, *Urzednicy*, s. 226.

⁴⁶ W 1447 r. uczestniczył w zjeździe w Lubece – być może przy okazji załatwiania interesów na tym terenie; *Hanserecesse*, Abt. II, Bd. 3, nr 288.

⁴⁷ *Księga Theudenkusa*, nr B 1293–1299; *Historia Torunia*, s. 274.

⁴⁸ ASP, II, nr 96: brał udział w zjeździe stanów w lutym 1440 r.

⁴⁹ K. O. Ahnsehl, *Thorns Seehandel*, s. 112, 115; por. R. Skowrońska-Kamińska, Konrad Theudenkus – urzędnik i polityk toruński. Życie i działalność (pocz. XV w. – 1471), praca magisterska UMK, Toruń 1998, passim.

⁵⁰ *Księga Theudenkusa*, s. XI–XXXI, 331–334.

⁵¹ ASP, IV, nr 98; *Księga Theudenkusa*, s. XV; I. Janosz-Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 41.

rad prawdopodobnie był związany handlowo z Polską i zbliżenie z tym państwem mógł oceniać jako szansę rozwoju Torunia i własnego majątku. Być może również znaczący wpływ na jego poglądy miała postawa starszych rajców, mających znaczącą pozycję w Radzie. Ten kierunek polityki był zapewne w owym czasie jedynym umożliwiającym szybką karierę we władzach miasta.

Elita polityczna Starego Miasta Torunia w latach 1440–1454 zdominowana była przez przedstawicieli rodzin osiadłych w tym mieście najpóźniej pod koniec XIV w. Spośród jedenastu przedstawionych wyżej osób tylko trzech rajców (Johana Huxera, Tilemana vom Wege i Habundiusa Wintera) uznać można za "nowych". Pozostali byli obywatelami Torunia co najmniej w drugim pokoleniu, a ich rodziny przebywały w tym mieście już w XIV w.

Do utworzenia Związku Pruskiego, o czym wcześniej wspomniano, walenie przyczyniła się postawa starszych rajców. Nie można tu stwierdzić szczególnego wpływu osób młodszych lub świeżo osiedlonych w Toruniu. W późniejszym okresie w sposób naturalny kierownictwo Rady przeszło w ręce młodszego pokolenia, lecz także i wówczas grupa ta zdominowana była przez rajców od dawna zamieszkałych w tym mieście. Przykład kariery Johana Huxera, Tilemana vom Wege oraz Habundiusa Wintera w Radzie staromiejskiej dowodzi jednak dużej tolerancji obywateli Torunia wobec osób nowych. Wydaje się także, że o możliwości kariery rajców w omawianym okresie decydowały w przeważającym stopniu osobiste zdolności oraz zaangażowanie w działalność publiczną. Nowi mieszkańcy nie stanowili jednak większości w elicie władzy oraz jako grupa nie mieli decydującego wpływu na politykę. Za osoby nowe wśród patrycjatu nie można także uznać Rutchera von Birken i Konrada Theudenkusa. Pierwsze wzmianki o przedstawicielach tych rodzin pochodzą z początku XV w. Jak już jednak wyżej wspomniano, sprowadzili się oni do Torunia zapewne w drugiej połowie XIV w. i w połowie XV w. pozostali obywatele postrzegali ich raczej jako od dawna osiadłych w tym mieście.

Określenie związków łączących elitę polityczną Torunia jest bardzo utrudnione. Nie wydaje się prawdopodobne, aby przypuszczalny czas imigracji oraz pochodzenie rodzin interesujących nas osób wpływały zasadniczo na kształtowanie się określonych poglądów politycznych w jej obrębie. Jedynie w odniesieniu do Rutchera von Birken i Konrada Theudenkusa możemy domyślać się bliższych związków⁵². Byli oni też prawd

⁵²Konrad zwrócił się do Rutchera w liście „liebe gefather” – być może wie

podobnie rówieśnikami. Niewykluczone, iż to właśnie przykład Rutchera nakłonił Konrada do zaangażowania się w działalność polityczną. Prezentowali oni również zbliżone poglądy polityczne. Poufalość między nimi mogła być także wynikiem zawartych w ich rodzinach małżeństw. Oparte na mariażach ciotek, sióstr i córek powiązania między rajcami zdarzały się wówczas często. Konrad Theudenkus spowinowacony był prawdopodobnie także z Hermanem Rusopem⁵³. Czynnikiem łączącym elitę władzy Starego Miasta Torunia wydaje się między innymi zbliżony wiek tych osób. Ciekawe wyniki mogą dać tu także wnikliwe studia nad związkami rodzinnymi oraz handlowymi członków Rady. Szczegółowe omówienie tych zagadnień wymaga jednak dalszych badań.

Interesująco wypada porównanie opisanej wyżej elity politycznej z pozostałymi członkami Rady staromiejskiej. Podstawowe informacje na ten temat podaje tabela 3. Tustym drukiem wyróżniono osoby, które były pierwszymi przedstawicielami swych rodzin w Toruniu.

Tabela 3. Mniej aktywni członkowie Rady Starego Miasta Torunia w latach 1440–1454 (oprócz osób wymienionych w tabeli 2)

Nazwisko	Pierwsze informacje o członkach rodziny w Toruniu	Który rajca w rodzinie	Rajca od roku	Zgon w roku
1. Lucas II Reuse (Reuwsze)	1308	11	1436–1444	1444
2. Nicolaus II Czehmarkt	1370	3	1428–1444	1444
3. Hartwig Hitfeld	1358	6	1434–1444	1444
4. Johan Lutke	1403	2	1437–1457	1457
5. Symon Belkaw	1434	1	1436–1460	1460
6. Mattis Teschner	1429	1	1444–1464	1464
7. Peter von Nichte	1383	3	1441–1451	1451
8. Jaspar vom Hofe	1305	4	1421–1442	1442
9. Heinrich Bartacz	1392	2	1430–1450	1450
10. Johan Theudenkus	1402	2	1435–1440	po 1461
11. Dominik Becker	1389	5	1438–1463	1463
12. Gotko Becker	1389	6	1439–1442	po 1457
13. Girke Reuse	1308	12	1440–1442	1442

byli spokrewnieni, spowinowaceni lub też blisko zaprzyjaźnieni; Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. I, nr 1651.

⁵³ *Księga Theudenkusa*, s. XII; K. Mikulski, *Wymiana elity władzy*, s. 51–88.

cd. tabeli 3

Nazwisko	Pierwsze informacje o członkach rodziny w Toruniu	Który rajca w rodzinie	Rajca od roku	Zgon w roku
14. Konrad vom Wege	1421	2	1440-1443	po 1444
15. Friedrich III Watzenrode	1369	3	1441-1446	1446
16. Eberhard II Segefrid	1377	2	1442-1445	po 1444
17. Johan II Rusop	1385	4	1442-1451	1451
18. Herman Vasan	1373	3	1443-1455	po 1455
19. Johan II Gelyn (Jelan)	1374	3	1445-1449	po 1455
20. Albrecht von der Brucken	1345	4	1445-1453	1453
21. Ludwig Czegenhals	1402	1	1445-1450	po 1469
22. Eberhard III Pape	1305	6	1446-1453	1453
23. Herman Hitfeld	1358	7	1446-1448	po 1448
24. Andreas Weigel	1403	1	1447-1469	1469
25. Gotke Rubit	1307	7	1450-1454	1458
26. Johan Czegenhals	1402	2	1451-1473	po 1473
27. Albrecht Dene	1425	1	1451-1457	1457
28. Johan Rennenberg	1446	1	1452-1482	1482
29. Aleksander Berger	1408	2	1452-1474	1474
30. Johan von Brilon	1428	1	1453-1474	1474
31. Bertram III von Allen	1307	10	1453-1469	1469

Źródło: *Liber scabinorum*, passim; Księga SMT, passim; *Thorner Denkwürdigkeiten*, passim; A. Semrau, *Katalog*, passim; K. G. Prätorius, *Thorner*, passim; R. Czajka, *Urzednicy*, indeks.

Zamieszczone wyżej zestawienie dowodzi dużej rotacji w Radzie w omawianym okresie. Spośród wymienionych aż dziesięć osób było jej członkami jedynie maksymalnie przez 5 lat. Trochę dłużej, do 10 lat sprawowało to stanowisko 17 mieszczan. Tak krótka przynależność do Rady częściowo tłumaczy nieobecność tych obywateli w dokumentujących ich życie polityczne Torunia przekazach źródłowych. Jak już wspomniano w poselstwach brały z reguły udział osoby o co najmniej kilkuletnim w niej stażu. Pierwszych w kolejności siedmiu rajców w latach 1440-1455 sporadycznie udzielało się publicznie⁵⁴. Dołączyli oni do Rady w różnym czasie. Simon Belkaw i Mattis Teschner byli prawdopodobnie pierwszymi przedstawicielami swoich rodzin w Toruniu.

⁵⁴Por. tabela 1.

Brakuje przekazów, na podstawie których możliwe byłoby określenie z całą pewnością pochodzenia Simona Belkawa. Około 1469 r., po prawdopodobnie bezdzietnej śmierci Simona, jego żona powtórnie wyszła za mąż, za Marcusa Koniga⁵⁵. Jedyłą wskazówkę znajdujemy w zapisie o podziale majątku. Występuje tu „Niczke, ein polnisch man”, co mogłoby wskazywać na istnienie mieszkającej w Królestwie rodziny⁵⁶. Na dwa lata przed śmiercią, w 1458 r., Simon Belkaw został wybrany na burmistrza⁵⁷. Można jednak sądzić, że w latach 1440–1454 nie był zbyt aktywny politycznie. W maju 1451 r. udał się wraz z Johanem von Loe na zjazd ziemi chełmińskiej do Lisewa. Kolejna informacja pochodzi już z około połowy 1453 r. i również dotyczy uczestnictwa w poselstwie⁵⁸. W sierpniu 1453 r. podczas obrad nadzwyczajnego zjazdu Związku w Grudziądzu w Starym i Nowym Mieście Toruniu doszło do antykrzyżackich rozruchów. Simon Belkaw oraz Konrad Theudenkus podjęli wówczas rozmowy z władzami zakonnymi na zamku⁵⁹. Wobec braku innych wzmianek, jego udział w wyżej przedstawionych wydarzeniach wydaje się dosyć przypadkowy. W późniejszym okresie nazwisko Belkawa znajdujemy w księgach rachunkowych, które poświadczają jego udział w rozliczeniach Związku⁶⁰. Powyższe, skąpe informacje pozwalają jednak mniemać o antykrzyżackich poglądach Simona. Pewną wskazówką może tu być również fakt udzielenia przez niego pożyczki na potrzeby stanów⁶¹.

Mattis Teschner jest wymieniany jako jeden z bliskich współpracowników Tilemana vom Wege⁶². Brak informacji o jego aktywności przed wybuchem wojny 13-letniej. Jedyńie na podstawie pochodzącego z 27 VII 1453 r. listu Rady staromiejskiej, w którym zawiadamiano, że Mat-

⁵⁵ Jest też mowa o córce, lecz zapewne Marca Koniga – Agneth Trunckelynen; *Księga długów*, nr 45, 145; G. Bender, *Archivalische Beiträge zur Familiengeschichte des Nicolaus Copernicus*, Beilage B: Marcus Konig, MCV, H. 3, s. 124–126.

⁵⁶ Cyt. za K. Mikulski, *Wymiana elity władzy*, s. 56, p. 9.

⁵⁷ R. Czaja, *Urzednicy*, s. 196; A. Semrau, *Katalog*, s. 28.

⁵⁸ Wraz z Habundiusem Winterem; ASP, III, nr 110; *Księga Theudenkusa*, nr B 1252.

⁵⁹ Do Grudziądza udało się 6 rajców; ASP, IV, 24; I. Janosz–Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 36.

⁶⁰ *Księga Theudenkusa*, indeks; ASP, nr 270.

⁶¹ Z zabezpieczeniem na wsi Lisewo; *Księga długów*, nr 14, 45.

⁶² I. Janosz–Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 17.

tis Teschner był we Wrocławiu (może wiązało się to z poselstwem do cesarza?), możemy domyślać się jego udziału w wydarzeniach tamtych czasów. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że pobyt w tym mieście wiązał się przede wszystkim z jego sprawami finansowymi⁶³. W latach wojny Mattis wykazywał większą aktywność polityczną⁶⁴. Trudności sprawa ustalenie pochodzenia rodziny Teschnerów. A. Semrau wskazuje na jej prawdopodobne koligacje we Lwowie⁶⁵. Być może też liczne kontakty handlowe z Mazowszem były wynikiem powiązań rodzinnych⁶⁶. K. Mikulski podaje z kolei, że bracia Teschnerowie byli synami rajcy krakowskiego Johana⁶⁷. W toruńskich źródłach nazwisko to po raz pierwszy pojawia się w zapisach księgi ławniczej pod rokiem 1429⁶⁸. Niewątpliwie Mattis i Martin prowadzili interesy również na terenach polskich i ustalenie ściślejszych związków między Toruniem i Polską mogli uważać za bardzo dla siebie korzystne. Zbliżone daty pierwszych zapisek dokumentujących pojawienie się Simona Belkaw i Mattisa Teschnera w Toruniu to, wydaje się, jedyne łączące ich informacje.

Wśród wymienionych (nr 1–7 w tabeli 3) wyróżnia się Johan Lutke. Jego pochodzenie jest stosunkowo łatwe do ustalenia. W 1403 r. Rada miasta Halteren w Westfalii poleciła Radzie toruńskiej swego obywatela Henryka Luttike⁶⁹. Po sprowadzeniu się do Prus utrzymywał on niewątpliwie ściśle kontakty z pozostałą rodziną, gdyż po jego śmierci, na przełomie 1432 i 1433 r. przybył do Torunia w celu dokonania podziału majątku jego brat Johan Lutke. Wymieniono przy tym imiona żony i dzieci Henryka (między innymi synów: Johana oraz zapewne młodszego Petera)⁷⁰. Johan Lutke w październiku 1442 r. uczestniczył wraz z Tile

⁶³ W 1456 r. próbował poprzez służbę odzyskać we Wrocławiu pieniądze; ASP IV, nr 1; I. Janosz-Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 126–127.

⁶⁴ *Księga długów*, nr 26, 37, 40, 79, 99, 177; *Księga Theudenkusa*, indeks I. Janosz-Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 122.

⁶⁵ 1384 – Niczko Teschner, kowal ze Lwowa; A. Semrau, *Katalog*, s. 97.

⁶⁶ W 1455 r. bracia Teschnerowie otrzymali za pośrednictwem osoby trzeciej dług od Hermmana Westirhowffa z Królewca – może fakt ten był odbiciem ich aktywności handlowej w tym mieście; *Księga SMT*, nr 1792; M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, [w:] *Historia Torunia* t. 2, cz. 1, Toruń 1992, s. 55–56.

⁶⁷ K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 164.

⁶⁸ *Księga SMT*, nr 129, 154, 676.

⁶⁹ A. Semrau, *Katalog*, s. 69–70.

⁷⁰ Johan Lutke z Dülmen w Westfalii. Syn Henryka, Johan, pierwszy rozpoczął

manem vom Wege w zjeździe miast pruskich w Kwidzynie⁷¹. We wrześniu 1446 r. wystąpił jako delegat Torunia na spotkaniu w Malborku. Kolejne o nim informacje pochodzą z lutego i września 1453 r. i dotyczą poselstw do miast pruskich⁷². Po wybuchu wojny Johan Lutke jeszcze raz (w 1454 r.) brał udział w poselstwie, udzielił także pożyczki na potrzeby stanów⁷³. Jego podróże w roku 1453 do innych ośrodków pruskich niewątpliwie miały antykrzyżacki charakter. Trudno jednak ustalić przyczyny takiej aktywności. W 1436 r. wielki mistrz wystąpił listownie do króla polskiego w obronie kupców pruskich (m.in. Johana Lutke)⁷⁴. Prowadził więc handel na terenach polskich i prawdopodobnie inkorporację Torunia uważał za bardziej korzystną niż opiekę Zakonu. Johan zapewne wychowywał się w Toruniu, był obywatelem tego miasta w drugim pokoleniu. Mało prawdopodobne jest, biorąc pod uwagę pochodzenie pozostałych członków Rady, aby czas pobytu rodziny Johana Lutke w mieście miał decydujący wpływ na jego poglądy oraz aktywność polityczną.

Podsumowując informacje zawarte w tabelach 2 i 3 łatwo zauważyć, że na 42 osoby, które w latach 1440–1454 przewinęły się przez Radę, jedynie dziewięć uznać można za „nowe” wśród patrycjatu miasta. Te dane pozwalają wnioskować, że Rada zdominowana była wówczas przez przedstawicieli rodzin dawniej osiadłych w Starym Mieście Torunia. Proporcje na korzyść nowych obywateli zmieniają się, jeśli odejmiemy osoby zajmujące stanowisko rajcy maksymalnie do pięciu lat. Pomimo to przez omawiany okres elita polityczna oraz cała Rada staromiejska zdominowane były przez mieszczan od dawna zamieszkałych w Toruniu. W latach 1440–1450 dokooptowano do niej jedynie dwie osoby, które były nowymi obywatelami miasta. Jest to o tyle interesujące, iż wówczas jednym z najbardziej wyróżniających się aktywnością był Tileman vom Wege, można się więc spodziewać, że popierał podobnie jak on późno przybyłych do Torunia. Do Rady weszli jednak jedynie Mattis Teschner i Konrad vom Wege. W przypadku wyboru tego ostatniego być może faktycznie zaważyła pozycja Tilemana. Sytuacja zmieniła się po 1450 r. W ciągu czterech lat od tej daty do Rady dokooptowano sześć osób, z których aż trzy niedawno osiedliły się w Toruniu. Tak więc w roku 1440 na 22 rajców (w tym burmistrzów) jedy-

kariere urzędniczą; *Księga SMT*, nr 477, indeks; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 212.

⁷¹ ASP, II, nr 335.

⁷² *Księga Theudenkusa*, nr B 1251, 1261; ASP, IV, nr 61.

⁷³ *Księga długów*, nr 69, 75, 93, 143; I. Janosz-Biskupowa, *Rola Torunia*, s. 49.

⁷⁴ *Hansisches Urkundenbuch*, Abt. VII, Bd. 1, nr 240.

nie czterech było przedstawicielami rodzin krótko zamieszkujących w tym mieście. W 1454 r. stanowili oni już trzecią część tego gremium – na tę samą liczbę członków Rady przypadało 7 „nowych”. Jak już wspomniano, przeważali w Radzie dawni mieszkańcy Starego Miasta Torunia. Rajcy niedawno osiedleni w tym ośrodku nie mieli także przewagi politycznej. Spośród nich trzech weszło do Rady dopiero w końcowych latach badanego okresu i prawdopodobnie brak im było doświadczenia w sprawach publicznych. Być może pojawienie się w składzie tego gremium osób nowych w mieście było wynikiem świadomej polityki pozostałych jego członków. Na przykład „nowy” Tileman vom Wege mógł być zainteresowany promowaniem osób nie mających długich tradycji zamieszkiwania w Toruniu, których poparcie mogłoby mu zapewnić silną pozycję wśród pozostałych rajców. Trzeba tu jednak zauważyć, iż w interesującym nas okresie z Rady na skutek śmierci lub rezygnacji odeszło spore grono potomków starych rodzin patrycjuszowskich. Prawdopodobne jest, że spowodowało to brak kandydatów pochodzących z zamieszkujących od dawna w Toruniu rodów. Wybór nowych rajców, pomijając status finansowy i społeczny tych osób był więc zapewne jedynym sposobem na zachowanie określonej zwyczajem liczby członków Rady i polityczne przesłanki nie miały tu większego znaczenia.

Na tym tle interesująco przedstawia się skład wyodrębnionej na podstawie tabeli 1 elity politycznej w Radzie staromiejskiej. Przez cały omawiany okres była ona zdominowana przez przedstawicieli osiadłych od dawna w Toruniu rodów patrycjuszowskich. Dołączyli wówczas do nich Johan von Loe, Rutherford von Birken i Konrad Theudenkus. Elita pozostawała więc zdominowana przez „starych” obywateli, gdy tymczasem pozostała część Rady w coraz większym stopniu zajmowali „nowi”. W tym okresie ta ostatnia grupa nie miała jednak decydującego wpływu na politykę miasta. Wynik tych rozważań nie zmienia się znacząco, jeśli za osoby nowe w Toruniu uznamy także zamieszkujących tu w drugim pokoleniu.

Określenie przyczyn wykształcenia się wśród rajców Starego Miasta Torunia antykrzyżackich poglądów jest bardzo utrudnione. Wymienione w tym opracowaniu osoby miały różne doświadczenia w kontaktach z władzami zakonnymi⁷⁵. Niekiedy łączyły ich, lub też ich rodziny, z szafa

⁷⁵Np.: Lucas II Reuse – w roku 1411 wielki mistrz usunął z Rady jego krewnego, pełniącego wówczas obowiązki burmistrza, Petera Reuse. Nicolaus Czehnmarkt – pierwszym przedstawicielem tej rodziny w Radzie był Rotger

rzami krzyżackimi interesy handlowe czy pożyczki. Spotykamy informacje, na podstawie których sądzić można o poparciu władz zakonnych dla konkretnej rodziny. Antykrzyżackie poglądy wydają się też kształtować niezależnie od okresu przebywania danego rodu w Toruniu, jego pochodzenia. Szerokie związki handlowe, obserwacja zwyczajów politycznych innych krajów zapewne również decydowały o rozwoju aspiracji mieszczan. Wydaje się, że stosunkowo szybko w Radzie Starego Miasta Torunia rozwinęły się propolskie poglądy⁷⁶. Wielu jej członków prowadziło działalność kupiecką na terenie Polski. Zacieśnienie kontaktów z tym krajem mogli oni oceniać jako korzystne dla siebie finansowo.

Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych nie można więc ustalić jednorodnych, osobistych powodów antykrzyżackich zapatrywanych rajców Starego Miasta Torunia. Niewątpliwie, w pewnym stopniu, prywatne doświadczenia ważyły na ich stosunku do władz. Postawa Rady w interesującym nas okresie jest jednak chyba przede wszystkim wynikiem analizy sytuacji politycznej i gospodarczej Prus Krzyżackich. Nie wydaje się również właściwe określanie rajców młodszych, świeżo osiedlonych w tym ośrodku, jako inicjatorów powołania Związku Pruskiego oraz kształtujących propolską politykę Rady i tej organizacji. W latach 1440–1454 Rada Starego Miasta Torunia zdominowana była przez przedstawicieli starych rodzin patrycjuszowskich, którzy też mieli największy wpływ na podejmowane przez to zgromadzenie decyzje. Warto tu jednak zwrócić uwagę, że grupa rządząca Starego Miasta Torunia w tym okresie pozostawała otwarta na osoby nowe, lecz zdolne i ambitne, dając im możliwość kariery politycznej.

The Political Elite of Old Toruń from 1440 to 1454

The role of Old Toruń in the formation of the policy of Prussian classes is relatively well-known. Undoubtedly, the personal experience of particular councillors influenced the anti-Teutonic and pro-Polish attitude. Certainly, the

powołany tam przez Henryka von Plauen w 1411 r. Wyróżnienie przez wielkiego mistrza prawdopodobnie nie wpłynęło korzystnie na jego pozycję w Toruniu. Dwa lata później wraz z innymi protegowanymi Zakonu zgłosił chęć ustąpienia z Rady; ASP, I, nr 121; R. Czaja, *Urzednicy*, s. 95–96; ASP, III, nr 135; *Historia Torunia*, t. 1, s. 272, 273.

⁷⁶ *Historia Torunia*, t. 1, s. 272–273.

most politically active members were the most persuasive in influencing the opinion of the old town board as they made the board decisions during public assemblies of Prussian classes. The analysis of the sources aims at the description of the motifs leading to the formation of political opinions of the old town councillors. The author takes into consideration both the history of the most active families and their personal experience relating to the contacts with the Teutonic Order and other board members. In analysing the documents and sources presenting the public life of Toruń, eleven councillors were specified who might most likely be considered a political elite of the town. The results of research concerning the participation of particular individuals in the creation of the Prussian Union (1438-1440) and first few years of the activity of this organisation are interesting. Till 1445, the policy of Old Toruń was dominated by the opinions of the old members of the specified group. Later, the younger generation took over the leadership on the board. Throughout the period described, the political elite was dominated by the representatives of patrician families who had lived in Toruń for many years. However, those who were first representatives of their families in Toruń had great possibilities of a career on the town board. As a group though, they did not outnumber the others and did not influence the policy of Old Toruń in a significant way. On the whole, one cannot relate the political attitudes of the councillors with their negative personal experience concerning contacts with the Teutonic Order. Undeniably, they influenced the attitude of townsmen towards the authorities. However, the approach of the board in the period studied, seems to be mostly a result of the political and economic situation of Royal Prussia.

Politische Elite der Alten Stadt Thorn in der Zeit 1440-1454

Die Rolle der Alten Stadt Thorn bei der Politikgestaltung der preußischen Stände ist relativ wenig erschlossen. Zweifelsohne wurde die gegen den Deutschen Orden und für Polen gerichtete Haltung dieses Ortes durch persönliche Erfahrungen einzelner Ratsherren geprägt. Sicher hatten die größte Wirkung auf Meinungen des Stadtrates seine politisch aktivsten Mitglieder, die auch bei Tagungen der preußischen Stände seine Bestimmungen ausführten. Durch Quellenforschungen wurde ein Versuch unternommen, Motive für die Herausbildung der politischen Anschauung einzelner Ratsherren zu bestimmen. Berücksichtigt wurden dabei sowohl die Familiengeschichte der Aktivsten, als auch ihre persönlichen Erfahrungen in Kontakten mit dem Deutschen Orden und den übrigen Ratsmitgliedern. Durch Analyse der überlieferten Quellen, die das öffentliche Leben Thorns dokumentieren, wurden 11 Ratsherren ausgesondert, die mit hoher Wahrscheinlichkeit für politische Elite von diesem Ort gehalten

werden können. Interessant sehen Ergebnisse der Forschung über Beteiligung einzelner Personen an der Entstehung des Preußischen Bundes (1438-1440) aus, sowie in den ersten Jahren seines Bestehens. Bis etwa 1445 entschieden über die Politik der Alten Stadt Thorn die Anschauungen der älteren Mitglieder der hier ausgesonderten Gruppe. In den nächsten Jahren übergang die Leitung des Rates in die Hände der jüngeren Generation. Politische Elite war in der ganzen hier besprochenen Zeit durch Vertreter der seit langem in Thorn ansässigen Patriziersgeschlechter dominiert. Personen, die erste Vertreter ihrer Familien in Thorn waren, hatten jedoch große Möglichkeiten der Karriere im Stadtrat. Als Gruppe haben sie aber weder ein zahlenmäßiges Übergewicht, noch einen entscheidenden Einfluss auf die Gestaltung der Politik der Alten Stadt Thorn gewonnen. Politische Ansichten der Ratsherren können nicht eindeutig mit ihren negativen persönlichen Erfahrungen in Kontakten mit dem Deutschen Orden verbunden werden. Ohne Zweifel prägten sie das Verhältnis der Stadtbürger gegenüber der Obrigkeit. Die Haltung des Rates in der in unserem Interessenbereich liegenden Zeit scheint aber vor allem ein Ergebnis der Analyse der damaligen politischen und wirtschaftlichen Situation des Ordensstaates in Preußen zu sein.

... (faint, illegible text) ...

... (faint, illegible title) ...

... (faint, illegible text) ...

R
P
Z

fi
sz
p
b
b
ep
o
p
ch
n
st

D
1
m

G
s
m

d
s
ta
m

Panorama Torunia z epitafium Neisserów z 1594 roku

Eugeniusz Gąsiorowski

Wśród licznych dawnych widoków Torunia panorama miasta z epitafium Neisserów zajmuje szczególne miejsce. Jest to bowiem widok najstarszy, ukazujący je przed nieco ponad czterystu laty¹. W literaturze widok panoramy przekazał po raz pierwszy w formie przerysu Conrad Steinbrecht w 1885 r.² Reprodukcje fotograficzne panoramy pojawiły się w publikacjach w małym formacie dopiero w latach 1959, 1963 i 1993³. Samo epitafium, wiszące do dziś w kościele Najświętszej Marii Panny w Toruniu, opisywane było kilkakrotnie i było tematem pracy magisterskiej⁴. Przeprowadzona w 1958 r. konserwacja obrazu epitafijnego, przedstawiającego chrzest Chrystusa w Jordanie, w który wkomponowany został widok Torunia, pozwoliła – po usunięciu zabrudzeń – na zobaczenie go w dawnej postaci i dostarczyła wiadomości o jego materiale i technice malarskiej⁵. Wy-

¹Widoki miasta od 1594 r. do połowy XIX w. omawia Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, [w:] *Studia Pomorskie*, t. II, red. M. Walicki, Wrocław 1957, s. 344–400; por. tenże, wstęp do katalogu wystawy *Toruń, dawne widoki miasta*, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Toruń 1994, s. VII–XIII.

²C. Steinbrecht, *Thorn im Mittelalter*, Berlin 1885, tabl. 1.

³J. Puciata-Pawłowska, *Z dziejów stosunków artystycznych Torunia i Gdańska w XVI i XVII wieku*, Teka Komisji Historii Sztuki, t. I, Toruń 1959, s. 184; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa 1963, s. 63; *Toruń, dawne widoki miasta*, poz. nr 3 w katalogu.

⁴A. Semrau, *Die Grabdenkmäler der Marienkirche zu Thorn*, Mitteilungen des Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 7, 1892, s. 30–32, tabl. 7; J. Puciata-Pawłowska, op. cit., s. 214–218; Z. Tusiacka, *Epitafium Neisserów w kościele NMP w Toruniu*, Toruń 1969 (maszynopis pracy magisterskiej, Archiwum UMK w Toruniu, sygn. 16220).

⁵Konserwację wykonał w pracowni konserwacji malarstwa Pracowni Konser-

konane wówczas zdjęcia fotograficzne panoramy (fot. 1–4) wraz z kolorową fotografią z 1999 r.⁶ (fot. 7) stanowią podstawowy materiał ilustracyjny, na którym opiera się niniejszy artykuł.

Panoramy miast lub ich fragmentów, zwane również wedutami, pojawiają się w malarstwie już w czasach starożytnych. Ze średniowiecza przytoczyć można przykładowo manuskrypt księcia du Barry „Très Riches Heures” z 1416 r., pięknie ilustrowany przez braci Pola, Jeana i Armanda de Limbourg, i widok Paryża (około 1460). Z wedut renesansowych: włoskie z XV w. i akwarele Dürera (np. Innsbrucku 1494) oraz wizerunek Londynu (przed 1561)⁷. Szczególnie bogate w widoki miast jest epokowe dzieło Brauna i Hogenberga *Theatrum orbis terrarum* z lat 1575 do około 1598 (dodatkowy tom 1617)⁸. Wśród rycin znajduje się też widok Gdańska (1575) i Rostocku (1598). Z miast, z którymi Toruń utrzymywał bliskie kontakty, rozległą panoramę miały również Lubeka (1552) i – oprócz wyżej wymienionej – Gdańsk (1592/93) autorstwa Antoniego Möllera⁹. Większość dawnych wedut stanowiła tło dla różnych wydarzeń; samodzielne realistyczne wizerunki miast zaczynają się pojawiać w XV w. Ładne widoki miast mają osobliwy urok, dzięki któremu były od dawna dla oglądających je źródłem przeżyć estetycznych i emocjonalnych. Nowe techniki drukarskie pozwoliły na ich masowe powie-

---

wacji Zabytków w Toruniu, kierowanej przez art. konserwatora Jerzego Wolskiego, zespół pod kierownictwem Danuty Szakien, w którego skład wchodziła Zofia Wolniewicz i Kunegunda Ptak. Pełna dokumentacja prac znajduje się w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, sygn. 265, sygn. neg. fotografii: 2780, 2924. Zdjęcia fot. wykonał J. Wolski. Wiadomości w artykule opierają się na ówczesnej dokumentacji wstępnej PKZ dotyczącej konserwacji obrazu.

⁶Autorem zdjęcia jest art. fot. Wacław Górski, któremu wyrażam podziękowanie za przesłanie mi go w czasie pisania artykułu.

⁷J. G. Links, *Townscape painting and drawing*, London 1972; por. F. Bachmann, *Die alten Städtebilder*, Leipzig 1939, i M. Schelfold, *Bibliographie der Vedute*, Berlin 1976 (praca dotyczy wyłącznie widoków wykonanych techniką graficzną, drukowanych)

⁸Dzieło zawierające 531 widoków i planów miast europejskich ukazało się w Antwerpii i Kolonii. Wybór 128 barwnych rycin: *Braun & Hogenberg's the City Maps of Europe, A Selection of 16th Century Town Plans & Views*, London 1991.

⁹Z. Jakrzewska-Śnieżko, *Gdańsk w dawnych rycinach*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1995, s. 10–15.

lanie. Oprócz wzmiankowanego powyżej dzieła *Theatrum orbis terrarum* wymienić tu należy przede wszystkim XVII-wieczną wielotomową *Topographię* Meriana, zawierającą ponad 2000 sztychów widoków i widoków perspektywicznych miast europejskich, w tym również Torunia¹⁰. Dla naszego tematu szczególnie ważne jednak są panoramy szesnastowieczne, poprzedzające obraz toruński.

Epitafium rodzinne Neisserów, mieszczanina toruńskiego i piwowara Mateusza (zmarłego 1581) i jego żony Anny, było dziełem ich trzech synów: snycerza Macieja (1564–1588), który wykonał rzeźbioną obudowę epitafium, malarza Fabiana (1559–1605) i ich najstarszego brata Jerzego (1550–1605), toruńskiego rajcy i scholarcha, zajmującego się z ramienia władz miejskich sprawami szkolnictwa, który był autorem napisu i zapewne twórcą programu ikonograficznego epitafium¹¹.

Epitafium zawiera dwa obrazy: górny przedstawiający chrzest Chrystusa w Jordanie z panoramą Torunia i dolny, będący portretem wieloosobowym całej rodziny Neisserów, na którym Fabian sportretował również siebie (trzeci od lewej w rzędzie synów z pierwszego małżeństwa Mateusza). Autorstwo wykonawców jest potwierdzone napisami na epitafium. Nad dolnym obrazem: MATHIAS NEISSER ME SCULP. DANTISCI UBI OBIIT A° 1588 i poniżej dolnego obrazu FABIANUS NEISSER ME/PINXIT A. 1594 MENSE JULII¹². Tym samym określono także daty i miejsce powstania epitafium: obudowy do roku 1588 i obrazu na lipiec 1594 r. oraz wykonania go w Gdańsku, gdzie Fabian miał warsztat¹³. Tam też obaj bracia zdobyli wykształcenie zawodowe i mieszkali. O Fabianie wiadomo oprócz tego, że urodził się w Toruniu w dniu 9 XII 1559 r.

¹⁰M. Merian, *Topographie*, Frankfurt a. M., 1642–1688, 30 tomów. Dzieło wznowione w wielotomowym wyborze rycin pt. *Die schönsten Städte...* przez Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg 1963 i 1964.

¹¹J. Kruszelnicka, *Fabian (1559–1605) i Maciej (1564–1588) Neisserowie – malarz i snycerz*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1985, s. 36–43, także dalsza literatura do tematu.

¹²Dokumentacja wstępna PKZ (przyp. 5); por. też M. Gąsiorowska, *Toruński portret mieszczański 1500–1850*, Toruń 1955, s. 55, z powołaniem na *Stamm-Tafeln der Neisser'schen Familie*, Archiwum Państwowe w Toruniu, kat. II, XII-1, k. 1, oraz *Genealogię Neisseriana*, Abschrift von XII 1 (Colectanea), ibid., kat. II, XII-2.

¹³M. Gąsiorowska (op. cit.) wyraża uzasadnione przypuszczenie, że Fabian Neisser miał w Gdańsku warsztat, skoro przyjął tam na naukę syna swego brata Jerzego.

i że ożenił się w Gdańsku 3 III 1585 r. z Zuzanną van den Block, córką znanego rzeźbiarza Wilhelma van den Blocka, przybyłego do Gdańska z Mechelen w Niderlandach. Wszedł tym samym w najlepsze środowisko artystyczne Gdańska, będącego wówczas wybitnym centrum sztuki o szerokim zasięgu terytorialnym. Stylowo ówczesna sztuka gdańska reprezentowała manieryzm niderlandzki¹⁴. W tym też stylu wykonane zostało epitaforium Neisserów z obrazami zaliczanymi do czołowych osiągnięć malarstwa tego okresu na ziemiach polskich. Samego Fabiana określono też „celeber pictor Thorunensis”¹⁵. Nie są jednak znane jego inne prace.

Panorama Torunia z epitaforium Neisserów nie była najstarszym przykładem ikonograficznym widoku tego miasta. Wiadomo bowiem, że w 1503 r. Bractwo św. Jerzego z siedzibą w Kompenhausie (zwanym później Dworem Artusa) przy Rynku Staromiejskim zawarło umowę z mistrzem Anthoniusem (zwanym też Anthony) na wykonanie wielkiego na całą ścianę malowidła ściennego, przedstawiającego św. Jerzego walczącego ze smokiem na tle krajobrazu z widokiem Torunia wraz z zamkiem krzyżackim (który zresztą wtedy już nie istniał, gdyż zburzono go po 1454 r.)¹⁶. Mistrz traktowany w sposób uprzywilejowany jako artystę, co jest godną uwagi, gdyż malarzy zaliczano wówczas do rzemieślników, musiał więc być malarzem cenionym i znanym. Zaproszono go do Torunia na rok (tyle czasu zajęło wykonanie malowidła), zapewne z Wrocławia, skąd sprowadzono cały potrzebny mu materiał malarski. Za robotę otrzymał równowartość około 34 marek, co było w owym czasie wysoką sumą. Malowidło uległo zniszczeniu wraz ze zburzeniem Dworu Artusa w 1802 r.

Wydaje się pewne, że Fabian Neisser musiał widzieć obraz w Dworze Artusa z panoramą Torunia. Zapewne znał też dzieło *Theatrum orbis terrarum* i inne widoki miast dostępne wówczas w Gdańsku, w tym też wielki (ponad 2 m długości) rytowany prospekt Gdańska Antoniego Möllera z lat 1592/93. Obaj artyści działali zresztą w Gdańsku czasowo równolegle i znali się wzajemnie.

¹⁴Por. T. Grzybkowska, *Niderlandyzm w sztuce gdańskiej*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej*, Warszawa 1995, s. 93–111.

¹⁵J. Puciata-Pawłowska, op. cit., s. 216/217, z powołaniem na J. E. Wernickego (zapewne *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Thorn 1842).

¹⁶R. Heuer, *Die drei Artushöfe und der Junkerhof in Thorn*, Thorn 1917, s. 10–13 i aneks na s. 80–83; malowidło z 1503 r. wspomina również Z. Kruszyński we wstępie do katalogu wystawy *Toruń, dawne widoki miasta*.

W niespełna 10 lat po wykonaniu epitafium Neisserów Rada miasta Torunia zwróciła się do Antoniego Möllera, stojącego wówczas u szczytu swej kariery artystycznej, o namalowanie stropu do Izby Radzieckiej – zwanej też Salą Senatu – w Ratuszu Staromiejskim, co nastąpiło w latach 1602/03¹⁷. W jednym z 12 pól tegoż stropu, poświęconego Mądrości, przedstawiono alegorię Rozwagi jako kobietę „ubraną w szatę purpurową z przepaską na głowie, na której łonie widać namalowane miasto Toruń [...] obok niej namalowany jest ratusz Torunia [...] w nim sesja szlchetnego senatu [...] na lewo sesja dawnego senatu weneckiego”¹⁸. Obrazy Möllera zostały zniszczone w związku ze spłonieniem Ratusza w 1703 r.

Ciekawe byłoby się dowiedzieć czy omówione powyżej trzy widoki Torunia wpłynęły na siebie w jakimś stopniu. Jest to dziś oczywiście nie do sprawdzenia z powodu niezachowania się dwóch z nich. Przypuszczać jednak wolno, że również one ukazywały miasto od strony Wisły, gdyż przemawia za tym „znana powszechnie zasada, iż lustro wodne stanowi wymarzony wręcz element pierwszoplanowy, który przez swą neutralność stwarza kontrast dla różnorodnych i skomplikowanych form ukazanych na planie drugim”¹⁹. Będzie to zresztą najpopularniejsze ujęcie weduty Torunia przez następne wieki. Także wiele innych miast, tak położonych, zostało w podobny sposób przedstawionych.

Żadna z omówionych panoram nie tworzyła oddzielnej całości, lecz została wkomponowana w obręb większej sceny religijnej lub rodzajowej, co było zresztą wówczas powszechnie stosowane. Umieszczenie ich tam nie było jednak przypadkiem, lecz miało swoją treściwą motywację w powiązaniu z całością obrazu. W przypadku malowidła w Dworze Artusa Bractwo pragnęło ściśle związać swego patrona, św. Jerzego, ze swym miastem (należeli wszak do jego elity), podkreślając również przez ukazanie zamku kultywowanie tradycji rycerskich. Weduta Torunia w epitafium Neisserów miała świadczyć o związkach rodzinnych z miastem, którego Neisserowie – niekiedy skoligaceni dzięki swej zamożności z jego patrycjuszami

¹⁷ A. Mosingiewicz, *Antoni Möller (ok. 1563–1611) malarz*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, s. 46 n.

¹⁸ Opis stropu według „Manuscriptum Baumgartianum” opublikowanego częściowo w wersji łacińskiej przez J. Puciatę-Pawłowską (op. cit., s. 192 i 229); cały manuskrypt opublikowano w: *Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia*, oprac. B. Dybaś i M. Farbiszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1989, s. 111–161, odnośny fragment opisu na s. 139.

¹⁹ Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, s. 345.

szowskimi rodami – byli czcigodnymi obywatelami. Pamiętajmy także, że luterkański Toruń przeżywał wówczas złote lata, również w dziedzinie kultury, m.in. rok 1594 jest rokiem założenia toruńskiego gimnazjum akademickiego. Były powody, by szczyć się swoim miastem. Przedstawienie Torunia w Izbie Radzieckiej Ratusza Staromiejskiego w obrazie poświęconym Mądrości, na łonie alegorii Rozwagi, w sąsiedztwie sesji „szlachetnego senatu” i dawnego senatu weneckiego, było już rodzajem apoteozy miasta, które pragnęło być wśród pierwszych w Europie.

Obraz przedstawiający chrzest Chrystusa w Jordanie namalowano na desce dębowej o wymiarach 138,5 × 168,5 cm, w technice temperowej lub olejnej²⁰. Umieszczona w nim panorama Torunia ma nieco ponad metr długości. Przedstawia ona Stare Miasto od granicy zachodniej aż do styku z Nowym Miastem. Wybór widoku tej części Torunia związany był zapewne z miejscem zamieszkania rodziny Neisserów, tj. Starym Miastem. Z ostatnich badań Krzysztofa Mikulskiego wynika bowiem, że w XVI w. do Neisserów należały kamienice przy dzisiejszej ul. Piekary, ul. Szczytnej oraz na rogu ulic Chełmińskiej i Szewskiej.

Opis panoramy zamieścili w swoich opracowaniach Z. Kruszelnicki²¹ i autorzy monografii Torunia²². J. Puciata-Pawłowska wspomniała ją tylko przy omówieniu epitafium Neisserów, z podkreśleniem wartości warsztatowych obrazu: opracowania jego rysunku i kolorytu²³. Kruszelnicki trafnie wymienił główne budowle miasta, przedstawione na obrazie, i określił punkt widzenia obserwatora z przeciwnego brzegu Wisły, naprzeciw kościoła św. Janów i Ratusza Staromiejskiego. Opis Gąsiorowskich jest bardziej szczegółowy, uzupełniony ponadto opisem wiślanego nadbrzeża.

Miejsce, z którego Fabian malował (czy rysował) z przeciwnego brzegu Wisły (lub z leżącej pośrodku koryta rzeki Kępy Bazarowej) panoramę To

²⁰Według dokumentacji wstępnej PKZ (przyp. 5) jest to technika temperowa. Według J. Flika, *Wpływy niderlandzkie na technikę toruńskiego malarstwa portretowego i epitafijnego z końca XVI w.*, [w:] *Niderlandyzm w sztuce polskiej*, Warszawa 1995, s. 375–379, obraz ma wymiary 164 × 138 cm i jest namalowany na desce dębowej w technice olejnej. Przyjmujemy wymiary obrazu za dokumentacją PKZ, gdyż wówczas obraz był w pracowni konserwatorskiej wyjęty z obramowania, mógł więc być dokładnie pomierzony. Sprawa różnego określenia techniki malarskiej obrazu pozostaje do wyjaśnienia.

²¹Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, s. 347.

²²M. i E. Gąsiorowscy, op. cit., s. 63 (widok ogólny) i 53 (nadbrzeże).

²³J. Puciata-Pawłowska, op. cit., s. 184.

runia, można precyzyjnie określić. Brama Żeglarska znajduje się bowiem na obrazie dokładnie na tle wieży kościoła parafialnego św. Janów. Jeśli więc przeciągniemy od tejże wieży linię prowadzącą przez bramę w kierunku przeciwnego brzegu rzeki, to punkt ten będzie leżał dokładnie na jej przedłużeniu. Przypuszczamy, że z tego miejsca artysta nakreślił całą panoramę, natomiast namalowanie jej fragmentów – tak dokładnie jak to uczynił – wymagało jego przemieszczania się w terenie. Opracowanie wedyuty nie było zresztą możliwe bez wykonania dużej roboty przygotowawczej w postaci wielu rysunków, nawet dla osoby znającej Toruń tak dobrze jak go znał autor obrazu, który się tam urodził i spędził wiele lat swego życia. Materiał ten był potrzebny do wykonania obrazu, który nie mógł być malowany z natury w technice temperowej czy olejnej, gdyż na to nie pozwalały ówczesne możliwości techniczne. Malować w plenerze można było wówczas jedynie w technice akwarelowej i takie są m.in. pejzaże Dürera. Obraz toruński musiał więc powstać w gdańskiej pracowni Fabiana na podstawie wykonanej dokumentacji rysunkowej, zapewne kolorowanej, gdyż jest to obraz barwny.

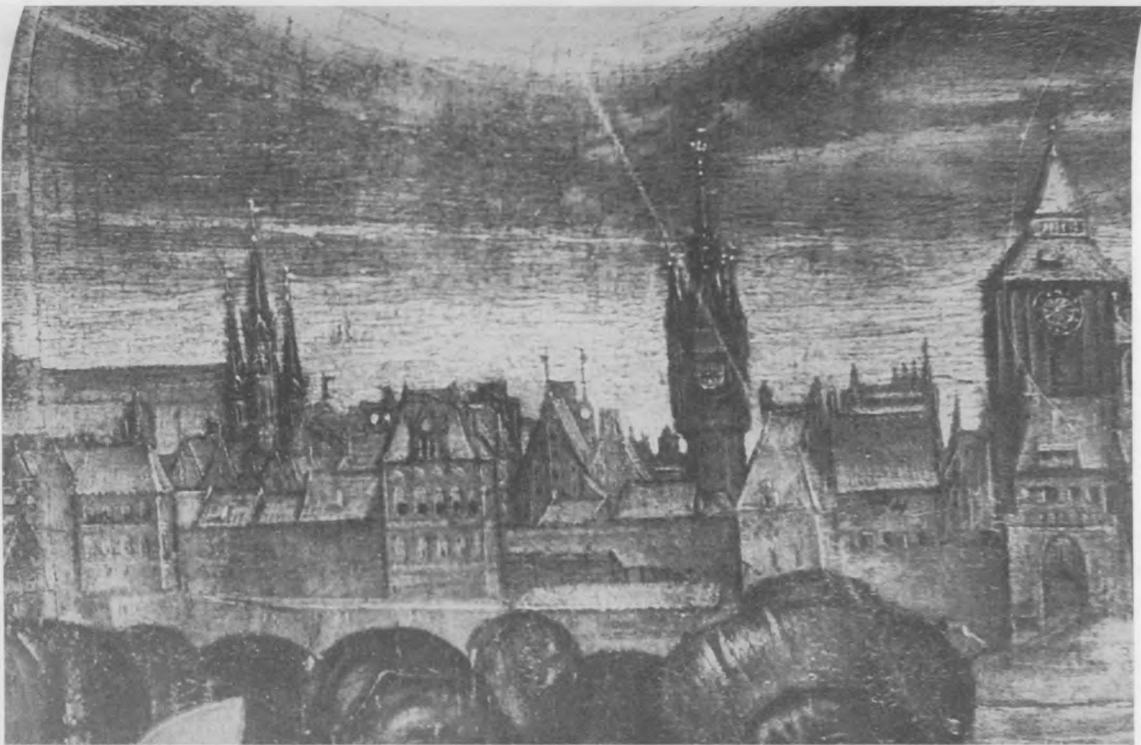
W kompozycji wedyuty miejsce centralne zajmuje kościół świętojański, stanowiąc równocześnie – dzięki swej masie z potężną wieżą – dominantę całego widoku. Tonacja barwna obrazu jest dość monochromiczna, utrzymana w brązach i czerwieniach, i tak też pewnie wyglądało wówczas miasto, złożone głównie z budowli ceglanych. Wiemy dziś co prawda, że fasady domów były ówczesnie opracowane kolorowo, ale fasad przedstawionych na obrazie wyraźnie nie widać. Mocniejszą czerwienią wyróżniają się na ogół tylko dachy kryte dachówką. Czy użyte tu i ówdzie szarości oznaczają budynki tynkowane, nie jest pewne, choć niewykluczone, raczej mogło tu chodzić o malarskie opracowanie widoku zabudowy. Zaznaczone natomiast żółcienią metalowe zwieńczenia wież znajdują pełne potwierdzenie we współczesnym (1595) poemacie Sebastiana Klonowica pt. *Flis* w słowach wiersza opiewającego Toruń: „Lecz naprzód ujrzysz [zbliżając się Wisłą do miasta] nad górami spice/ I wysokich wież złote makowice [...] A gdyć za sztukę w zad ucieką góry/ Oglądasz świetne jako płomień mury/ Miasto jak z rąbka wywinął osobne/ Na wszem ozdobne”²⁴. Takim też przedstawił swój Toruń Fabian Neisser.

Piękno Torunia – miasta szczyłającego się niegdyś przydomkiem „Królowej Wisły”, „Ozdoby Polski i chwały Prus” – urzekowało zresztą przy-

²⁴ *Wiersze o Toruniu*, Łódź 1987, s. 52–53.

Fot. 1. Panorama Torunia z epitafium Neisserów – fragment od Bramy Starotoruńskiej do kościoła NMP

Fot. 2. Panorama Torunia z epitafium Neisserów – fragment od kościoła NMP do kościoła Świętych Janów
(fot. J. Wolski)

Fot. 3. Panorama Torunia z epitafium Neisserów – fragment od kościoła Świętych Janów do Bramy Łaziennej
(fot. J. Wolski)

Fot. 3. Panorama Torunia z epitafium Neisserów – fragment od kościoła Świętych Janów do Bramy Łaziennej
(fot. J. Wolski)

Fot. 4. Panorama Torunia z epitafium Neisserów – fragment z Bramą Mostową (fot. J. Wolski)

byszków od wieków. Jan Długosz utrwalił swój zachwyt na kartach „kronik sławnego Królestwa Polskiego” słowami: „Toruń ozdobnymi budowlami i pokryciem ceglanych dachówek tak cudownie jaśnieje, że niewiele miast może mu dorównać pięknnością i wspaniałością”²⁵. Inne tłumaczenie tego tekstu dodaje jeszcze ładne położenie miasta. Chodzi tu o nieodłączny związek z Wisłą – motyw, który przewija się zarówno w ikonografii, opisach i poezji do dnia dzisiejszego. Nie ma rzeczywiście przesady w stwierdzeniu, że jest to jedna z najładniejszych i urzekających panoram miejskich, która stała się też wizytówką Torunia. Również na pamiątkowym medalu, wybitym z okazji wpisania miasta na światową listę pomników kultury UNESCO (1997), i poświęconych temu wydarzeniu widokówkach znajdujemy właśnie to ujęcie widoku miasta.

* * *

W dalszej części opracowania zajmiemy się nie oczywistymi przeżyciami estetycznymi, jakich dostarcza widok Torunia, lecz próbą określenia wartości dokumentalnej neisserowskiej panoramy. Spróbujemy w tym celu przeprowadzić analizę wszystkich rozpoznawalnych w niej budynków i zbadać wierność ich przedstawień. Posłużymy się przy tym skonfrontowaniem pokazanych na weducie obiektów, zachowanych do dziś, z ich obecnym wyglądem oraz materiałem porównawczym w postaci przekazów ikonograficznych i planów bliskich czasowo powstaniu omawianej panoramy. W rozważaniach uwzględnione zostaną oczywiście również źródła pisane i literatura przedmiotu.

Widokiem najbliższym czasowo panoramie jest prospekt Torunia geometry i architekta królewskiego Jakuba Hoffmanna, sporządzony na podstawie pomiaru w 1631 r. (fot. 9)²⁶ Wartość ikonograficzną tego źródła podnosi towarzysząca jej legenda, obejmująca nie tylko obiekty najważniejsze z ich lokalizacją, ale również uzupełniające objaśnienia na rycinie. Wiarygodność tego przekazu dla nadwiślańskiej partii miasta podpira najstarszy plan Torunia z tego samego roku, będący prawdopo-

²⁵ *Jana Długosza roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego, Księga pierwsza*, Warszawa 1961, s. 175.

²⁶ „Civitas Thorunium una cum sua fortificatione accurate delineata. Per Jacobum Hoffmannum”. Na jego temat szeroko pisze A. Tomczak, *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, *Zapiski Historyczne*, t. 45, 1980, z. 3, s. 112–113, 123–124.

dobnie podstawą do wykonania widoku Hoffmanna²⁷. Niezwykle cennym źródłem ikonograficznym jest także – choć późniejszy (około 1740) – widok Torunia od strony Wisły z tzw. Albumu Steinera, pełen detali i objaśnień²⁸.

Dla większej przejrzystości tekstu podzielono opis widocznej na panoramie zabudowy na strefy obejmujące: nadbrzeże, mury miejskie, zabudowę miejską i obiekty monumentalne. Omówienie obiektów nastąpi w kolejności od zachodu na wschód, tj. od lewej do prawej strony obrazu. Numery obiektów w tekście, ujęte w nawias kwadratowy, odpowiadają numerom naniesionym na podobiznę panoramy na fot. 8 (we wkładce ilustracyjnej na końcu książki).

Nadbrzeże

Pierwszy plan panoramy wypełnia widok wiślanego nadbrzeża przed murami miejskimi. W tej jego części (mniej więcej do bramy Św. Ducha) leżało najstarsze przedmieście Torunia, wyrosłe zapewne z przedlokacyjnej osady rybackiej i zwane Wielkimi Rybakami²⁹. W schematycznie przedstawionej na prospekcie Hoffmanna z 1631 r. zabudowie przedmieścia widoczny jest na panoramie między głowami ludzkimi fragment domu, górna część jego wschodniej elewacji z wysokim trójkątnym szczytem [1]. Dom wydaje się być murowany i jest kryty dachówką. Również obok Bramy Klasztornej widać część podobnego domu [2].

Za pierwszym z wzmiankowanych domów rozpoznać można kościół Św. Ducha [3] z wieloboczną (zapewne 8-boczną) niedużą wieżą zachodnią oraz dach nawy kościelnej z jej wschodnim schodkowym szczytem. Był to

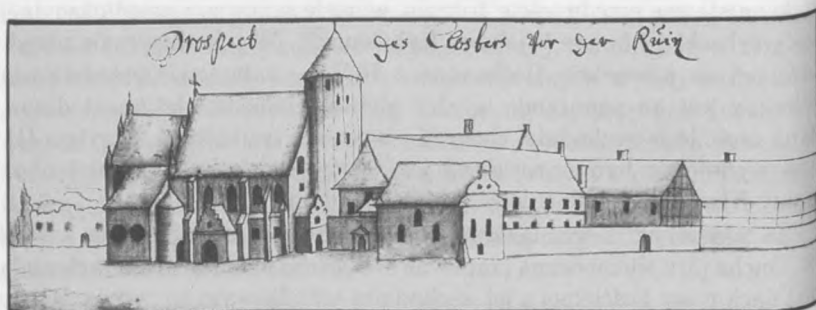
²⁷ Plan miasta z 1631 r., o wymiarach 58 × 34,5 cm, pomierzony w prętach, znajduje się w Krigsarkivet Stockholm, sygn. Thorn 1. Na jego temat zob. A. Tomczak, *Carthographiae Torunensis Exempla*, Toruń 1979 (ryc. 2, opis i komentarz do planu na s. 6–7); por. też A. Tomczak, *O najdawniejszych planach*, s. 105, 119. Barwna reprodukcja planu [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 2: *Toruń*, opr. J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1995, il. 7.

²⁸ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, ryc. 8 i objaśnienia z komentarzem do niej M. Arszyńskiego na s. 192–193.

²⁹ M. i E. Gašiorowscy, op. cit., s. 53; A. Tomczak, *Carthographiae Torunensis Exempla*, s. 7.

Fot. 5. Przekrój fortyfikacji Torunia z 1656 r. z widokiem m.in. na kościół Św. Ducha, rysunek ze zbiorów Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze (repr. z: Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI quinque exempla*, Toruń 1980, nr 4)

Fot. 6. Klasztor benedyktynek i kościół Św. Ducha, rysunek ze zbiorów Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze (repr. z: Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis*, nr 5)

kościół z klasztorem benedyktynek, ufundowany przez zakon krzyżacki w 1311 r. w pobliżu wymienionego już w 1252 r. szpitala z kaplicą Św. Ducha. Budynki klasztoru, z włączonym do niego szpitalem, miały powstać po 1416 r. i ulec rozbudowie około 1599 r., a więc już po namalowaniu panoramy³⁰. Opisowi kościoła warto poświęcić więcej uwagi, gdyż

³⁰ *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 15/16/17, *Dekanaty toruńskie* – I, II i III, red. S. Kardasz, Toruń 1995, s. 91–92.

nie dotrwał on do naszych czasów. Przedstawiono go na prospektach Hoffmanna i Dahlberga z 1655 r.³¹ z różnych stron, z kształtem wieży dokładnie pokrywającym się z pokazanym na panoramie neisserowskiej, oskarpowaniem nawy (niewidocznym na panoramie), ale bez prezbiterium. Najdokładniejszy widok całego kompleksu klasztornego przekazały rysunki z Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze, wykonane bezpośrednio przed jego rozbiórką, dokonaną w związku z rozbudową nowożytnych fortyfikacji miejskich przez Szwedów w 1656 r. Są to dwa rysunki pokazujące zespół od wschodu i północy wraz z pominiętym na sztychach prosto zamkniętym prezbiterium³² (fot. 5 i 6). Przedstawiona tam wieża różni się jednak kształtem od pokazanej na panoramie i dwóch cytowanych sztychach. Ma ona kształt okrągły, z lekko tylko zaznaczoną wielobocznością, i jest kryta niższym dachem namiotowym. Robi wrażenie dostawionej w XVI w. Mimo że rysunki kopenhaskie mają wyraźne cechy rysowanych z natury, wydaje nam się jednak, że wizerunek wieży na panoramie jest wierny. Bardzo podobną wieloboczną wieżyczkę miał zresztą drugi średniowieczny toruński kościół szpitalny pw. św. Jerzego. W związku z budową zbiornika gazowego w 1907 r., który stanął na miejscu rozebranego kościoła, odkryto jego fundamenty, co wniosło nową wiadomość, mianowicie, że jego nawa, o planie prawie kwadratowym, nakryta była sklepieniem wspartym na jednym słupie, rozwiązanie unikatowe na tym terenie³³.

Dalej widoczne jest portowe nadbrzeże z pomostem dla statków (Schiffsbrücke) [4], wzmiankowanym w 1428 r. i gruntownie przebudowanym w 1585 r. (tj. na krótko przed namalowaniem panoramy) wraz z wyłożeniem kostką i następnie dylami, zajmującym prawie całą przestrzeń pomiędzy bramami Św. Ducha i Żeglarską³⁴. Był tu wyraźny usk

³¹Zatytułowany „*Thorunium Primaria Prusiae Regal. Urbs d. 26 Nov. 1655 deditione capta*”, został zamieszczony w dziele: S. Pufendorf, *Caroli Gustavi Suecorum, Gothorum et Vandalorum Regis vita et res gestae*, Norymberga 1696, il. nr 24; na jego temat zob. A. Tomczak, *O najdawniejszych planach*, s. 116–117, 127.

³²Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis Anno MDCLVI Quinque Exempla*, Toruń 1980, s. 8–9, il. 4 i 5.

³³H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum m. Torunia*, Toruń 1938, poz. 355 (Klasztor św. Ducha, plan fundamentów, 1907).

³⁴K. G. Prätorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, bearb. u. hrsg. v. J. M. Wernicke, Thorn

opadającego do Wisły terenu, umocniony obmurowaną skarpią. Pomost ten pokazano również na prospekcie Hoffmanna z 1631 r., a przekrój terenu widać na rysunku z 1656 r. Pośrodku pomostu miała się znajdować drewniana szopa na towary³⁵ [5]. Być może to jej długi dach widać na weducie. Przed pomostem, w połowie odcinka między wspomnianymi bramami, zaznaczono napisem na prospekcie Hoffmanna miejsce dźwigu. Stoi tam jednak statek z wysokim masztem. Może to on odgrywał wówczas taką rolę.

Obok Bramy Żeglarskiej widoczne są piętrowe budynki, ustawione równolegle do Wisły [6]. Były to zapewne kupieckie magazyny na towary, o których wiadomo, że istniały na nadbrzeżu. Prospekt Hoffmanna sytuuje tu farbiarnię, co potwierdza plan z 1631 r. W źródłach pojawia się również rzeźnia. Dalej na wschód (przed Bramą Łazienną) widać dwa bliźniacze domy [7], pokazane również na prospekcie Hoffmanna i określone tam jako łaźnia. Było to tradycyjne miejsce łaźni miejskiej (Bad Stube), wymienionej już w 1345 i 1378 r., kiedy miano ją przebudować na farbiarnię³⁶. Widoczne na panoramie neisserowskiej budynki, ustawione nad samym brzegiem Wisły frontem do rzeki, są dwupiętrowe (szachulcowe ?) i mają szczyty schodkowe ze zwieńczeniami. Dalej na wschód, obok Bramy Mostowej, stoi budynek, mieszczący według planu z 1631 r. komorę celną [8]. Teren robi wrażenie nasypanego. Przed bramą widoczne są różne domki i wysoki płot z pali, prowadzący nad Wisłę, zapewne do niewidocznego już na panoramie wiślanego mostu.

Mury miejskie

Przy analizie i opisie elementów zabudowy nadbrzeża można się było posłużyć wyłącznie źródłami ikonograficznymi i pisanymi. Dla części poświęconej murom miejskim istnieje natomiast cenny materiał porównawczy w postaci zachowanych do dziś obiektów: kilku średnio-wiecznych bram i baszt wraz z łączącymi je murami. Uzupełniają go oczywiście również ikonografia i wzmianki źródłowe oraz dodatkowo przekazy drukowane i literatura przedmiotu³⁷.

1832, s. 222.

³⁵Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis Anno MDCLVI Quinque Exemplis*, s. 8.

³⁶*Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547*, wyd. A. Voigt, *Mitteilungen des Copernicus-Vereins*, H. 13, 1904, s. 207, 216.

³⁷K. G. Prätorius, *op. cit.*, s. 38-46; M. i E. Gąsiorowscy, *op. cit.*, 26-29;

Rozpoczynając jak poprzednio od lewej strony obrazu, widzimy górujący wysokością nad innymi budynkami wierzchołek barbakanu Bramy Starotoruńskiej [9], będącego częścią zachodniego odcinka obwarowań Starego Miasta, i tym samym stojący na drugim planie w stosunku do murów nadwiślańskich. Kształt jego pokrywa się dokładnie z przedstawieniami na prospektach Hoffmanna i Dahlberga, co poświadcza wiarygodność jego wizerunku na panoramie. Sam barbakan, wzniesiony w 1429 r., nie dochował się do naszych czasów. Został wysadzony przez Szwedów w 1703 r.³⁸

Na panoramie widzimy cały ciąg średniowiecznych murów nadwiślańskich (z 1. połowy XIV do połowy XV w.) od Krzywej Wieży do ich wschodniego narożnika. Rozpoznanie poszczególnych jego fragmentów ułatwia plan z 1631 r., pokazujący dokładną liczbę i rozstawienie bram i baszt. Stan ten potwierdza prospekt Hoffmanna z tego samego roku i zgadza się on z widokiem na weducie, poświadczając tym samym wierność tego przekazu. Na marginesie należy jednakże zauważyć, że przedstawienie architektury bram i baszt (kształt, dachy itp.) na prospekcie Hoffmanna jest bardzo schematyczne. Dla wyjaśnienia rzeczywistego ich wyglądu należy posłużyć się innym źródłami.

Wysoki dach narożnej baszty, zwanej Krzywą Wieżą [10], przedstawiony jest w tej samej postaci jeszcze na rysunkach Steinera z około 1740 r. – widoku miasta od strony Wisły i od zachodu³⁹ oraz na rycinie powstałej po 1793 r.⁴⁰ Zniesiono go przed 1847 r.⁴¹ Na wschód od Krzywej Wieży widać podobny (lecz mniejszy) dach sąsiedniej, niezachowanej do dziś, baszty zwanej Rybacką [11]⁴².

Neisserowskie przedstawienie bramy Św. Ducha [12] (zwanej tak pierwotnie, nazwa „Klasztorna” jest późniejsza) pokrywa się dokładnie

E. Tomczak, *Twierdza Toruń w średniowieczu*, Rocznik Toruński, t. 5, 1971, s. 31–63; J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń* (część 1), Zapiski Historyczne, t. 37, 1972, z. 4, s. 16–34.

³⁸E. Gašiorowski, *Zespół obronny bramy Starotoruńskiej w Toruniu*, [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszczyński septuagenario dedicata*, Toruń 1999, s. 315–339.

³⁹Zob. przyp. 28.

⁴⁰*Toruń, dawne widoki miasta*, katalog nr 38.

⁴¹Zob. gwasz Radtkego z widokiem Krzywej Wieży z 1847 r., E. Gašiorowski, *Zespół obronny bramy Starotoruńskiej*, ryc. 5.

⁴²K. G. Prätorius, op. cit., s. 38/39.

z jej obecnym stanem. Była już wówczas podwyższona o najwyższą kondygnację (która odróżnia się innym wążkiem ceglany) i miała fasadę ozdobioną w górnej partii części gotyckiej (brama jest datowana na 1. połowę XIV w.) rzędem ukośnie ustawionych tarcz, wykonanych w tynku. Po obu stronach ostrołukowej wnęki brony bramnej widają się prostopadłe tynkowane blendy.

Pomiędzy bramami Św. Ducha i Żeglarską znajdują się trzy baszty, dwie z nich tego samego flandryjskiego typu. Pierwsza [13] (niezachowana) miała fasadę podzieloną tynkowanymi fryzami na trzy kondygnacje z ostrołukowymi wnękami, w których znajdowały się otwory okienne. Wyśmienicie czytelne jest przedstawienie następnej, zachowanej do dzisiaj potężnej baszty, zwanej obecnie Gołębnikiem [14]. Nazwa pochodzi z XIX w., kiedy zainstalowano w niej pruskie gołębniki wojskowe. Prætorium wymienia między bramami Św. Ducha i Żeglarską Basztę Mieszcząską⁴³ może jest to jej wcześniejsza nazwa. Na wędzicie pokazano basztę z fasadzie z dwoma tynkowanymi fryzami, rozdzielającymi kondygnacje wypełnione pięcioma wysokimi ostrołukowymi blendami, mieszczącymi otwory okienne. Z dekoracji tych zachował się dolny fryz i skrajne blendy oraz obiegający górą budynek rząd ukośnie ustawionych tynkowanych tarcz. Ozdobny szczyt w partii dachowej zastąpiła mała facjata. Wizerunek baszty przekazany przez Neissera jest cennym uzupełnieniem wiadomości o jej pierwotnym wyglądzie. Trzecia baszta (obok Bramy Żeglarskiej) [15], niezachowana, jest mniejsza, o skromnej formie architektonicznej, bez elementów dekoracyjnych na fasadzie.

Brama Żeglarska [16], zachowana fragmentarycznie do dziś, przedstawiona jest na obrazie jako niska, zwieńczona krenelażem. Otwór bramny mieści się w wysokiej ostrołukowej wnęcie z broną. Nie jest jasna pełna wysokość bramy, gdyż widoczna piętrowa nadbudówka przedstawia raczej znajdującą się w tle górną część południowej nawy kościoła św. Janów. Dziwi skromna forma architektoniczna bramy, która wyraźnie zachowała swój pierwotny kształt z pierwszej fazy budowy nadwiślańskich fortyfikacji. Prowadził tędy bowiem nie tylko ważny trakt do przeprawy (i późniejszego mostu), lecz spełniała ona również funkcję reprezentacyjną dla miasta. Przez nią wprowadzano uroczyscie odwiedzających Toruń polskich królów i wielkiego mistrza Zakonu wraz z ich orszakami. Na widoku steinerowskim (około 1740) brama ma kształt wysokiej wieży z otworem bramnym.

⁴³Ibid.

nym w ostrołukowej wnęce z broną. Obecną formę otrzymała zapewne około 1820 r. w związku z jej rozbiórką i przebudową zachowanej części nadwiślańskiej fasady w charakterze neogotyckim.

Między bramami Żeglarską i Łazienną widać dwie [17, 18] (niezachowane) podobne do siebie baszty, o przeciętnych rozmiarach i skromnej architekturze, kryte wysokimi dachami.

Niezachowana Brama Łazienna [19] przedstawiona jest na neisserowskiej panoramie w postaci wielopiętrowej wieży z wielką broną nad otworem bramnym. Nakrywa ją wysoki dach czterospadowy z facjatą. Fasada jest skromna, bez podziałów, z wyjątkiem prostego fryzu w górnej części i rzędu otworów okiennych pod okapem dachu, co przypomina krenelaż. Podobny wygląd ma brama na cytowanym widoku steinerowskim. W średniowieczu (1482) zwano ją Schell Thor⁴⁴ (Schelle = dzwonek), od wiszącego na niej dzwonka, na którego dźwięk bramę otwierano, by móc pójść do mieszczącej się przed nią miejskiej łaźni, gdyż była stale zamknięta. W dokumencie z 1432 r. określono ją mianem Schulthor od staromiejskiej szkoły, położonej przy znajdującej się za bramą ulicy⁴⁵. Później zwano ją także Białą (Weisses Thor) od otynkowania i pomalowania na biało po odbudowie po pożarze z 1652 r.⁴⁶ Zaznaczono ją jeszcze na planie miasta z lat 1873–1877, zapewne niedługo przed rozbiórką.

Między bramami Łazienną i Mostową weduta z 1594 r. pokazuje dwie duże baszty [20, 21] o prostych kształtach, podobne do stojących między bramami Żeglarską i Łazienną. Jedna z nich (zapewne niezachowana zachodnia), zwana była Czerwoną i służyła według Prätoriusa za więzienie⁴⁷. Druga, przebudowana za czasów szwedzkich na żuraw, istnieje do dziś.

Brama Mostowa [22], pierwotnie zwana Promową, wzniesiona w 1432 r.⁴⁸ na miejscu wcześniejszej, prowadzącej do przeprawy przez Wisłę, ukazana została przez Neissera bardzo wiernie, co można łatwo stwierdzić, gdyż zachowała się do dziś w doskonałym stanie. Obraz pokazuje ją z charakterystycznymi zaokrąglonymi narożami, wysoką ostrołukową wnęką bramną, w której znajdowała się wówczas brona, tynkowanym fryzem, blankami i wysokim, niezachowanym dachem, widocznym jeszcze na

⁴⁴ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 249.

⁴⁵ K. G. Prätorius, op. cit., s. 44.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 44/45.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 38/39.

⁴⁸ *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. T. Mroczko i M. Arszyńskiego, t. II, Warszawa 1995, s. 238.

XVIII-wiecznym widoku Steinera. Jest to cenny dokument ikonograficzny dla tego popularnego toruńskiego zabytku.

Na wschód od Bramy Mostowej widać fragment narożnej baszty zwanej Wartownią, krytej namiotowym dachem, oraz ściany frontowej z zaznaczonymi podziałami i dachu tzw. Dworu Mieszczkańskiego [23], wzniesionego na międzymurzu po 1454 r.⁴⁹ Oba zespolone ze sobą budynki przebudowane zachowały się do dziś.

Panorama neisserowska ukazuje również odcinki murów miejskich, łączących baszty i bramy, w tym dwa zakończone blankami obok bram Żeglarskiej i Łaziennej. Jest to stwierdzenie zaskakujące, ponieważ powszechnie uważano, że nadwiślańskie mury zostały nadmurowane do obecnej wysokości znacznie wcześniej. Blankowany mur obok Bramy Żeglarskiej widać zresztą jeszcze na weducie Steinera z około 1740 r.

Budynki mieszkalne i publiczne

Przedstawiona na panoramie zabudowa Starego Miasta, widoczna spoza murów, składa się głównie z gotyckich domów szczytowych różnej wielkości (niektóre wyróżniające się wysokością), choć znajdują się wśród nich również domy kalenicowe, m.in. zaraz za murami na odcinku między bramami Św. Ducha i Żeglarską. Ustawienie kamienic szczytem do ulic biegnących do Wisły powoduje, że nie widać ich fasad frontowych, schodkowych, często zwieńczonych wysmukłymi pinaklami lub chorągiewkami, jak to widać np. na ich bocznym ujęciu naprzeciw wieży kościoła św. Janów. Pokazano natomiast fasady tylnych domów stojących przy ulicach równoległych do rzeki, trójkątnych, rozczłonkowanych ostrołuczny, tynkowanymi blendami. Wszystkie domy są kryte wysokimi dachami.

Wyróżnia się skalą, widoczny od tyłu, stojący przy Staromiejskim Rynku, dom towarzyski bractwa św. Jerzego z około 1385 r. [24], zwany wówczas Kompenhausem, później Dworem Artusa⁵⁰. Widać, że autorowi obrazu zależało na jego ukazaniu, gdyż opuścił w tym celu kryjące go od południa domy stojące przy ul. Rabskiej. Budynek ten, rozebrany w 1802 r., znany jest z rysunku Steinera z około 1740 r., ukazującego jego fasadę frontową po przebudowach na początku XVII i XVIII w.

⁴⁹R. Heuer, op. cit., s. 39 n.

⁵⁰Ibid., s. 3 n.

⁵¹*Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* ryc. 59.

Neisser utrwalił jego gotycki wygląd przed tymi przebudowami. Widać na nim oprócz tylnej elewacji, podzielonej tynkowanymi ostrołukowymi blendami, sięgającymi przez całą jej wysokość, schodkowy szczyt frontowy z przeźrociami, zwieńczony po bokach dwoma wysokimi masztami z chorągiewkami. Jest to niezwykle cenne źródło ikonograficzne dla tego niezachowanego najokazalszego średniowiecznego toruńskiego domu. Należy pamiętać na steinerowskim rysunku przekształconej fasady Dworu Artusa brak śladów przeźroczy, pokazano natomiast wysmukłe zwieńczenia dwóch narożnych wieżyczek przy tylnej elewacji budynku, których nie namalował autor panoramy.

Typ gotyckiego szczytu z przeźrociami znany jest w Toruniu z innych przekazów, m.in. pokazano kilka takich fasad w tle obrazu przedstawiającego rozprawę w sali sądowej Ratusza Staromiejskiego w 1605 r.⁵² Domy te stały przy Rynku Staromiejskim i być może fragment jednego z ich szczytów ukazany jest na panoramie przed prezbiterium kościoła NMP.

Budowle monumentalne

Opisane również w kolejności od lewej do prawej strony obrazu, ukazane zostały na panoramie w ich pierwotnej gotyckiej postaci.

Kościół franciszkanów NMP (widoczne są jego dachy i szczyty z 2. połowy XIV w.)⁵³ [25] nie różni się wiele od jego wizerunku na szczegółowych rysunkach steinerowskich z około 1740 r.⁵⁴ Miał jednak bardziej ozdobne wysmukłe hełmy trzech wieżyczek szczytu prezbiterium, których krawędzie obsadzone były krabami, a ich wierzchołki zwieńczone pozołconymi gałkami i chorągiewkami. Dominował hełm wieżyczki środkowej, na którego szczycie widać formę przypominającą kura. Tego hełmu brak już na rysunkach Steinera. Obecną swą postać kościół zawdzięcza przebudowie z 1798 r., kiedy to zamiast trzech dachów, nakrywających poszczególne nawy kościelne, wzniesiono jeden wielki dach dla całego kościoła.

⁵² Reprodukacja obrazu w: M. Gašiorowska, op. cit., tabl. X.

⁵³ J. Domański, J. Jarzewicz, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998; *Architektura gotycka w Polsce*, s. 243.

⁵⁴ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera*, ryc. 48 i 49.

Wieża Ratusza Staromiejskiego [26] ukazana została z hełmem środkowym i flankującymi go czterema mniejszymi na narożnych wykuszach z 1430 r.⁵⁵ Spiczaste helmy wykuszków zwieńczają złożone korony (?), a najwyższy środkowy – wyraźnie czytelna złota korona, symbol niezawisłości republiki miejskiej, i chorągiewka. Widać też XV-wieczną tarczę zegara ratuszowego. Jest to najstarszy widok wieży ratuszowej z jej pierwotnym zwieńczeniem. Istnieje jeszcze drugi przekaz ikonograficzny ukazujący wieżę zwieńczoną hełmami. Są to kopie rysunków wykonanych przez Steinera, pokazujących Ratusz po przebudowie z lat 1602/03, lecz przed jego zniszczeniem w 1703 r.⁵⁶ Przedstawiają one szczegółowo zwieńczenie wieży, ale już z barokowymi hełmami na narożnych wykuszach. Zniszczonych hełmów nie odbudowano.

Kościół farny św. Janów [27] przedstawiony został z wieżą nakrytą po jej wzniesieniu do obecnej wysokości w latach 1407–1433⁵⁷, przez dach składający się z dwóch członów – dolnego o kształcie dachu czterospadowego, z którego wyrasta jakby wieżyczka zwieńczona wysmuklejszym dachem namiotowym (wiciowym ?). Szczyt ukoronowany jest zapewne złożoną gałką z krzyżem (?). Dach taki widać również na prospekcie Hoffmanna z 1631 r. Nie ma go już na „Kancyonale” z widokiem Torunia z 1697 r.⁵⁸, który przedstawia stan zachowany do dziś, tj. wieżę nakrytą jednym wielkim dachem czterospadowym. Na wieży zawieszona jest wielka okrągła tarcza zegarowa z czarną opaską, na której uwidoczono złote cyfry, pochodząca zapewne z czasu po zakończeniu nadbudowy wieży i zachowana do dziś. Wschodni szczyt nawy głównej zdobila wysoka wysmukła sygnaturka, flankowana sterczynami, należącymi do szczytów naw bocznych. Elementy te, widoczne jeszcze na rysunkach steinerowskich, nie zachowały się do dziś. Pokazana południowa elewacja nawy głównej ma 7 zamiast 8 istniejących wysokich okien, jest to zapewne zwykle przeoczenie malarza, bez znaczenia.

Niezachowany kościół dominikański pw. św. Mikołaja z połowy XIV w.⁵⁹ [28] stał wraz z klasztorem już na terenie Nowego Miasta. Był to

⁵⁵E. Gašiorowski, *Ratusz Staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza*. Toruń 1971, s. 38.

⁵⁶*Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera* ryc. 16 i 19.

⁵⁷*Architektura gotycka w Polsce*, s. 240–241.

⁵⁸*Toruń, dawne widoki miasta*, katalog nr 2.

⁵⁹*Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera*

drugi co do wielkości średniowieczny kościół toruński, większy od franciszkańskiego NMP, rozebrany w 1834 r. po częściowym zniszczeniu w czasie wojen napoleońskich. Przed kilkunastu laty odkryto jego fundamenty. Wygląd kościoła św. Mikołaja znany jest na podstawie bogatej ikonografii. Przedstawiono go dość dokładnie na prospekcie Hoffmanna z 1631 r. i na kilku stronach w Albumie Steinera⁶⁰. Jednak tylko na panoramie Neissera widzimy go pod kątem ukazującym jego szczyt zachodni, analogiczny w kompozycji do szczytu wschodniego korpusu nawowego. Szczyty były rozczłonkowane profilowanymi filarami zakończonymi ozdobnymi sterczynami. Pola wypełniające przestrzeń międzysterczynową mieściły w górnej części okrągłe przeźrocza. Wysoki hełm wieżyczki (sygnaturki) we wzmiankowanym szczycie wschodnim ma krawędzie przyozdobione krabami, czego nie pokazują już rysunki steinerowskie.

Prawdziwą zagadką jest budynek widoczny na wschód od kościoła dominikanów [29], niepokazany na żadnym innym widoku miasta, jego planach i niewymieniony w źródłach pisanych. Kształtem przypomina budowlę sakralną (mniejszą od opisanych kościołów) z ozdobnym zachodnim szczytem o podobnych do kościoła św. Mikołaja podziałach pionowych, zakończonych sterczynami z przeźroczem w wierzchołku szczytu. Stylowo jest to budynek gotycki z XIV w. Opierając się na wierności, z jaką Neisser przedstawił inne budowle, nie ma podstaw do wątpliwości, że budynek istniał naprawdę. Na prawo od niego widać wielki dach sąsiedniego domu, być może identycznego z dużym domem przedstawionym mniej więcej w tym samym miejscu na weducie steinerowskiej.

Panoramę neisserowską kończy w zasadzie przedstawienie ratusza nowomiejskiego [30], budowli gotyckiej z połowy XIV w. z wieżyczką z 1568 r.⁶¹ Budynek ten jest wiernie przedstawiony na prospekcie Hoffmanna (1631). Przebudowany w 1667 r. na zbór ewangelicki, ma dobrą dokumentację ikonograficzną w Albumie Steinera⁶², pozwalającą porównać wymienione przekazy. Na tej podstawie można pewnie stwierdzić, że wizerunek ratusza w ujęciu Neissera jest zgodny z jego ówczesnym wyglądem. Na prawo od ratusza można dostrzec jeszcze niewyraźny za-

s. 212/213; L. Grzeszkiewicz-Kotlewska, L. Kotlewski, *Kościół dominikański p.w. św. Mikołaja w Toruniu*, Toruń 1997.

⁶⁰ Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera, ryc. 51–53.

⁶¹ Ibid., s. 210.

⁶² Ibid., ryc. 43–45.

rys monumentalnej budowli [31], którą ze względu na usytuowanie można utożsamiać z wieżą kościoła św. Jakuba.

* * *

Na początku części opisującej i analizującej namalowane na neisserowskiej panoramie budynki postawiliśmy pytanie o wierność ich przedstawień. Na podstawie porównania z innymi przekazami ikonograficznymi próbowaliśmy dokonać weryfikacji tych przedstawień, by móc ocenić wartość dokumentalną obrazu. Częstkową odpowiedź na wysuniętą kwestię można znaleźć przy omówieniu poszczególnych obiektów. Wniosek końcowy jest jednoznaczny. Obraz oddaje bardzo wiernie wizerunek ówczesnego Torunia i jego architektonicznych elementów. Jest to niezwykle cenne źródło do dziejów miasta na przełomie XVI i XVII w., przekazujące równocześnie jego średniowieczny jeszcze wówczas kształt i wieloma nieistniejącymi już dziś budowlami.

The Panorama of Toruń from the Neissers' Epitaph of 1594

The article focuses on the oldest panoramic view of Toruń from the family epitaph of the Neissers (Mateusz, a resident of Toruń and his wife Anna) that has been preserved in the Church of the Blessed Virgin Mary in Toruń. The epitaph was constructed by their sons: a wood-carver Maciej (1564–1588), a painter Fabian (1559–1605), and Jerzy, responsible for the inscription confirming the authorship. The epitaph consists of two pictures painted by Fabian: the 'Christening in Jordan' (where the landscape of the town was also included) and a multi person family portrait in which the painter also depicted himself. Both pictures were created in Gdańsk where Fabian lived and had a workshop. They are among the greatest achievements of Gdańsk art under the contemporary influence of Dutch mannerism. As a result of the conservation of the epitaph in 1958, after the removal of dirt, the paintings regained their original form that led to the detailed analysis of the Toruń panorama presenting the view of the town from across the Vistula, undoubtedly prepared on the basis of the drawing documentation. It presented generally the Old Town to its border with the New Town. The author of the article takes as the subject the evaluation of the documentary value of the Neissers' landscape, comparing the buildings depicted in the picture with their present appearance (some of them have been preserved till now) and their iconographic and cartographic representation from the same period. The written sources, printed materials and literature concerning the

issue were also taken into consideration. To clarify the text, the description of the construction area presented in the panorama has been divided into the following zones: the Vistula embankment, defense walls, town buildings and monumental dwellings. These objects have been described successively from East to West, from the left to the right side of the painting. The analysis of the Neissers' landscape allows us to conclude that the painting depicts the Toruń of the period and its architectonic elements in a very precise way. It is a very precious iconographic source on the history of the town at the turn of the sixteenth and seventeenth century, presenting at the same time its mediaeval skyline with many buildings that no longer exist.

Thorns Panorama vom Neisser - Epitaph aus dem Jahre 1594

Das Thema des Artikels ist der älteste Panoramablick Thorns vom Familienepitaph der Neisser - Matthäus, Thorner Stadtbürger und seiner Frau Anna - das sich bis heute in der Marienkirche in Thorn erhalten hat. Das Epitaph wurde von drei Söhnen angefertigt: dem Bildschnitzer Matthäus (1564-1588), dem Maler Fabian (1559-1605) und Johannes, dem Autor der Inschrift, welche die Autorschaft der Künstler bestätigt. Das Epitaph enthält zwei Bilder, gemalt von Fabian: Taufe im Jordan (darauf wurde die Vedute der Stadt eingezeichnet) und ein Familienporträt - mehrere Personen, auf dem der Maler sich selbst verewigte. Die Bilder entstanden in Danzig, wo Fabian damals wohnte und eine Werkstatt hatte. Sie gehören zu den besten Errungenschaften der damaligen Danziger Kunst, die stilgemäß den niederländischen Manierismus vertritt. Dank der 1958 durchgeführten Konservierung des Epitaphs wurde den Bildern - nach Entfernung der Verschmutzungen - ihre ursprüngliche Form wiedergegeben. Das wiederum ermöglichte die exakte Analyse des Panoramas von Thorn, welches das Stadtbild von der Weichelseite darstellt. Es wurde ohne Zweifel aufgrund der zeichnerischen naturgetreuen Dokumentation angefertigt. Gezeigt wurde darauf insbesondere die Alte Stadt bis zu der Stelle, wo sie die Neue Stadt berührt. Der Autor des Artikels unternahm einen Versuch, den dokumentarischen Wert der Neisserer Vedute zu bestimmen, indem er die auf dem Bild dargestellten Gebäude mit ihrem jetzigen Anblick (ein Teil davon ist bis heute erhalten geblieben) und mit ihren zeitlichnahen ikonographischen und kartographischen Überlieferungen vergleicht. Berücksichtigt wurden selbstverständlich auch schriftliche und gedruckte Quellen sowie die Sachliteratur. Zur besseren Überschaubarkeit wurde die Beschreibung der auf dem Panorama stehenden Bebauung in Zonen aufgeteilt. Sie umfassen: Weichselufer, Verteidigungsmauer und monumentale Bauten. Objekte wurden in der Reihenfolge vom Westen nach Osten besprochen, d.h. von der linken zur rechten Seite des Gemäldes. Die

Schlussfolgerung aus der durchgeführten Analyse der Neisserer Vedute ist die Feststellung, dass das Gemälde das damalige Bild von Thorn und seinen architektonischen Elementen treu wiedergibt. Das ist eine außerordentlich wertvolle ikonographische Quelle zur Geschichte der Stadt um die Jahrhundertwende des 16. zum 17. Jh., die uns gleichzeitig seine damals noch mittelalterliche Gestalt mit vielen heute nicht mehr vorhandenen Bauten überliefert.

Dzwony w toruńskim Ratuszu Staromiejskim

Katarzyna Kluczważd

Tylko niektóre z osób odwiedzających wieżę toruńskiego Ratusza Staromiejskiego, zatrzymują się przy mijanych w drodze na górę dwóch dzwonach i mechanizmie zegara wieżowego¹, z towarzyszącą mu kolejną parą dzwonów. Zaslugują one na uwagę z różnych względów, tak badaczy, jak i miłośników przeszłości oraz turystów. Celem niniejszego przy czynku jest uzupełnienie stanu wiedzy na temat zachowanych w Toruniu dzwonów. Dwa spośród czterech opisanych pełniły pierwotnie inną funkcję i znajdowały się w innych budynkach.

Stan badań dotyczący ludwisarstwa na terenie ziemi chełmińskiej, także w odniesieniu do Torunia, jest niezwykle skromny i w dużej mierze ogranicza się do inwentaryzacji zabytków, dokonywanej w różny sposób. Należy jednak podkreślić, że dzięki pracy historyków niemieckich w XIX w.², później zaś księdza Romualda Frydrychowicza³, dzięki dokumentacji stanu posiadania dzwonów w poszczególnych miastach, parafiach, innych obiektach użyteczności publicznej, możliwe jest obecnie prowadzenie analiz i badań, dotyczących również zabytków nie zachowanych. Wspomniane publikacje pozwoliły także częściowo określić straty wojenne w tej

¹Na temat zegara wieżowego i dzwonów: K. Kluczważd, *Abrahama Willa toruńskie zegary wieżowe*, referat na sesji naukowej towarzyszącej wystawie „Tempus tene. Zegary mechaniczne w Polsce – tradycja i współczesność” (Toruń, styczeń 2000, w druku).

²J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. II – Kulmerland und Löbau, Danzig 1887–1895; podstawowa praca B. Schmida, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreussen in Jahre 1917 (Glockenkunde, Stilgeschichte der Orgelgehäuse)*, Danzig 1918; tenże, *Über Glocken mit Hochmeisterwappen. Ein Beitrag zur Glockenkunde des Deutschordenslandes*, Zeitschrift des Westpreussisches Geschichtsvereins, 1911, H. 53, s. 85–108.

³R. Frydrychowicz, *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*, Toruń 1926; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928.

dziedzinie. Nieliczne są monografie poszczególnych zabytkowych dzwonów lub ich zespołów⁴. Interesujące informacje na temat wyrobów ludwisarskich znaleźć można w artykułach dotyczących różnorodnych kwestii szczegółowych, w odniesieniu do historycznego terenu Prus Królewskich⁵. Ze względu na szczupłość zasobów archiwalnych nieco mniej uwagi w literaturze poświęcono kwestiom organizacji cechowych odlewników, ludwisarzy i samym mistrzom⁶. Wzmianki i różnego rodzaju informacje o ośrodkach ludwisarskich, przede wszystkim Gdańsku, Elblągu, Malborku, w szczególności zaś o ich wyrobach, znajdują miejsce w szerszych opracowaniach dziejów sztuki regionu lub historii rzemiosła artystycznego. Z wymienionych wyżej jedynie wykształcony w końcu XIV w. ośrodek gdański, pręźnie rozwijający się szczególnie w okresie renesansu i baroku, doczekał się liczniejszych opracowań o różnorodnym charakterze⁷. Na szczególną uwagę zasługuje najnowsza, obszerna monografia gdańskich warsztatów rodów Benningków, Wittwercków i Anthonych, praktykujących rzemiosło ludwisarskie przez kilka pokoleń, opracowana przez Elżbietę Wróblewską⁸.

⁴Np. A. Muttray, *Die Glocke Tuba Dei im Turm der Petri-Kirche zu Danzig*, Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsverein, Danzig 1916, Jg. 15, nr 4, s. 71-74; A. Soborska-Zielińska, M. Zieliński, *Dzwony chełmińskie. Zarys dziejów*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1997, nr 1, s. 15-42; ci sami, *Tajemnice chełmińskich dzwonów*, Spotkania z zabytkami, 1997, nr 5, s. 23-27.

⁵Np. A. Bochnak, *Eksport z miast pruskich w głąb Polski w zakresie rzemiosła artystycznego*, *Studia Pomorskie*, pod red. M. Walickiego, t. II, Wrocław 1957; A. Mańkowski, *O „bajrowaniu” i innych dzwonieniach, szczególnie na Pomorzu*, *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 1932, t. 9, nr 3-4.

⁶A. Semrau, *Die Grapengiesser und Rotgiesser in Preussen*, Mitteilungen des Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, 1918, H. 26, nr 2, s. 37-44; tenże, *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhundert*, II - *Die ausländischen Bürger*, tamże, 1920, H. 28, nr 3, s. 40-70; S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933, s. 214-215.

⁷Nie jest celem autorki przedstawienie pełnej literatury dotyczącej odlewnictwa poszczególnych ośrodków pruskich, co uczyniła E. Wróblewska, *Ludwisarnie Benningków, Wittwercków i Anthonych*, Warszawa 1999, s. 116-123.

⁸E. Wróblewska, op.cit. Informacje na temat przedstawicieli rodzin Benningków i Wittwercków znaleźć można także w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego*: A. Groth, *Bennigk*, tamże, t. 1, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 88; tenże, *Wittwerck Michael*, tamże, t. 4, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1997, s. 461. Tamże literatura. Odnosnie do bibliografii szczegółowej por.: E. Wróblewska, op.cit., s. 7 nn.

Oprócz prezentacji dziejów gdańskiego cechu ludwisarzy, danych na temat działalności warsztatów poszczególnych mistrzów trzech słynnych rodzin, autorka dokonała także analizy formy, ikonografii, walorów muzycznych i akustycznych dzwonów, co zwykle umyka historykom sztuki. Podjęła też zagadnienia dotyczące fundatorów, funkcjonowania różnorodnych wyrobów tychże ludwisarzy. Monografia zawiera obszerny katalog dzieł oraz bibliografię ludwisarstwa w Polsce, ze względu na zakres pracy dotyczącą przede wszystkim okresu nowożytnego. Jak słusznie zauważyła autorka, brak syntezy tego zagadnienia wynika przede wszystkim z braku opracowań poszczególnych warsztatów oraz ze skupienia uwagi na jednym rodzaju wyrobów, mianowicie dzwonach, przy zaniedbaniach np. w stosunku do luf armatnich, świeczników, moździerzy, krat, pomników⁹. Z załem należy stwierdzić, iż Elżbieta Wróblewska w katalogu dzieł Michała Wittwercka nie ujęła dzwonów zegarowych z Ratusza Staromiejskiego w Toruniu.

Tradycje rzemiosła ludwisarskiego sięgają w Toruniu XIV stulecia. W Księdze ławniczej Nowego Miasta w roku 1388 jako członek Rady notowany jest Nicolaus Glockingissir, wzmiankowany także w latach 1402, 1405, 1411 jako sędzia. Prawdopodobne jest więc, że Nicolaus przywędrował do Torunia przed rokiem 1388; być może sprowadzono go w celu wykonania dzwonu dla kościoła św. Jakuba, którego wieżę ukończono budować w tym właśnie czasie. Odlanie dzwonu na miejscu nie było jednoznaczne z wykonaniem go przez miejscowego rzemieślnika, korzystanie bowiem z usług wędrownych mistrzów było w okresie średniowiecza powszechnym zwyczajem. Największy dzwon toruński „Tuba Dei” (Trąba Boża), będący jednocześnie największym na Pomorzu, odlany został w 1500 r. przez czynnego w Toruniu Mertena (Marcina) Schmidta.

Spośród ludwisarzy działających w Toruniu w okresie nowożytnym znane są następujące nazwiska:

Augustyn Kösch, z Głogowa; obywatel miasta od 1641 r., był pierwszym dzierżawcą gospody cechowej przy Szewskiej 2, wybudowanej zapewne w XVI w. Jego córka Elisabeth poślubiła w 1675 r. ludwi-

⁹E. Wróblewska, op.cit., s. 7. Na temat stanu badań dotyczących dzwonów, poziomu zaawansowania inwentaryzacji i wynikających stąd postulatów badawczych oraz konserwatorskich: J. Pokora, *Stan i potrzeba badań nad zabytkowymi dzwonami w Polsce*, Ochrona Zabytków, t. XXV, 1972, nr 4, s. 285-290. Mimo upływu ponad ćwierć wieku wiele spostrzeżeń i tez zawartych w artykule pozostało aktualnych.

sarza Heinricha Wrede. Wykonał dzwony dla kościoła w Kurkocinie (1651), Radomnie, Toruniu (kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, 1659).

Heinrich Wrede (Wreden), prawa miejskie posiadał od 1675 r., czynny był w latach 1675–1728.

Julius Nicolaus Petersilge (1717–1774). Urodzony w Brunszwiku jako syn Tobiasza Peterzilli i Ilse Catharine Rittmeyer, od 1747 r. był obywatelem Torunia¹⁰. Pracował tu w latach około 1743–1774. Wykonał znaczną liczbę dzwonów, m.in. dla toruńskiej świątyni św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (1760) oraz dla kościoła św. Jakuba¹¹.

Georg Friedrich Hennig; autor dzwonu w kościele w Radzynie (1749).
Friedrich Franz Krieger, z Królewca, prawa miejskie uzyskał w 1778 r. W tymże roku poślubił wdowę po Petersilgem. Wzmiankowany do roku 1803. W 1783 r. wykonał dzwon do toruńskiej świątyni św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, z herbem miasta i wizerunkiem św. Piotra oraz inskrypcjami (zaginiony)¹², a także m.in. w Łązynie (1780), Orzechowie (1781), Radoszkach (1789), Radzynie¹³.

Tylko dwa dzwony z czterech znajdujących się obecnie w wieży ratuszowej pozostają w miejscu swego pierwotnego przeznaczenia. Są to wykonane w roku 1728 i na przełomie lat 1728 i 1729 przez Michaela Wittwercka z Gdańska dzwony zegarowe, duży – do wydzwaniania godzin i mały – do bicia kwadransów¹⁴ (il. 1). Ich powstanie związane jest z zamówieniem przez Radę Miejską zegara wieżowego do Ratusza odnawianego po pożarze wskutek bombardowania miasta przez wojska szwedzkie w roku 1703, kiedy to m.in. zniszczony został szesnastowieczny zegar. Ze względu na trudną sytuację gospodarczą miasta decyzję o odbudowie Ratusza podjęto dopiero w 1722 r. W 1728 r. budynek był już przykryty

¹⁰A. Semrau, *Die Grapengiesser*, s. 43.

¹¹J. Heise, op.cit., s. 266, 315.

¹²Ibid., s. 43, 44. Inskrypcje: Soli deo gloria – Me fecit. F. F. Krieger Anno MDCCLXXXIII; Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam et portae inferi non praevalerunt adversus eam. Matth. 16. 18.

¹³Na temat mistrzów także w: R. Frydrychowicz, op. cit., s. 46 nn.

¹⁴Dzwon godzinowy: stop miedzi, odlew, cyzelowanie, wymiary: wys. 78 cm, śred. dolna 119 cm, nr inw. MT/S/6543. Dzwon minutowy: stop miedzi, odlew, cyzelowanie, wymiary: wys. 60 cm, śred. dolna 96 cm, nr inw. MT/S/6542.

1. Dzwon zegarowy mniejszy (do bicia kwadransów) z 1728 r., dzieło Michaela Wittwercka z Gdańska, Muzeum Okręgowe w Toruniu (fot. B. Swobodzińska)

dachem. Odbudowę i wyposażanie wnętrza, m.in. w intarsjowane portale i drzwi, realizowano w latach 1733–1738. Z przyczyn finansowych zrezygnowano m.in. z odbudowy hełmu wieży głównej. Prowizoryczne jej przekrycie przetrwało po dzień dzisiejszy (sic). W ramach prac remontowo-rekonstrukcyjnych 7 lipca 1726 r. Rada Miejska zleciła Abrahamowi Willowi wykonanie nowego zegara wieżowego do Ratusza Staromiejskiego, co mogło być możliwe dopiero po restauracji wieży. Ze względu na ograniczone środki finansowe zlecenie miało być realizowane etapami. Zaległe roboty mistrz ukończył 27 listopada 1728 r. o godzinie 1.00 w południe¹⁵.

¹⁵Fakt powierzenia Willowi w roku 1726 prestiżowego zlecenia wykonania miejskiego zegara ratuszowego pozwala przypuszczać, że był już wówczas mistrzem cieszącym się dobrą sławą. Odnośnie do realizacji zegara i mechanizmu działającego współcześnie: K. Kluczajd, *Abrahama Willa toruńskie zegary*; co do mistrza: wiadomo, że najstarszy zachowany dokument sygnowany przez

Dzwony – godzinowy i minutowy¹⁶ – w drugiej fazie prac odlał Michael Wittwerck¹⁷. Herby i napisy¹⁸, wedle tekstów poleconych przez Radę Miejską, miały mieć następujące brzmienie:

– Na dzwonie godzinowym – HORRENDO. IGNE PERIT. GOTHICO. CAMPANA. SONORA. (1703.)/ HAEC. RVRSVS. SVETA. DISTINGVIT. TEMPORA. VOCE. (1728)

Wykonano: HAEC RURSUS SVETA DISTINDVIT. TEMPORA. VOCE. DO. IGNE PERIT. GOTHICO. CAMPANA. SONORA.; O HOMO MEMENTO MORI

– Na dzwonie kwadransowym – TEMPORIBVS PRESSIS. CVRIA RESTITVIT. (1728)

Wykonano: TEMPORIBVS PRESSIS. CVRIA RESTITVIT.; NOVISSIMUM QUADRANTEM MATTH. 5. ANNO 1728.

Oba dzwony uderzane młotami (typu cymbałowego), o czaszy w kształcie tulipanowym, charakteryzują typowe dla wyrobów osiemnastowiecznych proporcje: średnicy dolnej większej od wysokości. Analogiczna jest także dekoracja ich płaszczy: w górnej części umieszczony jest fryz ornamentalny z motywów roślinnych, gładki pas z napisem, poniżej girlandy kwiatowo-owocowe podwieszane na chustach z figurami puttów; przy dolnej krawędzi kolejny fryz z napisem, a w środkowej części płaszcza dwa medaliony: z herbem miasta podtrzymywany przez anioła oraz napisem odnoszącym się do mistrza, zdobionym panopliami. Sygnatura mistrza na obu dzwonach jest taka sama: DIVINO/ AVX M. IO FVDIT/ .ME.MICHAEL/ WITWERCK/ GEDANI.

Mistrz pochodził z rodziny słynnych ludwisarzy pracujących w

Abrahama Willa pochodzi z 1729 r. Począwszy od 1730 r. mistrz należał do III Ordynku. W 1742 r. wybrano go do Tajnej Deputacji, a w 1745 r. do Deputacji Kontrybucyjnej. Por.: M. Gumowski, *Szybki herbowe w Ratuszu Staromiejskim*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1, 1964, z. 4, s. 114–115. Mistrz zmarł po 1748 r. (Archiwum Państwowe w Toruniu, Cech ślusarzy 5: Księga ewidencji mistrzów i protokołów 1677–1881; w 1748 r. Will jako starszy cechu). Za informację tę dziękuję pani Zuzannie Prószyńskiej.

¹⁶Wzmiankowane w: J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, s. 238.

¹⁷A. Groth, *Wittwerck Michael*, s. 461, E. Wróblewska, op.cit., s. 58–66, 154–168.

¹⁸A. Semrau, *Die Wiederherstellung des Rathauses der Altstadt Thorn in den Jahren 1722–1738*, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst, H. 22, 1914, nr 3, s. 60; tam też cytowane źródła związane z realizacją zamówienia przez Radę Miejską zegara wieżowego wraz z dzwonami.

Gdańsku. Ród ten zapoczątkował Absalom Wittwerck (1634–1716), syn kowala Bartłomieja Wittwercka, a ojciec Michaela (1674–1732). Rodzina Wittwercków pojawiła się w Gdańsku na początku XVII w., kiedy to po wojnie szwedzko-polskiej 1655–1660 nastąpił okres stosunkowo znacznego zapotrzebowania na uzupełnianie zrabowanych przez Szwedów ruchomych elementów wystroju i wyposażenia wnętrz, co dotyczyło także dzwonów. Michał po okresie nauki u ojca, w 1700 r. otrzymał tytuł mistrza, a w sześć lat później przejął jego warsztat. Odlewał dzwony m.in. dla kościołów w Kowalewie (1701), Wąbrzeźnie (1705), Pruszczu (1714, 1730), Kwidzynie i Prabutach (1725), Żarnowcu (1729); dla katedry gnieźnieńskiej (1726); ratuszy w Grudziądzu i w Toruniu¹⁹. Do dziś z 34 jego dzwonów, znanych przed I wojną światową, niewiele przetrwało w pierwotnym kształcie (część została zniszczona, część na nowo przelana)²⁰.

Dwa kolejne dzwony z ratuszowej wieży, jeden wykonany przez Daniela Tyma (Thiema)²¹ w 1648 r. (il. 2, 3), drugi zaś przez wspomnianego wyżej Michaela Wittwercka²² w roku 1729 (il. 4), przeniesiono na wieżę ze staromiejskiego kościoła ewangelickiego²³. Szczególnie bogate były dzieje dzwonu wykonanego przez Tyma. Zanim stał się on własnością staromiejskiej gminy ewangelickiej, należał do zboru nowomiejskiego.

Staromiejska parafia ewangelicka po utracie kościoła Mariackiego w 1725 r. w związku z wydarzeniami tumultu toruńskiego²⁴ otrzymała od gminy nowomiejskiej dzwon z roku 1648, a więc właśnie roboty Daniela Tyma. Ze względu na tymczasowość rozwiązania kwestii siedziby gminy, zawieszono go na wieży Staromiejskiego Ratusza, lecz służył potrzebom

¹⁹E. Wróblewska, op.cit., s. 154–168, wymienia ponad 90 dzieł mistrza (nie tylko dzwony).

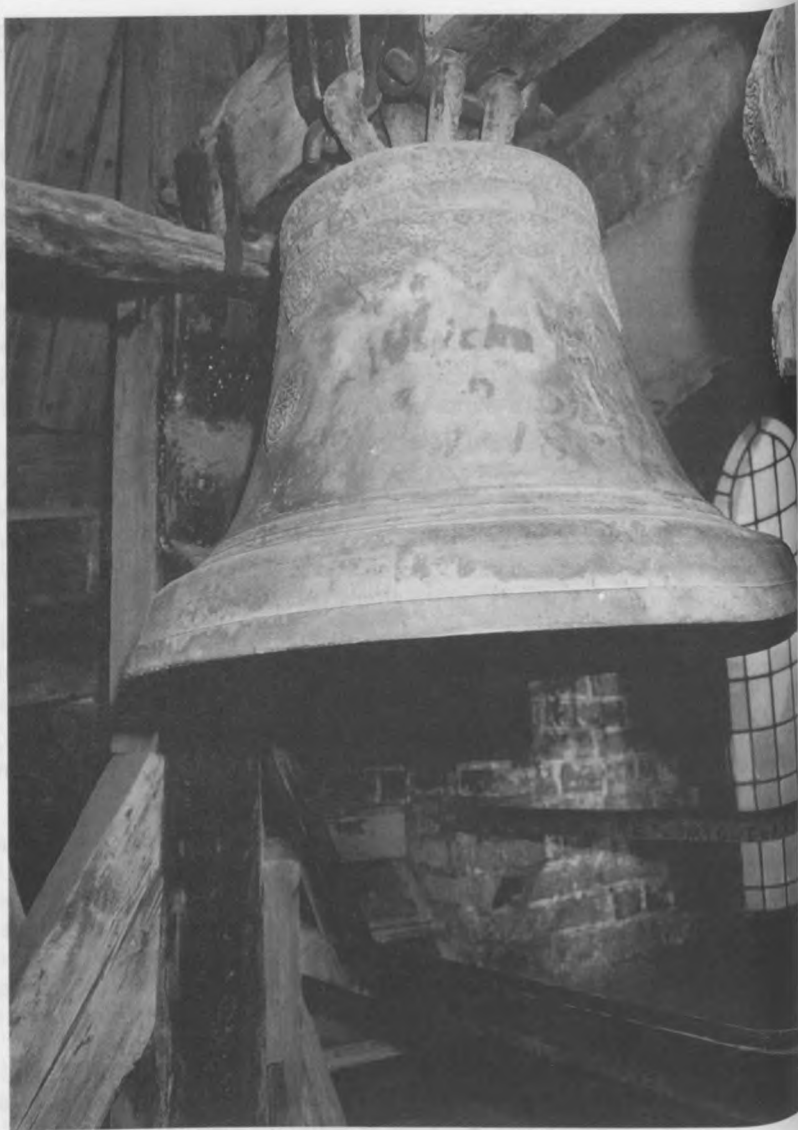
²⁰A. Groth, *Wittwerck Michał*, s. 461.

²¹Dzwon Tyma: stop miedzi, odlew, cyzelowanie, wymiary: wys. 69 cm, śred. dolna 78,9 cm, nr inw. MT/S/6540.

²²Dzwon Wittwercka: stop miedzi, odlew, cyzelowanie, wymiary: wys. 72 cm, śred. dolna 75 cm, nr inw. T/S/6541.

²³J. Heise, *Bie Bau- und Kunstdenkmäler*, s. 173.

²⁴Wedle J. Heisego oba dzwony pochodzą ze staromiejskiego kościoła ewangelickiego (die altstädtliche evangelische Pfarkirche). W czasie współczesnym autorowi, tj. w 4. ćwierci XIX w. funkcję staromiejskiego kościoła ewangelickiego pełnił zbor przy Rynku Staromiejskim – tak zwany „nowy kościół”, wybudowany wedle projektu Ephraima Schrögera w połowie lat 50. XVIII w., z wieżą zrealizowaną w latach 1897–1899.

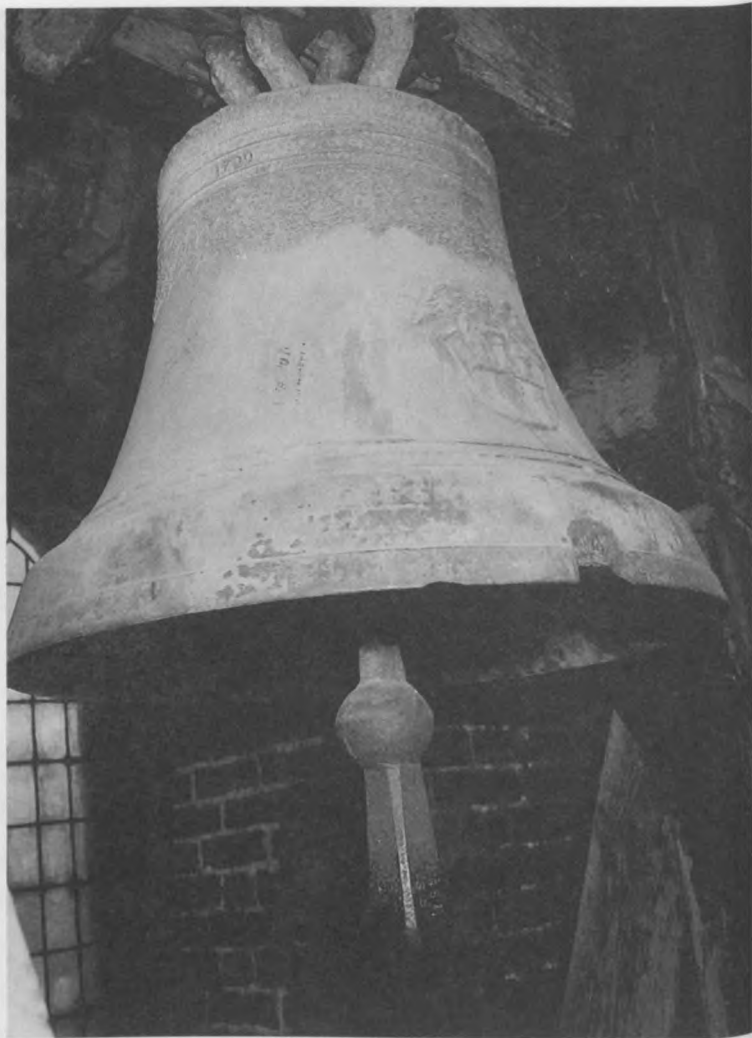
2. Dzwon z 1648 r., dzieło Daniela Tyma (Thiema) z Gdańska,
Muzeum Okręgowe w Toruniu (fot. B. Swobodzińska)

3. Dzwon z 1648 r. (fragment), dzieło Daniela Tyma (Thiema) z Gdańska, Muzeum Okręgowe w Toruniu (fot. B. Swobodzińska)

kościola, podobnie jak drugi dzwon z 1729 r. Istotne jest więc stwierdzenie, że oba dzwony, zarówno autorstwa Tyma jak i Wittwercka, stanowiły własność staromiejskiej gminy ewangelickiej, jednak nie należały do wyposażenia świątyni. Oba dzwony zostały wykupione przez miasto dopiero w roku 1899, po wybudowaniu wieży kościoła ewangelickiego²⁵. Jednak dzwon Wittwercka z 1729 r. powstał w kilka lat po przejęciu kościoła Mariackiego przez oo. Bernardynów, a jednocześnie przed oddaniem do użytku zboru pw. Św. Krzyża. Powstał więc dla gminy staromiejskiej być może z myślą o wyposażeniu przyszłego, nowego zboru. Datę fundacji, rok 1729, należy uznać zapewne za nieprzypadkowo zbieżną z okresem realizacji ratuszowego zegara wieżowego wraz z dzwonami zamówionymi u Wittwercka.

²⁵ J. Domasłowski, *Kościół Akademicki Św. Ducha w Toruniu: dzieje – architektura – wyposażenie wnętrza*, Rocznik Toruński, t. 21, 1992, s. 180, 199.

4. Dzwon z 1729 r., dzieło Michaela Wittwercka z Gdańska,
Muzeum Okręgowe w Toruniu (fot. B. Swobodzińska)

Mimo znacznej różnicy czasu powstania, obydwie dzwony mają tulipanowy kształt czaszy, o proporcjach charakterystycznych dla wyrobów siedemnastowiecznych, czyli średnicy dolnej zbliżonej do wysokości dzwonu. Analogiczne wymiary, kompozycja dekoracji pozwalają wysnuć ostrożne przypuszczenie, że być może dzwon Wittwercka wykonany został na wzór starszego egzemplarza z 1648 r.

O wysokich umiejętnościach Daniela Tyma świadczy bogata dekoracja dzwonu, w porównaniu z pozostałymi zabytkami z zespołu najbardziej rozbudowana. Zakomponowana została na poszczególnych elementach korony (głowy na chustach) oraz w środkowej i górnej części płaszcza. Tamże znajduje się pas ornamentalny z motywów roślinnych, z wplecionymi wienkami ptakami, poniżej którego fryz z napisem LAVDATE DOMINVM OMNES GENTES ANNO 1648 oraz szeroki pas o falistej krawędzi, z motywów roślinnych połączonych z elementami małżowiny i maskami ludzko-roślinnymi. W środkowej części płaszcza nałożone są precyzyjnie modelowane plakiety z figurami: Chrystusa Zmartwychwstałego w całej postaci, św. Jana Chrzciiciela z barankiem – patrona Starego Miasta Torunia, Matki Boskiej w koronie i z berłem, z Dzieciątkiem na rękę, a także owalny medalion z herbem i napisem MIT/ GOTES HÜLFE/ .GOS MICH./ D.AN/ 16../ TIEM. Serce dzwonu nie zachowało się.

Daniel Tym (Thiem), zapewne w pierwszej fazie działalności ludwisarz wędrowny, czynny był w Gdańsku, a po latach objął funkcję kierownika ludwisarni królewskiej w Warszawie, założonej w roku 1634. We wczesnym okresie wykonał dzwony m.in. dla kościołów w Lebczu koło Lęborka i Swarzewie koło Pucka²⁶. W królewskiej odlewni w Warszawie wykonywano działa, dzwony, naczynia, także dla odbiorców z terenów odległych od stolicy. Uznając wysokie umiejętności mistrza, Tymowi powierzono wykonanie tablic z napisami i figury króla Zygmunta III Wazy, umieszczonej na kolumnie przed Zamkiem Królewskim w Warszawie²⁷.

Dzwon wykonany przez Michaela Wittwercka z 1729 r.²⁸ również zdołany jest w górnej i środkowej części płaszcza: fryzem ornamentalnym o

²⁶E. Wróblewska, op.cit., s. 27. Wedle R. Frydrychowicza, op.cit., s. 178 – Daniel Thiem, zapewne syn Christiana Thiema z Kołobrzegu, od roku 1648 obywatela Gdańska, działał w latach 1627–1648. Wiadomo, że w roku 1627 wykonał także dzwon dla kościoła w Swarzewie.

²⁷J. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne. Czasy nowożytne*, Warszawa 1984, s. 101, 103.

²⁸E. Wróblewska, op.cit., s. 60, 165.

motywach roślinnych, cytatem z Psalmu 112: SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM ANNO 1729, który Wittwerck szczególnie sobie upodobał²⁹, pasem ornamentu roślinnego o falistej krawędzi dolnej, z elementami owocowymi. Medaliony na płaszczu, z herbem Torunia, podtrzymywanym przez anioła oraz autorskim znakiem mistrza, analogiczne jak na dzwonach zegarowych, wypełnione są identycznym tekstem.

Dzwony w wieży toruńskiego Ratusza Staromiejskiego są zabezpieczone w sposób szczególnie ze względu na obecne funkcje budynku, użytkowanego przez Muzeum Okręgowe. Ma to szczególne znaczenie wobec faktu, iż często zabytki tego rodzaju w miejscu swego pierwotnego przeznaczenia (w kościołach) traktowane są jako przedmioty kategorii wyłącznie użytkowej. Często pozostają one na marginesie zainteresowań historyków sztuki, jako dzieła będące rodzajem instrumentu muzycznego, których pełne opracowanie wymaga badań w szerokim kontekście. To konieczne przekraczanie granic kilku różnych dyscyplin nauk: historii, historii sztuki, muzyki, także kwestii dotyczących dawnych technik metalowych (znajomość dawnych technik odlewniczych), akustyki. powoduje niewielkie zainteresowanie tymi zabytkami. Często trudno do nich dotrzeć także w sensie dosłownym. Pełne rozpoznanie zachowanych zabytków³⁰ oraz opracowanie dokumentacji dzwonów to zadania z

²⁹Ibid., s. 165.

³⁰W tym miejscu odnotować należy jeszcze jeden zabytkowy dzwon, wzmiankowany przez J. Heisego (op.cit., s. 106), a zaginiony zapewne podczas II wojny światowej, w roku 1999 zaoferowany Muzeum Okręgowemu do zakupu. Był to dzwon z ewangelickiego kościoła w Górsku pod Toruniem, wykonany w 1738 r. w lokalnym warsztacie. Dzwon ten jest niewielkich rozmiarów (wys. 32 cm, śred. dolna 39 cm), o czaszy tulipanowej, zdobionej w górnej części palmetowym fryzem, na płaszczu zaś figurami: Matki Boskiej w typie Apokaliptycznej, stojącej na półksiężycu, z berłem podtrzymywanym przez jednego z sześciu putów, oraz św. Katarzyny z kołem, palmą męczeńską i laską (?) w dloniach. Przy dolnej krawędzi napis: THORUNY ANNO 1738. Znaczne uszkodzenia dzwonu (brak korony, masywne pęknięcie płaszcza) nie umniejszają jego wartości historycznej jako wyrobu lokalnego warsztatu ludwisarskiego, a także świadectwa przeszłości podtoruńskiego kościoła o bogatej historii. (Dzieje kościoła por. *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, pod red. S. Kardasza, t. 15/16/17 - *Dekanaty toruńskie I, II, III*, Toruń 1995, s. 199-201.) W najstarszych zachowanych w Kurii Diecezjalnej Toruńskiej dokumentach dotyczących kościoła w Górsku, w *Spisie inwentarza kościoła katolickiego w Górsku za 1947/1949*, w rozdziale dotyczącym wewnętrznego urządzenia kościoła wymieniony jest jeden

różnych względów podobne do rozpoznanie zasobu i naukowego opracowania zegarów wieżowych. W obu przypadkach – dzwonów i zegarów – realne jest niebezpieczeństwo zastępowania starych obiektów nowymi; przy czym usunięcie dawnego dzwonu lub mechanizmu zegarowego często jest równoznaczne z jego destrukcją.

Bells in the Toruń Town Hall

This article aims to supplement knowledge concerning the modern bells preserved in Toruń and built by the famous bell makers Daniel Tym and Michał Wittwerck. Originally, two of the bells belonged to the old town evangelic commune and their history was directly linked with the history of religious relationships in the town during the eighteenth century. Two other bells constituted an integrated part of the mechanism of a tower clock created by the Toruń master Abraham Will in the old Town Hall (not preserved). Despite the basic state of research on bell making in Toruń, the Chełmno Land (Ziemia Chełmińska) and in Pomerania in general, the Toruń masters of the modern period have been also presented in the article.

Glocken im Altstädtischen Thorner Rathaus

Der Beitrag hat zum Ziel, das Wissen zum Thema der in Thorn erhaltenen neuzeitlichen Glocken, die durch berühmte Glockengießer: Daniel Tym und Michael Wittwerck angefertigt wurden, zu ergänzen. Zwei davon gehörten ursprünglich zur altstädtischen evangelischen Gemeinde; ihre Geschichte verbindet sich direkt mit der Geschichte der religiösen Beziehungen in der Stadt im 18. Jh. Weitere zwei Glocken bildeten einen unzertrennlichen Teil des Mechanismus der Turmuhr des Altstädtischen Rathauses (nicht erhalten), die durch den Thorner Meister Abraham Will hergestellt wurde. Es wurde hier an Grundlagen der Forschungen über Glockengießerei Thorns, des Kulmer Landes und weiter – Pommerellens sowie an Thorner Meister der Neuzeit erinnert.

---

dzwon (co dotyczy dzwonu tzw. dużego z 1674 r.).

Zmienne losy kupca i przemysłowca Chrystiana Andrzeja Ruttiga

(z burzliwych początków toruńskiego
kapitalizmu w XVIII wieku)

Jerzy Dygdała

Nie ulega wątpliwości, że społeczeństwo miasta Torunia kilkakrotnie przystępowało do budowy struktur rozwiniętej gospodarki rynkowej, czyli kapitalizmu. Na skutek splotu różnych czynników, tak politycznych, jak i ideologicznych i ekonomicznych, proces ten nie postępował bynajmniej równomiernie. Po okresach ewidentnego rozwoju następowały najrozmaitsze kryzysy i nieraz dochodziło do długotrwałego regresu. Jedną z takich pierwszych prób wprowadzania elementów kapitalistycznej gospodarki w Toruniu w XVIII stuleciu przedstawił w swej wnikliwej i nowatorskiej pracy zmarły niedawno prof. Jerzy Wojtowicz¹. Zasadniczą kwestią poruszoną w tej monografii były przekształcenia w produkcji rzemieślniczej i przemysłowej (w tym powstawanie manufaktur) oraz zmiany zasięgu i organizacji toruńskiego handlu. Obok charakterystyki ogólnych zjawisk gospodarczych występujących wówczas w Toruniu sporo uwagi poświęcił autor także ludziom prowadzącym działalność ekonomiczną i usiłującym przekroczyć bariery systemu cechowej reglamentacji. Warto zresztą zauważyć, że już w jednej ze swych wcześniejszych prac zajął się Wojtowicz postacią wielkiego kupca toruńskiego Samuela Edwardsa, prowadzącego w połowie XVII w. handel na dużą skalę z odległymi ziemiami Rzeczypospolitej².

¹ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960.

² J. Wojtowicz, *Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w*

Jednym z najciekawszych toruńskich „ludzi biznesu” w XVIII w. był kupiec i właściciel manufaktur Chrystian Andrzej (Christian Andreas) Ruttig³. Wzmianka o nim znajduje się już w pierwszej dziewiętnastowiecznej syntezie dziejów Torunia pióra Justusa Emila Wernickego⁴. Sporo miejsca poświęcił mu też Jerzy Wojtowicz, informując o jego działalności handlowej i próbach założenia manufaktur wełnianych⁵. Wiadomości te zostały poszerzone w opracowanej przez tegoż autora części *Historii Torunia*⁶. Postać Ruttiga z racji jego burzliwych losów, wzlotów i upadków fortuny, spektakularnych bankructw i prób odbudowy swej pozycji majątkowej zasługuje na bliższe poznanie, zwłaszcza że w jakiejś mierze może być uważana za modelowy typ wczesnokapitalistycznego, rzutkiego, ale i pozbawionego skrupułów przedsiębiorcy. Z miejsca trzeba zaznaczyć, że charakter zachowanego materiału źródłowego (głównie akta sądowe) sprawia, iż znacznie więcej wiemy o niepowodzeniach Ruttiga w jego interesach i o procesach toczących się przeciw niemu, niż o jego codziennej pracy, nawiązywaniu kontaktów handlowych i sposobach prowadzenia firmy. Brak ksiąg handlowych przedsiębiorstwa Ruttiga (zagięły już zapewne w XVIII w.) uniemożliwia nam dokładne ustalenie wysokości obrotów, stopy zysku (bądź strat) czy też zasięgu działalności handlowej i jej struktury towarowej (asortymentowej).

Ojciec bohatera niniejszego artykułu, Chrystian Ruttig, przybył do Torunia z Poznania prawdopodobnie już w 1691 r. W dniu 24 marca tegoż roku Rada miasta Poznania wystawiła bowiem świadectwo dobrego urodzenia Christianowi Rottigowi (takiej formy tego nazwiska wówczas zapewne używano), ślubnemu synowi poznańskiego mieszczanina i kuśnierza Mikołaja Rottiga oraz Doroty Weyglówny⁷. Prawo miejskie w Toruniu,

---

XVII wieku, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 1953, t. 14, s. 203-244.

³Nazwisko to występowało również w formie *Ruttich*, tak też najczęściej podpisywał się bohater niniejszego artykułu. Jego żona konsekwentnie stosowała jednak formę *Ruttig* i w tej postaci zapisywano przeważnie nazwisko tej rodziny w księgach miejskich.

⁴J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns*, Bd. 2, Thorn 1842, s. 553.

⁵J. Wojtowicz, *Studia*, s. 157, 162, 168, 175, 178-179.

⁶*Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. 2, cz. 3: *Między barokiem a oświeceniem (1660-1793)*, oprac. J. Dygdała, S. Salmonowicz, J. Wojtowicz, Toruń 1996, s. 69, 92-93.

⁷Archiwum Państwowe w Toruniu, Katalog III (dalej cyt. APTor., Kat.).

jako kupiec sukienny i krawiec odzieżowy (Gewandschneider), uzyskał Christian Ruttig (tu pojawiła się już ta forma nazwiska) jednak dopiero 9 IV 1704 r. Szybko stał się jednym z zamożniejszych kupców i w 1709 r. został członkiem Trzeciego Ordynku (reprezentacji kupiectwa i rzemiosła cechowego mającej współuczestniczyć w zarządzaniu miastem). W latach 1713–1715 pełnił ponadto funkcję ławnika przedmiejskiego. W 1716 r. awansował do Ławy Staromiejskiej, wchodząc w skład elity toruńskiego mieszczaństwa. Mieszkał wówczas przy ul. Szerokiej (w jednej z kamienic położonych między Rynkiem Staromiejskim a ul. Szczytną) i zatrudniał 1–2 czeladników, 2–3 uczniów, 2 dziewczki służebne i służącego – pachółka (Knecht). Od 1 IX 1718 r. dzierżawił od miasta obszerne dobra bierzgłowskie za znaczną kwotę 4200 zł pruskich (8400 zł polskich) rocznie. Zmarł, zapewne w stosunkowo młodym jeszcze wieku, 4 X 1722 r.⁸

Przypuszczalnie około 1710 r. ożenił się z Elżbietą Hanisch. Miał z nią co najmniej trójkę dzieci. Najstarszy, Jan Ludwik, urodzony zapewne w 1714 r., w 1720 r. został zapisany do najniższej klasy toruńskiego Gimnazjum Akademickiego, a w 1741 r. otrzymał prawo miejskie jako piwowar. Dnia 6 X 1730 r. wpisano do metryki gimnazjalnej dwóch kolejnych synów Ruttiga: Karola Gottlieba (w rzeczywistości miał na drugie imię Gottfried) do klasy trzeciej (tertii) i młodszego Christiana Andreasa do klasy czwartej (quarty). Jan Gotfryd zmarł jednak 1 VIII 1733 r. w wieku niespełna 17 lat⁹. Wynikałoby z tego, że Chrystian Andrzej Ruttig urodził się około 1718–1719 r.

Po śmierci męża Elżbieta Ruttig w dalszym ciągu prowadziła przedsiębiorstwo kupieckie, zatrudniając mniej więcej taką samą liczbę czeladników, uczniów i służby jak to było uprzednio. Interes rozwijał się chyba dobrze, gdyż niekiedy (np. w 1738 r.) liczba czeladników sięgała nawet 4 osób. Nadal dzierżawiła też dobra bierzgłowskie, przy czym władze

nr 4767.

⁸Informacje z przygotowanego przeze mnie do druku spisu urzędników miasta Torunia z lat 1650–1793; zob. ponadto H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Bd. 1, Danzig 1899, s. 187.

⁹*Metryka uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, t. 2, Toruń 1998, nr 8722, 9046, 9047; Książnica Miejska w Toruniu, sygn. A fol. 7, abl. 95 (4087–4325): J. L. Ruttig, C. A. Ruttig, panegiryk żałobny z okazji śmierci brata, K. G. Ruttiga, [Toruń 1733].

miejskie obniżyły jej czynsz dzierżawny o połowę. W 1741 r. ponownie wyszła za mąż, za rajcę Michała Nałęcza, który w 1760 r., na krótko przed swoją śmiercią, został burmistrzem¹⁰.

Chrystian Andrzej Ruttig po ukończeniu nauki w Gimnazjum Akademickim (dało mu ono dobrą znajomość m.in. ówczesnej filozofii, historii, logiki, matematyki, a także języków klasycznych) uzyskał 20 XI 1743 r. toruńskie prawo miejskie jako kupiec i sukiennik (Tuchschnitt). O jego pozycji wśród ówczesnego mieszczaństwa świadczyć może to, że wprowadzali go do grona obywateli wpływowi burmistrz Antoni Giering i ławnik nowomiejski Franciszek Ruttich¹¹. W niecały rok później, 21 X 1744 r. ożenił się z Katarzyną Reginą z Fengerów (urodzoną 8 IV 1725), córką jednego z największych kupców toruńskich Jana Fengera, ówczesnego członka Trzeciego Ordynku¹².

W 1743 r. Ch. A. Ruttig oficjalnie przejął od matki prowadzenie działalności handlowej. Dzierżawcą klucza bierzgłowskiego został jednak jego ojczym, rajca M. Nałęcz. Ruttig utrzymywał już wówczas bliskie kontakty ze swoim przyszłym teściem, co skończyło się utratą towarów o wartości około 9000 zł pr. podczas katastrofy jednego ze statków wiślanych Fengera. Przed ślubem ocenił swój majątek na 20 000 zł pr. (40 000 złp.). Znacznie później wypominał żonie, że kupił jej w Gdańsku w prezencie, jako swej narzeczonej, biżuterię diamentową i koronki za 9000 zł pr.¹³

Nie zachowały się niestety księgi rachunkowe Ruttiga, trudno więc powiedzieć czym handlował w początkowym okresie swej działalności kupieckiej, jak wysokie były obroty jego firmy i jakie zyski. Na pewno utrzymywał kontakty z Gdańskiem, prowadził też jakieś interesy z którymś z kupców w Nidzicy w Prusach Brandenburskich, który był mu winien pewną sumę pieniędzy za dostarczone towary. Na prośbę Ruttiga Rada Torunia interweniowała w tej sprawie w 1749 r. u władz miejskich.

¹⁰APTor., Księgi pogłównego, nr 1, 3, 7; J. Dygdała, *Nałęcz Michał*, [w:] *Toruński słownik biograficzny*, red. K. Mikulski, t. 1, Toruń 1998, s. 182-183.

¹¹APTor., Kat. II, dz. I, t. 54, s. 67 (wpis do księgi przyjęć do prawa miejskiego).

¹²Datę ślubu ustalono na podstawie wzmianki w późniejszej korespondencji Ch. A. Ruttiga, APTor., Kat. II, nr 3420, s. 565. Informacje genealogiczne o Fengerach zob. tamże, dz. XII, t. 2, s. 347 i 367.

¹³APTor., Kat. II, nr 3449, s. 77: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady Torunia z 1769 r.

szych Nidzicy¹⁴. Nie ulega wątpliwości, że Ruttig rozwijał coraz szerszą działalność. Świadczyć o tym może stopniowy wzrost zatrudnienia. W 1744 r. pracowało u niego 2 czeladników, uczeń i dziewczka służebna. W 1745 r. pojawił się drugi uczeń, a w 1749 r. zatrudniał czeladnika, 3 uczniów, 3 dziewczki i pachołka¹⁵. W tej sytuacji Chrystian Andrzej Ruttig z początkiem 1748 r. został wybrany przez korporację kupiecką na kandydata do Trzeciego Ordynku i 27 marca tegoż roku Rada powołała go w skład tego organu władz miejskich.

Wkrótce jednak wokół osoby Ruttiga wybuchł skandal. U schyłku 1751 r. okazało się, że zatrudniona u Ruttigów służąca Anna Wach jest w ciąży, przy czym dziewczyna wyraźnie wskazała na swego chlebodawcę jako na ojca przyszłego dziecka. Prezydent Rady Albert Borkowski zażądał od Ruttiga wyjaśnień, oskarżając go o naruszenie moralności. Ten odmówił, obiecał jednak, że udowodni swoją niewinność, po czym zwrócił się do przejeżdżającego przez Toruń kanclerza wielkiego koronnego Jana Małachowskiego, zarzucając Borkowskiemu pomówienia. Zażądał też od władz miejskich satysfakcji, a nie uzyskawszy jej, złożył w urzędzie grodzkim w Kowalewie manifest (który podpisała także jego żona) przeciw prezydentowi Borkowskiemu, po czym pozwał go do sądu asesorskiego w Warszawie.

W tym momencie sprawa wyraźnie przekroczyła lokalne opłotki i Rada postanowiła interweniować bezpośrednio na dworze królewskim. Przesłuchano Annę Wach i upomniano ją (przyznając jej jednocześnie zasilek), po czym wezwano na 8 III 1752 r. na przesłuchanie samego Ruttiga. Ten jednak nie zjawił się przed komisją Rady, składając zaświadczenia dwóch miejskich lekarzy, Tomasza Soemmeringa i Jana Ch. Stentzela, o swej chorobie. Później przez woźnego sądowego przedłożył Radzie uzyskany w kancelarii koronnej glejt (salvum conductum) zawieszający postępowanie przeciw niemu oraz nowy pozew przeciw Borkowskiemu, oskarżając go o zbytnią pobłażliwość wobec dziewczyny, która jego zdaniem zasługiwała na chłostę i wydalenie z miasta. Tymczasem Anna Wach przypuszczalnie na przełomie kwietnia i maja 1752 r. urodziła dziecko. W tej sytuacji Rada 25 V 1752 r. wysłała list do kanclerza Małachowskiego, w którym przedstawiła całą sprawę i prosiła o skasowanie pozwów złożonych przez Ruttiga. Okazało się, że jest to niemożliwe, gdyż Ruttig pozwał nie Radę Torunia, lecz tylko prezydenta

¹⁴ APTor., Kat. II, dz. II, t. 48, k. 63v: protokół Rady z 12 V 1749 r.

¹⁵ Ibid., Księgi pogłównego, t. 8, 10, 13.

Borkowskiego jako prywatną osobę. W sierpniu 1752 r. Rada zleciła więc swemu rezydentowi na dworze Gotfrydowi Gillerowi ponownie zabiegać o wyjaśnienie tej sprawy i kasatę pozwu. Ostatecznie w listopadzie tegoż roku nadszedł list z kancelarii koronnej zawierający sugestie polubownego załatwienia tego sporu. Rada przez dłuższy czas nie mogła podjąć decyzji, sprawa się odwlekała i dopiero w marcu 1754 r. Anna Wach uzyskała zgodę władz miejskich na opuszczenie Torunia, przy czym najprawdopodobniej otrzymała od Ruttiga w zamian za wycofanie swych pretensji znaczną kwotę 100 talarów (800 złp.)¹⁶.

Jeszcze nie zakończyła się sprawa Anny Wach, gdy Ruttig poskarżył się w marcu 1753 r. na urząd wetowy (nadzorujący m.in. handel w mieście) z powodu bezpodstawnego ukarania go grzywną 6 talarów za sprzedaż przez jego czeladnika jakichś serów. Rada nie chcąc zaognić sporów z krewkim kupcem odesłała sprawę do ponownego rozpatrzenia przez sąd wetowy, wyraźnie sugerując złagodzenie kary¹⁷.

Dotychczasowe awantury nie zaszkodziły zbytnio reputacji Ruttiga cieszącego się, jak się wydaje, protekcją ojczyzna, rajcy Michała Nałęcza, i szwagra, jednego z największych kupców i bankierów toruńskich, Jakuba Fengera. Podczas wyborów (kiery) z 12 III 1755 r. Ruttig został ławnikiem przedmiejskim, a 28 III 1757 r. na wniosek prezydenta Antoniego Gieringa Rada powierzyła mu funkcję prezesa (przewodniczącego) Trzeciego Ordynku¹⁸. Pełnił ją przez okres jednego roku. W 1758 r. wydzierżawił na 6 lat miejską wieś Jedwabno za kwotę 6000 zł pr.¹⁹ Wreszcie 4 III 1761 r. awansował, równocześnie ze szwagrem Jakubem Fengerem, do Ławy Staromiejskiej.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. Ruttig rozwijał coraz bardziej ożywioną działalność handlową. W Toruniu stał od kwietnia 1758 r. wojska rosyjskie walczące w dobie wojny siedmioletniej z armią pruską, co dla większości mieszczaństwa wiązało się z ponoszeniem znacznych kosztów kwaterunków tych oddziałów. Ruttig tymczasem zamierzał robić na tej wojnie interesy. Prawdopodobnie w 1759 r. zawarł

¹⁶Pełny opis całej sprawy (status causae) z 29 V 1752 r. zob. APTor., Kat. II, dz. I, t. 45, s. 125–128; por. też dz. II, t. 50, s. 147, 179, 285, 365, 379, 391, oraz t. 52, k. 68v–69: protokoły Rady z 3 i 19 V, 11 VIII, 10, 17 i 24 XI 1752 oraz z 22 II 1754 r.

¹⁷APTor., Kat. II, dz. II, t. 51, k. 58 i 64: protokół Rady z 23 i 30 III 1753 r.

¹⁸Ibid., t. 55, k. 72: protokół Rady z 28 III 1757 r.

¹⁹H. Maercker, op.cit., Bd. 2, s. 514.

kontrakt z rosyjskim generałem von Rosenem na dostawę mundurów, karabinów i innego wyposażenia dla 1. regimentu „muszkietarów” (zapewne strzelców – grenadierów). Stosunkowo szybko wywiązał się z tego zadania, Rosjanie zwlekali jednak z zapłatą za dostarczone rzeczy. Ruttig zwrócił się z prośbą o pomoc do władz miejskich. Te wysłały naprzód odpowiednie pismo do gen. Rosena, potem zaś do jego przełożonego gen. Ohlitz. Obie interwencje były jednak bezskuteczne i Ruttig nie otrzymał należnych mu pieniędzy, choć zapewne liczył, że obradująca w Toruniu od maja 1761 r. polsko-rosyjska komisja odszkodowań uwzględni jego słuszne pretensje²⁰.

Podczas wojny siedmioletniej król pruski Fryderyk Wielki zajął Saksonię i zaczął bić w tamtejszych mennicach fałszywą monetę polsko-saską. Prusacy przrzucaли ją następnie do Polski, wywożąc stąd pełnowartościowe pieniądze. Spowodowało to znaczące straty ekonomiczne i zdestabilizowało stosunki monetarne w Rzeczypospolitej. Próby przeciwdziałania temu zjawisku były nieskuteczne, zwłaszcza że niektórzy kupcy byli zainteresowani przywozem fałszywej monety. Z końcem 1760 r. zamieszany w taką sprawę był też Ruttig. Rada podejrzewała Żydów Abrahama Scheua, Jakuba Mosesa i Jakuba Hirscha o przywóz do Torunia fałszywej monety pruskiej i przekazywanie jej Ruttigowi. Obciążyła nawet Scheua karą 50 talarów. Nie uiszczył on jej, twierdząc, że jest niewinny. Władze miejskie poleciły więc Scheuowi i Hirschowi opuścić Toruń w ciągu 24 godzin. W dwa dni później, 3 XII 1760 r., elbląski furman (spedytor) przywiózł z pruskiego Wrocławia 2 beczki z pieniędzmi przeznaczonymi dla toruńskich kupców: Jakuba Fengera i jego szwagra Chrystiana Andrzeja Ruttiga. Rada, podejrzewając, że są tam fałszywe monety, zażądała, by przesyłka została umieszczona w ratuszu i otwarta w obecności świadków. Fenger zastosował się do tego. Okazało się, że w adresowanej do niego beczce znajdują się dobre pruskie pieniądze (tymfy). Tymczasem Ruttig wbrew zakazowi sam, bez świadków, otworzył przeznaczoną dla niego przesyłkę. Wywołało to oburzenie władz miejskich, ale Ruttig zeznał pod przysięgą, że nie powiadomiono go o tym zakazie. Wobec braku dowodów winy cała sprawa została wyciszona²¹.

Z początkiem 1761 r. Ruttig podjął próbę poszerzenia swej działalności o produkcję tkanin wełnianych. W toruńskim czasopiśmie

²⁰ APTor., Kat. II, dz. I, t. 46, s. 169: Rada do gen. Ohlitz, 24 I 1760 r., dz. II, t. 58, k. 21: protokół Rady z 23 III 1760 r.

²¹ APTor., Kat. II, dz. II, t. 58, k. 66v, 68v-69: protokół Rady z 1 i 3 XII 1760 r.

„Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” ukazały się wówczas jego ogłoszenia o zamiarze założenia w Toruniu manufaktury tkanin wełnianych i o poszukiwaniu odpowiedniego fachowca – majstra, który kierowałby procesem produkcji, jak i kilku przeszkolonych robotników oraz przątek. Nie wiemy, czy doszło do uruchomienia tego zakładu. Sądząc z braku wzmianek w istniejących źródłach o jego istnieniu, można przypuszczać, że tego planu nie udało się wówczas zrealizować, zwłaszcza że Ruttig zaczął mieć coraz większe kłopoty finansowe²².

Władze Rzeczypospolitej nie mogąc sobie poradzić z napływem mało wartościowej monety bitej przez Prusaków zdecydowały się w październiku 1761 r. na ogólną dewaluację polskiego pieniądza. Niewiele to jednak pomogło, gdyż Prusacy z łatwością obchodzili zbyt skomplikowane zarządzenia o redukcji fałszywych monet²³. Dewaluacja uderzyła natomiast w szersze warstwy ludności, wyraźnie zmniejszając siłę nabywczą dotychczas użytkowanej monety. Także Ruttig znacznie później (bo w 1769 r.) skarżył się, że redukcja pieniądza zadała istotny cios jego fortunie²⁴.

Trudno powiedzieć, czy ówczesna dewaluacja pieniądza polskiego miała jakiś wpływ na prowadzone przez Ruttiga interesy, ale faktem jest, że na przełomie 1761/1762 r. zaczęły się nad naszym bohaterem gromadzić coraz ciemniejsze chmury. Przed 13 I 1762 r. dotarł do Torunia pozew przeciw Ruttigowi, złożony do sądu w Berlinie przez tamtejszych kupców Chrystiana Ernesta Jordana i Filipa Daniela Moritza, wraz z informacją o zasekwestrowaniu znajdujących się w stolicy Prus pieniędzy i towarów Ruttiga i o wyznaczeniu procesu na dzień 30 stycznia. Obaj berlińczycy żądali wypłaty przez Ruttiga należności za dostarczone mu towary, podawali też w wątpliwość jego uczciwość i wskazywali, że w Toruniu są prowadzone przeciw niemu jakieś procesy. Ruttig 18 stycznia zwrócił się do Rady Torunia z prośbą o interwencję w jego sprawie w Berlinie. Skarżył się na zbyt szybki termin rozprawy, dowodził, że pozew jest bezpodstawny, tłumaczył, iż w Toruniu z nikim, kto traktuje go uczciwie, nie procesuje

²²Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen, Bd. 1, 1761, s. 11; J. Wojtowicz, *Studia*, s. 157; J. E. Wernicke, op. cit., Bd. 2, s. 553, wprost twierdzi, że Ruttig nie zdażył wówczas uruchomić tej manufaktury.

²³Por. J. K. Hoensch, *Manipulacje walutowe Fryderyka II w okresie wojny siedmioletniej i ich wpływ na polską reformę monetarną z roku 1765–1766*, *Roczniki Historyczne*, 1973, t. 39, s. 58, 75–77.

²⁴APTor., Kat. II, nr 3449, s. 77: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady z 1769 r.

się. Rada pisała w tej sprawie do Berlina i uzyskała odroczenie rozprawy do 10 III 1762 r.²⁵

Nim proces ten na dobre się rozpoczął, okazało się, że ławnik staromiejski Chrystian Andrzej Ruttig jest bankrutem. Rada objaśniła, jak do tego doszło, w swym obszernym liście do kanclerzy koronnych Jana Małachowskiego i Michała Wodzickiego z 3 III 1762 r. Stwierdziła tam, że Ruttig, znany z rozrzutności i przepychu, zaniedbujący obowiązki względem rodziny, na skutek marnotrawstwa wyraźnie zmniejszył swój znaczny majątek (w części pochodzący zresztą z posagu żony). Dostrzegając te duże straty, zamyślał je sobie powetować na zeszłorocznych targach we Frakfurcie nad Menem. Udał się tam, zabierając z sobą gotówkę i towary, łącznie na przeszło 54 000 zł pr. Zamiast spodziewanego zysku poniósł jednak straty (głównie z powodu rozrzutności) i wrócił do domu z zaledwie 3000 zł pr. gotówki i towarami za 14 000 zł pr. Wierzyciele poczyniliby już wówczas wobec niego odpowiednie kroki prawne, gdyby nie to, że interweniowali w tej sprawie przyjaciele i krewni żony (zapewne głównie Jakub Fenger). Uzgodniono też wstępnie zasady spłaty długów Ruttiga, przy czym zabezpieczeniem pretensji finansowych wierzycieli miały być pieniądze należące do żony naszego bohatera, Katarzyny Reginy z Fengerów. Tymczasem po śmierci zamożnej teściowej, Anny Elżbiety Fenger (z domu Nogge, wdowy po kupcu Janie Zörnau), Ruttig podjął próbę przywłaszczenia sobie należnej jego żonie części spadku, m.in. po kryjomu wywiózł klejnoty i na konto tego spadku zaczął zaciągać nowe długi. W tej sytuacji Rada na instancję żony Ruttiga, zgodnie z prawem chełmińskim, ustanowiła kuratora, który miał odtąd zarządzać majątkiem jej męża. Rada, obawiając się, że Ruttig (jak to już kiedyś było) zechce odwoływać się od tej decyzji bezpośrednio do dworu, prosiła kanclerzy o nieinterweniowanie w tej sprawie²⁶.

Jednocześnie podjęto przeciw Ruttigowi odpowiednie środki. Uznając go za bankruta, usunięto go 15 III 1762 r. ze składu Ławy Staromiejskiej. Nie ograniczono się jednak tylko do tego kroku. Prawdopodobnie obawiano się, że może on znaleźć poparcie w Warszawie lub, co gorsza, u dowódców stacjonujących w mieście oddziałów rosyjskich. Tym chyba

²⁵ Ibid., nr 3419, s. 31–33: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady z 18 I 1762 r.; dz. I, t. 46, s. 676–677: Rada Torunia do sądu miejskiego w Berlinie, 18 I i 23 II 1762 r.

²⁶ Ibid., Kat. II, dz. I, t. 46, s. 559–560: Rada do kanclerzy koronnych, 3 III 1762 r.

głównie można tłumaczyć prośbę Rady Torunia z początków kwietnia 1762 r. do Rady Gdańska o osadzenie Ruttiga w tamtejszym więzieniu w twierdzy Wisłoujście „zu einiger Recollection”. Władze gdańskie wyraziły zgodę i 28 IV 1762 r. Ruttig został odesłany pod eskortą do Gdańska. Zakazano mu prowadzenia wszelkiej korespondencji i ograniczono do minimum odwiedziny osób postronnych²⁷.

Dopiero wówczas jego żona, Katarzyna Regina, wspierana przez swego brata Jakuba Fengera, przystąpiła do ratowania tego, co jeszcze pozostało z dotychczasowej fortuny. Sporządzono przede wszystkim bilans księgowy pasywów i aktywów Ruttiga. Okazało się, że jest on zadłużony na 183 727 zł pr. (367 454 złp.)²⁸. Była to olbrzymia kwota, za którą można było wówczas kupić kilka dużych wsi. Do tego bilansu dołączony był wykaz długów. Załącznik ten nie zachował się jednak do naszych czasów, w związku z tym nie można bliżej określić struktury tego zadłużenia ani wierzycieli Ruttiga. Skądinąd wiemy jednak, że był on zadłużony nie tylko u wspomnianych wyżej berlińskich kupców Moritza i Jordana, ale także u niejakiej wdowy Łążyńskiej z Rypina na drobną stosunkowo sumę 600 tymfów (720 złp.)²⁹. Ponadto Ruttig nie opłacił 1024 zł pr. czynszu za dzierżawę wsi miejskiej Jedwabno, zalegał z płacą dla czeladzi w tymże Jedwabnie na 793 zł pr., a swoim toruńskim pracownikom był winien 600 zł pr.

W skład bilansu wchodziły oczywiście i aktywa³⁰. Wierzytelności Ruttiga wynosiły 53 864 zł pr., ale większość z tych należności (32 698 zł pr.) była już przedawniona i w praktyce niemożliwa do ściągnięcia – zaliczono je więc do pasywów. Najciekawszy jest jednak wykaz towarów znajdujących się w sklepie i w magazynie Ruttiga, gdyż pozwala to nam określić, czym właściwie handlował. Wartość towarów sukiennych oceniono łącznie aż na 59 220 zł pr. Osobno wymieniono flanele i baję (Bayen) za 7391 zł pr. Towary galanteryjne miały wartość 5830 zł pr., wewnątrz tam minogi i łososie (na ogół już zepsute) za 223 zł pr., miód za 444 zł pr., gdańska wódka za 375 zł pr. Ruttig prowadził także handel produktami

²⁷Ibid., s. 592–594: Rada Torunia do Rady Gdańska, 28 IV 1762 r.

²⁸Ibid., Kat. II, nr 3449, s. 61: Extractus creditorum a. 1762 April.

²⁹Ibid., Kat. II, dz. I, t. 46, s. 598: Rada do wojewody płockiego M. Podolskiego (który interweniował w sprawie Łążyńskiej), 30 IV 1762 r.

³⁰Ibid., Kat. II, nr 3449, s. 60: Extractus debitorum a. 1762 April; por. też J. Wojtowicz, *Studia*, s. 179.

rolnymi. W spichrzu było 17 łasztów pszenicy, której wartość obliczono na 3400 zł pr., 23 łaszy żyta (3450 zł pr.), 4 łaszy jęczmienia słodowego (600 zł pr.) i 20 korców grochu (140 zł pr.)³¹. Dom i ogród Ruttiga oszacowano na 13 000 zł pr., znajdujące się tam meble i odzież na 1350 zł pr., klejnoty, złoto i perły na 2203 zł pr., srebrną zastawę na 2978 zł pr., wyroby cynowe, miedziane i mosiężne na 429 zł pr., a powóz i konie na 1400 zł pr. Wartość inwentarza żywego i sprzętów gospodarskich w Jedwabnie przyjęto na 1000 zł pr. Wreszcie w kasie znajdowało się jedynie 863 zł pr. gotówki.

Całość pasywów Ruttiga obliczono na 220 843 zł pr. i 25 gr, gdy tymczasem jego aktywa sięgały (ale tylko teoretycznie) 182 446 zł pr. i 21 gr. Strata księgowa wynosiłaby więc 38 397 zł pr. i 3 gr. Poziom zadłużenia był w rzeczywistości znacznie większy, gdyż, jak się wydaje, były trudności ze sprzedażą części towarów zbyt wysoko oszacowanych przez osoby sporządzające inwentaryzację majątku Ruttigów. Głównym problemem naszego kupca była jednak utrata bieżącej zdolności płatniczej, o czym najlepiej świadczy stan gotówki w kasie.

Żona Ruttiga, Katarzyna Regina, podjęła wówczas próbę polubownej ugody z berlińskimi wierzycielami swego męża, godząc się na pokrycie 60% należności. Stawiali oni jednak twarde warunki. Żądali bowiem uszczerbienia 6% odsetek oraz zwrotu należności w pełnowartościowej monecie, gdyż Ruttig dokonywał w Berlinie zakupów towarów wycenianych w niepełnowartościowym pieniądzu. Zdaniem Ruttigowej oznaczało to dla niej dodatkową stratę w wysokości 30%. Na jej prośbę toruńska Rada interweniowała w odpowiednim sądzie w Berlinie, wskazując, że pretensje tamtejszych wierzycieli Ruttiga są zawyżone. Nie wiemy jak ta sprawa się zakończyła, ale wszystko wskazuje na to, że ostatecznie udało się Ruttigowej zawrzeć kompromis, w czym mogła liczyć na pomoc berlińskich przyjaciół swego męża, kupców Oedinga i Gebhardta³².

Dopiero po załatwieniu tej sprawy Katarzyna Regina zajęła się losem męża uwięzionego w Wisłoujściu. Już w maju 1762 r. prosiła Radę Torunia o złagodzenie warunków aresztu, m.in. o zgodę na spacer w obrębie twierdzy i o prawo do korespondencji, przy czym wskazywała, że załatwianie przez nią niektórych spraw Ruttiga wymaga utrzymywania z

³¹ Por. J. Wojtowicz, *Studia*, s. 179.

³² APTor., Kat. II, nr 3419, s. 181, 235–237: supliki K. R. Ruttigowej do Rady, przed 22 IV i 5 V 1762 r.; dz. I, t. 46, s. 589, 599: Rada Torunia do sądu miejskiego w Berlinie, 22 IV, 6 V 1762 r.

nim stałego kontaktu. Z końcem lipca Ruttigowa, uzyskawszy pozwolenie toruńskich władz na widzenie się z mężem, udała się w podróż do Gdańska. Z początkiem sierpnia spotkała się z nim w Wisłoujściu. Towarzyszyli jej, jako świadkowie, gdański ławnik staromiejski Nathanael G. Berendt oraz tamtejszy kupiec Ch. Klinge i jego buchalter³³. Z późniejszych informacji Ruttigowej wiemy, że jej mąż zobowiązał się wówczas do roztropnego prowadzenia interesów, do dbałości o rodzinę i do przestrzegania praw miejskich. Katarzyna Regina, zabiegając o uwolnienie małżonka, podpisała oświadczenie, iż jej mąż na skutek kary zmienił się na lepsze i obiecuje inaczej postępować wobec niej samej i dzieci. Ze swej strony Ruttigowa zobowiązała się mieć baczenie na postępowanie męża (po uwolnieniu), tak aby nie dopuszczał się żadnych wykroczeń wobec Rady i mieszczan Torunia. W razie gdyby do tego jednak doszło, to natychmiast powiadomi o tym odpowiedzialne władze. Gotowa była też wpłacić za niego stosowną kaucję pieniężną³⁴. W tej sytuacji Rada Torunia wyraziła zgodę na uwolnienie Ruttiga z aresztu. Przed 30 VIII 1762 r. Rada Gdańska wypuściła go z Wisłoujścia, przekazując pod opiekę żony³⁵.

Po powrocie do Torunia Chrystian Andrzej Ruttig ponownie zabrał się za prowadzenie działalności handlowej. Wiemy, że w połowie czerwca 1763 r. przebywał w Prusach Wschodnich (Książących) w okolicy Prabut. Spadły tam ulewne deszcze niszczące większość zasiewów. Ceny zboża gwałtownie poszły w górę i Ruttig zamierzał zbić na tym interes. W związku z tym próbował uzyskać od toruńskiej kamlarni (kasy miejskiej) kredyt na zakup żyta³⁶.

Aktywność Ruttiga na polu handlowym już w następnym roku doprowadziła do nowej katastrofy. Z początkiem lipca 1764 r. Katarzyna Regina Ruttigowa zwróciła się do Rady Torunia ze skargą na swego męża. Stwierdziła, że jego postępowanie doprowadzi całe przedsiębiorstwo do ruiny. Musi ona spłacać długi zaciągnięte przez niego w Królewcu i w Warszawie. Ponadto mąż grozi jej rozwodem. Prosi więc Radę o udzie-

³³Ibid., Kat. II, dz. I, t. 46, s. 647-648, 661-663: Rada Torunia do Rady Gdańska, 22 VII, 13 VIII 1762 r.

³⁴Ibid., Kat. II, nr 3420, s. 555-556: zobowiązanie K. R. Ruttigowej sprzed 16 VIII 1762 r. (kopia).

³⁵Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, 27/124, s. 242: list Rady Gdańska z 30 VIII 1762 r.

³⁶APTor., Kat. II, nr 3420, s. 141: Ch. A. Ruttig do burmistrza Ch. Klesmanna, Prabuty 15 VI 1763 r.

lenie pomocy jej samej i jej pięciorgu dzieciom³⁷. Ruttigowa załączyła też list, jaki otrzymała od gdańskiego ławnika N. G. Berendta. Wynikało z tego pisma, że Ruttig, bawiąc w Grudziądzu, kupił okazjnie od jakiegoś Polaka 100 sztuk sukna. Nie mając przy sobie wystarczającej ilości gotówki prosił listownie Berendta, by ten, za pośrednictwem wracającego z Gdańska toruńskiego kupca Dawida Klingbeila, przesłał mu brakujące 8000 zł pr. Berendt nie miał pewności na co ma być przeznaczona ta suma odmówił więc i o wszystkim powiadomił żonę Ruttiga, dodając w swym liście: „Dałby Bóg, aby on [Ruttig] się uspokoił”³⁸.

Następnego dnia (5 czerwca) odczytano w Radzie kolejną suplikę Ruttigowej. Skarżyła się ona na nieprzemysłane transakcje męża w Warszawie, gdzie poniósł straty w wysokości 4000 zł pr., na zbędne podróże do Wielkopolski, które kosztowały go przeszło 1000 zł pr., na dokonany bez jej zgody niekorzystny zakup ogrodu pod miastem od Klingbeila, wreszcie na niejasne interesy prowadzone przez Ruttiga w Grudziądzu. Oznajmiła, że jest zdecydowana na przeprowadzenie separacji ze swoim marnotrawnym mężem. Poprosiła o wyznaczenie jako swego prawnego opiekuna rajcy Franciszka Czarnieckiego, (nawiasem mówiąc katolika) i o powiadomienie władz miejskich Gdańska, Elbląga, Królewca, Grudziądza, Bydgoszczy, Działdowa, Nidzicy, Olsztynka, Łęborka i Warszawy, żeby nikt z tamtejszych kupców nie prowadził interesów z jej mężem i nie wpłacał mu zaliczek na towary, gdyż ona nie będzie odtąd odpowiadać za jego długi³⁹.

Ch. A. Ruttig dowiedziawszy się o tych krokach prawnych swojej żony natychmiast przystąpił do kontrataku. W liście wysłanym z Gdańska skarżył się, że jest niesłusznie uwikłany w różne procesy, gdy tymczasem Rada Torunia nie udziela mu odpowiedniego poparcia. Narzekał, że kamlarz (skarbnik miejski) Nataniel Praetorius bezpodstawnie pozbawił go dzierżawy wsi Jedwabno. Wysuwał też pretensje wobec swego szwagra Jakuba Fengerera, zarzucając mu zagarnięcie dokumentacji księgowej swego przedsiębiorstwa. Żądał, by Rada zleciła Fengerowi dostarczenie

³⁷Ibid., s. 551–552: suplika K. R. Ruttigowej przedstawiona Radzie 4 VI 1764 r. Najstarsza córka Ruttigów, Katarzyna Elżbieta, ur. 1 X 1745, zmarła już 12 VI 1747 (APTor., dz. XII, t. 2, s. 367). W 1764 r. żyły 2 lub 3 młodsze córki oraz synowie Chrystian Andrzej (ur. 21 IV 1755) i Jan Karol (ur. 7 VIII 1756) – *Metryka uczniów*, t. 2, nr 9799, 9800.

³⁸Ibid., Kat. II, nr 3420, s. 553–554: N. G. Berendt do K. R. Ruttigowej, Gdańsk 30 V 1764: „Wollte Gott, würde er ruhig”.

³⁹Ibid., s. 549–550.

na ratusz tych ksiąg handlowych i by zbadała je specjalna komisja, co powinno oczyścić go z wszystkich zarzutów. Zagroził przy tym, że będzie szukał protekcji u króla pruskiego Fryderyka Wielkiego⁴⁰.

Bezpośrednio z Gdańska udał się Ruttig do Elbląga. Tam jednak otrzymano już informacje z Torunia o grożącym mu ponownym bankructwie i zatrzymano go w areszcie. W tej sytuacji na prośbę Ruttigowej i jej pełnomocnika F. Czarnieckiego Rada Torunia wysłała z początkiem lipca 1764 r. do Elbląga porucznika i 2 żołnierzy miejskich z zadaniem przewiezienia kłopotliwego więźnia do jego ojczystego miasta. 11 lipca Ruttig był już w Toruniu i zwrócił się z aresztu do Rady z obszernym pismem, występując jako kupiec królewiecki i poddany pruski. Z oburzeniem skarżył się na złośliwość swojej żony (nazwał ją małżeńskim diabłem – „Eheteufel”) i na kreatury (miał zapewne na myśli jej brata. Jakuba Fengerą), które ją podburzają przeciw niemu. Niedwuznacznie grożąc odwetowymi posunięciami wobec torunian ze strony Fryderyka Wielkiego, zaproponował kompromisowe (w jego pojęciu) rozwiązanie konfliktu. Kurator jego majątku, rajca F. Czarniecki, miałby złożyć rachunki i wynagrodzić szkody powstałe podczas nieobecności Ruttiga. Rada miałaby przywrócić mu pełnię praw, wszelkie nieruchomości i zajęte towary oraz pieniądze, a także zagwarantować mu na piśmie swobodę dalszego prowadzenia interesów handlowych⁴¹. Groźby Ruttiga nie wpłynęły na postępowanie władz miejskich i jego żony. Z kolejnej supliki naszego bohatera dowiadujemy się bowiem, że rozpoczęła ona w konsystorzku postępowanie rozwodowe i zmierzała do podziału wspólnego dotąd majątku. Przy tej okazji Ruttig skarżył się na swego dotychczasowego adwokata Böhma, który przeciagał postępowanie, podwyższał koszty, a co gorsza brał honoraria także od strony przeciwnej (było to możliwe, gdyż Ruttigowa wybrała go na swego pełnomocnika). Prosił więc, by Böhm zrezygnował z prowadzenia jego spraw i by zajmował się nimi jedynie wyznaczony przez Radę adwokat Jan Mateusz Starck⁴².

Nie wiemy, jak sprawa ta ostatecznie się zakończyła. Z późniejszych informacji wynikałoby, że w 1764 r. (zapewne pod koniec roku) doszło do jakiegoś porozumienia między małżonkami. Mimo to jeszcze w końcu lutego 1765 r. sprawami finansowymi przedsiębiorstwa zarządzała Katarzyna Regina Ruttigowa w porozumieniu ze swym pełnomocnikiem

⁴⁰Ibid., s. 559–560: Ch. A. Ruttig do Rady, Gdańsk 20 VI 1764 r.

⁴¹Ibid., s. 565–568: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady z 11 VII 1764 r.

⁴²Ibid., s. 575–577: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady z 31 VIII 1764 r.

F. Czarnieckim⁴³. W końcu Ruttig przejął jednak kierownictwo swojej firmy i co najmniej od połowy 1766 r. znowu uczestniczył w życiu gospodarczym miasta jako znaczący kupiec i przemyslowiec.

W lipcu 1766 r. toruńscy fabrykanci sukna zaczęli się skarżyć na założoną przez Ruttiga konkurencyjną manufakturę wełnianą, położoną jednak poza zasięgiem jurysdykcji władz miejskich, bo na terenie osady Majdan, po drugiej stronie Wisły, na terenie starostwa dybowskiego. Zarzucali mu, że ściąga do tego zakładu robotników z fabryk toruńskich, a także tkaczy, oferując im o 3 gr tygodniowo wyższą płacę oraz pragnie przenieść tam ramy tkackie. Ponadto założył on młyn na rzece (Wiśle) – zapewne też na Majdanie bądź pobliskim Dybowie, który będzie stanowił konkurencję dla młynów toruńskich⁴⁴. Rada podjęła śledztwo w tej sprawie. Przesłuchano samego Ruttiga i jego pomocników. Nasz bohater wykrętnie tłumaczył, że pracuje tam na jego zlecenie tylko jeden człowiek. Od dawna czesze on wełnę, którą daje następnie do przędzenia w Toruniu. Dopiero niedawno doszedł do tego zakładu drugi pracownik. Ruttig przyznał jednak, że jeden z jego dawnych współpracowników działa obecnie na Majdanie na własny rachunek i chce tam wnieść duży budynek, w którym będzie czesalnia wełny i tkalnia. Zapewniał przy tym, że nie zamierza zakładać na drugim brzegu Wisły fabryki wełnianej ani zachęcać wyższymi zarobkami tkaczy z Torunia do przenoszenia się na Majdan⁴⁵.

Wszystko wskazuje na to, że Ruttig w porozumieniu z ówczesnym starostą dybowskim, a zarazem wojewodą brzeskim kujawskim Antonim Dąbskim (który obiecał mu dostarczyć drewna do rozbudowy manufaktury), podstawił swojego człowieka, który miał prowadzić zakład, rzekomo na własny rachunek. Rzeczywistym właścicielem był oczywiście Ruttig. Przypuszczenie to potwierdzałyby fakt, że z końcem lipca drukarz wydający czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” powiadomił Radę, iż Ruttig chce zamieścić ogłoszenie oferujące toruńskim przedsiębiorcom wełnę z jego zakładu. Prezydent Gottfried Giller wstrzymał druk tego ogłoszenia i podjął uzupełniające śledztwo

⁴³Ibid., Kat. II, nr 3421, s. 18: suplika K. R. Ruttigowej i F. Czarnieckiego do Rady sprzed 27 II 1765 r. (dotyczyła sporu Ruttigowej z jej buchalterem Janem Kiesellem).

⁴⁴Ibid., Kat. II, dz. III, t. 36, s. 143, 145: reces Trzeciego Ordynku z 21 VII 1766 r.

⁴⁵Ibid., Kat. II, dz. II, t. 62 a, k. 95: zeznania Ch. A. Ruttiga z 24 VII 1766 r.

w tej sprawie⁴⁶. Fakt, że manufaktura ulokowana była poza zasięgiem działania władz miejskich sprawiał jednak, że Rada nie mogła poczynić żadnych radykalnych kroków. Zleciła co prawda swemu rezydentowi w Warszawie Samuelowi Lutrowi Geretowi poskarżyć się Komisji Skarbu Koronnego na wojewodę Dąbskiego, który udziela protekcji bezprawnym przedsięwzięciom Ruttiga, ale wiadomo było, że interwencja ta nie przyniesie żadnych istotnych efektów⁴⁷.

Mniej więcej w tym samym czasie władze toruńskie zmuszone były udzielić poparcia Ch. A. Ruttigowi w jego sporach z urzędnikami pobliskich komór celnych w Dybowie i Krobii. Przed 14 VII 1766 r. Ruttig pisemnie poskarżył się Radzie na szykany spotykające jego transporty na obcych komorach celnych. W kilka dni później, na prośbę władz miejskich, zreagował obszerny memoriał w tej sprawie, który miał być przesłany do Komisji Skarbu Koronnego do Warszawy. Ponieważ są w nim zawarte interesujące szczegóły dotyczące działalności handlowej naszego bohatera, warto poświęcić tej sprawie nieco więcej uwagi⁴⁸.

Ruttig skarżył się, że w grudniu 1761 r. wyprawił do Wrocławia 3 wozy z marynowanymi łososiami i minogami. Celnicy wyrzucili jednak ładunek z wozów, tak że zaprawa wypłynęła z beczek i ryby się zepsuły. We Wrocławiu musiano wrzucić je do Odry. W styczniu 1766 r. Żyd z Krotoszyna Rebel Hedel kupił od niego partię wełny i zakontraktował większą jej ilość. Ponieważ jednak wełna ta została na komorze dybowskiej otaksowana znacznie powyżej swej wartości, więc dalsze transakcje nie doszły do skutku. 3 IV 1766 r. celnik zawyżył o 20 kamieni wagę wełny wysyłanej do Wrocławia i dopiero na osobistą interwencję Ruttiga uznano tę decyzję za pomyłkę. 7 lipca tegoż roku Ruttig sprowadził 2 paki sukna (farbowanego, białego i przeznaczonego na portki) z Barcina. Na skutek bałaganu na komorze celnej przez dwa dni nie odprawiono tej przesyłki. W tym czasie nabywca, dla którego było to sukno przeznaczone, rozmyślił się i Ruttig poniósł straty. W trzy dni później Ruttig wysłał do Wrocławia 2 wozy (czterokonne i dwukonne) z wełną i garbnikami. Celnik F. Celiński obliczył cło na 14% i nasz kupiec musiał zapłacić 88 zł. Po interwencji innego oficjalisty, M. Kobielski, wystawił kwit za ten sam ładunek na 17 zł i 18 gr (oba kwity celne zachowały się jako załączniki do tego memoriału). Następnego dnia Ruttig wyekspediował wóz z towarami sukniennymi na

⁴⁶Ibid., Kat. II, dz. II, t. 62, k. 106v: protokół Rady z 28 VII 1762 r.

⁴⁷Ibid., Kat. II, dz. I, t. 48, s. 618: Rada do S. L. Gereta, 19 VII 1766 r.

⁴⁸Ibid., Kat. II, nr 3450, s. 255–258: memoriał Ch. A. Ruttiga z 18 VII 1766 r.

jarmark w Ciechanowie. Okazało się, że urzędnik na komorze w Krobie nie mógł sobie poradzić z odprawą i posłał po jakieś informacje do sąsiedniego urzędu celnego w Dybowie. Odprawa trwała 3 dni i ładunek nie dotarł na czas do Ciechanowa. Na zakończenie Ruttig prosił Komisję Skarbu Koronnego, by mógł, podobnie jak kupcy z Chojnic, uiszczać kwartalną, zryczałtowaną opłatę celną.

Z powyższego memoriału wynika, że w 1766 r. Ruttig handlował przede wszystkim towarami sukiennymi i wełną. Charakterystyczna jest też intensywność tej działalności, gdyż w krótkim czasie 4 dni wysłał on z Torunia 2 transporty (3 wozy) i jeden transport sprowadził do miasta. Skargi Ruttiga na urzędników celnych szybko znalazły oddźwięk wśród innych toruńskich kupców. Miejskowa korporacja kupiecka wystąpiła z odrębnym memoriałem do Rady, prosząc ją o interwencję w Warszawie w sprawie utrudnień w handlu. Ostatecznie, po pewnych przeróbkach, oba memoriały, Ruttiga i konfraterni kupieckiej, zostały wysłane do stolicy i przebywający tam toruński rezydent Geret przekazał je Komisji Skarbu Koronnego⁴⁹.

Kolejne informacje o Ch. A. Ruttigu pochodzą z lutego 1768 r. Zwrócił się on do Rady z prośbą o wypłacenie mu zaległych odsetek od kwoty 2000 zł pr. ulokowanych na domu jego zmarłej matki Elżbiety, wdowy po burmistrzu Michale Nałęczu. Skarżył się, że kamienica ta, położona przy Rynku Staromiejskim, nie przynosi żadnych dochodów, gdyż kwaterują w niej żołnierze rosyjscy (przebywający w Toruniu, z krótką przerwą, od czasu wojny siedmioletniej, tj. od 1758 r.). Otrzymał co prawda z kameralnii w ciągu tych 10 lat jako odszkodowanie 700 zł pr., ale wynajmowanie tego budynku mogłoby mu przynosić dochód w wysokości 500 zł pr. rocznie⁵⁰. Sądząc z późniejszych wydarzeń, ta interwencja Ruttiga mogła wynikać z pojawienia się nowych kłopotów finansowych.

W 1768 r. okazało się, że Ruttig znowu jest poważnie zadłużony. Zgłaszali się wciąż nowi wierzyciele i w tej sytuacji po raz trzeci uznano, że Ruttig jest bankrutem i zapewne u schyłku tego roku osadzono go w areszcie domowym. Wyznaczono też kuratorów jego majątku: Jana Fryderyka Hermanna i Fryderyka Ernesta Hardta. 3 I 1769 r. przed Radą zjawiała się jego żona Katarzyna Regina, oświadczając, iż po sporządzeniu bilansu aktywa przewyższają należności (długi) o 1200 zł pr. Dodała jed-

⁴⁹Ibid., Kat. II, dz. II, t. 62, k. 97, 98, 100, 104: protokół Rady z 14, 16, 18 i 23 VII 1766 r.; Kat. II, nr 3362: S. L. Geret do Rady, Warszawa 31 VII 1766 r.

⁵⁰Ibid., Kat. II, nr 3422, s. 63-64: suplika Ch. A. Ruttiga z 1 II 1768 r.

nak, iż pojawi się jeszcze kilku wierzycieli, ale ich łączne pretensje nie przekraczają 2000 zł pr. Wypowiedziała się przeciw licytacji majątku i oznajmiła, że gotowa jest zawrzeć ugodę z wierzycielami i stopniowo zaspokoić ich pretensje. W tym celu potrzebny byłby jednak odpowiedni dekret Rady zakazujący jej mężowi prowadzenia jakichkolwiek czynności prawnych i działalności kupieckiej. Ruttigowa uważała, iż po zawarciu ugody z wierzycielami uzyska kredyt i samodzielnie będzie kierować całym przedsiębiorstwem⁵¹.

Zapewne już wcześniej przedłożyła ona Radzie zarzuty wobec swego męża. Ich treść znamy jednak wyłącznie z repliki przedstawionej przez Ch. A. Ruttiga. Twierdził on, że pretensje jego żony o rozrzutność, luksusowy tryb życia i marnotrawstwo są bezpodstawne. Świadkowie w tej sprawie są zaś tendencyjnie dobrani. Ponadto według prawa żona nie może oskarżać męża o rozrzutność, jeżeli dysponuje własnym majątkiem. Powołując się na ugodę zawartą z żoną w 1764 r., stwierdzał, iż wszystkie oskarżenia dotyczące wcześniejszego okresu należałoby uznać za niebyłe. Ponieważ Ruttigowa dowodziła, że brak gotówki w kasie świadczy o marnotrawstwie męża, tłumaczył on, że dwukrotnie utracił towary na statkach toruńskich kupców Appertza i Fengerera (swego teścia), Rosjanie nie zapłacili za dostawy zamówionych towarów, a ponadto redukcje (dewaluacje) pieniądza także nadwątlily jego fortunę. Wśród zarzutów musiała się pojawić wzmianka o jakiejś kobiecie (utrzymance?) w Berlinie, gdyż Ruttig wyjaśniał, że tylko z litości dał tam pewnej dziewczynie jakieś dywaniki(?) (Marchetten). Ze swej strony Ruttig wysunął pretensje względem żony, iż podczas jego pobytu we Frankfurcie (zapewne jeszcze w 1761 r.) otrzymała (w spadku po matce?) przeszło 100 000 zł pr., a swemu bratu Jakubowi Fengerowi przekazała wówczas na przechowanie 20 000 zł pr., co po swoim powrocie musiał z konieczności zaakceptować. W zakończeniu podkreślał, że nie można traktować go jako człowieka rozrznego, lecz jako kupca, któremu nie powiodło się w interesach⁵².

Rada przed 10 I 1769 r. ogłosiła Ruttiga za niezdolnego pod względem prawnym do prowadzenia przedsiębiorstwa i do podejmowania decyzji w sprawach rodzinnych (domowych). Firmą miała zarządzać jego żona Katarzyna Regina w porozumieniu z kuratorami swego męża. Ci jednak uznali, że ich zadaniem było tylko sporządzenie ogólnego bilansu i popro-

⁵¹Ibid., Kat. II, nr 3757, s. 17: załącznik do protokołu Rady z 3 I 1769 r.

⁵²Ibid., Kat. II, nr 3449, s. 75-81: suplika Ch. A. Ruttiga do Rady z początku 1769 r.

sili o zwolnienie ich z tej funkcji⁵³. Od tej chwili Ruttigowa, która sama wraz ze swym pełnomocnikiem, kupcem Danielem Świdurskim (Schwidurskim), zamierzała prowadzić interesy, przez dwa miesiące usiłowała nakłonić kolejnych toruńskich kupców, by zostali kuratorami jej męża. Niektórzy nawet wyrażali na to zgodę, ale po kilku dniach wycofywali się z pełnienia niewdzięcznej funkcji. Dopiero w połowie marca Rada mogła powołać Jana Gottlieba Leisnitzera i Jana Chrystiana Krafferta na kuratorów Ruttiga. Okazało się wówczas, że wierzyciele nie są skłonni do zawarcia ugody. Rada była więc gotowa ogłosić licytację majątku Ruttiga i z uzyskanych pieniędzy pokryć pretensje wierzycieli. Dlatego też zleciła kuratorom sporządzenie nowego, pełnego inwentarza tego majątku⁵⁴.

Tymczasem zachowanie Ruttiga stawało się coraz bardziej dziwne. Pewnego wieczoru z końcem stycznia 1769 r. zaczął wyrzucać przez okno z pokoiku, w którym był zamknięty, żarzące się węgle (drzewne) z pieca. Spadały one na dachy znajdujących się poniżej bud (kramów) z towarami lnianymi, co groziło wywołaniem pożaru. Rada przeprowadziła śledztwo. Służący Karol Cuno (Cuns) zeznał, że Ruttig nie kładzie się spać przed godziną 11–12 w nocy, a często i później złośliwie żąda usługiwania mu. Wieczorami śpiewa i tańczy oraz skacze. Rano już o 5–6 godzinie każe się ubierać i pudrować sobie włosy. Szczególnie wściekły miał być Ruttig po wizycie notariusza Samuela Jarke. Przeklinał wówczas Radę, groził, że się powiesi i życzył rajcom, by diabeł wrzucił ich do piekła. W sprawie wyrzucania węgla przesłuchano również Ruttiga, który jednak oświadczył, że nic nie wie o tym wydarzeniu. W tej sytuacji ostrzeżono Ruttiga, iż jeśli nie zmieni swego postępowania i się nie uspokoi, to zostanie przeniesiony do miejskiego więzienia⁵⁵. Najprawdopodobniej w końcu do tego doszło. W maju 1769 r. Ruttig skarżył się na zły stan zdrowia, zwłaszcza na bóle w nogach i na niedostateczną opiekę lekarską w miejscu uwięzienia. Jeszcze w styczniu 1770 r. przebywał w ratuszu (w areszcie?) i prosił Radę o uwolnienie go i o przywrócenie mu jego majątku⁵⁶.

⁵³Ibid., Kat. II, dz. II, t. 63, k. 10v–11v: protokół Rady z 11 i 13 I 1769 r.

⁵⁴Ibid., k. 14v, 18, 22, 28v, 45, 48v: protokół Rady z 20 i 30 I, 6, 17 i 22 II 1769 r.; Kat. II, nr 3422, s. 383: informacja prezydenta Ch. Klosmanna z 12 III 1769 r.

⁵⁵Ibid., Kat. II, nr 3757, s. 25–27, 29: załączniki do protokołu Rady z 28 i 31 I 1769 r.

⁵⁶Ibid., Kat. II, nr 3422, s. 460–464, nr 3423, s. 33–35: supliki Ch. A. Ruttiga z 12 V 1769 i 12 I 1770 r.

Ruttig powoływał się wówczas na fakt, że kuratorzy wciąż nie mogli przedstawić ostatecznego bilansu działalności jego przedsiębiorstwa ani nie sporządzili pełnego inwentarza dóbr ruchomych i nieruchomości. Obaj kuratorzy pracowali rzeczywiście bardzo powoli i zniecierpliwiona Rada musiała kilkakrotnie ich ponaglać, przy czym od wyników ich działalności uzależniła ogłoszenie licytacji bądź podjęcie próby dojścia do porozumienia z wierzycielami⁵⁷. Dopiero z początkiem lipca 1769 r. kuratorzy powiadomili Radę, że sporządzili nowy spis majątku Ruttiga, ale należałoby jeszcze otaksować rzeczywistą wartość poszczególnych przedmiotów. Zdaniem kuratorów długi w tak dużym stopniu przeważają nad aktywami, że w razie licytacji wierzyciele odzyskają jedynie niewielki procent swych należności. Należałoby więc zwołać zebranie wszystkich wierzycieli i przedstawić im ogólny bilans, po czym urządzić aukcję wszystkich gruntów i majątku ruchomego Ruttigów. Kuratorzy nie chcieli jednak podejmować żadnych decyzji w tej sprawie bez uzyskania zgody Rady, gdyż bali się późniejszych pretensji ze strony Ruttiga lub jego szlacheckich wierzycieli⁵⁸. Jak się wydaje, także Rada nie miała jasnej koncepcji, jak ma dalej postępować. Kuratorzy stopniowo próbowali zaspokajać pretensje poszczególnych wierzycieli, ale w lutym 1770 r. sumę uzyskaną ze sprzedaży jednego z gruntów należących do Ruttiga (tzw. Betlejem) i przyznaną już jednemu z wierzycieli zasekwestrował toruński sąd przedmiejski w związku z procesem toczącym się tam między Ruttigami a wdową Nogge⁵⁹. Faktem jest, że jeszcze w 1777 r. nie wszystkie pretensje wierzycieli Ruttiga były zaspokojone, co w końcu spowodowało interwencję kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja Młodziejowskiego⁶⁰.

W związku z przeciąganiem się załatwienia tej sprawy Ruttig został zapewne już z początkiem 1770 r., wypuszczony z aresztu, ale nadal był pozbawiony możliwości prowadzenia jakichkolwiek czynności prawnych. Zmarł w czerwcu 1774 r. Jego żona Katarzyna Regina jeszcze w 1782 r. domagała się od Rady dokonania remontu kamienicy należącej do niej, którą odziedziczyła po swej teściowej Elżbiecie Ruttig, wdowie po burmistrzu Nałęczu. W budynku tym mieściła się bowiem komendantura wojsk ro-

⁵⁷Ibid., Kat. II, dz. II, t. 63, k. 74, 84: protokół Rady z 28 IV i 5 VI 1769 r.

⁵⁸Ibid., Kat. II, nr 3757, s. 35-37: suplika kuratorów: D. Schwidurskiego, J. G. Leisnitzera i J. Ch. Krafferta sprzed 3 VII 1769 r.

⁵⁹Ibid., Kat. II, nr 3423, s. 86a-88: suplika kuratorów z II/III 1770 r.

⁶⁰Ibid., Kat. II, dz. II, t. 66, k. 35v: protokół Rady z 4 VI 1777 r.

syjskich stacjonujących aż do tego czasu w Toruniu. Żona Ruttiga zmarła dopiero 27 IX 1792 r.⁶¹

Należałoby na tym miejscu zastanowić się, w jakiej mierze można zaliczyć Chrystiana Andrzeja Ruttiga do grupy pionierów kapitalizmu. Niektóre cechy jego działalności, jak rzutkość, aktywność, szerokość kontaktów, różnorodność przedsięwzięć, nieunikanie ryzyka, pozwalałyby widzieć w nim nowoczesnego kupca hurtownika i przedsiębiorcę wolnego od dawnych, feudalnych jeszcze ograniczeń prawnych. Handlował on nie tylko wyrobami sukiennymi i wełną, ale także zbożem, produktami spożywczymi (miodem, rybami, wódką, grochem), a nawet bronią. Jego kontakty handlowe sięgały od Gdańska i Królewca po Warszawę (tam prowadził interesy m.in. z Piotrem Tepperem) i Wrocław, a do pewnego momentu obejmowały też Berlin. Zajmował się także handlem na obszarze Prus Królewskich i Książęcych, w Wielkopolsce i Kujawach oraz na Mazowszu. Jeździł (co najmniej raz) do Frankfurtu nad Menem na tamtejsze targi. Próbował też łączyć działalność kupiecką z przemysłową, zakładając manufakturę sukieną oraz młyn zbożowy. Nie wszystkie z tych licznych przedsięwzięć przyniosły oczekiwany dochód. W znacznej mierze winien tu był sam Ruttig, który nieraz prowadził swe interesy w sposób bardzo ryzykowny i trwonił majątek (zarzuty jego żony zapewne były słuszne). Do ostatecznego krachu przyczyniły się jednak okoliczności zewnętrzne, w tym widoczne pogorszenie się warunków prowadzenia handlu w dobie zamieszek konfederacji barskiej, która od połowy 1768 r. stopniowo obejmowała tereny leżące coraz bliżej Torunia. Warto zauważyć, że ówczesna działalność kupiecka zawsze była związana z dużym stopniem ryzyka. Także inni znaczący kupcy toruńscy z połowy XVIII w. kończyli swe przedsięwzięcia bankructwem (m.in. ławnik staromiejski Grzegorz Zacharyaszewicz w 1759 r. i ławnik przedmiejski Jan Fryderyk Weiss w 1772 r.). W przypadku Ruttiga podziwiać jednak należy umiejętności wychodzenia z bardzo nawet trudnych sytuacji, co umożliwiło mu dwukrotne podźwignięcie (przy ewidentnej pomocy żony) swego przedsiębiorstwa z całkowitego upadku.

Z drugiej strony nie ulega wątpliwości, że Ruttig w niczym nie przypominał ideału typowego północnoeuropejskiego kupca, przestrzegającego zasad etyki protestanckiej, prowadzącego surowe i skromne życie, oszczędnego, stopniowo gromadzącego kapitały i skrupulatnie

⁶¹ Ibid., Ewangelicka Gmina Staromiejska w Toruniu, t. 31, s. 86.

fürte und sein Vermögen für Luxuseinkäufe verschwendete. Zu seiner Pleite leisteten aber auch äußere Umstände ihren Beitrag, darunter die Nichtbezahlung durch Russen für die Armeebelieferung, Devaluation der polnischen Münze infolge der Münzefälschungen Friedrichs des Großen, und letztendlich Verschlechterung der Bedingungen für Handelsführung in der Zeit der Baer Konföderation (seit 1768). Im Fall Ruttigs sollen jedoch seine Beweglichkeit, Unternehmungslust, Breite der Kontakte, sowie die Fähigkeit sogar aus ganz schlimmen Situationen einen Ausweg zu finden (bis zum gewissen Zeitpunkt) geschützt werden.

zarządzającego swym przedsiębiorstwem. Ruttig przejawiał w życiu osobistym co najmniej wątpliwą moralność. Rozrzutność i zamiłowanie do luksusu sprawiały, że opinie o nim toruńskich mieszczan nie były zbyt pochlebne. Cechowała go skłonność do podejmowania ryzykownych interesów, impulsywność, nadmierna pewność siebie i poczucie własnej wartości. Inna rzecz, że w XVIII w. coraz częściej tego właśnie typu ludzie nadawali ton w niektórych środowiskach kształtującej się dopiero burżuazji⁶². W Polsce podobnym przykładem może być kariera i upadek największego warszawskiego bankiera Piotra Fergussona Teppera⁶³.

Na zakończenie tylko krótka refleksja. Czy powstawanie kapitalizmu zawsze musi się wiązać z tak burzliwymi karierami finansowymi, nierzadko kończącymi się jednak spektakularnymi katastrofami, jak to było w osiemnastowiecznym, ale i w dwudziestowiecznym Toruniu?

Vicissitudes of Christian Andreas Ruttig: Merchant and Manufacturer at the Conception of Capitalism in Toruń in the Eighteenth Century

The Toruń merchant and manufacturer Christian Andreas Ruttig (ca. 1718/1719–1774) was one of the pioneers of Toruń capitalism in the eighteenth century. He was a son of a town alderman, Christian Ruttig (Rottig) who arrived in Toruń from Poznań. Having studied at the Gimnazjum Akademickie in Toruń, he took over the running of a commercial establishment trading mainly in cloth when his mother, after the early death of her first husband, married a councillor and mayor Michał Nałęcz. In 1761 Ruttig became an alderman. The following year, because of his bankruptcy, he was dismissed from the council. Supported by his wife, Katarzyna Regina, a sister of the greatest Toruń merchant and banker, Jakub Finger, Ruttig started back in business and established a cloth workshop and a water-mill. Nevertheless, at the end of 1768 he once again went bankrupt. He traded mostly in cloth and wool articles as well as in corn and food products (honey, fish, vodka) and even guns (including the delivery of rifles and uniforms for Russian troops during the seven-year-war

⁶²Por. A. Flügel, *Wirtschaftsbürger oder Bourgeois? Kaufleute, Verleger und Unternehmer in der Gesellschaft des Ancien Régime*, [w:] *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit: Wirtschaft-Politik-Kultur*, Göttingen 1991, s. 107–132.

⁶³Por. m.in. B. Grochulska, *Wielcy bankierzy Warszawy, Wiek Oświecenia*, 1988, t. 5, s. 79–85.

1756–1763). His commercial contacts extended from Gdańsk and Królewiec to Warsaw and Wrocław and also to Berlin and Frankfurt am Main.

Additionally, Ruttig attempted to connect his business with industry. Not all of his numerous undertakings gave appropriate profits. Principally Ruttig himself was responsible for his losses; he did his business in a hazardous manner and wasted his assets on luxurious purchases. One must admit that other factors and circumstances, such as the failure of the Russian to pay for the military goods, the devaluation of Polish currency caused by the monetary counterfeit of Frederick the Great, and finally, deteriorating trade conditions in the period of the Bar Confederacy (since 1768) also contributed to his bankruptcy. However, one should appreciate, Ruttig's dynamism, invention, widespread contacts and talent to extricate himself from very difficult situations.

Wechselhaftes Schicksal des Kaufmannes und Industriellen Christian Andreas Ruttig (aus der Zeit der stürmischen Anfänge des Thorner Kapitalismus im 18. Jh.)

Der Thorner Kaufmann und Manufakturinhaber Ch. A. Ruttig (um 1718/19–1774) war einer der Pioniere des Thorner Kapitalismus im 18. Jh. Er war Sohn eines nach Thorn aus Posen gezogenen altstädtischen Schöffen Christian Ruttig (Rottig). Er besuchte das Thorner Akademische Gymnasium, danach übernahm er von seiner Mutter, die nach dem Tode seines Vaters mit dem Ratsherren und Bürgermeister Michał Nałęcz zum zweiten Mal verheiratet war, die Führung eines kaufmännischen Unternehmens, das hauptsächlich mit Tuch handelte. 1761 wurde er altstädtischer Schöffe. Bereits im nächsten Jahr, wegen der Pleite, wurde er jedoch aus der Bank ausgewiesen. Von seiner Frau, Katarzyna Regina unterstützt, die Schwester des größten Thorner Kaufmannes und Bankiers Jakub Fenger war, nahm er wiederum Handelstätigkeit auf, und gründete auch eine Tuchmanufaktur und Wassermühle. Am Ausgang des Jahres 1768 zeigte es sich erneut, dass Ruttigs Unternehmen wieder mit einer Pleite endete. Ruttig handelte hauptsächlich mit Tucherzeugnissen und Wolle, aber auch mit Getreide und Lebensmitteln (Honig, Fisch, Vodka), und sogar mit Waffen (u.a. beschäftigte er sich während des siebenjährigen Krieges mit Lieferung der Gewehre und Uniforme für russische Armee). Seine Handelskontakte reichten von Danzig und Königsberg bis nach Warschau und Breslau, und sogar bis nach Berlin und Frankfurt am Main. Er versuchte dabei die kaufmännische mit der industriellen Tätigkeit zu verbinden. Nicht alle von den zahlreichen Unternehmungen Ruttigs brachten entsprechende Gewinne. Schuldig daran war größtenteils Ruttig selbst, der mehrmals seine Geschäfte riskant

führte und sein Vermögen für Luxuseinkäufe verschwendete. Zu seiner Pleite leisteten aber auch äußere Umstände ihren Beitrag, darunter die Nichtbezahlung durch Russen für die Armeebelieferung, Devaluation der polnischen Münze infolge der Münzefälschungen Friedrichs des Großen, und letztendlich Verschlechterung der Bedingungen für Handelsführung in der Zeit der Barer Konföderation (seit 1768). Im Fall Ruttigs sollen jedoch seine Beweglichkeit, Unternehmungslust, Breite der Kontakte, sowie die Fähigkeit sogar aus ganz schlimmen Situationen einen Ausweg zu finden (bis zum gewissen Zeitpunkt), geschützt werden.

R
U
Ś

mi
rac
w
on
dzi
od
sta
po

pie
Ar
Za
His
sie

11
ora
To
rzu
Le
ryc
—

for
Zja

Udział środowiska toruńskiego w powstaniu Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej*

Andrzej Tomczak

Dominującą postacią w środowisku toruńskim dawnych żołnierzy Armii Krajowej była i jest nadal Elżbieta Zawacka, historyk dziejów konspiracji 1939–1945 na Pomorzu, zajmująca się także kwestią udziału kobiet w drugiej wojnie światowej¹. Już od końca lat sześćdziesiątych poczęła ona zbierać materiały źródłowe do tej tematyki. Zintensyfikowała tę działalność od 1978 r., kiedy wskutek różnych szykan natury politycznej odeszła z docentury na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, wybierając status emeryta. Skupiła wówczas wokół siebie grono oddanych osób pomagających jej w gromadzeniu i opracowywaniu zbiorów.

W 1980 r., kiedy w Gdańsku utworzono przy NSZZ „Solidarność” pierwszą, wkrótce zniszczoną przez stan wojenny, strukturę kombatancką Armii Krajowej, nazwaną Radą Główną Kombatanatów AK przy „S” – Zawacka weszła w skład Prezydium Rady jako przewodnicząca Komisji Historycznej, będąc równocześnie przewodniczącą zorganizowanej przez siebie Rady Kombatanckiej AK przy Regionie Toruńskim „S”.

Ponownie z inicjatywą na zewnątrz wyszła w 1986 r. W dniu 11 listopada tego roku zorganizowała wspólnie ze Zbigniewem Mówką oraz Janem Wyrowińskim w kościele Najświętszej Marii Panny w Toruniu nabożeństwo połączone z odsłonięciem pierwszej na Pomorzu tablicy upamiętniającej Armię Krajową (dzieło rzeźbiarza Jerzego Leżeńkiego). Wkrótce potem doprowadziła do powołania Klubu Historycznego (przybrał on następnie imię Antoniego Antczaka, podziemnego

*Tekst jest rozszerzoną wersją artykułu opublikowanego w „Biuletynie Informacyjnym” Zarządu Głównego Światowego Związku Żołnierzy AK (Numer Zjazdowy – 1999).

¹Elżbieta Zawacka „ZO”, oprac. zbiorowe, Toruń 1999.

wojewody pomorskiego, zmarłego w 1952 r. w więzieniu we Wronkach). Miało to miejsce 26 lutego 1987 r. Klub usytuowany wówczas przy Oddziale Toruńskim Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego stał się zaczątkiem skromnych początkowo badań nad dziejami konspiracji na Pomorzu w latach 1939–1945².

Do współpracy Elżbieta Zawacka zwerbowała również dwóch, a potem trzech profesorów toruńskiego uniwersytetu: prawnika Jana Łopuskiego, historyka Stanisława Salmonowicza i archiwistę-historyka Andrzeja Tomczaka. W tym to gronie zrodził się pomysł powołania fundacji akowskiej jako podstawy dla Archiwum i Muzeum Armii Krajowej. Dnia 2 listopada 1988 r. Stanisław Salmonowicz skierował do Elżbiety Zawackiej list, w którym pisał: „Chciałbym poruszyć jeszcze jedną bardzo ważną sprawę, którą już kiedyś próbowałem zainteresować Warszawę, ale bez rezultatu do tej pory. Wobec ciągłego problemu, że ze śmiercią różnych osób giną pamiątki związane z dziejami Armii Krajowej, sugerowałbym, by grono byłych żołnierzy AK z udziałem szerszych kręgów społecznych powołało Fundację Armii Krajowej, której zasadniczym celem byłoby stworzenie w Warszawie Muzeum i Archiwum Armii Krajowej. Na to są oczywiście potrzebne duże pieniądze i lokal, ale gdyby projekt znalazł duży rezonans społeczny (zwłaszcza za granicą), to mógłby się udać i wtedy powstałoby miejsce, gdzie można by gromadzić pamiątki i dokumenty z całej Polski. Co Pani Profesor na to? – prosiłbym, o rozważenie sprawy i wysunięcie tej propozycji ewentualnie w Warszawie”³.

Stąd był już tylko krok do zrodzenia się idei powołania stowarzyszenia skupiającego dawnych akowców, które z kolei mogłoby się zająć powołaniem fundacji. Bodźcem do działań w tym kierunku stała się wiadomość o przygotowywaniu nowej, nieco liberalniejszej ustawy o stowarzyszeniach. W listopadzie i grudniu tegoż 1988 r. odbyło się w mieszkaniu Elżbiety Zawackiej w Toruniu przy ul. Gagarina 136 wiele narad, w których obok samej właścicielki mieszkania brali udział wspo-

²E. Zawacka, *O rodowodzie Fundacji*, Biuletyn Fundacji Archiwum Pomorskie Armii Krajowej i Klubu Historycznego im. A. Antczaka, maj 1990 r. nr 1-6, s. 1-4.

³List zachował się w papierach Elżbiety Zawackiej. Niniejszy artykuł znalazł podstawę źródłową głównie w jej archiwum domowym. Materiały dotyczące problematyki artykułu mieszczą się w trzech teczkach: „Dokumenty Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej”, „Protokoły ŚZZAK”, „Fundacja im. Grotta Muzeum i Archiwum AK w Warszawie”.

mniani wyżej profesorowie toruńskiego uniwersytetu. W trakcie tych narad ułożono tekst Apelu o powołanie stowarzyszenia, z którym to Apellem chciano się zwrócić do szerszych kręgów akowców. Trzeba było zebrać jakieś grono sygnatariuszy Apelu. Nastąpiła wymiana korespondencji. Wojciech Borzobohaty z Warszawy radził listem z 27 grudnia, by sygnatariuszy nie było zbyt dużo⁴. Elżbieta Zawacka wyjeżdżała do stolicy kilkakrotnie w grudniu 1988 r. oraz 6–8 i 10–12 stycznia 1989 r., docierając m.in. do płk Antoniego Sanojcy, gen. Franciszka Kamińskiego i jeszcze kilkunastu innych oficerów. Ci z kolei zobowiązali się nawiązać kontakt z dalszymi. Tak inż. Stanisław Jankowski („Agaton”) miał rozmawiać z Władysławem Bartoszewskim, Aleksandrem Gieysztozem, Stanisławem Broniewskim. Jankowski jednak radził, ażeby w tych rozmowach na plan pierwszy wysuwać sprawę Fundacji Archiwum i Muzeum⁵. Andrzej Tomczak pozyskał dla sygnowania apelu profesorów Jerzego Kłoczowskiego z Lublina i Henryka Samsonowicza z Warszawy⁶. Jan Łopuski porozumiał się ze środowiskiem krakowskim oraz gdańskim (działające tam „Duszpasterstwo Gdańskie AK” zaproponowało włączenie do przyszłej organizacji swoich 1300 członków). Stanisław Salmonowicz skontaktował się m.in. z mjr. Włodzimierzem Białoszewiczem z Wrocławia i por. Jerzym Węgierskim z Katowic. Przeprowadzenie całej tej akcji omówiono na zebraniu u Elżbiety Zawackiej w dniu 13 i powtórnie 24 stycznia; okazało się, że reakcje rozmówców były zawsze pozytywne, niekiedy wprost entuzjastyczne. Trzeba tu przypomnieć sytuację, w jakiej się to działo. Trwała ciągle Polska Ludowa i nikt nie zdawał sobie sprawy, że jej kres jest tak bliski.

Tekst Apelu był stosunkowo krótki. Istotną jego część tworzyły zdania: „Nizej podpisani, nie roszcząc sobie pretensji – także ze względów technicznych – do reprezentatywności wobec wszystkich środowisk czy

⁴List w papierach Elżbiety Zawackiej.

⁵Notatka z przeprowadzonych rozmów, w papierach Elżbiety Zawackiej.

⁶Rozmowę z prof. Samsonowiczem odbyłem w kawiarni w Warszawie na Marszałkowskiej. Prof. Kłoczowski pisał do mnie 5 I 1989 r. z Lublina: „najchętniej podpisuję się pod piękną inicjatywą i całym projektem Stowarzyszenia b. Żołnierzy AK. Ze sprawą Muzeum i Archiwum czekam na dalsze wieści i dyspozycje, zaczynam też powoli myśleć o zainteresowaniu akowców w Lublinie – sporo nas tu jeszcze zostało” – materiały związane z tematyką niniejszego artykułu mam w moich papierach w teczce „AK. Sprawy powołania ŚZZ i Fundacji Archiwum”.

struktur b. Armii Krajowej traktują swój apel jako inicjatywę wstępną, w której nie tyle i nie tylko ważne są nazwiska inicjatorów, ale najważniejsza jest idea, którą pod rozważę ogółu b. żołnierzy AK przedkładają. Chcemy zorganizować Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej i powołać jako fundację – Muzeum i Archiwum Armii Krajowej. Uważamy, że organizacja winna być otwarta dla wszystkich byłych żołnierzy SZP–ZWZ–AK, których – bez względu na takie czy inne różnice – łączy jedno: wierna pamięć o Armii Krajowej i jej ideałach.

1. W oparciu o mającą być w najbliższym czasie uchwaloną nową Ustawę o stowarzyszeniach należy powołać Towarzystwo b. Żołnierzy Armii Krajowej (z siedzibą w Warszawie i okręgami, kołami w całym kraju).
2. Zasadniczym celem Stowarzyszenia byłoby zorganizowanie i opieka nad fundacją pn. Muzeum i Archiwum Armii Krajowej. Celowość i pilna potrzeba takiej fundacji nie wymagają uzasadnienia.
3. Stowarzyszenie poza zorganizowaniem Fundacji zajmowałoby się popieraniem działalności historycznej i popularyzatorskiej w zakresie tradycji Armii Krajowej, rozwijaniem własnej działalności wydawniczej, opieką i upamiętnianiem miejsc walki i cmentarzy oraz dokumentacją działań i martyrologii ludzi Armii Krajowej⁷.

Apel – datowany 5 stycznia 1989 r. – podpisało razem 27 osób, w tym 21 oficerów Armii Krajowej i 6 profesorów, historyków bądź prawników, z których zresztą wszyscy, z wyjątkiem najmłodszego Salmonowicza, służyli w Armii Krajowej⁷.

⁷Pełna lista sygnatariuszy: płk Antoni Sanojca „Kortum”, KG AK, płk/gen. Franciszek Kamiński „Zenon”, KG AK – Komendant Batalionów Chłopskich, płk Maria Wittekówna „Mira”, KG AK – Szef Wojskowej Służby Kobiet, por. Stanisław Broniewski „Orsza”, KG AK – Naczelnik Szarych Szeregów, płk Wojciech Borzobohaty „Wojan”, KO Kielce, płk Wincenty Chrząszczewski „Kruk I”, KO Wilno, płk Henryk Krajewski „Trzaska”, KO Polesie, płk Stanisław Weber „Chirurg”, KO Warszawa, mjr Włodzimierz Białoszewicz „Wiktor”, KO Lwów, mjr Władysław Bruliński „Oskar”, KO Białystok, mjr Teodor Celtys „Sław”, KO Wilno, mjr Henryk Leliwa Rocywicz „Leliwa”, KO Warszawa, mjr Zygmunt Maciejowski „Wolski”, KO Warszawa, kpt. Stanisław Jankowski „Agaton”, KG Oddz. II, kpt. Elżbieta Zawacka „ZO”, KG Oddz. V, por. Jerzy Gawroński „Skaut”, KO Poznań, por. Gustaw Grabowski „Adam”, KO Łódź, por. Jan Łopuski „Mariusz”, KP podokręgu Rzeszów, por. Lech Sadowski „Wasył”, KG BIP, por. Aleksander Schulz „Michał”, KO Pomorze, por. Jerzy Wegierski „Antek”, KO Lwów, prof. dr Wiesław Chrzanowski, Warszawa ATK, prof. dr Jerzy Kłoczowski, Lu

Dnia 24 stycznia inicjatorzy toruńscy rozesłali Apel do redakcji kilku pism z prośbą o wydrukowanie⁸. Prośbę spełniły 2 lutego „Ład” i 4 lutego „Polityka” (dodajmy pewną ciekawostkę – w „Polityce” w tym samym numerze 5/1989 ukazała się obok Apelu informacja o pierwszym posiedzeniu „okrągłego stołu”, zapowiedzianym na 6 lutego). Natomiast nie umieściła toruńskiego Apelu redakcja „Tygodnika Powszechnego”. W Toruniu tłumaczono to tym, że w Krakowie w tym czasie przystapiono do organizowania podobnego stowarzyszenia. Referował tę sprawę na jednym z zebrań u Elżbiety Zawackiej dobrze znający środowisko krakowskie profesor Łopuski. Apel kończył się prośbą o nadsyłanie na adres toruński Zawackiej wyrazów poparcia. W krótkim czasie otrzymała ona około 800 listów aprobujących, często entuzjastycznie, treść Apelu⁹.

W tym czasie w kręgu Elżbiety Zawackiej w Toruniu pracowano już nad statutem przyszłego stowarzyszenia. Zdawano sobie jednak sprawę, że ostateczną formę powinien nadać statutowi prawnik-fachowiec. W połowie stycznia Tomasz Strzembosz pisał z Warszawy do Elżbiety Zawackiej, że były sędzia Sądu Najwyższego Stanisław Rudnicki (żołnierz AK VII Obwodu „Obroża”) wyraził zgodę na opracowanie statutu¹⁰. Nawiązano z nim bezpośredni kontakt. Już 11 lutego był gotów wstępny projekt. Dyskutowano go także w Toruniu w zwykłym gronie na Gagarina 136. Elżbieta Zawacka pozostawała w stałym kontakcie z gronem warszawskim sygnatariuszy Apelu. W ich imieniu korespondencję prowadził mjr Jan Wojciech Lipczewski, który podjął się tymczasowego prowadzenia biura „warszawiaków”. Pismem okólnym z dnia 20 lutego, podpisanym przez Zawacką a skierowanym do sygnatariuszy Apelu, zostaliśmy w Toruniu powiadomieni, że na zebraniu grupy warszawskich sygnatariuszy, odbytym w dniu 18 lutego z udziałem Zawackiej, uchwalono zwołanie

---

blin KUL, prof. dr Stanisław Salmonowicz, Toruń UMK, prof. dr Henryk Samsownik, Warszawa UW, doc. dr Tomasz Strzembosz, Lublin KUL, prof. dr Andrzej Tomczak, Toruń UMK. Lista z oryginalnymi podpisami znajduje się w papierach Elżbiety Zawackiej.

⁸Apel został przesłany do „Polityki”, „Tygodnika Powszechnego”, „Ładu”, „Przeglądu Katolickiego” i „Życia Warszawy”, a później przedrukowany w kilku dalszych pismach.

⁹Po 11 III 1989 r. E. Zawacka przekazała wszystkie te listy do biura Stowarzyszenia Żołnierzy AK w Warszawie, gdzie czekają na opracowanie przez historyka-socjologa.

¹⁰List w papierach Elżbiety Zawackiej.

założycielskiego zebrania Stowarzyszenia Żołnierzy AK na dzień 11 marca oraz że należy jak najszybciej dalsze uwagi do statutu przekazać mecenasowi Rudnickiemu (do pisma był załączony przygotowywany przez niego tekst projektu statutu)¹¹.

Zebranie założycielskie odbyło się w planowanym terminie 11 marca 1989 r. w dolnej sali kościoła św. Andrzeja Apostoła przy ul. Chłodnej 9 w Warszawie, uczestniczyli w nim sygnatariusze Apelu oraz kilkanaście innych osób związanych blisko z ideą Armii Krajowej – razem 37 osób. Porządek dzienny obejmował 8 punktów: zagajenie, wybór przewodniczącego, przyjęcie porządku dziennego, dyskusja nad projektem statutu, przyjęcie statutu, dalsze wnioski organizacyjne, wolne wnioski, zamknięcie zebrania.

W obszernym zagajeniu Elżbieta Zawacka przypomniała działania, które doprowadziły do zwołania zebrania. Na przewodniczącego zebrania wybrano Stanisława Jankowskiego. Przedyskutowano i przyjęto statut przedstawiony przez mecenas Rudnickiego. Podjęto uchwałę o powołaniu Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej. Uchwalono również, że obecni na sali tworzą Tymczasowy Zarząd Stowarzyszenia. Wybrano Prezydium Zarządu w składzie: Wojciech Borzobohaty, Zygmunt Głuszek, Jan Gozdawa Gołębiowski, Wojciech Lipczewski, Stanisław Rudnicki, Tomasz Strzembosz, Elżbieta Zawacka. Prezydium to ukonstytuowało się w sposób następujący: przewodniczący – Wojciech Borzobohaty, zastępcy – Elżbieta Zawacka i Wojciech Lipczewski, sekretarz – Jan Gozdawa Gołębiowski, skarbnik Radomyski, członkowie – Zygmunt Głuszek i Stanisław Rudnicki¹².

Informację o zebraniu założycielskim podało wiele gazet. Niektóre tygodniki zamieściły pełny tekst przygotowywanego specjalnie dla prasy Komunikatu. W preambule wykorzystał on sformułowania wcześniejszego Apelu. Stwierdzał fakt powołania Stowarzyszenia, podawał skład władz tymczasowych oraz tymczasową siedzibę (plebania kościoła św. Andrzeja przy ul. Chłodnej w Warszawie). Komunikat odbił się szerokim echem –

¹¹Uwagi „toruniaków” przekazał mecenasowi Rudnickiemu profesor Łopuski, który z spotkał się z nim już 23 I 1989 r., woził mu je również do jego mieszkania w Warszawie przy ul. Armii Ludowej autor niniejszego artykułu. Pismo z 20 lutego w papierach tegoż.

¹²Teksty pierwszego i drugiego projektu statutu, protokół z obrad w dniu 11 marca, wycinki prasowe z komunikatem o zebraniu założycielskim w papierach E. Zawackiej i autora niniejszego artykułu.

na ulicę Chłodną zaczęła napływać obfita korespondencja, na którą – nieco później – próbowano odpowiadać wysyłając obszerne listy z informacją o organizującym się Stowarzyszeniu¹³.

Punkt ciężkości dalszych działań przeniósł się teraz wyraźnie do Warszawy, która stała się siedzibą władz Stowarzyszenia. W następnych miesiącach 1989 r. odbywały się liczne posiedzenia Prezydium i nieco rzadsze – Zarządu. Elżbieta Zawacka starała się w nich uczestniczyć, czasami zastępował ją autor niniejszego tekstu. Załatwiano sprawę rejestracji Stowarzyszenia, omawiano jego strukturę organizacyjną, nawiązywano kontakty z terenem. Sąd Wojewódzki w Warszawie wpisał Stowarzyszenie do rejestru 26 maja, co zostało przyjęte z ogromnym entuzjazmem i wielkim wzruszeniem przez tłum akowców przybyłych do Sądu.

Struktury terenowe powstawały jeszcze przez dłuższy czas – najtrudniej następowało to w samej Warszawie, skupisku największej liczby dawnych żołnierzy AK. Okręg Pomorski zaczął działać od zebrania założycielskiego odbytego już 21 marca 1989 r. w Toruniu – przewodniczącym jego władz został Leszek Michalski¹⁴. Toruńskie środowisko akowskie zorganizowało (przy współpracy Polskiego Towarzystwa Historycznego i Towarzystwa Naukowego w Toruniu) jeszcze w tymże 1989 r., we wrześniu, sesję naukową poświęconą dziejom konspiracji pomorskiej podczas drugiej wojny światowej. Sesja odbyła się pod protektorem nowo powstałego Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej¹⁵.

Do pierwszoplanowych zadań Zarządu Głównego Stowarzyszenia należało wówczas rychle rozwiązanie problemu podziału akowskiego środowiska kombatanckiego pomiędzy dwie organizacje. W Krakowie bowiem powstał odrębny Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Jakoż już w końcu lipca 1989 r. doszło w Warszawie do spotkania przedstawicieli obu towarzystw. Byli obecni obydwaj przewodniczący: Wojciech Borzobohaty oraz Tadeusz Franiszyn, przewodniczył obradom ówczesny senator Roman Ciesielski, profesor Politechniki Krakowskiej. Uchwalono powołać Komisję Porozumiewawczą dla dalszych rozmów¹⁶.

¹³ Tekst takiego listu w papierach E. Zawackiej. Pełny tekst komunikatu zob. aneks na końcu artykułu.

¹⁴ Protokół z zebrania założycielskiego w papierach autora niniejszego artykułu.

¹⁵ Materiały z sesji opublikowano: *Walka podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945. Materiały I sesji naukowej w Toruniu 27–28 IX 1989 r.*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1990, s. 438.

¹⁶ Protokół ze spotkania w papierach E. Zawackiej.

Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej planowało pierwotnie odbyć swój pierwszy zjazd walny w listopadzie 1989 r. Okazało się to nierealne. Tymczasem prowadzono dalej rozmowy z Krakowem. Na zebraniu Zarządu Głównego w dniu 19 października zatwierdzono projekt odbycia przez obie organizacje swoich zjazdów walnych w tym samym terminie i miejscu. Po podjęciu odpowiednich uchwał miały się one przekształcić w pierwszy zjazd wspólny¹⁷. Nacisk na połączenie wywierały też „doby”. W styczniu i lutym 1990 r. doszło do połączenia Stowarzyszenia i Związku na szczeblu okręgów w Przemysłu i we Wrocławiu.

Na dzień 14 marca 1990 r. obie organizacje zwołały swe walne zgromadzenia do Warszawy. Uchwaliły one połączenie i następnie już wspólnie obradując w dniu 15 marca powołały nowe władze Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. Zjazd odbywający się w nowej rzeczywistości politycznej miał uroczysty charakter. Życzenia i błogosławieństwo przysłał Jan Paweł II, nadeszło wiele listów, w tym od premiera Tadeusza Mazowieckiego¹⁸.

Elżbieta Zawacka nie była obecna na Zjeździe. Grupę dawnych toruńskich sygnatariuszy Apelu reprezentował jedynie autor niniejszego tekstu. Zawacka nie została też wybrana (Komisja Matka nie postawiła jej kandydatury) do władz naczelnych nowego związku. Brała jednak udział nadal, tak jak inni „torunianie”, w działalności skierowanej na zachowanie pamięci o przeszłości Armii Krajowej.

Już na początku niniejszego artykułu wspomniano, że w Toruniu widziano potrzebę zrzeszenia dawnych akowców przede wszystkim w aspekcie zbierania pamiątek i materiałów archiwalnych dokumentujących walkę Armii Krajowej. Zarejestrowany statut Stowarzyszenia powołanego 11 marca 1989 r. wśród jego celów wymieniał: „badanie, utrwalanie i upowszechnianie historii, tradycji i dziedzictwa ideowego AK”, a wśród środków wiodących do realizacji: „powołanie fundacji Archiwum i Muzeum Armii Krajowej”. Zgodnie z tym w maju 1989 r. na wniosek Elżbiety Zawackiej powołano w Zarządzie Głównym Stowarzyszenia Komisję do spraw organizacji fundacji w składzie: Elżbieta Zawacka, Stanisław Jankowski, Lesław Welker, Zygmunt Głuszek, Maria Wittekówna, Jerzy Kłoczowski, Halina Lipska-Koziółowa. Projekt statutu Fundacji im. „Grota” na prośbę Komisji ułożył mecenas Rudnicki.

¹⁷Protokół tego i innych posiedzeń Zarządu Stowarzyszenia z tego okresu w papierach E. Zawackiej.

¹⁸Przebieg zjazdu zjednoczeniowego dosyć obszernie relacjonowała prasa.

Tekst jego dyskutowano w Toruniu w listopadzie, a trzydziestego tego miesiąca został przyjęty przez Zarząd Główny Stowarzyszenia. Ostatecznie 20 lutego 1990 r. aktem notarialnym powołano do życia Fundację „Archiwum i Muzeum Armii Krajowej im. Gen. Stefana Roweckiego-Grota”. Dnia 20 czerwca zatwierdziło Fundację Ministerstwo Kultury, do rejestru sądowego wpisano ją 17 sierpnia 1990 r.¹⁹

Obsadę władz Fundacji omówiono na posiedzeniu Prezydium Zarządu Głównego Światowego Związku Żołnierzy AK 22 czerwca 1990 r. Do Rady Fundacji (która miała powołać jej Zarząd) przewidziano: Władysława Bartoszewskiego, Wojciecha Borzobohatego, Aleksandra Gieysztora, Jerzego Kłoczowskiego, Lecha Sadowskiego, Henryka Samsonowicza, Tomasza Strzembosza, Tomasza Szarotę, Andrzeja Tomczaka, Elżbietę Zawacką. Pierwsze posiedzenie Rady odbyło się 3 lipca 1990 r. w Zamku Królewskim w Warszawie u profesora Gieysztora. Na przewodniczącego Rady Fundacji wybrano Jerzego Kłoczowskiego. Zarząd powołano w składzie: Stefan Bałuk, Andrzej Chmielarz, Stanisław Jankowski, Halina Lipska-Koziółowa, Jacek Sawicki, Wanda Wirszyło. Prezesem został Stanisław Soszyński, wówczas naczelnym plastyk Warszawy²⁰.

Władze Fundacji „Grota” zaczęły początkowo dosyć energicznie działać, działania te jednak skierowały się głównie w kierunku uzyskania dla Archiwum i Muzeum odpowiedniego lokalu. Podjęto starania o przyznanie i odbudowę gmachu budynku przy Bielańskiej – reduity powstańczej. Zaniebano natomiast zupełnie sprawę gromadzenia archiwaliów i muzealiów. A próbowała to wcześniej, bo już w połowie 1989 r., zorganizować Elżbieta Zawacka, jako przewodnicząca Komisji do spraw organizacji Fundacji „Grota” działająca wówczas w ramach Zarządu Stowarzyszenia Żołnierzy AK. Komisja ta uporczywością swojego działania zdołała przygotować – mimo braku zainteresowania Zarządu, pochłoniętego sprawami personalno-organizacyjnymi – zarejestrowanie Fundacji „Grota” w dniu 17 sierpnia 1990 r. Równocześnie od początku swego funkcjonowania zajęła się intensywnie organizowaniem

¹⁹Pierwszy raz sprawę składu Rady i Zarządu Fundacji dyskutowano na posiedzeniu Zarządu Głównego Stowarzyszenia 19 I 1990 r. Po zatwierdzeniu wniesionych przez Prezydium poprawek do statutu Fundacji jego projekt jeszcze później modyfikowano (przed 20 lutego). Na posiedzeniu 19 stycznia wnioski personalne, uzgodnione poprzednio na Prezydium, referowała E. Zawacka. Zob. materiały dotyczące powstania Fundacji w jej i A. Tomczaka papierach.

²⁰Protokół z posiedzenia w papierach A. Tomczaka.

zbierania materiałów archiwalnych i muzealnych. Zdołała ustanowić w kilku okręgach pełnomocników Komisji (pełniących równolegle przeważnie funkcje przewodniczących okręgowych Komisji Historycznych), a ci gorliwie rozpoczęli zbieranie materiałów²¹. Komisja zaprzestała swojej działalności wobec niewęjsia jej przewodniczącej (Elżbiety Zawackiej) do Zarządu Światowego Związku Żołnierzy AK.

Ostatecznie w następnych latach działalność Fundacji Archiwum i Muzeum im. Gen. Roweckiego „Grotą” niemal zupełnie zamarła. Większego zainteresowania nią nie przejawiał też Światowy Związek Żołnierzy AK.

Elżbieta Zawacka tymczasem pchnęła na nowe tory działalność prowadzoną od dawna w Toruniu. Mianowicie w 1990 r. wraz ze Stanisławem Salmonowiczem i Grzegorzem Górskim powołała do życia Toruńską Fundację „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”. Władze tej Fundacji ukonstytuowały się w dniu 2 marca, rejestracja w Sądzie Rejonowym Warszawa-Praga nastąpiła 16 maja 1990 r.²² O zamiarze powołania Fundacji w Toruniu lojalnie już wcześniej informowała Zarząd Główny Stowarzyszenia Żołnierzy AK, zapowiadając jej połączenie w przyszłości z mającą powstać ogólnopolską Fundacją „Grotą”²³.

Tymczasem w latach 1991 i 1992 powstało na obszarze Polski jeszcze kilka dalszych fundacji działających na rzecz pamięci o Armii Krajowej. W Warszawie Andrzej Kunert stworzył Fundację „Archiwum Polski Podziemnej”. I okazało się, że zbieranie materiałów w poszczególnych środowiskach akowskich przebiega dosyć sprawnie, zaspokajając równocześnie rozmaite lokalne ambicje. W 1991 r. doszło do charakterystycznego wydarzenia. Dwóch członków Zarządu Fundacji „Archiwum i Muzeum im. gen. Roweckiego „Grotą” – historycy Andrzej Chmielarz i Jacek Sawicki – oświadczyło, że nie są dalej zaintereso-

²¹W papierach E. Zawackiej zachowały się dwa pierwsze komunikaty Komisji z dnia 11 września i 9 listopada 1989 r. mające charakter instrukcyjny, wymieniające adresy pełnomocników w Łodzi (dla Okręgu Nowogródek), Wrocławiu, Lublinie, Przemyślu, Warszawie i Toruniu, przy czym u trzech z nich działały już zespoły dokumentalistów. Odbwały się też dwa lub trzy zjazdy pełnomocników Komisji w Warszawie dla właściwego ich poinstruowania. Zebrane materiały zostały – według oświadczenia Haliny Lipskiej-Koziółowej złożone później w Muzeum Historycznym m. Warszawy.

²²E. Zawacka, op.cit., s. 1.

²³Na posiedzeniach Prezydium i Zarządu Głównego Stowarzyszenia 19 I 1990 r.

wani w gromadzeniu materiałów na rzecz Fundacji, ponieważ materiały takie zbierają do swych pracowni przy wydawnictwie „Karta”, i ustąpili z Zarządu²⁴.

W tej sytuacji podjęta w 1994 r. próba odnowienia działalności Fundacji „Grota” nie powiodła się. W dniu 17 marca żyjący jeszcze członkowie jej Zarządu spotkali się z prezesem Światowego Związku Żołnierzy AK Aleksandrem Tyszkiewiczem. Stwierdzono potrzebę wyboru nowych władz, ale na tym się skończyło²⁵. W tym czasie także Elżbieta Zawacka dyskutowała w Toruniu sprawę przyszłości ogólnopolskiej Fundacji „Grota” ze Stanisławem Salmonowiczem i Andrzejem Tomczakiem, zastanawiając się, czy nie można by ożywić jej działalności poprzez włączenie Fundacji toruńskiej. Ci jednak wypowiedzieli się przeciw²⁶.

Tak więc piękna idea stworzenia centralnej instytucji gromadzącej materiały źródłowe do dziejów Armii Krajowej jako naturalne następstwo powołania organizacji skupiającej dawnych akowców w skali ogólnopolskiej, nie powiodła się. Ale sama taka organizacja powstała, upadek Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej ułatwił jej dalszy rozwój i w jej postaci dawni żołnierze Armii Krajowej otrzymali godną reprezentację. Poszczególne zaś środowiska akowskie gromadzą cenną dokumentację do dziejów swej formacji wojskowej z lat wojny, inspirują prowadzenie badań, publikują ich wyniki. Czyni tak też z powodzeniem już w ciągu niemal 10 lat w Toruniu Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”²⁷.

²⁴ Informacja z protokołu posiedzenia Zarządu Fundacji z dnia 4 IX 1991 r. – w papierach E. Zawackiej.

²⁵ Notatka ze spotkania, w papierach E. Zawackiej.

²⁶ „Pro memoria” sformułowane przez Stanisława Salmonowicza w papierach E. Zawackiej. W nim m.in.: „Ewentualne łączenie się z Fundacją Grota w Warszawie wymagałoby zmiany statutu, nadania naszej Fundacji charakteru ogólnopolskiego ze wszystkimi konsekwencjami[...] Jak wiadomo inicjowaliśmy w swoim czasie w Toruniu obecny ŚZŻAK, jednakże, jak wiadomo, czynniki kierownicze tego Związku ani wówczas, ani obecnie, takimi sprawami, jak działalność Fundacji się nie interesowały[...] Nadanie naszej Fundacji charakteru ogólnopolskiego wywołałoby wkrótce naciski na przeniesienie siedziby do Warszawy, przejęcie jej kierownictwa przez władze Światowego Związku, z tym że do pracy konkretnej nikogo by nie było. Nie jesteśmy w stanie kierować Fundacją czy jej filią w Warszawie, posiadając kadrę wyłącznie w Toruniu...”.

²⁷ A. Tomczak, *Archiwum Pomorskie Armii Krajowej w Toruniu*, Rocznik Toruński, t. 25, 1998, s. 159–163.

Aneks

Komunikat o powołaniu Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej

Warszawa, dnia 11 marca 1989 r.

My, niżej podpisani oficerowie, żołnierze i historycy Armii Krajowej, wierni ostatniemu rozkazowi Dowódcy Sił Zbrojnych w Kraju gen. bryg. „Niedźwiadka” – Leopolda Okulickiego z 19 stycznia 1945 r. oraz Testamentowi Polski Walczącej z 1 lipca 1945 r., zebrani w dniu 11 marca 1989 roku w Warszawie, powołujemy do życia Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej. Opierając się na konstytucyjnym prawie do swobodnego zrzeszania uważamy, że największa podczas okupacji formacja wojskowa w kraju, posiada wszelkie podstawy, aby utworzyć własne stowarzyszenie, którego dotychczas nam odmawiano.

Wtłoczenie żołnierzy Armii Krajowej do monopolistycznego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, w którym znaleźli się również ludzie, którzy w okresie po zakończeniu wojny stali się okrutnymi oprawcami żołnierzy AK, nie pozwala nam dalej tolerować tego stanu rzeczy.

Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej jest organizacją w pełni niezależną, samodzielną, nie związaną z żadną partią lub orientacją polityczną, ale może współpracować ze środowiskami, których cele pokrywają się lub są zbieżne z celami Stowarzyszenia.

Głównymi celami Stowarzyszenia są działania na rzecz obrony godności, dobrego imienia i pamięci Armii Krajowej i jej żołnierzy, podtrzymywanie więzi przyjaźni, koleżeństwa i braterstwa broni wśród jej członków, a także prowadzenie, na szerszą niż dotychczas skalę, badań nad historią AK, jej utrwalanie, upowszechnianie oraz odkłamywanie z nagromadzonych fałszerstw. W tym celu Stowarzyszenie zamierza utworzyć Fundację Armii Krajowej, z której środków winno powstać w Warszawie Muzeum, archiwum i biblioteka czynu żołnierskiego AK w latach 1939–1945.

Żołnierze Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej stoją na stanowisku jedności żołnierskiej AK bez względu na miejsce i kraj zamieszkania. Żołnierzy Armii Krajowej rozsianych na wszystkich kontynentach traktujemy jako towarzyszy broni we wspólnej walce rozpoczętej w 1939 roku i prowadzonej z najwyższym poświęceniem przez długie lata.

Jesteśmy w pełni świadomi, że nasze Stowarzyszenie powstaje o 45 lat za późno, że olbrzymia większość zakończyła już swą doczesną drogę.

inni ciągle spychani na margines życia społecznego, nie mają już dawnych sił i energii. W pamięci społeczeństwa i młodzieży mimo upływu czasu, pozostaje ciągle żywa moralna siła Armii Krajowej, wyrażona słowami na pomniku cmentarnym – Gloria Victis.

Dla podtrzymania i utrwalenia wartości żołnierskich AK, dla żyjących i pamięci poległych oraz zamęczonych jej żołnierzy powołujemy dzisiaj do życia Stowarzyszenie Żołnierzy Armii Krajowej!

* * *

Uczestnicy zebrania podjęli uchwałę, powołującą Zarząd Tymczasowy SZAK, który stanowią osoby wymienione pod dokumentem. Z grona członków wyłoniono Tymczasowe Prezydium w składzie: Wojciech Borzobohaty, Zygmunt Głuszak, Jan Gozdawa-Gołębiowski, Wojciech Lipczewski, Stanisław Rudnicki, Tomasz Strzembosz, Elżbieta Zawacka.

Celem działania Prezydium jest doprowadzenie do rejestracji Stowarzyszenia oraz podjęcie najpilniejszych działań organizacyjnych.

Z wszelkimi pytaniami i informacjami należy zgłaszać się pod adresem: Plebania kościoła św. Andrzeja Apostoła ul. Chłodna 9, 00-891 Warszawa, gdzie mieści się tymczasowa siedziba Stowarzyszenia Żołnierzy Armii Krajowej.

Jako przedstawiciel do spraw informacji prasowej wybrany został red. Zygmunt Głuszak, ul. Algierska 22, 03-977 Warszawa, tel. 12-53-72.

Podpisy:

Władysław Białoszewicz „Wiktor” mjr, Modest Bobowicz „Wiarus” plut., Jan Bodzewicz „Brzózka” ppor., Wojciech Borzobohaty „Wojan” plk, Stanisław Broniewski „Orsza” hm-ppor., Władysław Bruliński „Oskar” mjr, Teodor Cetys „Sław” mjr, Wincenty Chrzszczewski „Kruk” I^o plk, Jerzy Gawroński „Skaut” por., Zygmunt Głuszak „Wiktor” phm-kpr., Jan Gozdawa-Gołębiowski „Dziryty” ppor., Zygmunt Górka-Grabowski „Zajac” por., Gustaw Grabowski „Kotwicz” kpr. podch., Czesław Hołub „Huczny” sierż podch., Stanisław Jankowski „Agaton” kpt., Jerzy Jędrzejewski „Jurek” por., o. Krzysztof Kasznica „Ostoja” ppor., Henryk Krajewski „Trzaska” plk, Jerzy Kłoczowski „Piotruś” ppor., Henryk Leliwa-Roycewicz „Leliwa” mjr, Wojciech Lipczewski „Andrzej” mjr, Jan Łopuski „Mariusz” por., Zygmunt Madejowski „Wolski” mjr, o. Stefan Miecznikowski duszpast. AK, Wanda Ossowska „Helena Press” wyw., Stanisław Rudnicki „Lis”, Antoni Sa-

nojca „Kortum” płk, Aleksander Schulz „Michał” por., Marian Warda „Polakowski” kpt., Stanisław Weber „Chirurg” płk, Jerzy Węgierski „Antek” por., Maria Wittekówna „Mira” płk, Elżbieta Zawacka „Zo” kpt., Wiesław Chrzanowski prof. dr, Stanisław Salmonowicz prof. dr, Henryk Samsonowicz prof. dr, Tomasz Strzembosz doc. dr, Andrzej Tomczak prof. dr.

Toruń's Participation in the Creation of the World Association of Home Army Soldiers (Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej)

The Pomeranian Archive of the Home Army (Archiwum Pomorskie Armii Krajowej) is a foundation which was established by Elżbieta Zawacka, Stanisław Salmonowicz, and Grzegorz Górski in Toruń in 1990. Its aim is to collect and prepare materials on the history of conspiracy in Pomerania from 1939 to 1945 and to gather source material about the participation of women in World War II. The Archive has been in operation for 10 years and has become well recognized for publishing texts and organizing meetings, lectures, and reunions of Home Army veterans. Less well known has been Toruń's involvement in the creation of the World Association of Home Army Soldiers. It was here in 1987 that a group, including Elżbieta Zawacka, Jan Łopuski, Stanisław Salmonowicz, and Andrzej Tomczak, conceived the idea of establishing the Home Army Foundation as a forerunner for the future Archive and Museum of the Home Army. Meetings of former Armia Krajowa soldiers were also planned. The Toruń group, and Elżbieta Zawacka in particular, prepared the rules and regulations and held the first meeting of the Association of the Home Army Soldiers. The Association was eventually registered by the Voivodeship Court on the 26th of May 1989 in Warsaw. Despite the fact that no Toruń members were appointed to the authorities of the Association on March 15th 1990 (after the overcoming of the partition of former soldiers' circles), they have not ceased their activities in documenting the history of the Polish underground state. Elżbieta Zawacka became head of the Committee on the organization of the Foundation's Stefan Rowecki-Grot Archive and Museum of the Home Army (Archiwum i Muzeum AK im. Stefana Roweckiego-Grota). Unfortunately, the foundation established in 1990 focused mostly on the problem of location and neglected the issue of archival and museum sources. Consequently, its activity almost came to a halt in the following years. Thus, the plans devised in Toruń concerning the creation of a central institution gathering sources on the history of the Home Army were not successful. Presently, different circles and Home Army organizations, among

them 'The Pomeranian Archive of the Home Army' (Archiwum Pomorskie AK) are dealing with this problem, inspiring successful research and publishing the results. The idea of the establishment of an organization assembling Polish or even world Home Army members has been completed and the former AK soldiers have been appropriately represented in it.

Beteiligung des Thorner Milieus an der Entstehung des Soldatenweltverbandes der Landesarmee (Armia Krajowa)

1990 nahm in Toruń die durch Elżbieta Zawacka, Stanisław Salmonowicz und Grzegorz Górski berufene Stiftung „Archiv der Landesarmee für Gebiet Nordpolens“ ihre Tätigkeit auf. Sie beschäftigt sich mit Sammlung und Bearbeitung der Materialien zur Geschichte des Widerstandes in Pommerellen in den Jahren 1939–1945 und der Beteiligung der Frauen am II. Weltkrieg. Während der zehn Jahre ihrer Tätigkeit, der Editionsarbeit, der Veranstaltung von Begegnungen, Vorlesungen und Tagungen der Landesarmeesoldaten ist die Stiftung in der Stadt und der Region bekannt geworden. Viel weniger bekannt ist jedoch der Beitrag des Thorner Milieus zur Entstehung des Soldatenweltverbandes der Landesarmee. Gerade hier im Jahre 1987, im Kreise von Elżbieta Zawacka, Jan Lopuski, Stanisław Salmonowicz und Andrzej Tomczak entstand die Idee eine neue Landesarmee-Stiftung ins Leben zu rufen, als Grundlage für das künftige Archiv und Museum der Landesarmee, und als eine Organisation, die ehemalige Landesarmeesoldaten einschließt. Die Thorner, vor allem Elżbieta Zawacka, nahmen an der Vorbereitung der Satzung und an der Gründungsversammlung der Soldaten der Landesarmee teil, die letztendlich durch das Woiwodschaftsgericht in Warschau am 26. Mai 1989 registriert wurde. Sie kamen zwar nicht in den Vorstand des Soldatenweltverbandes der Landesarmee, der am 15. März 1990 einberufen wurde, aber sie gaben es nicht auf, die Arbeit fortzuführen, welche die Vergangenheit des polnischen Untergrundstaates dokumentiert. Elżbieta Zawacka stellte sich an die Spitze der Kommission zur Organisationsfragen der Stiftung „Stefan Rowecki–Grot Archiv und Museum der Landesarmee“. Leider konzentrierte sich die im Sommer 1990 gebildete Stiftung hauptsächlich auf die Bemühungen um Gebäude und vernachlässigte die Sammlung der Archivalien und musealen Gegenstände. Im Zusammenhang damit kam ihre Tätigkeit in den nächsten Jahren beinahe zum Stillstand. So sind in Thorn entstandene Pläne der Schaffung einer zentralen Institution, die Quellenmaterialien zur Geschichte der Landesarmee sammelt, misslungen. Zur Zeit beschäftigen sich verschiedene Kreise und Landesarmee – Organisationen, darunter die Stiftung „Archiv der Landesarmee für Gebiet Nordpolens“, mit diesem Problem.

Sie geben den Ansatz für die Führung der Forschungen und bemühen sich um die Veröffentlichung ihrer Ergebnisse. Verwirklicht wurde dagegen die Idee der Gründung einer Organisation, die Landesarmeesoldaten im allgemeinpolnischen und sogar in der Weltkala einschließt. In dieser Form bekamen Soldaten der Landesarmee eine würdige Vertretung.

F
Z
w
r
o
r
r
t
r
C
w
o
w
P
a
i
H
se
n
K
s
R
L
(
te

Zenon Hubert Nowak (1934–1999)

Sylwetka toruńskiego uczonego

Janusz Tandecki

W dniu 3 XII 1999 r. zmarł nagle Zenon Hubert Nowak, profesor zwyczajny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i jeden z najwybitniejszych badaczy polskich epoki średniowiecza, znakomity historyk zakonu krzyżackiego oraz dziejów Żydów na Pomorzu, osoba, która od kilku dziesięcioleci była wpisana w pejzaż życia naukowego i kulturalnego naszego miasta. Zenon H. Nowak urodził się 20 VII 1934 r. z matki Marii Katarzyny z domu Funken oraz ojca Michała, urzędnika portu w Gdyni. Szkołę podstawową i średnią ukończył w Gdyni. W 1953 r. rozpoczął studia historyczne ze specjalizacją archiwalną na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Uczelni tej oraz miastu pozostał już wierny do kresu swego życia. Bezpośrednio po studiach, w trakcie których odbył m.in. – zawsze bardzo ciepło wspomnianą – praktykę w Archiwum Krakowskim, i po uzyskaniu w 1957 r. magisterium na seminarium prof. Karola Górskiego, podjął pracę naukową na UMK najpierw jako asystent, a od 1960 r. – starszy asystent w Katedrze Historii Starożytnej i Średniowiecznej kierowanej przez prof. K. Górskiego.

Stopień doktora nauk humanistycznych uzyskał na Wydziale Nauk Humanistycznych UMK w dniu 22 XII 1962 r. na podstawie dysertacji „Polityka Zygmunta Luksemburskiego w stosunku do krajów nadbałtyckich do roku 1411”, której promotorem był prof. K. Górski. Kolejny stopień naukowy, doktora habilitowanego w zakresie historii średniowiecza powszechnego i Polski, nadała mu 22 IX 1982 r. także Rada Wydziału Humanistycznego UMK, na podstawie rozprawy pt. „Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowowschodniej Europie 1412–1424” (opublikowanej w 1981 r.) oraz kolokwium habilitacyjnego. Krótko potem, w 1983 r. został docentem w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK,

Zenon Hubert Nowak
(1934–1999)

a w 1990 r. uzyskał tamże stanowisko profesora nadzwyczajnego UMK. W 1996 r. nadano mu tytuł profesora, a w 1998 r. otrzymał stanowisko profesora zwyczajnego. W przełomowym okresie 1987–1990 pełnił obowiązki dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki UMK. Od 1994 r. był kierownikiem II Zakładu Historii Średniowiecza.

Był typem uczonego o niezwykle szerokich zainteresowaniach, wśród których jednak zawsze znajdował czas na badania dziejów Prus i ukończonego Torunia. Prawie od początku działalności naukowej Zenona H. Nowaka ważną rolę odgrywały również kontakty z historykami z in-

nych krajów, szczególnie z nauką zachodnią. W ich nawiązaniu pomogły mu liczne studia biblioteczne i archiwalne, które odbył m.in. w byłej NRD (1965, 1967) i Czechosłowacji (1967), na Węgrzech (1967), w Danii (9-miesięczny staż na uniwersytecie w Kopenhadze w latach 1969–1970, 1976 i 1983) i RFN (1985, 1988, 1990, 1992, 1993, 1994, 1996, 1998, 1999), na których przebywał m.in. dzięki stypendiom Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse, Carlsbergfondet, DAAD, Historische Kommission zu Berlin, Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndze oraz Uniwersytetu Bońskiego. W listopadzie i grudniu 1983 r. był z wykładami jako „visiting fellow” na Uniwersytecie Kopenhaskim, a w semestrze zimowym roku akademickiego 1994/1995 prowadził wykłady, seminaria i ćwiczenia jako profesor – gość (Gastprofessor) na Uniwersytecie Henryka Heinego w Düsseldorfie. Często był również zapraszany z pojedynczymi wykładami do różnych instytutów oraz towarzystw naukowych i na uniwersytety niemieckie, duńskie i włoskie, m.in. do Bielefeld, Bonn, Chemnitz, Getyngi, Giessen, Gryfii, Kilonii, Kolonii, Kopenhagi, Marburga, Münster, Odense, Oldenburga, Osnabrück, Padwy itp.

Profesor Zenon H. Nowak brał też udział jako reprezentant toruńskiego środowiska historycznego w licznych prestiżowych kongresach, sesjach i konferencjach naukowych organizowanych w kraju i za granicą, na których wygłaszał referaty, koreferaty lub komunikaty, m.in. na tzw. zjazdach hanzeatyckich historyków, spotkaniach mediewistów na Reichenau – organizowanych przez Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, na sesji z okazji 800-lecia zakonu krzyżackiego w Germanisches Museum w Norymberdze, na kongresach w Bolonii, Locarno, spotkaniach Międzynarodowej Komisji do Badań Dziejów Zakonu Krzyżackiego, Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Historisches Kolleg w Monachium, polsko-niemieckich komisjach podręcznikowych i wielu innych.

Prof. Zenon H. Nowak zaliczał się w Toruniu do najaktywniejszych organizatorów życia naukowego, podejmując liczne inicjatywy, które zyskiwały szeroki oddźwięk międzynarodowy. Kierował m.in. kilkoma projektami badawczymi finansowanymi przez KBN, poświęconymi badaniom nad dziejami zakonu krzyżackiego i jego państwa nad Bałtykiem, wśród których na szczególną uwagę zasługują tematy „Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa pruskiego XIII–XV wieku” oraz „Podziały administracyjne i kościelne państwa krzyżackiego w Prusach”. Z jego inicjatywy odbyło się również w Polsce i za granicą wiele ważnych spotkań, wystaw i konferencji naukowych, wśród których niewątpliwie na czoło wysuwają

się organizowane systematycznie co dwa lata w Toruniu międzynarodowe spotkania z cyklu „Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica” (zdążył zorganizować ich 10) czy konferencje hanzeatyckie, których był współinspiratorem. Po każdej z tych konferencji ukazywały się publikacje z wygłoszonymi na nich referatami w językach obcych. Należy podkreślić, że do organizacji tych i innych przedsięwzięć oraz wystąpień na konferencjach prof. Zenon H. Nowak często wciągał młodszych, zdolnych kolegów, i to nie tylko ze środowiska toruńskiego, stwarzając im w ten sposób możliwość zaistnienia oraz zaprezentowania swoich badań na szerszym forum.

Na szczególne podkreślenie zasługuje również rozległość i różnorodność badań naukowych podejmowanych przez Zenona H. Nowaka, które dotyczyły nie tylko średniowiecza, lecz także czasów nowożytnych, a nawet – przynajmniej w zakresie problematyki historiograficznej i żydowskiej – sięgały aż do XX w. Należy zaznaczyć, że badania te koncentrowały się nie tylko na problemach wielkich, ale często obejmowały też tematy dotyczące różnych zjawisk i wydarzeń uznawanych za mniej znaczące, przez pryzmat których profesor ukazywał jednak istotne problemy i procesy całej epoki. Był też przekonany o tym – co zresztą nierzadko podkreślał w swoich wystąpieniach – że najważniejsze w badaniach historycznych jest maksymalnie pełne wykorzystywanie źródeł, a powinnością każdego uczonego wobec następców powinna być edycja przynajmniej jednego woluminu takich przekazów. Sam zresztą wywiązał się z tego obowiązku, wydając drukiem 5 tomów źródeł miejskich (w tym wiele dotyczących Torunia) i zakonnych oraz kilkadziesiąt innych, mniejszych przekazów źródłowych, zarówno w wersji łacińskiej czy niemieckiej, jak i tłumaczeniu.

Bardzo uogólniając można powiedzieć, że najważniejsze badania Zenona H. Nowaka koncentrowały się wokół czterech głównych nurtów tematycznych. Pierwszym z nich – najobszerniejszym – były niewątpliwie dzieje Europy Północnej i Środkowowschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem roli politycznej i dyplomatycznej Zygmunta Luksemburskiego, władców Polski i Litwy oraz unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej. Ostatnim znaczącym owocem tych zainteresowań są studia pt. *Współpraca polityczna państw unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej w latach 1411–1425* (Toruń 1996).

Znaczącą dziedzinę jego twórczości naukowej tworzyły badania dotyczące dziejów zakonu krzyżackiego i jego państwa nad Bałtykiem, które często prowadzone były na szerokim, ogólnoeuropejskim tle

porównawczym. Przyczyniły się one również do uczynienia z Torunia ważnego centrum badań międzynarodowych nad problematyką zakonów rycerskich, w tym szczególnie nad historią zakonu krzyżackiego.

Kolejny krąg zainteresowań Zenona H. Nowaka dotyczył szeroko rozumianej kultury Prus i jej związków z kulturą europejską (oświata, szkolnictwo, myśl uniwersytecka). Należy podkreślić, że był on jednym z pierwszych, który w szerszym kontekście zbadał – wykorzystując do tego m.in. metryki uniwersyteckie – związki tego regionu z ośrodkami uniwersyteckimi aż do XVIII w. Efektem tych zainteresowań była m.in. synteza *Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Mikołaja Kopernika* (Toruń 1972) oraz dwutomowa edycja *Metryki uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600–1817* (Toruń 1997–1998).

W końcu czwartym, nie mniej ważnym zakresem tematycznym badań Zenona H. Nowaka były dzieje miast europejskich, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Hanzy i Prus. W nurcie tym od pewnego czasu profesor coraz więcej uwagi poświęcał również historii Żydów w Toruniu i na Pomorzu. Widocznym do dzisiaj materialnym efektem tych zainteresowań – nie licząc wielu publikacji na ten temat – jest wmurowana na ulicy Szczytnej, w miejscu zniszczonej przez hitlerowców synagogi, tablica pamiątkowa poświęcona życiu i zagładzie toruńskich Żydów, której ufundowania był inicjatorem (1993 r.). Innym zewnętrznym wyrazem ciągłej fascynacji miastem, w którym mieszkał, i umiłowania Torunia było chętnie oprowadzanie przez profesora po zabytkach toruńskich, i to zarówno polskich i zagranicznych studentów, jak i wielu dostojnych oraz wybitnych gości z kraju i zagranicy, wśród których spotykało się nie tylko licznych uczonych, ale np. również laureata literackiej Nagrody Nobla Czesława Miłosza (1995 r.). Zaslugą Zenona H. Nowaka było także m.in. opublikowanie dwóch tomów źródeł do dziejów miasta Chełmna oraz atlasu historycznego tegoż ośrodka, napisanie jednego rozdziału do pierwszego – średniowiecznego – tomu *Historii Torunia* (Toruń 1999), a także zainteresowanie środowiska toruńskiego tematyką żydowską, czego materialnym owocem było z kolei wiele artykułów publikowanych od 1988 r. oraz wydany pod jego redakcją tom pt. *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.* (Toruń 1992). Niestety, Zenon H. Nowak nie zdążył dokończyć przygotowywanej od wielu lat syntezy dotyczącej Żydów z naszego miasta, a mianowicie książki *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu*.

Profesor Zenon H. Nowak pozostawił niezwykle bogaty dorobek naukowy liczący ponad 320 pozycji. Ostatnia bibliografia jego prac została

opublikowana w ofiarowanej mu księdze pamiątkowej *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* (Toruń 1999).

Był zawsze człowiekiem bardzo aktywnym, udzielającym się na forum wielu towarzystw i organizacji naukowych w kraju i za granicą, m.in. Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens i Historische Kommission für Ost- und Westpreussische Landeskunde, Polish-Scandinavian Research Institute, Det Kongelige Danske Selskab for Faedrelandtets Historie (Królewskiego Duńskiego Towarzystwa dla Historii Ojczyzny, założonego w 1745 r., w którym w 1999 r. otrzymał członkostwo jako pierwszy Polak), Polskiego Towarzystwa Historycznego (gdzie pełnił przez wiele lat funkcje wiceprezesa Zarządu Głównego oraz prezesa Oddziału Toruńskiego), a także Towarzystwa Naukowego w Toruniu, w którym przez wiele lat przewodniczył Komitetowi Redakcyjnemu serii „*Fontes*” oraz wchodził w skład Komitetu Redakcyjnego „*Zapisek Historycznych*”. Od 1996 r. działał też w Komisji Dziejów Czech i Słowaków Polsko-Czeskich Komitetu Nauk Historycznych PAN, a od 1997 r. – przez okres kadencji – w Sekcji Historii KBN.

Mimo że w powszechnej opinii uchodził za egzaminatora czy promotora niezwykle wymagającego (o mrozących w żyłach krew pytaniach zadawanych studentom krążyły legendy, żartobliwie przedstawione w 1994 r. nawet na łamach lokalnej mutacji „*Gazety Wyborczej*”), to jednak był nauczycielem akademickim bardzo lubianym przez młodzież, z którą łatwo znajdował wspólne tematy do rozmów. Pomocne w jego kontaktach z młodymi ludźmi było m.in. to, iż przez całe swoje życie interesował się sportem (sam jeszcze w okresie studiów uprawiał z sukcesami boks) oraz wędrówkami po górach, lubił spacerować i wycieczki krajoznawcze (przez wiele lat był aktywnym członkiem PTTK), do ostatnich dni często go można było spotkać na różnych imprezach kulturalnych i koncertach w Dworze Artusa czy w Ratuszu Staromiejskim. W rozmowach ze studentami i kolegami, które odbywały się nie tylko w jego gabinecie, lecz nierzadko również w toruńskich kawiarniach, imponował wszystkim swą wiedzą, znajomością archiwaliów i literatury oraz widoczną do końca żywotnością i pasją badawczą. I takim pozostanie w naszej pamięci na zawsze.

Sprowadzenie Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej do Torunia w 1920 roku w świetle dokumentów

Waldemar Rozynkowski

Wstęp

Stan badań nad dziejami zgromadzeń zakonnych, które swoje losy związały z Toruniem, nie należy do zaawansowanych. Uwaga ta dotyczy całego okresu dziejowego miasta. Pośród zgromadzeń żeńskich na opracowanie czeka między innymi Zgromadzenie Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej, które przybyło do Torunia w 1920 r., aby prowadzić szpital dla kobiet chorych na choroby weneryczne.

W dotychczasowej literaturze dom toruński pojawia się przede wszystkim w ogólnych monografiach poświęconych życiu założycielki zgromadzenia s. Marii Karłowskiej¹. Ponadto tylko dwa niewielkie opracowania

¹H. Rusczyńska, *Historia Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej*, Wąbrzeźno 1936, s. 84–92; J. Stabińska, *Bardzo umiłowała*, Jabłonowo Pomorskie 1986, 141–145; E. Piszcz, *Karłowska Maria (1865–1935), założycielka Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej*, [w:] *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, pod red. R. Gustawa, t. 1, Poznań 1971, s. 700–717; M. Fąka, *Maria Karłowska (1865–1935), założycielka Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej*, [w:] *Chrześcijanin*, pod red. B. Bejze, t. 5, Warszawa 1980, s. 342–347; A. Narzymska, *Rys życia Marii Karłowskiej (1865–1935), założycielki Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej*, [w:] *Wybór pism Matki Marii Karłowskiej*, Warszawa 1981, s. 59–63; J. Stabińska, *Służebnica Boża Maria Karłowska*, [w:] *Polscy Święci*, t. 5, Warszawa 1987, s. 250–251; A. Narzymska, *Szukając zaginionej. Błogosławiona Maria Karłowska, założycielka Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej (1865–1935). Szkic biograficzny – Duchowość – Dzieło wychowawcze*,

dotyczą bezpośrednio historii zgromadzenia i szpitala toruńskiego. Pierwszym z nich jest nieduża książeczka o szpitalu z okresu międzywojennego, autorstwa dyrektora tegoż szpitala, dra med. Kazimierza Kozłowskiego². Jest tam zawarta przede wszystkim charakterystyka szpitala od strony organizacyjnej, głównie przez przedstawienie jego statutu, który został zatwierdzony w 1930 r. Drugi niewielki artykuł poświęcony jest wspomnieniom Heleny Steinbornowej na temat przybycia sióstr do Torunia³. W przyszłych badaniach nad dziejami szpitala toruńskiego na wykorzystanie oczekują przede wszystkim zasoby archiwalne, które znajdują się w Domu Generalnym Zgromadzenia Sióstr Pasterek w Jabłonowie Pomorskim⁴.

Warto w tym miejscu przybliżyć sylwetkę M. Karłowskiej oraz dzieje zgromadzenia. Założycielka urodziła się 4 września 1865 r., w majątku Słupówka (dziś Karłowo), pow. Szubin, woj. poznańskie, parafia Smogulec w diecezji gnieźnieńskiej. Była jedenastym i ostatnim dzieckiem wielkopolskiej rodziny ziemiańskiej, Mateusza i Eugenii z Dembińskich. W 1870 r. cała rodzina Marii przeprowadziła się do Poznania. Po śmierci obojga rodziców (1882) opiekę nad nią przejęła starsza siostra Wanda. W siedemnastym roku życia Maria złożyła ślub dozgonnej czystości na ręce swego spowiednika. Bezpośrednia geneza jej apostolatu, a następnie zgromadzenia wiąże się z przypadkowym spotkaniem z prostytutką. Było to we wrześniu 1892 r. Maria zobaczyła wtedy cały tragizm życia dziewczyn i kobiet, które uprawiały nierząd. W 1894 r. otworzyła w Poznaniu pierwsze „oratorium pracy” dla dziewcząt, które było nie tylko miejscem pracy, ale i wychowania. Szybko zgromadziło się wokół niej grom

---

Jabłonowo Pomorskie 1997, s. 28; W. Rozyńkowski, *Maria Karłowska (1865-1935)*, [w:] *Toruński Słownik Biograficzny*, pod red. K. Mikulskiego, t. 2, Toruń 2000, s. 127-129.

²K. Kozłowski, *Szpital Dobrego Pasterza w Toruniu, jego dzieje, zadanie i stan obecny*, Toruń 1930, s. 30. Oprócz tego szpital wspomina K. Przybyszewski, *Problemy zdrowia i opieki społecznej w Toruniu w latach 1920-1939*, *Rocznik Toruński*, t. 13, 1978, s. 93, 100-102.

³W. Rozyńkowski, *Początki Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej w Toruniu we wspomnieniach dr Heleny Steinbornowej*, *Studia Pablińskie*, t. 30, 2000, s. 273-277.

⁴Archiwum Domu Generalnego Zgromadzenia Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej w Jabłonowie Pomorskim: *Sluga Boża Maria Karłowska, życie i działalność*, opr. Jerzy Mrówczyński, t. 2. Rzym 1987, s. 274-286d (maszynopis); MK 25, 26, 97.

dziewcząt i kobiet, które utożsamiały się z charyzmatem jej pracy. Był to początek przyszłego zgromadzenia. W 1896 r. Maria włożyła habit, a wkrótce po niej pierwsze siostry; 1902 r. złożyła wraz z pierwszymi siostrami prywatne śluby dozgonne w konfesjonale, dodając jako czwarty ślub poświęcenia się pracy nad osobami zagubionymi moralnie; w 1909 r. zatwierdzono nowe zgromadzenie na prawie diecezjalnym; w 1912 r. zgromadzenie uzyskało osobowość prawną; w 1918 r. arcybiskup E. Dalbor zatwierdził konstytucje zgromadzenia. Pierwsze placówki utworzono we wsi Winiary pod Poznaniem (1895) oraz w Lublinie-Wiktorynie (1906)⁵.

Następnym domem miała być fundacja toruńska. Prezentowane niżej dokumenty naświetlają jej genezę oraz stopniową realizację. Siostry przybyły do Torunia na zaproszenie oddziału dermatologicznego szpitala Toruń-Podzamcze, po rozmowach z doktorem Ottonem Steinbornem, naczelnym lekarzem policyjnym w mieście, który jesienią 1919 r. był przejazdem w Poznaniu. Ich przyjazd był bardzo potrzebny, ponieważ w 1920 r. niemieckie siostry Czerwonego Krzyża miały opuścić szpital i nie byłoby personelu do pracy. Poza tym z przybyciem sióstr wiązano także nadzieje na zwiększenie oddziaływania wychowawczego na pacjentki. Problem musiał być palący, ponieważ sam prezydent miasta Torunia Bolesław Wolszlegier przynaglał Karłowską listem z dnia 27 sierpnia 1920 r. do przybycia. Aby erygować dom zakonny na terenie diecezji chełmińskiej, w skład której wchodził między innymi Toruń, potrzebna była zgoda biskupa ordynariusza, ówczesnie biskupa Augustyna Rosentretera. Taką zgodę otrzymała M. Karłowska pismem z dnia 9 września 1920 r. Jeszcze w tym samym miesiącu, 21 września dziewięć sióstr i dwie pielęgniarki wraz z przełożoną z Winiar s. Bernardą Marchlewską przybyły do Torunia.

Jak się wkrótce okazało, przybycie sióstr do Torunia otworzyło nowy etap w dziejach zgromadzenia. Szpital weneryczny prowadzony przez siostry w Toruniu był ewenementem w skali kraju. Matka Karłowska była bezwzględna prekursorką pracy zakonnice w tej dziedzinie. Musiała zrezygnować ze ścisłej klauzury, która była przewidziana w zgromadzeniu od początku. Sprawa dotarła aż do Rzymu. W 1928 r. udało się zmienić konstytucje zgromadzenia, w myśl których pielęgnacja kobiet wenerycznie chorych stanowiła jeden z jego celów, a siostry pielęgniarki zostały uznane za zakonnice na równi z siostrami misyjnymi. Dnia 8 grudnia

⁵J. Stabińska, *Ślužebnica Boża*, s. 243 n.

1929 r. pierwsza grupa pielęgniarek, po odbyciu rocznego nowicjatu w Toruniu, złożyła na ręce założycielki śluby zakonne⁶.

Całość publikowanych dokumentów stanowi osiem listów. Wszystkie znajdują się w Archiwum Zgromadzenia w Jabłonowie Pomorskim pod sygnaturami: MK 25/1; 25/5. Dwa listy zachowały się w kopiach, jeden natomiast jest wersją roboczą, w której są skreślenia oraz poprawki. Przy ich opracowywaniu została zachowana oryginalna pisownia, ujednolicono tylko pisownię dat.

Dokumenty

1

Prośba władz miasta Torunia do s. M. Karłowskiej dotycząca przybycia sióstr

Toruń, dnia 27 VIII 1920

Do Jeneralnej Przełożonej Zakładu Dobrego Pasterza Przewielebnej Matki Karłowskiej. Poznań. Winiary.

W miesiącu wrześniu ustępują z naszych szpitalów miejskich protestanckie Siostry Czerwonego Krzyża. Z inicjatywy p. Dr. Steinborna⁷, naszego naczelnego lekarza policyjnego, postanowiliśmy dać specjalny urząd opieki nad kobietami upadłymi. W tym celu zwracamy się o łaskawą pomoc, a mówiąc ściślej, o objęcie w Swą opiekę nowo powstającej instytucji, do Szanownego Zarządu „Dobrego Pasterza”. Celem omówienia sprawy na miejscu ewent[ualnej] przyszłej działalności, upraszamy najprzejmiej o łaskawe wysłanie do Torunia odpowiedniej Wysłanki. Wszelkie koszty wrócimy z wdzięcznością. Prosimy o łaskawą najspieszniejszą odpowiedź.

Prezydent miasta. W [astępstwie] S. Buszczyński⁸.

⁶W. Rozyrkowski, *Maria Karłowska (1865–1935)*, s. 128.

⁷Ottón Steinborn (1868–1936), lekarz, działacz narodowy i społeczny. Wspólnie z żoną Heleną był mocno zaangażowany w sprowadzenie sióstr do Torunia. Państwo Steinbornowie przez całe swoje życie utrzymywali bliski kontakt ze zgromadzeniem i służyli mu swoją pomocą. Świadectwem tego są chociażby zachowane wspomnienia. Zob. M. Wojciechowski, *Ottón Steinborn (1868–1936), lekarz, działacz narodowy i społeczny*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, pod red. M. Biskupa, Warszawa 1982, s. 265–272; tenże, *Helena Steinbornowa (1875–1952), działaczka narodowa i społeczna*, tamże, s. 287–291; W. Rozyrkowski, *Początki Zgromadzenia Sióstr Pasterek*, s. 274–277.

⁸Sylwester Buszczyński (1855–1940), drukarz, wydawca gazet, książek i ka-

Odpowiedź s. Marii Karłowskiej na list władz miasta Torunia⁹

Winiary, dnia 1 IX 1920

Do Jaśnie Wielmożnego Pana Prezydenta Miasta Torunia.

Na pismo z dnia 27 VIII 1920 odpowiadam najuprzejmiej, że w sprawie „objęcia szpitali prostytutek w Toruniu” przybędą wydelegowane dwie nasze Siostry 7. lub 8. bm. w celu powzięcia informacji w powyższej sprawie.

Z głębokim szacunkiem Przełożona Generalna.

List Matki Generalnej do biskupa chełmińskiego Augustyna Rosentretera¹⁰

Winiary, dnia 6 IX 1920

Najprzewielebniejszy Księżu Biskupie¹¹!

Władza rządowa w Toruniu powołuje nasze Zgromadzenia Dobrego Pasterza od Opatrzności Boskiej z Winiar pod Poznaniem do objęcia pracy w lazaretach tamtejszych dla zarażonych kobiet. Wobec tego proszę najpokorniej Najprzewielebniejszego Księdza Biskupa o pozwolenia otwarcia domu filialnego w Toruniu w celach Zgromadzenia naszego. Klęcząc wraz z siostrami u stóp Waszej Biskupiej Mości, proszę o pasterskie błogosławieństwo, abyśmy nim wsparte wywiązały się z zadania, jakie nasze powołanie i praca apostołska ku chwale Bożej w ratowaniu dusz wymaga.

Najniższa sługa w Panu. M[aria] K[arłowska] Przełożona Generalna.

lendarzy polskich, działacz narodowy i społeczny w Toruniu. Od 1920 r. czynnie zaangażowany w organizowanie życia społecznego w mieście, które po długiej niewoli znalazło się w odrodzonej Polsce. Zob. T. Zakrzewski, *Sylwester Buszczyński (1855-1940)*, [w:] *Wybitni ludzie*, s. 209-215.

⁹Kopia listu.

¹⁰Zachował się tylko brudnopis listu z poprawkami i skreśleniami.

¹¹Augustyn Rosentreter, biskup chełmiński w latach 1899-1926. B. Kumor, *Rosentreter Augustyn (1844-1926)*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej SBPN), t. 4, pod red. Z. Nowaka, Gdańsk 1997, s. 89-90.

Odpowiedź biskupa chełmińskiego na prośbę Matki Karłowskiej

Pelplin, dnia 9 IX 1920

Do Wielebnej Siostry Przełożonej Jeneralnej Zgromadzenia S.S. Dobrego Pasterza. Winiary-Poznań.

Najprzewielebniejszy nasz Ks. Arcypasterz wziął chętnie do wiadomości, że Władza rządowa w Toruniu powołała Zgromadzenie S.S. Dobrego Pasterza od Opatrzności Boskiej z Winiar pod Poznaniem dla objęcia pracy w lazaretach Toruńskich dla zarażonych kobiet. Dając niniejszym swoje pozwolenie otwarcia domu filialnego w Toruniu w celach Zgromadzenia, udziela całemu Zgromadzeniu arcypasterskiego błogosławieństwa.

Ks. Bartkowski¹²

List władz miasta Torunia przynaglający siostry do jak najszybszego przybycia

Toruń, dnia 11 IX 1920

Do Przełożonej Generalnej Zgromadzenia S.S. Dobrego Pasterza Czcigodnej Matki Marii Karłowskiej. Poznań-Winiary.

Przesyłamy słowa podziękii za łaskawe uwzględnienie naszej prośby i przesłanie nam Delegatek „Dobrego Pasterza”. Obecnie upraszamy o łaskawą, jak najspieszniejszą wiadomość, kiedy możemy liczyć na przybycie Sióstr, przeznaczonych dla Torunia oraz jaka ich ilość przybędzie. Pomieszczenie dla Sióstr urządzamy w szybkim tempie. Prosimy o łaskawą propozycję umowy pomiędzy Zgromadzeniem S.S. a naszym Magistratem. Sądzymy jednak, że sprawa kontraktowa nie powinna opóźnić przybycia S.S. do Torunia.

Magistrat. Decernent szpitalny Cyryl Danielewski¹³

¹²Juliusz Bartkowski (1864–1939), wikariusz generalny diecezji chełmińskiej w latach 1920–1926. Zob. H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995, s. 4–5.

¹³Cyryl Danielewski (1864–1923), dramaturg, tłumacz, aktor. Od 1920 r. pracował w magistracie toruńskim, pełniąc różne funkcje, między innymi był

Odpowiedź s. M. Karłowskiej na list przynagląjący do przybycia do Torunia¹⁴

Winiary, dnia 15 IX 1920

Do Wysokiego Magistratu Miasta Torunia.

Odebrawszy cenne pismo z dnia 11. bm. donoszę najprzejmiej, że do objęcia filii Toruńskiej w celach wiadomych wyślę 10 Sióstr. Przyjazd Sióstr nastąpi dopiero po otrzymaniu pozwolenia Księdza Biskupa Rosentretera oraz umowy ze strony Wysokiego Magistratu, na którą dotąd czekam. Sądzę bowiem, że Wysoki Magistrat, wzywając nas do objęcia szpitalu, swoje warunki nam przedłoży. Czekam zatem łaskawego przesłania umowy i pozostaję z głębokim szacunkiem.

Przełożona Generalna.

7

Prośba s. M. Karłowskiej do arcybiskupa Edmunda Dalbora o pomoc w sprawie uzyskania zgody od biskupa chełmińskiego na otwarcie domu w Toruniu

Winiary, dnia 16 IX 1920

Eminencjo Najprzewielebniejszy Księżę Kardynał¹⁵!

Ośmielam się przedłożyć Jego Eminencji następującą sprawę. Magistrat miasta Torunia zavezwał nas do objęcia szpitalu kobiecego dla zakaźnych chorób i pertraktacje już rozpoczął. Udałam się do Księdza Biskupa Rosentretera dnia 6 bm., aby zechciał udzielić nam pozwolenia na wstęp do diecezji – nie mamy dotąd żadnej odpowiedzi, a Magistrat nalega na nas, aby siostry przybyły na stanowisko pracy natychmiast¹⁶. Wobec tego proszę najuniżeniej Najprzewielebniejszego Księdza Kardynała, aby

naczelnikiem wydziału opieki społecznej. Zob. A. Bukowski, *Danielewski Cyryl (1864–1923)*, SBPN, t. 1, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 291–292.

¹⁴Zachowała się kopia listu.

¹⁵Edmund Dalbor (1869–1926), arcybiskup gnieźnieński i poznański, od 1919 r. kardynał. Zob. M. Banaszak, *Dalbor Edmund*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 976–977.

¹⁶Nie wiadomo, dlaczego s. M. Karłowska nie otrzymała jeszcze odpowiedzi na pismo, skoro zostało ono napisane już 9 września. Zob. dokument nr 4.

raczył się łaskawie tą sprawą zaopiekować i pozwolenie nam wyjednać. Klęcząc u stóp Jego Eminencji wraz z Zgromadzeniem proszę pokornie o błogosławieństwo Arcypasterskie.

Najuniżeńsza sługa w Panu. S. Maria Karłowska.

8

List z prośbą o rezerwację miejsc w pociągu do Torunia na dzień 21 IX 1920 r.

Winiary, dnia 20 IX 1920

Jaśnie wielmożny Pan Radca Wowkonowicz¹⁷. Poznań. Proszę najuniżeniej J. W. Pana Radcę, aby raczył udzielić za opłatą jednego osobnego przedziału wagonu III klasy, dla dziesięciu sióstr naszego Zgromadzenia, które wyjeżdżają wieczorem 21 września do Torunia w celu objęcia pracy w Szpitalu Rządowym. Proszę uniżenie o stosowną wzmiankę dla Inowrocławia, gdzie siostry przesiadać się muszą.

Z głębokim szacunkiem. S. Maria Karłowska. Przełożona Generalna¹⁸.

¹⁷Bliżej nieznan.

¹⁸U dołu listu dopisano: „Dla w. Sióstr w pociągu 215/381 z Poznania do Torunia dnia 21/9.20 proszę zarezerwować 1 przedział III klasy. Dyrekcja K.P. Poznań V/2. Krzyżankiewicz”.

Kilka uwag na marginesie wystawy „Toruń 1793–1920. Miasto pogranicza”

Magdalena Niedzielska

Przestrzenny układ głównych ośrodków miejskich Pomorza Gdańskiego wskazuje na znaczną jego stabilność na przestrzeni stuleci. Ważnymi stają się zatem w tej sytuacji pytania dotyczące możliwości jego przekształceń nie tyle w odniesieniu do utrwalonej hierarchii, lecz przede wszystkim co do zmienności funkcji. W zależności od ogólnych warunkowań politycznych, gospodarczych i społecznych, wpływających na modyfikację wewnątrz tych ośrodków miejskich, ich pozycja mogła zmieniać się w czasie. W kolejnych rozbiorach ziem Rzeczypospolitej najpierw Gdańsk i Elbląg, a ostatecznie również Toruń znalazły się pod panowaniem pruskim. Wyrwanie z państwowości polskiej, początkowo odbierane przez część elit miejskich jako wrogie przejęcie, było cezurą wielkiej wagi w dziejach wszystkich miast dawnych Prus Królewskich, zmieniającą podstawowy kontekst funkcjonowania zamieszkujących je społeczności, odniesień wobec poczucia obywatelskości, tożsamości politycznej, etnicznej, a wreszcie i narodowej. Niemieckość patrycjatu, związki kulturowe z obszarem niemieckim, rozpoczynające się w całej Europie pod wpływem oświecenia i rewolucji francuskiej odchodzenie od ujmowania więzi obywatelskich w państwie w kategoriach politycznych na rzecz kategorii etnicznych i narodowych, stanowiły punkt wyjścia dla przemian społecznych i politycznych po przejściu pod panowanie pruskie. Stosunek do rządów tego państwa, których początek w przypadku Torunia przypadł w roku 1793, był dla miejscowych elit mieszczańskich problemem równie złożonym, jak dla grupy przywódczej społeczności polskiej, zwłaszcza w pierwszym okresie, gdy nadal aktywna pozostawała generacja urodzona, wychowana i ukształtowana w czasach polskich. Warto pamiętać, że układ pokoleniowy zaczął ulegać zmianie zasadniczo dopiero w latach trzydziestych XIX w.

Ulica Chełmińska. W perspektywie widoczny pomnik upamiętniający uczestników wojny francusko-pruskiej 1870/71. Fotografia sprzed 1915 r. (widokówka ze zbiorów autorki)

Trwanie i zmiana, obiektywna modernizacja, docierająca, choć z pewnym opóźnieniem, także do wschodnich i zasadniczo agrarnych w swym charakterze części monarchii Hohenzollernów, a równocześnie prowincjonalność – wszystkie te elementy odnaleźć można w historii Torunia pomiędzy rokiem 1793 a 1920. Epoce tej poświęcona została ciekawa i godna odnotowania stała ekspozycja Muzeum Okręgowego w Toruniu, nowo otwarta w salach Domu Eskenów, którą przygotował Bogusław Uziembło. Każde poszerzenie ekspozycji muzealnych w Toruniu należy przyjmować z zadowoleniem. Tym bardziej jednak w tym przypadku wart podkreślenia jest ciągle jeszcze dość nowy element, jakim jest następujący w ostatnich latach wzrost zainteresowania zarówno historyków, jak i muzealników tymi okresami w przeszłości, które z racji dominacji wątków, nazwijmy je umownie „niepolskich”, były a priori traktowane wcześniej jako drugorzędne bądź w ogóle niezauważane. Tymczasem trudno jest wykluczyć z historii miasta okres ponad 120-letni. Wiek XIX, chronologicznie nam jeszcze wciąż dość bliski, jest obecny w samej tkance mia-

sta – jego plany przestrzenne, ciągi zabudowy, znaczna część ważnych dla miasta budynków, most i dworce kolejowe, parki, linie tramwajowe, słupy ogłoszeniowe, witryny sklepów, drzwi i bramy, klamki, są z tamtej epoki, stanowią świat nas otaczający, realny znacznie bardziej niż mityczne w pewnym sensie miasto średniowieczne. A jednocześnie Toruń nie jest przecież tym samym miastem, jakim był w XIX w., co dobitnie potwierdza wystawa „Toruń 1793–1920. Miasto pogranicza”. Nie jest tym samym miastem nie tylko dlatego, że przeminęły pokolenia i prawie nie ma już, gdyż takie są prawa natury, mieszkańców pamiętających Toruń sprzed 1920 r., lecz przede wszystkim dlatego, że tylko w nielicznych i stanowiących wyjątek przypadkach zachowana została ciągłość tradycji rodzinnej, wkorzeniająca kolejne pokolenia w struktury ziem i miast. Interesującym, chociaż już niezwiązanym z omawianą wystawą byłoby pytanie o to, jaki odsetek dzisiejszych mieszkańców Torunia jest rodzinnie związany z miastem od czasów przed rokiem 1920? lub chociażby ma rodowód pomorski także sięgający epoki sprzed odzyskania przez Polskę niepodległości?

Kształcący jest pod tym względem szkic *Polacy i Niemcy w Toruniu w latach 1815–1914* pióra Kazimierza Wajdy, zawarty w katalogu prezentowanej wystawy¹. Poświęcony w znacznej części strukturze narodowej i wyznaniowej mieszkańców miasta, ukazuje on świat społeczności miejskiej, której elita, niezbyt zresztą wielka liczebnie, była przez znaczną część epoki porobizorowej niemiecką w swym narodowym charakterze, gdy tymczasem uboższe grupy społeczne cechowała przewaga Polaków. W skali całego miasta dawało to w XIX w. względną równowagę liczebną obu grup narodowych, polskiej i niemieckiej. Według przytaczanych przez autora danych z 1910 r. wśród 40 525 cywilnych mieszkańców miasta 22 775 było

¹K. Wajda, *Polacy i Niemcy w Toruniu w latach 1815–1914*, [w:] *Toruń 1793–1920. Miasto pogranicza. Katalog stałej ekspozycji otwartej w 80. rocznicę odzyskania Pomorza 18 stycznia 2000 r.*, komisarz wystawy B. Uziębło, katalog pod red. M. Woźniaka, Toruń 2000. Ponadto w katalogu zamieszczono szkice Andrzeja Nieuważnego, *Toruń przed Kongresem Wiedeńskim* oraz Tadeusza Zakrzewskiego *Dwa toruńskie towarzystwa naukowe: niemieckie (CV) i polskie (TNT) w XIX i XX wieku*. Znaczną wartość mają także komentarze do eksponatów, chociaż nie ustrzeżono się w niektórych przypadkach drobnych błędów, na ogół drukarskich. Błędne są też objaśnienia do barwnych zdjęć o numerach 234, 258, 267, 270 i 274 (5 strona wkładki z ilustracjami).

Pomnik ku czci kanclerza Bismarcka, tzw. Bismarcksäule, stojący na skwerze w pobliżu skrzyżowania ulic: Bydgoskiej i obecnej Reja na Bydgoskim Przedmieściu. Fotografia sprzed 1914 r. (widokówka ze zbiorów autorki)

Niemcami, 17 750 Polakami². Dane statystyczne są bezwzględne, gdy ujmują jednak sytuację według innego kryterium – stanu posiadania: np. w 1894 r. tylko 5% najzamożniejszych mieszkańców miasta, o dochodach powyżej 3000 marek rocznie, stanowili Polacy. Niemieckość miasta należało zatem traktować nieco inaczej niż w dotychczas stosowanych ujęciach, tylko bowiem w pewnej części, oczywiście niezwykle ważnej, była ona uwarunkowana przez to, co nazwalibyśmy polityką germanizacyjną.

W latach trzydziestych XX w., w czasach II Rzeczypospolitej, społeczność niemiecka liczyła już tylko około 2500 członków. W tym okresie napłynęły tysiące nowych polskich mieszkańców, uzupełniając tych Polaków, którzy mieszkali w Toruniu w czasach pruskich. Analiza składu ówczesnych polskich elit władzy i intelektualnej wskazuje na daleko zaawansowany proces wypełniania nie tylko braków, ale także spychania na margines przedstawicieli polskiej inteligencji pomorskiej przez bardziej

²K. Wajda, op.cit., s. 18.

dynamiczne grupy przybyszów np. z Galicji. Zjawisko to, w połączeniu z późniejszymi skutkami zastosowanej przez okupanta hitlerowskiego polityki eksterminacji polskich warstw przywódczych, zwłaszcza jesienią 1939 r., sprawiło, że po zakończeniu II wojny światowej nieliczna ocalała polska inteligencja toruńska i pomorskiego rodowodu przestała się liczyć. Mniejszość niemiecka stała się nieobecna. W historię Torunia, podobnie jak w przypadku pozostałych dużych miast pomorskich, lecz silniej niż w dziejach innych ośrodków miejskich na ziemiach polskich, wpisany jest dramat miasta jako ośrodka polityki, nauki, kultury, ujmowanego przez pryzmat funkcjonowania środowiska. Jego zmiany nie były bowiem wynikiem naturalnej i postępującej modernizacji, wymuszającej także większą niż w poprzednich stuleciach mobilność społeczną, lecz przede wszystkim zachodziły pod wpływem aktów politycznych, drastycznych w skutkach dla wszystkich ich uczestników. Ominęła szczęśliwie miasto niszcząca fizyczną tkankę siła obu wojen światowych, a jednak dziś życie tamtego, XIX-wiecznego Torunia jest w pewnym stopniu tylko muzealnym eksponatem, z którym nie utożsamiają się obecni mieszkańcy miasta. Nie powoduje tego tylko czas, który w coraz mniej zainteresowanym historią społeczeństwie teraźniejszym odwraca uwagę od studiów nad przeszłością. Utożsamienie się, włączenie do potocznej świadomości historycznej torunian elementów dziejów miasta sprzed stu kilkudziesięciu lat utrudnia bariera znacznie trudniejsza do pokonania – bariera uprzedzenia narodowego, nakazująca odrzucać to, co obce. Tragiczne doświadczenia Polaków w XX w. w znacznej mierze zawinione właśnie przez Niemców, nie powinny jednak kłaść się cieniem na obraz tej innej niemieckiej historii, z której spuścizną jesteśmy konfrontowani na co dzień.

Jeśli przyjrzymy się uważnie wystawie prezentowanej w Domu Eskenów, to z całą pewnością jej największą wartością jest wyważenie, niezmiernie trudne i delikatne, pomiędzy obu wątkami historii miasta w epoce rządów pruskich. Poznawanie przeszłości Torunia za pomocą ekspozycji muzealnej wymaga od odbiorcy pewnego już przygotowania co do podstawowej faktografii. Jak to zazwyczaj bywa w odniesieniu do miast takich jak Toruń, które nie zaznaczyły swej obecności na mapie kulturalnej zarówno niemieckiej jak i polskiej poprzez twórczość wybitnych jednostek, siłą rzeczy prezentacja musi koncentrować się na całości funkcjonowania tego, co określa się mianem ośrodka. Przytoczyć można w tym miejscu definicję sformułowaną przez Aleksandra Wallisa: „Przez ośrodek rozumiem całość, na którą składa się zbiorowość twórców, ich warsztaty

L. Makowski, Thorn.

Witryna toruńskiego sklepu L. Makowskiego przy ul. Żeglarskiej
(widokówka ze zbiorów autorki)

pracy, instytucje służące do utrwalania i przekazywania wytworzonych prac, a także instytucje służące do bezpośrednich kontaktów między twórcami a odbiorcami. Zespół tych elementów – twórców i instytucji – decydujących o możliwości działania ośrodka nazwiemy jego potencjałem”³. Aczkolwiek odnosząca się przede wszystkim do aspektów życia kulturalnego, a w szczególności literackiego, definicja Wallisa zdaje się być także przydatna dla analizy innych funkcji ośrodków miejskich, wśród których za podstawowe uznaje się: wojskową, handlową, przemysłową, kulturalną, obsługi przyjezdnych, administracyjną i polityczną. Toruń w różnym stopniu wypełniał w XIX w. wszystkie z nich – był ważną w strukturze państwa pruskiego twierdzą nad granicą rosyjską, ośrodkiem handlu i rzemiosła o zmniejszającym się znaczeniu, ale przecież nadal dość znacznym dla najbliższego regionu, ze względu na przeprawę mostową na Wiśle ciągle stanowił ważny punkt w marszrutach podróżnych, działała tu szkoła

³A. Wallis, *Warszawa i przestrzenny układ kultury*, Warszawa 1969, s. 15.

średnia i liczne towarzystwa, wśród nich także dwa naukowe, był wręcz siedzibą władz powiatowych. Znaczenie poszczególnych obszarów w życiu wewnętrznym miasta było w XIX w. zmienne w czasie, stąd należy ujmować funkcje miasta jako ośrodka politycznego, administracyjnego czy też kulturalnego w tym okresie jako pewien proces. Generalnie w odniesieniu do całości epoki porozbiorowej, zwłaszcza od lat czterdziestych XIX w. widoczne jest jednak przewyższanie niekorzystnych dla miasta skutków podziałów granicznych, które wobec braku pewnych atutów, którymi dysponowały na ziemiach wschodnich Prus takie miasta jak Gdańsk, Elbląg, Bydgoszcz czy Szczecin, spowodowały redukcję znaczenia przemysłu i rzemiosła. W to miejsce zaczęły jednak z wolna wchodzić nowe funkcje, związane z rolą polityczną, kulturalną, wojskową (w historii Torunia, ze względu na wielkość garnizonu, jest to bardzo ważna kwestia, w zasadzie nie opracowana dotychczas) czy też komunikacyjną. Bardzo jest to widoczne od chwili, gdy w 1861 r. Toruń został połączony z tzw. Ostbahn (Koleją Wschodnią), uzyskując powiązania kolejowe najpierw z Bydgoszczą, w 1862 r. przez kordon graniczny z Warszawą, na początku lat siedemdziesiątych stając się znaczącym węzłem kolejowym dzięki linii łączącej przez nowo oddany do użytku most kolejowo-drogowy na Wiśle z Prusami Wschodnimi, Wystrucią (Insterburg) oraz Olsztynem. Wywołana przez te fakty technicznej przeciw natury aktywizacja toruńskiego ośrodka miejskiego widoczna stała się zarówno po stronie polskiej, o czym świadczyły działania organizacyjne prowadzące do powstania wielu polskich instytucji gospodarczych, kulturalnych i stowarzyszeniowych, jak i przede wszystkim w zmianie znaczenia Torunia w strukturze przestrzennej państwa niemieckiego.

Poprzez działające w nim instytucje nauki, oświaty, sztuki i kultury, prasę, Toruń był, prawda że tylko w skali regionalnej, nadal znaczącym ośrodkiem komunikacji społecznej. Wystawa pokazuje różnorodne aspekty zachodzących w XIX w., charakterystycznych dla tego stulecia procesów instytucjonalizacji, prowadzących do powstania sieci instytucji, które trwają w zasadniczo zbliżonej formie i dzisiaj. Wiązało się to z nowymi formami życia towarzyskiego, rozwijanego przez salony, czasopisma, gabinety lektur, biblioteki, kawiarnie i towarzystwa, w tym naukowe. Wszystkie one zapewniały regularność kontaktów, łagodziły skutki rozproszenia i niedoskonałości jeszcze w tamtej epoce systemów wymiany informacji. Widzimy więc na wystawie świadectwa działalności licznych niemieckich i polskich towarzystw, wśród których odrębny dział poświęcono

Zander & Labisch, Phot., Berlin W.

Wnętrze toruńskiej cukierni. Fotografia sprzed 1906 r.
(widokówka ze zbiorów autorki)

najbardziej znaczącym: niemieckiemu Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst, założonemu w 1853 r., i polskiemu Towarzystwu Naukowemu (1875); obok nich jednak pojawiają się znacznie mniej znane niemieckie organizacje – Voigtscher Leseverein (Towarzystwo Czytelnicze im. Voigta)⁴, utworzone w 1838 r., oraz Verschönerungs-Verein,

⁴Towarzystwo czytelnicze, którego statut uchwalony został na zebraniu w dniu 20 X 1838 r., zostało tak nazwane ku czci Karla Wilhelma Voigta (1804–20 IV 1838), pochodzącego z Torunia pastora staromiejskiej gminy ewangelickiej (od 1832 r.). Voigt ukończył w 1821 r. gimnazjum toruńskie, następnie studiował w Lipsku teologię i tam doktoryzował się w 1828 r. Był uważany nie tylko za dobrego kaznodzieję, ale także uchodził za wybitną osobowość. Członkostwo w towarzystwie było elitarne, zgodnie bowiem z brzmieniem pierwszego statutu nie mogło doń należeć więcej niż 26 osób. Dla przykładu jeszcze w 1868 r. znaleźć w nim można zarówno nadburmistrza T. Koerner, znanych pro-

Restauracja ogrodowa „Grünhof”. Fotografia sprzed 1908 r.
(widokówka ze zbiorów autorki)

menty rozwoju struktury urbanistycznej. Jest zajęciem fascynującym dla osób dobrze znających dzisiejszy Toruń porównywanie tamtego miasta z obecnym jego obrazem. Z porównania tego pozostaje także wniosek, że władze miejskie powinny z niezmierną rozwagą podejmować wszelkie decyzje dotyczące sposobu zagospodarowania przestrzeni; asumpt do takich wniosków daje przede wszystkim sprawa rozbiórki w końcowych dwóch dekadach XIX w. znacznej części średniowiecznych murów miejskich, bram i baszt. Radość, jaką sprawia np. oglądanie fotografii stojącego się dopiero budynku teatru, przyćmiona jest przez świadomość, że cena za to była utrata fragmentów obwarowań miasta od strony północnej, co dokumentują ówczesne fotografie.

Mniej uchwytny musi być w tego typu muzealnej prezentacji z oczywistych względów krajobraz polityczny miasta, chociaż i to odnaleźć można w dokumentujących poszczególne eksponaty opisach. Warto spojrzeć na ówczesną elitę władzy i towarzyską Torunia nie tylko jak na skonsolidowany blok reprezentujący wobec społeczności polskiej rację stanu państwa pruskiego i niemiecki interes narodowy. Oczywiście, te elementy stawały

się coraz bardziej widoczne w miarę zaostrzania się konfliktu narodowego w Prusach Zachodnich, a Toruń, od lat sześćdziesiątych XIX w. główny ośrodek ruchu polskiego, był z tego względu poddawany ciągłej konfrontacji na tym tle. Społeczność niemiecka była jednak wewnętrznie zróżnicowana politycznie, co daje się wyraźnie obserwować w Toruniu od lat czterdziestych XIX w., gdy i tutaj, jak w pozostałych częściach Prus, zaczynają się tworzyć przedpartyjne podziały, które w trakcie wydarzeń rewolucji marcowej 1848 r. będą się przekształcać w trwałe partyjne formy organizacyjne. Na tle innych ośrodków miejskich prowincji pruskiej Toruń, chociaż nie zaznaczył się jakąś szczególną aktywnością polityczną, zajmował w XIX w. pozycję liberalną. Ta orientacja polityczna sprawiała, że obieralne funkcje w układzie samorządu miejskiego powierzano, po zakończonej w 1871 r. długiej kadencji nadburmistrza Theodora Koernerera, osobom o zdeklarowanej postępowej opcji politycznej. Poczesnym przykładem takiego właśnie wyboru był sprowadzony do Torunia w 1878 r. Georg Bender, pochodzący z Królewca. Był on synem znanego radykalnego działacza tamtejszej opozycji liberalnej dra Karla Bendera, który po rewolucji 1848 r. zwolniony został z państwowej służby jako profesor gimnazjum staromiejskiego w Królewcu. Sam Georg Bender był członkiem Niemieckiej Partii Postępowej, deputowanym do sejmiku pruskiego w Berlinie, jako urzędujący zastępca nadburmistrza Wis-selincka został w 1882 r. postawiony przez prokuratora w stan oskarżenia za zaatakowanie na wiecu przedwyborczym konserwatywnego kandydata do Reichstagu z powiatu wąbrzeskiego drukarza Carla Dombrowskiego. Toruń był też w XIX w. zawsze reprezentowany, począwszy od powołania tej instytucji w monarchii pruskiej w 1824 r., w landtagu prowincji pruskiej, zbierającym się na zasadzie alternaty miejsca obrad przemiennie w Królewcu i w Gdańsku.

Miasto było w XIX w. niewielkie, a jego elity jeszcze skromniejsze liczebnie. Szczególnie widoczne są ograniczenia z tego wynikające wtedy, gdy przeanalizuje się skład władz, działy członkowskie stowarzyszeń, składy komitetów honorowych, i nałoży się to jeszcze na strukturę powiązań rodzinno-towarzyskich. W większości przypadków, zwłaszcza w 1. połowie stulecia, w znacznej mierze pokrywają się one, i te same nazwiska odnajdziemy zarówno wśród członków założycieli pierwszego towarzystwa czytelniczego, jak i inicjatorów budowy pomnika Kopernika czy w niewielkim gronie skupionym w Coppernicus-Verein. Tym bardziej do-cenić wypada aktywność tych, którzy przepełnieni idea postępu dążyli do

Peron Dworca Głównego. Fotografia sprzed I wojny światowej
(widokówka ze zbiorów autorki)

uczynienia miasta nowocześniejszym, a jego mieszkańców bardziej oświeconymi. Prywatna historia Torunia jest także obecna – chociażby w portretach prezentowanych na wystawie, pokazujących postaci wówczas znane i szanowane, dziś natomiast pozostające w zapomnieniu, takie jak np. profesorowie gimnazjum toruńskiego czy też popularny pisarz Bogumil Goltz. W tym miejscu warto by się zastanowić, czy Toruń, a właściwie jego dzisiejsi mieszkańcy byliby skłonni wznieść się ponad podziałami i zaakceptować przywrócenie chociaż niektórym XIX-wiecznym torunianom, np. burmistrzom, miejsca, które powinni zajmować w pamięci miasta; przypomnieć można tu przypadek Szczecina, gdzie w plebiscycie na najbardziej zasłużonego dla miasta w XX w., przeprowadzonym w końcu 1999 r., drugie miejsce zajął jeden z niemieckich nadburmistrzów.

Duch przedsiębiorczości mieszczaństwa jako nosiciela wartości kapitalistycznych był w Toruniu ograniczony przez niewielki rynek lokalny, poza który udało się przebić tylko nielicznym produktom tu wytwarzanym, do których zaliczyć należy głównie toruńskie pierniki. Z oczywistych względów sporo uwagi poświęcono w ekspozycji przede wszystkim

firmy Gustava Weese, jak i przedstawicielom tej zasłużonej dla dziejów miasta rodziny. Nie można jednak przejść obojętnie także obok innych wytworów przemysłu toruńskiego; niektóre wśród nich są w pewnym stopniu wzruszające, jak np. prezentowane tablice z wzorami pokrytych jedwabnymi tkaninami guzików z firmy Christiana Petersilge, pochodzące z lat dwudziestych XIX w. Dział rzemiosła jest reprezentowany przez wiele różnorodnych eksponatów, które poza swą podstawową wartością skłaniają także to zastanowienia się nad praktycznością mieszkańców, która nakazuje uwzględniać zmiany państwowości na przykład poprzez zakrycie niemieckich napisów na chorągwiach cechowych tkaniną lub haftem, a nie wymieniać ich całkowicie.

Wystawa „Toruń w latach 1793–1920. Miasto pogranicza” może być poddana analizie z dwu odmiennych punktów widzenia. Dzieje miasta są tu z jednej strony widziane na tle wydarzeń politycznych epoki, które należały przecież do kategorii historii powszechnej – rozbiory ziem polskich, wkroczenie przedstawicieli Prus, oddziaływanie epoki napoleońskiej i sam pobyt cesarza poprzedzający wyprawę przeciwko Rosji w 1812 r., wpływy sytuacji w Królestwie Polskim, wydarzenia Wiosny Ludów, kryształizacja niemieckiego ruchu narodowego, I wojna światowa, traktat wersalski, zajęcie Torunia przez oddziały armii polskiej pod dowództwem gen. Józefa Hallera. Na drugim planie pokazane są te składniki historii XIX w., które były pochodną rządów pruskich – działalność administracji, odwiedziny monarchów, pomniki związane z dziejami Prus, nie bez znaczenia jest też niezmiernie ważny aspekt militarnych dziejów Torunia jako twierdzy nadgranicznej. Do polityki w większej skali należy też zaliczyć wszelkie przejawy polskiej działalności narodowej. Z drugiej strony historia miasta widziana jest też w mikroskali, dosłownie i w przenośni. Wymaga pochylenia się nad guzikiem, miniaturą, tekstem statutu towarzystwa, monetą zastępczą gminy żydowskiej w Toruniu, niewielkich rozmiarów fotografią. Nie jest dlatego efektowna w potocznym rozumieniu – brak tu wybitnych dzieł sztuki, spektakularnych eksponatów. Ukazuje za to rzecz cenną – to, co pozostało z życia codziennego miasta w XIX w.

To, co należy uznać w niej za nie do końca spełnione, jest związane z brakiem odpowiedzi na kwestię, w jakiej mierze istotnie Toruń był miastem pogranicza, przez co należy rozumieć nie tylko samo położenie miasta i jego konsekwencje (wystawa to pokazuje np. poprzez fotografie przejścia granicznego w Lubiczu), ale głównie co oznaczało owo pogranicze w zakresie funkcjonowania w mieście dwu społeczności i w sensie mentalnym. Eks-

pozycja potwierdza raczej funkcjonowanie dwóch równoległych światów, powielających swoje struktury w wariantach narodowych, ze stojącym po stronie niemieckiej aparatem władzy państwa. Tymczasem niesłychanie ważkie byłoby także przedstawienie punktów styku kulturowego, transferu wartości czy nawet tylko pokojowej przecież w większości przypadków koegzystencji obok siebie dwóch narodów. Czy były to światy spotykające się wyłącznie na płaszczyźnie praktycznej, np. handlowej, służby domowej i podobnych, czy też sąsiedztwo pozostawiło jakiś ślad trwalszy, także w mniejszościowej społeczności polskiej Torunia?

Historia Torunia, pod redakcją Mariana Biskupa, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, Toruń: Wyd. TNT 1999.

Recenzowany tom zbiorowej syntezy dziejów Torunia z dużym zainteresowaniem i pewnym zniecierpliwieniem oczekiwany był przez czytelników. Zniecierpliwienie wynikało przede wszystkim z opóźnienia w jego publikacji, gdyż w latach 1992–1996 ukazały się już trzy części obszernego tomu drugiego obejmującego lata 1454–1793. Natomiast duże zainteresowanie pierwszym tomem *Historii Torunia* wiąże się ze szczególnym znaczeniem okresu przed 1454 r. w dziejach miasta. Rozwój Torunia od XIII do połowy XV w. charakteryzuje się – w przeciwieństwie do późniejszych wieków – niesłychanym dynamizmem. W tym czasie doszło oczywiście do założenia miasta, nastąpił również od połowy XIII w. jego szybki rozwój gospodarczy i społeczny uwarunkowany udziałem w wielkim handlu hanzeatyckim. W 2. połowie XIV w. mieszczaństwo toruńskie przeżywało okres największej prosperity gospodarczej i największego znaczenia politycznego w ramach Hanzy. Od schyłku XIV w. kupcy toruńscy stopniowo byli wypierani z udziału w wielkim handlu międzynarodowym, w wyniku czego Toruń z miasta związanego z handlem morskim, aktywnego politycznie w strefie Morza Północnego i Bałtyku, stał się typowym, średniej wielkości miastem śródlądowym, którego wpływy polityczne miały zasięg regionalny. W średniowieczu ukształtowane zostały również podstawowe elementy układu urbanistycznego, które określały rozwój miasta w wiekach następnych. Prezentowany tom składa się z sześciu rozdziałów napisanych przez pięciu autorów. W rozdziale I „Środowisko geograficzne Torunia i okolic” (s. 9–57) autorstwa Anny Tomczak znajdujemy najistotniejsze informacje dotyczące budowy geologicznej, rzeźby obszaru miejskiego, warunków klimatycznych i glebowych, stosunków wodnych oraz szaty roślinnej. Autorce udało się dobrze wywiązać z niełatwego zadania. W sposób zrozumiały także dla czytelnika nie znającego fachowej terminologii nauk o ziemi ukazała wpływ środowiska geograficznego na rozwój osadnictwa w Toruniu i jego okolicach. Przedstawiony w tym rozdziale materiał pozwala lepiej wyjaśnić niektóre zjawiska historyczne. Autorka zauważa między innymi, iż odsunięcie Nowego Miasta Torunia od brzegu Wisły wynikało ze względów morfologicznych (s. 32). Szkoda, iż to spostrzeżenie nie zostało wykorzystane w rozważaniach historyków w dalszej części tomu. Podobnie charakterystyka warunków glebowych i budowy geomorfologicznej okolic Torunia pozwala lepiej zrozumieć problemy związane z zagospodarowaniem patrymonium toruńskiego. W kolejnym rozdziale „Średniowieczny Toruń (w świetle

źródeł archeologicznych)" (s. 58–99) Jadwiga Chudziakowa przedstawiła rozwój osadnictwa na terenie Torunia od wczesnego średniowiecza do połowy XIII w. Autorka – jak sama zaznaczyła we wstępie do rozdziału – oparła swoje badania przede wszystkim na źródłach archeologicznych pochodzących z wykopalisk przeprowadzonych do roku 1978 r. (teren zamku i 43 punkty ze Starego Miasta). Pominięto natomiast materiał z około 352 punktów przebadanych na terenie miasta w ciągu ostatnich piętnastu lat, co w istotny sposób wpłynęło na aktualność przedstawianych wniosków. Należy jednak podkreślić, iż brak publikacji dokumentacji i materiałów z większości wykopów z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych znacznie utrudnia wprowadzenie do obiegu naukowego nowych źródeł archeologicznych. J. Chudziakowa wyróżnia trzy fazy rozwoju przestrzennego przedlokacyjnego Torunia: powstała być może w IX w. nieufortyfikowana osada na terenie wzgórza zamkowego, wzniesiony na jej miejscu w XI w. gród z osadą podgrodomową oraz osada na terenie późniejszego miasta lokacyjnego. Ta ostatnia faza budzi najwięcej wątpliwości. Nie można np. bez datowań dendrochronologicznych uznać odkrytych fragmentów domostw o konstrukcji zrębowej za jednoznaczny dowód istnienia osadnictwa przedlokacyjnego, gdyż ten typ konstrukcji pojawia się także w XIII-wiecznych warstwach innych miast lokacyjnych (Elbląg, Kołobrzeg). Bardzo prawdopodobna jest natomiast opracowana na podstawie źródeł archeologicznych rekonstrukcja rozwoju przestrzennego lokacyjnego Torunia do połowy XIII w. W następnych czterech rozdziałach Tomasz Jasiński, Janusz Tandecki i Zenon Hubert Nowak przedstawili najważniejsze problemy dziejów miasta w kolejnych okresach historycznych. Rozdziały te mają zblizoną konstrukcję, we wszystkich omawiane są rozwój przestrzenny, demografia oraz stosunki społeczne, problematyka gospodarcza – handel i rzemiosło oraz ustrój miasta. W rozdziałach pisanych przez J. Tandeckiego i Z. H. Nowaka znajdujemy ponadto fragmenty poświęcone udziałowi mieszczan toruńskich w działaniach politycznych Hanzy i w życiu stanowym Prus, kultury, religijności oraz życiu codziennemu. Bardzo zróżnicowany w zależności od zainteresowań autorów i od stanu badań jest sposób przedstawiania wymienionych zagadnień w poszczególnych rozdziałach. W rozdziale III obejmującym dzieje miasta w latach 1231–1350 na wyróżnienie zasługuje fragment poświęcony początkom osady miejskiej w Toruniu. T. Jasiński odrzuca możliwość istnienia na terenie Starego Miasta Torunia osady przedlokacyjnej. Należy podkreślić, iż lokacja miasta została przedstawiona na tle sytuacji politycznej i osadniczej w ziemi chełmińskiej. W tekście T. Jasińskiego znajdziemy m.in. nowatorskie, oparte na własnych badaniach autora ukazanie początków państwa zakonnego w Prusach. Nasza wiedza o pierwszym stuleciu dziejów Torunia opiera się na bardzo skromnej podstawie źródłowej, stąd też z niektórymi nowymi ustaleniami zawartymi w tym rozdziale można polemizować. Zbyt śmiała wydaje się przyjęta za Krzysztofem Mikulskim hipoteza o palisadzie lub wale na tzw.

„wyspie” toruńskiej (s. 125) – powtórzona również w rozdziale IV (s. 170), zwłaszcza że nawet jej twórca dostrzegł ostatnio inne możliwości wyjaśnienia terminu „Werder”¹ Sądzę, iż w dotychczasowych rozważaniach nad najstarszym rozplanowaniem Torunia zbyt mało uwagi zwracano na wyraźne jego podobieństwo do układu urbanistycznego Elbląga. Nie ulega wątpliwości, że rację ma T. Jasiński, przedstawiając proces stopniowego poszerzania kompetencji rady miejskiej w 2. połowie XIII w. Dyskusyjne jest jednak twierdzenie, iż już w 1262 r. rada miejska wysunęła się przed sołtysa i ławników (s. 136). Rzeczywiście wystawcą dokumentu z 15 III 1262 r. byli „die ratlute unde alle die burgere”, jednak na liście świadków na pierwszym miejscu pojawia się sołtys, a dopiero po nim wymienieni zostali rajcy. Poza tym jeszcze w 1280 r. list do Lubeki wysyłał „sołtys, rada i mieszczanie”². Autor recenzji ostrożnie traktowałby również poglądy starszej historiografii na temat znacznego rozwoju bezpośrednich kontaktów kupców toruńskich z Flandrią i Anglią już w 2. połowie XIII w.³ Uzupełniając uwagi na temat pojawienia się w Toruniu osadników z Westfalii, można dodać, że prawdopodobnie zjawisko to łączyło się także ze wzrostem od końca XIII w. znaczenia traktu ze Słowacji nad Bałtyk i handlu miedzią – o czym zresztą T. Jasiński pisze w innym miejscu (s. 159). Janusz Tandecki w rozdziale IV przedstawił gospodarcze, społeczne i polityczne dzieje miasta w latach 1350–1411. Dobrze się stało, iż autor ten osobny rozdział (V) poświęcił omówieniu zagadnień związanych z kulturą mieszczańską, religijnością i życiem codziennym. J. Tandecki, a także autor rozdziału VI Zenon H. Nowak stanęli przed trudnym zadaniem, gdyż wbrew pozorom wiele zagadnień szczegółowych dziejów Torunia od połowy XIV w. do wybuchu wojny trzy-nastoletniej, epoki dość dobrze oświetlonej w źródłach pisanych, nie doczekało się jeszcze wyczerpującego opracowania. Obaj badacze wybrali słuszną metodę rozwiązywania tego problemu. Podsumowując stan badań przedstawili kompendium wiedzy o najważniejszych problemach dziejów miasta, w którym znajdziemy również nowe ustalenia, oparte na własnych badaniach źródłowych. W rozdziałach pisanych przez J. Tandeckiego na wyróżnienie zasługują fragmenty dotyczące organizacji władz i administracji, przemian społecznych oraz rzemiosła. Dużo miejsca poświęcono kontaktom handlowym Torunia z ziemiami polskimi, natomiast handel z Flandrią, Anglią i Skandynawią został przedstawiony zbyt pobieżnie. Drobne potknięcia merytoryczne nie obniżają wartości i przydatności omawianego fragmentu *Historii Torunia*; rada Nowego Miasta

¹K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 30.

²Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1/2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 156, 383.

³Por. R. Czaja, *Udział wielkich miast pruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku*, cz. 1, *Zapiski Historyczne*, t. 60, 1995, z. 2–3, s. 21–38.

Torunia nie liczyła aż 24 rajców (s. 180), przesadne jest też używanie terminu „patrycjat” wobec grupy rządzącej w tym mieście (s. 210), przed Bramą Chełmińską miał swoją siedzibę sąd ławniczy przedmieść Starego Miasta Torunia, a nie nowomiejska ława przedmiejska (s. 182), której dom stał nad rowem rakarskim na wschodnim przedmieściu Nowego Miasta Torunia, wystawca dokumentu z 1345 r. dla cysterek toruńskich nie był Winrych von Kniprode, lecz Ludolf König (s. 234). W ostatnim rozdziale Zenon Hubert Nowak, zmarły 3 XII 1999 r. wybitny mediewista toruński, przedstawił dzieje miasta w okresie kryzysu państwa krzyżackiego 1411–1454 r. Z jego rozważań wyraźnie wynika, iż w tym czasie zjawiska kryzysowe w Toruniu nie miały jeszcze charakteru globalnego. Niewątpliwie pogarszała się sytuacja gospodarcza, spowodowana głównie przez kryzys handlu dalekosiężnego, patrycjat toruński zrezygnował z aktywnego udziału w politycznych przedsięwzięciach Hanzy. Jednocześnie jednak obserwujemy stabilizację struktur ustrojowych i społecznych, rozkwit architektury sakralnej. Zjawisk kryzysowych nie widać również w przedstawionym z dużym znanstwem szkolnictwie i życiu intelektualnym. Szkoda, że ten interesujący rozdział nie kończy się porównawczą charakterystyką procesów zachodzących w Toruniu w 1. połowie XV w. Należy też skorygować niektóre zawarte w nim szczegółowe stwierdzenia. Na woli zamkowej nie tylko hodowano świnie i bydło (s. 254), lecz także prowadzono produkcję rzemieślniczą. Sędzia przedmiejski Starego Miasta Torunia nosił tytuł wójta (s. 258) i nie łączono tej funkcji z urzędem leśnym, tego typu rozwiązanie ustrojowe stosowano w Chełmnie.

Niewątpliwie autorzy recenzowanego tomu spełnili oczekiwania Redaktora, który we wstępie pisał, iż głównym celem wydawnictwa jest „ukazanie najważniejszych problemów całej przeszłości miasta w stopniu, na jaki pozwalały materiały źródłowe i stan badań”. Na podkreślenie zasługuje bardzo staranna szata graficzna książki, wzbogaconej licznymi ilustracjami i mapami. Oczywiście można by wskazać zagadnienia, które w I tomie *Historii Torunia* zostały pominięte lub potraktowane marginalnie. Uwagi tego typu nie powinny jednak obciążać autorów, lecz należy je traktować jako postulaty badawcze i wyraz refleksji nad stanem badań historii naszego miasta.

Roman Czaja

Krzysztof Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, ss. 464 + kolorowa mapa.

Jest to rozprawa o dziejach społecznych i gospodarczych Torunia, rozpatrująca je na tle przemian przestrzennych i osadniczych, od początku powstania miasta w XIII w. (a więc szerzej niż zapowiada to tytuł) aż po początek XVIII w. Autor w swoich badaniach uwzględnił wszystkie elementy aglomeracji miejskiej: Stare Miasto Toruń, Nowe Miasto i ich przedmieścia. Pod względem zakresu chronologicznego, przestrzennego i wykorzystania źródeł praca ta nie ma sobie równej w polskiej historiografii. Również pod względem pomysłowości, umiejętności stawiania problemów, formułowania pytań, a także sumiennosci badawczej praca ta budzi najwyższe uznanie.

Autor przez wiele lat niezwykle skrupulatnie zapoznawał się z materiałem źródłowym, który poddawał wnikliwej analizie pod kątem możliwości wykorzystania go w swoich badaniach. Krzysztof Mikulski jest niewątpliwie obecnie najlepszym znawcą archiwaliów toruńskich. Znajomość źródeł i krytyczny do nich stosunek budzą najwyższe uznanie.

Recenzowana książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, obszernego aneksu oraz bibliografii, indeksów i różnego rodzaju spisów. Rozdział I jest poświęcony topografii średniowiecznego i nowożytnego Torunia. Przedstawienie tej problematyki rozpoczyna autor od rozważań nad początkami lokacyjnego Torunia. Krzysztof Mikulski opowiada się za pierwotną lokacją miasta w Starym Toruniu, przyjmując jednak słusznie, że był to okres krótkotrwały, który nie odegrał większej roli w dziejach miasta. Stanowisko to zamyka długą dyskusję nad pierwotną lokalizacją Torunia. Zagadnienie to zostało rozwiązane przez autora, jak i jego poprzedników, zgodnie z jednoznaczną wymową źródeł tak historiograficznych, jak i dokumentowych. Oznacza to, że współczesna historiografia, badająca początki Torunia, ostatecznie rozstała się ze stanowiskiem hiperkrytycznym, według którego miasto zostało lokowane od razu na terenie dzisiejszego miasta (J. E. Wernicke, J. Heise, S. Kujot, A. Semrau, K. Górski, K. Żurowski).

Krzysztof Mikulski musiał również zająć stanowisko wobec sporu historyków, czy istniało przedlokacyjne osadnictwo na terenie dzisiejszego miasta. Autor przytacza tu niezwykle interesujące, najnowsze rezultaty analizy dendrochronologicznej, z której wynika, że najstarsza zabudowa przy ulicy Rabińskiej powstała około 1244 r. Wyniki te wraz z rezultatami badań L. Grzeszkiewicz-Kotlewskiej, dotyczącymi początków kościoła parafialnego św. Janów, wyraźnie

przemawiają przeciw tezie o istnieniu przedlokacyjnego osadnictwa na terenie Starego Miasta Torunia. Oczywiście z ostatecznym werdyktem w tej sprawie należy poczekać do przeprowadzenia dalszych badań dendrochronologicznych w innych rejonach lokacyjnego miasta.

W topografii Starego Miasta Torunia szczególną rolę odegrała odkryta na nowo przez Krzysztofa Mikulskiego „wyspa”. Jak wiadomo, w późnośredniowiecznych rejestrach czynszowych występuje termin „werder”, którego nie udało się nikomu poza autorem właściwie zinterpretować. Już we wcześniejszych badaniach (zob. *Problem tzw. „wyspy” toruńskiej w świetle źródeł podatkowych z końca XIV i pierwszej połowy XV w.*, *Zapiski Historyczne*, t. 61, 1996, z. 1, s. 7–24) Krzysztof Mikulski dowiódł, wykazując przy tym niezwykłą pomysłowość i niezależność myślenia, iż załazek lokacyjnego Torunia stanowił blok zabudowy, wyznaczony biegiem ulic: Kurzej, Szerokiej, Jęczmiennej i dzisiejszej ulicy Kopernika. W recenzowanej rozprawie Krzysztof Mikulski starał się odpowiedzieć na pytanie, jaką funkcję pierwotnie pełniła „wyspa” i czym różni się do dzisiaj jej zabudowa od pozostałych bloków miasta. Autor zauważył, co jest niezwykle istotne, że układ parceli na „wyspie” różni się od układu działek na sąsiednich ulicach. Autor ustalił również, że na „wyspie” zlokalizowane były najstarsze place i urządzenia targowe Starego Miasta Torunia.

W dalszej części tego rozdziału autor przedstawił genezę Nowego Miasta Torunia. W tej kwestii wypowiedzieli się wcześniej dwaj uczeni toruńscy: Antoni Czacharowski i Zenon H. Nowak. Krzysztof Mikulski nie opowiada się wyraźnie za żadnym ze stanowisk wymienionych badaczy. Uważam, że należy przyznać rację Antoniemu Czacharowskiemu, który dopatruje się analogii, a nawet związku między powstaniem w 1263 r. Nowego Miasta we Wrocławiu a w 1264 r. w Toruniu. W jednym i drugim ośrodku chodziło o osiedlenie znacznej liczby sukienników, którzy mieli dostarczać kupcom obu miast najważniejszego towaru eksportowego, mianowicie tzw. sukna krajowego. W powstaniu Nowego Miasta Torunia ważną rolę odegrała współpraca kupców staromiejskich i Zakonu, którzy rozumieli potrzebę założenia nowego ośrodka w związku z dobrą koniunkturą na tanie sukno krajowe.

W podrozdziale poświęconym przedmieściom najstarszego Torunia autor polemizuje ze mną co do przynależności terenu, na którym wzniesiono młyn Trzeposz. Oddajmy głos autorowi (s. 41–42): „W 1258 r. miasto otrzymało w wieczystą dzierżawę od biskupów kujawskich las i wieś Mokre. Wbrew twierdzeniu T. Jasińskiego w granicach tego obszaru musiało znajdować się miejsce, które mieszczanie odstąpili w roku następnym Zakonowi i gdzie powstał młyn Trzeposz. Z zachowanych źródeł podatkowych i planów wynika bowiem, że granice wsi Mokre również w okresie późniejszym sięgały Wisły na odcinku między partrymonium Nowego Miasta a Kaszczorkiem. Trzeposz był więc enklawą wpisaną

w ten obszar". Otóż nie zgadzam się z powyższymi twierdzeniami autora. Dokładny opis granic posiadłości Kościoła kujawskiego, które zostały przekazane Toruniowi w wieczystą dzierżawę, zachował się w dokumencie z 1385 r. (por. J. Powierski, *Trzy dokumenty z ziemi chełmińskiej z lat 1310-1385*, Zapisy Historyczne, t. 43, 1978, z. 3, s. 135 n.). Z aktu tego dowiadujemy się, że granica między patrymonium Starego Miasta Torunia a dobrami biskupstwa kujawskiego biegła na pewnym odcinku wzdłuż parkanu winnic toruńskich, a dwie z winnic, należące do Jana de Puteo i Heliasza Krutenera, położone były naprzeciwko dębu, od którego zaczynały się dobra kościelne. Z czynszów toruńskich z 1403 r. wiemy, że te dwie winnice należały do tzw. „Starych Winnic”, położonych na Górze Winnicy. Pozostałości tej góry nad Wisłą obok dworca kolejowego „Toruń Miasto” są widoczne do dzisiaj, chociaż została ona w latach trzydziestych XX w. w znacznej mierze zniwelowana w związku z budową arterii komunikacyjnej, łączącej Stare Miasto z Przedmieściem Jakubskim. Pierwotnie było to spore wzniesienie ciągnące się wzdłuż Wisły na długości ponad kilometr od okolic dzisiejszego dworca kolejowego aż do Trzeposza. Góra Winnica od strony południowo-wschodniej opadała dość stromo w kierunku Wisły, tworząc naturalną skarpe, doskonale nasłonecznioną i jednocześnie osłoniętą wysokim wzniesieniem przed północnymi wiatrami. Skarpa i założone na niej winnice, jak wynika z dokumentu z 1385 r., nigdy nie należały do biskupstwa kujawskiego, lecz od początku były własnością miasta. Dobra biskupstwa kujawskiego nigdy nie dochodziły w tym miejscu do Wisły i nie ma powodu wątpić, że Trzeposz, położony na tej samej skarpie co „Stare Winnice”, leżał na terenie patrymonium Starego Miasta Torunia. Zapewne taki przebieg granicy dóbr biskupstwa kujawskiego ustalony był jeszcze w okresie przedkrzyżackim. Książę Leszek mazowiecki, nadając biskupstwu kujawskiemu w 1185 r. dobra między Wisłą i Drwęcą, musiał wyłączyć z tego nadania wąski pas ziemi nad Wisłą, od dzisiejszego Wzgórza Zamkowego do Trzeposza. W innym miejscu wskazywałem, że taki przebieg granicy był spowodowany zapewne tym, iż w Trzeposzu w okresie przedkrzyżackim działała komora celna, która podlegała grodowi położonemu na terenie dzisiejszego miasta.

Drugi rozdział monografii autor poświęcił strukturze zawodowej mieszkańców. Obok klasycznej już metody socjotopograficznej Krzysztof Mikulski zastosował tu także metodę badania koniunktur, przez odwołanie się do liczby przeprowadzonych transakcji. Metodę tę, zastosowaną po raz pierwszy w latach osiemdziesiątych tego stulecia w badaniach nad mieszczaństwem Lubeki, autor poszerzył, przeprowadzając analizę w ramach poszczególnych grup zawodowych i społecznych. Dzięki tym badaniom uzyskaliśmy niezwykle ciekawy obraz koniunktur gospodarczych nie tylko dla całego miasta, ale nawet dla poszczególnych branż. Ustalenia Krzysztofa Mikulskiego pozwalają nam dostrzec długotrwałe procesy, które były niewidoczne nawet dla torunian żyjących w tamtych czasach. Badania te, oparte na ogromnym i skrupulatnie wykorzystanym

materiale źródłowym, pozwoliły autorowi na uchwycenie dynamiki przemian. Krzysztof Mikulski dzięki badaniom koniunktur mógł nie tylko sformułować pytanie, ale także ustalić, jakie były przyczyny upadku starych elit i zastąpienia ich przez nowe. Samo sformułowanie zagadnienia jest niewątpliwie na gruncie polskim całkowicie nowatorskie. Trzeba przy tym podkreślić fakt, że Krzysztof Mikulski w swoich badaniach nie szuka prostych odpowiedzi. Doskonale zdaje sobie sprawę, że procesy społeczne uwarunkowane są przez wiele elementów i że nie można poprzestać na badaniach opartych na statystycznych wyliczeniach. Wielkie przemiany społeczne są zawsze umiejętnie konfrontowane przez autora z karierami konkretnych ludzi. Jest to jeszcze jedna godna pochwały cecha warsztatu badawczego Krzysztofa Mikulskiego – niezwykła umiejętność poruszania się na dwóch płaszczyznach, a mianowicie na płaszczyźnie makro- i mikrohistorii. Te dwie sfery przenikają się wzajemnie i uzupełniają w omawianej rozprawie. W pisarstwie historycznym Krzysztofa Mikulskiego losy konkretnych ludzi stanowią część czy fragment wielkich procesów.

Dalsze rozdziały pracy nie nasuwają żadnych uwag krytycznych. Można jedynie mieć pewne wątpliwości co do układu rozprawy, a mianowicie oddzielnego ujęcia socjotopografii (rozdział IV) i struktury zawodowej (rozdział II). Uważam, że rozdział poświęcony socjotopografii miasta powinien poprzedzić rozdział dotyczący koniunktur gospodarczych. Tę drobną usterkę (dyskusyjną zresztą) rekompensuje wspaniały aneks, zawierający „biografie” ulic Starego i Nowego Miasta Torunia i ich przedmieść. Historycy i miłośnicy Torunia otrzymali najwyższej jakości przewodnik po topografii średniowiecznego i nowożytnego Torunia. Kończąc recenzję, można wyrazić tylko radość, iż tak wspaniała pozycja naukowa doczekała się tak dobrej oprawy edytorskiej i graficznej.

Tomasz Jasiński (Poznań)

Noty

Toruński słownik biograficzny, pod red. Krzysztofa Mikulskiego, t. 2, Towarzystwo Miłośników Torunia, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2000.

Staraniem To-Mi-To i UMK, z pomocą finansową Urzędu Miejskiego w Toruniu, w bieżącym roku ukazał się drugi tom *Toruńskiego słownika biograficznego*. Zgodnie z przyjętym dla całości wydawnictwa tzw. systemem hollenderskim tom ten, podobnie jak poprzedni, zawiera hasła od A do Z i prezentuje życiorysy postaci z różnych epok. Znalazł się wśród nich obszerny biogram Mikołaja Kopernika autorstwa Teresy Borawskiej. Słynny astronom, kanonik warmiński, ekonomista, lekarz i humanista był związany z wieloma ośrodkami w Polsce i poza jej granicami, ale przez całe życie podkreślał miejsce swojego pochodzenia. Na jego wyraźne życzenie na karcie tytułowej *De revolutionibus* został przedstawiony jako „Nicolai Copernici Torinensis”. Obok sylwetki najślynniejszego torunianina w drugim tomie znalazły się także biografie burmistrzów, przedstawicieli patrycjatu, m.in. Allenów, Eskenów i Hitfeldów, duchownych różnych wyznań, profesorów i dyrektorów szkół z Gimnazjum Akademickim na czele, wykładowców UMK, artystów, ludzi pióra, teatru, członków towarzystw naukowych, lekarzy, prawników, zasłużonych działaczy społecznych i niepodległościowych oraz żołnierzy Wojska Polskiego i Armii Krajowej. Dla ułatwienia korzystania z całego wydawnictwa na końcu publikacji znalazł się spis biografów zamieszczonych w pierwszym i drugim tomie.

Jerzy Serczyk, *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Krótki zarys dziejów*, wyd. II poprawione, rozszerzone i uzupełnione, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń 1999.

Towarzystwo Naukowe w Toruniu obchodzi w 2000 roku 125-lecie istnienia. Wydana z okazji jubileuszu nowa pozycja, będąca uzupełnieniem książki

Kazimierza Wajdy, Bożeny Osmólskiej-Piskorskiej i Jerzego Serczyka, opublikowanej przed 25 laty, pozwala prześledzić dzieje Towarzystwa od jego trudnych początków i kształtowania się podstaw egzystencji pod pruskim panowaniem (1875–1919), poprzez lata II Rzeczypospolitej, czasy okupacji hitlerowskiej, która przerwała działalność TNT i życie wielu wybitnych jego działaczy aż po trudny, zmienny okres powojenny. Nowa władza, nowy status miasta, powstanie uniwersytetu opartego w głównej mierze na kadrze z Wilna i Lwowa odbiły swoje piętno na Towarzystwie. Ze zrzeczenia miłośników nauk przekształciło się ono w organizację typu akademickiego, z kilkustopniowym członkostwem i wyodrębnionymi wydziałami: Nauk Historycznych, Filologiczno-Filozoficznym, Matematyczno-Przyrodniczym oraz Nauk Prawnych, Społecznych i Ekonomicznych. Ofiarność i zaangażowanie działaczy TNT oraz jego współpraca z wieloma instytucjami w różnych krajach europejskich pozwoliły na stworzenie pokaźnego księgozbioru oraz bogatej kolekcji muzealiów i archiwaliów. Wszystkie te zbiory przekazane do odpowiednich instytucji – Książnicy Miejskiej, Muzeum Okręgowego w Toruniu i Archiwum Państwowego pozwoliły na udostępnienie ich szerszemu kręgowi odbiorców i podjęcie nowych badań. Wyniki tych prac są publikowane w ramach różnych wydawnictw TNT. Do najbardziej znanych należą: „Zapiski Historyczne”, „Roczniki TNT”, stanowiące właściwie odrębne pozycje książkowe, tak jak prezentowany poniżej spis urzędników miejskich Torunia, oraz seria „Fontes”, w której publikowane są teksty źródeł historycznych. Mniej znane dane na temat Zarządu, poszczególnych wydziałów, całej infrastruktury, zakresu prac badawczych, wydawnictw i zbiorów TNT można znaleźć w ostatnim rozdziale książki, natomiast zdjęcia siedziby Towarzystwa przy ulicy Wysokiej, różnego rodzaju zbiorów i wydawnictw, wreszcie malowane portrety i fotografie dawnych i obecnych działaczy TNT przewijają się przez całą książkę.

Roman Czaja, *Urzędnicy miejscy Torunia. Spisy, cz. 1: do roku 1454, Roczniki TNT*, R. 89, z. 1, Toruń 1999.

W związku z nasilającym się zainteresowaniem badaczy historią społeczną grodu Kopernika pojawiła się konieczność opracowania pełnego spisu wszystkich urzędników miejskich Torunia w okresie przedrozbiorowym. Zadania tego, w ramach kierowanego przez prof. Jacka Staszewskiego projektu badawczego „Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII w.”, podjęli się Roman Czaja, Jerzy Dygdała i Krzysztof Mikulski. Przygotowany przez pierwszego z nich spis obejmuje osoby, które zasiadały w radach miejskich i ławach sądowniczych Starego i Nowego Miasta Torunia oraz ich

przedmiem w ciągu dwóch stuleci: od połowy XIII w. do 1454 r. W opracowywaniu tego zagadnienia zostały wykorzystane różne średniowieczne źródła lub ich późniejsze odpisy: księga kiery, rachunki urzędów radzieckich, listy i dokumenty miejskie i krzyżackie, księgi czynszowe, wreszcie księgi ławnicze sądów miejskich i przedmiejskich. Zły stan zachowania lub brak pewnych źródeł, jak w przypadku księgi kiery Nowego Miasta, nie pozwolił na pełne odtworzenie list rajców i ławników w obu ośrodkach. Wykazy rocznych składów personalnych toruńskich organów kolegialnych zostały poprzedzone krótkim omówieniem ustroju średniowiecznego Torunia i jego najważniejszych urzędów. Dla ułatwienia dotarcia do pewnych osób zostały przygotowane dwa sposoby ich prezentacji. W pierwszej części pracy pojawiły się przedstawione w porządku chronologicznym składy rad urzędujących obu miast, spisy rad starszych oraz wykazy ławników zestawione według kolejności obejmowania urzędu, uzupełnione datami skrajnymi pełnienia funkcji i informacjami o ewentualnym przejściu do rady. Drugą część publikacji stanowi natomiast indeks z ułożonym alfabetycznie wykazem urzędników i danymi o pełnionych przez nich urzędach. Omawiana pozycja, mająca w dużej mierze charakter wydawnictwa źródłowego, stanowi istotny przyczynek do badań nad społeczeństwem średniowiecznego Torunia i może być podstawą dalszych prac nad ustrojem i miejscowym patrycjatem.

Zamek dybowski – archeologia, historia, przyszłość, Towarzystwo Miłośników Torunia, Toruń 1999.

Toruń i jego okolica wyjątkowo obfitują w średniowieczne zamki – krzyżacki, kazimierzowski u ujścia Drwęcy i dybowski na lewym brzegu rzeki. Przetrwały do naszych czasów w stanie ruiny, ale nawet one kryją w swych murach ślady wielowiekowej historii i liczne zagadki. W przypadku zamku dybowskiego próbowano je rozwiłać już w latach sześćdziesiątych. Przeprowadzono wtedy wiele prac konserwatorsko-rekonstrukcyjnych, ale los okazał się dla twierdzy nieżyczliwy. Wkrótce chaszczce i gesty las zakryły wysokie mury, ziemia zasypała piwnice i korytarze, a ludzie dopełnili miary zniszczenia. Zaniebdany i na pół zapomniany zamek dopiero w ostatnich latach doczekał się należytej opieki i zagospodarowania na potrzeby turystyki. Oczyszczono teren, wznowiono prace archeologiczne i badania historyczne. We wrześniu 1999 r. z inicjatywy Koła Podgórz To-Mi-To został zorganizowany festyn pod hasłem *Powrót na zamek dybowski*. Poprzedziła go sesja naukowa poświęcona pamięci zasłużonego badacza architektury Ireneusza Sławińskiego. Materiały z tej se-

sji zostały opublikowane przez To-Mi-To w osobnej pozycji. Obok wspomnień o I. Sławińskim znalazły się tu artykuły Krzysztofa Mikulskiego: *Komturstwo niezawskie i starostwo dybowskie w XIII-XVII w. – zasięg i osadnictwo*. Na podstawie dokumentacji, spisu inwentaryzacyjnego z końca lat pięćdziesiątych oraz bogatej ikonografii, m.in. map, obrazów, rysunków i fotografii Maria Rzczkowska-Sławińska przedstawiła historię i architekturę zamku (artykuł został uzupełniony katalogiem źródeł ikonograficznych i kartograficznych oraz najciekawszymi widokami zamku z minionych czasów). Wyniki swoich badań archeologicznych przeprowadzonych w ruinach w 1998 r. zamieściła Lidia Grzeszkiewicz-Kotlewska. Publikacja ta zawiera również artykuły Karoli Ciesielskiej o kościołach w Niezawie-Dybowie i Ryszarda Grzywińskiego o królownie Annie, najmłodszej córce Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki, urodzonej 12 III 1476 r. w Dybowie.

Józef Flik, Beata Herdzin, *Poczet królów polskich w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Toruń 2000.

Poczet królów polskich kojarzy się zazwyczaj z wizerunkami monarchów stworzonymi przez J. Matejkę lub M. Bacciarellego. W ciągu kilku ostatnich stuleci powstało jednak wiele innych cykli portretów polskich władców, które warto rozpropagować wśród szerokiej publiczności. Przygotowane przez Muzeum Okręgowe w Toruniu wydawnictwo prezentuje właśnie takie wizerunki, starsze od pocztu z Zamku Królewskiego czy matejkowskich wizji. Za czasów panowania króla Władysława IV nieznanymi malarz wykonał na zamówienie rady miejskiej do wnętrza Ratusza Staromiejskiego cykl portretów królewskich, który w późniejszym okresie był sukcesywnie uzupełniany wizerunkami aktualnie panujących. Narażony na pożary i inne mechaniczne zniszczenia poczet, kilkakrotnie poddawany zabiegom konserwatorskim w poprzednich wiekach, nie przetrwał do naszych czasów w kompletnym stanie, brakujące portrety Bolesława Chrobrego, Kazimierza Odnowiciela, Bolesława Krzywoustego, Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego wykonał w 1828 r. toruński malarz Jan Jacobi. Wizerunki zawieszane dziś w tzw. Sali Królewskiej Ratusza Staromiejskiego zadziwiają swoją prostotą, naiwnością, anachronizmami w oddawaniu realiów dawnych epok, nawet pewną karykaturalnością, ale jak podkreślił J. Flik, wydają się dzięki temu bardziej przekonujące niż szeroko rozreklamowane portrety pędzla Bacciarellego i Matejki. W omawianej pozycji znalazły się również inne wyobrażenia władców ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu: XVIII-wieczne tableau autorstwa Benoita Farjata oraz litografie Henryka

Aschenbrennera wykonane około 1860 r. do albumu pt. „Królowie polscy” na podstawie rysunków Aleksandra Lessera. Wizerunki polskich monarchów zostały poprzedzone esejem Józefa Flika o historii poczty toruńskiego, jego zmiennych kolejach losu, autorach i konserwatorach. Barwny portret każdego monarchy opatrzono krótkim biogramem autorstwa Beaty Herdzin, dla osób spragnionych informacji o związkach miasta z polskimi władcami dołączono kronikę ważniejszych pobytów królów w Toruniu.

Seria wydawnicza „Skarby Archiwum w Toruniu”, Archiwum Państwowe w Toruniu

Nr 1 – Piotr Oliński, *Bulle papieskie*, Toruń 1999.

Nr 2 – Wiesława Kwiatkowska, *Toruń miastem Hanzy*, Toruń 2000.

Archiwa sprawujące opiekę nad kruchymi dokumentami i aktami tylko sporadycznie, dla potrzeb badaczy, publikacji i czasowych ekspozycji, sięgają po swoje obiekty. Wiele źródeł latami czeka na swoją „chwilę”. Szansę zapoznania się z najcenniejszymi dokumentami zgromadzonymi w Archiwum Państwowym w Toruniu stanowi zainicjowana w ubiegłym roku seria wydawnicza – „Skarby Archiwum w Toruniu”. Jako pierwsze, dla potwierdzenia wielowiekowych kontaktów pomiędzy Toruniem a Watykanem, zwieńczonych wizytą Jana Pawła II w grodzie Kopernika, zostały przygotowane do publikacji przez Piotra Olińskiego dokumenty papieskie, od przywieszonych do nich ołowianych pieczęci zwane bullami, oraz listy i liczne przywileje odpustowe dla kaplic w toruńskich świątyniach. Obok barwnych fotografii tych źródeł zostały zamieszczone również mapy, plany i ryciny z powstałego na przełomie XVIII i XIX w. *Atlasu topograficznego*, ozdobione przedstawieniami kolejnych etapów pontyfikatu. W drugim zeszytcie serii, opracowanym przez Wiesławę Kwiatkowską, przedstawiono źródła związane z dalekosiężnym handlem i przynależnością Torunia do Hanzy. Recesy zjazdów miast hanzeatyckich i pruskich, księgi rachunkowe, wykazy cla funtowego, bogata korespondencja z wielkimi centrami handlowymi średniowiecznej Europy: Lubeką, Brugią, Hamburgiem, Pragą i Gdańskiem, wreszcie przywileje handlowe i wszelkiego rodzaju akty, statuty i przepisy pozwalają odtworzyć listy towarów, morskie i lądowe szlaki ich wędrówek. Dzięki nim można także poznać gospodarcze, kulturalne i rodzinne powiązania toruńskich kupców, pozycję miasta w wielkiej organizacji, jaką była Hanza, i rozmiary zaangażowania Torunia w jej handlowe i polityczne przedsięwzięcia. Woskowe tabliczki z rachunkami, grube recesy zjazdów miast hanzeatyckich i wspaniałe pergaminowe dokumenty z pieczęciami i załącznikami, np. w postaci próbek sfalszowanego futra, za-

pisane równym pismem, przyciągają i zachwycają nie tylko swoim wiekiem i historyczną wartością, ale i artystem. Wielobarwne plany i widoki Lubeki, Hamburga, Kilonii czy Wismaru stanowią jedynie ich uzupełnienie i dodatkowa ilustrację zawartych w nich treści. Oprócz eleganckiej i starannej oprawy plastycznej zadbane także o tłumaczenia tekstów na niemiecki i angielski oraz o dwujęzyczne podpisy pod każdym zdjęciem. Tak przygotowane zeszyty służą popularyzacji zbiorów toruńskiego archiwum wśród szerokiego grona miłośników miasta i jego historii.

Muzeum Okręgowe w Toruniu. Informator, Toruń 1999.

W ubiegłym roku ukazał się długo oczekiwany informator Muzeum Okręgowego w Toruniu. Z tego wydawnictwa, przygotowywanego głównie z myślą o turystach, również mieszkańcy grodu Kopernika mogą czerpać wiadomości o dziejach placówki, toruńskiego kolekcjonerstwa, zabytkowych obiektach należących do Muzeum (Ratusz Staromiejski, Kamienica pod Gwiazdą, Dom Kopernika, Kamienica Mieszkańska, Dom Eskenów, ruiny zamku krzyżackiego) oraz jego bogatych zbiorach archeologicznych, historycznych i artystycznych. Liczne barwne ilustracje i teksty kustoszy prezentują obrazy, rzeźby i witraże w Galerii Sztuki Średniowiecznej, historię wyrobów rzemiosła artystycznego na wystawie „Dawny Toruń” i sprzętów liturgicznych na ekspozycji poświęconej sztuce sakralnej nowożytnego Torunia, a także blask biżuterii i zastawy stołowej odnalezionej w Skrwilnie. Informator ułatwia zapoznanie się z płótnami w Galerii Malarstwa Polskiego, portretami mieszkańskimi i królewskimi zawieszonymi na ścianach Ratusza Staromiejskiego, pamiątkami związanymi z Mikołajem Kopernikiem i kolekcją sztuki Dalekiego Wschodu przekazaną do Muzeum przez Tadeusza Wierzejskiego. Przedstawia wreszcie zbiór militariów i bogatą kolekcję zabytków archeologicznych, która pozwala na „odkrywanie przeszłości” osadnictwa w Toruniu, na ziemi chełmińskiej i Kujawach. W ostatniej części wydawnictwa wyodrębniono warte szczególnej uwagi zabytki, których nie można zobaczyć na ekspozycjach – kolekcję pamiątek wolnomularskich, tabliczki z pismem klinowym, najcenniejsze zbiory graficzne, wizerunki miasta w numizmatyce i medalierstwie oraz arkusz sprzedaży pierwszego znaczka opłaty pocztowej o tematyce kopernikowskiej.

Skarby dawnego Torunia, Agencja AKCES Krzysztof Młotkowski, Toruń 1999.

Agencja Akces, specjalizująca się w wydawaniu dzieł literatury polskiej, m.in. *Pana Tadeusza* i albumów o grodzie Kopernika, w ubiegłym roku przygotowała jeszcze jedną pozycję pt. *Skarby dawnego Torunia*, opatrzoną tekstem Michała Woźniaka. Jak zauważył autor we wstępie, „każde wielkie miasto [...] nie prezentuje od razu całej swej wspaniałości, bogactwa i wielowarstwowej przeszłości. Zezwala na odkrywanie siebie, docieranie do zapomnianych bądź wcześniej niezauważonych i nieuświadomionych warstw, na smakowanie detalu”. Przemierzając w pośpiechu starówkę, wędrując po sklepach, bankach i urzędach nie zwracamy uwagi na prawdziwe „perełki”, które nas otaczają. Wzrok błądzi po odnowionych fasadach, reklamowych szyldach i krzykliwych wystawach i rzadko zatrzymuje się na kamiennych portalach, barwnych szczytach, smukłych wieżyczkach kościoła Mariackiego czy odrestaurowanej kruchcie katedry. Czytelnik, który weźmie do ręki omawianą pozycję, dzięki przystępnym opisom i pięknym, oryginalnym zdjęciom będzie miał możliwość odkryć i poznać skarby dawnego Torunia, skupić się na architektonicznych detalach, umieszczonych poza zasięgiem naszego wzroku, rzeźbach i obrazach ginących w półmroku licznych świątyń, na przedmiotach schowanych w muzealnych gablotach czy wreszcie na iluminowanych księgach przechowywanych w magazynach toruńskich bibliotek.

Kinga Nemere-Czachowska, Hubert Czachowski, *Toruń i my 1945-1989*, Agencja AKCES Krzysztof Młotkowski, Toruń 2000.

Opublikowane w ostatnich latach widoki miasta na starych pocztówkach, XVIII-wieczne rysunki J. Steinera czy też fotografie ukazujące życie Torunia pod pruskim panowaniem i w czasach II Rzeczypospolitej spotkały się z dużym zainteresowaniem dawnych i nowych mieszkańców grodu Kopernika oraz licznych turystów i badaczy. Popularność tych wydawnictw zachęciła Huberta i Kingę Nemere-Czachowskich do zajęcia się, traktowanym dotychczas po macoszemu, okresem powojennym. Przygotowany przez nich album stanowi udaną próbę ukazania atmosfery, kolorytu i obyczajów torunian w Polsce Ludowej. Wyselekcjonowane z zasobów licznych prywatnych i publicznych archiwów czarno-białe zdjęcia doskonale ilustrują „śmieszne i straszne” lata pięćdziesiąte, PRL-owską „belle epoque”, czyli czasy Gierka, wielkie manifestacje, sportowe zmagania, stan polskiej motoryzacji i zaopatrzenia w sklepach, życie studentów, robotników i kobiet, obdarzanych 8 marca goździkami i talonami na rajstopy.

Obok tych fotografii widnieją charakterystyczne dla powojennych czasów socjalistyczne i „pacyfistyczne” hasła, zarządzenia, normy i różne nazwy poszczególnych ulic. Zdjęcia i tę swoistą kronikę uzupełniają eseje profesora Mariana Filara, poprzedzające rozdziały poświęcone poszczególnym dekadom. Jego wspomnienia i refleksje ożywiają fotografie, przywołują dawne emocje: radość, strach, beztróskę, wzruszenie, wiarę i poświęcenie, które towarzyszyły mieszkańcom Torunia w tamtych czasach.

Janina Mazurkiewicz, Stanisław Klimek, *Mikołaj Kopernik – L'uomo universale*. Wyd. Via, Toruń 2000.

Współpraca Janiny Mazurkiewicz, wieloletniego kustosa Domu Kopernika, Oddziału Muzeum Okręgowego w Toruniu, i Stanisława Klimka, fotografa utrwalającego na zdjęciach różne oblicza Torunia, zaowocowała wydaniem pięknego albumu poświęconego najslynniejszemu torunianinowi. Postać ta doczekała się już wielu biografii i monograficznych opracowań dorobku z zakresu ekonomii, medycyny i oczywiście astronomii (bibliografia ważniejszych pozycji została zamieszczona na ostatnich stronicach książki). Jego wizerunki utrwalono na obrazach, kamiennych popiersiach, brązowych pomnikach, na monetach, znaczkach itp. Jego dzieło *De revolutionibus* wydano w tysiącach egzemplarzy i przetłumaczono na dziesiątki języków. Mikołaj Kopernik – człowiek uniwersalny, z niezwykłą wyobraźnią, umysłem i odwagą – nie przestaje jednak fascynować. Dzięki albumowi możemy poznać barwną epokę przełomu średniowiecza i renesansu, środowisko i społeczności, w których dorastał, kształcił się i pracował Kopernik, a także ludzi, których spotykał, miasta i budowle, które odwiedzał, wreszcie kolejne godności i urzędy, które otrzymywał. Przystępny, wartki tekst autorstwa Janiny Mazurkiewicz i zdjęcia Stanisława Klimka pozwalają przenieść się do gwarneho Torunia z czasów Kazimierza Jagiellończyka, do bogatych patrycjuszowskich kamienic, wspaniale wyposażonych świątyń, na dziedzińce i sale wykładowe uniwersytetów w Krakowie, Bolonii, Padwie i Ferrarze oraz w mury warmińskich zamków. Ukazują trwanie myśli kopernikańskiej i sławy astronoma w czasie, gdy dzieło *O obrotach ciał niebieskich* znajdowało się na indeksie ksiąg zakazanych, i później, gdy powszechnie przyjęto teorię heliocentryczną. W Toruniu po dzień dzisiejszy odczuwalna jest obecność Kopernika i jego myśli w nazwach: ulicy i fabryki pierników, w kamieniczkach przeznaczonych na jego muzeum, w kaplicach, epitafiach, popiersiach i monumentalnych pomnikach. Uczony patronuje I Liceum Ogólnokształcącemu i uniwersytetowi, na którym obok nauk humanistycznych, przyrodniczych i matematycznych rozwija się wspaniale astronomia.

Anna Ziemełwska

Sprawozdanie z posiedzenia Sekcji Historycznej To-Mi-To

Maciej Krotofil

Kolejne posiedzenie Sekcji Historycznej To-Mi-To, które odbyło się 28 I 2000 r. miało w porównaniu z poprzednimi szczególny charakter. Organizatorzy spotkania postanowili poświęcić je problematyce najżywiej w ostatnim czasie zajmującej mieszkańców Torunia w związku z dokonanymi zmianami w podziale administracyjnym kraju. Utrata przez Toruń statusu miasta wojewódzkiego sprawiła, że zasadne stało się pytanie o dorobek istniejącego niemal ćwierć wieku województwa toruńskiego. Jednocześnie upłynął rok funkcjonowania nowego dużego województwa kujawsko-pomorskiego, co z kolei pozwalało postawić pytanie o sytuację Torunia oraz perspektywy jego rozwoju w nowym układzie. Możliwe było przeprowadzenie już wstępnej oceny nowego podziału administracyjnego. W naszym mieście i regionie ma to wyjątkowo duże znaczenie ze względu na długotrwałą i burzliwą batalię o stworzenie województwa kujawsko-pomorskiego i o jego stolicę. Jednak spór, zakończony kompromisem, nie wszystkich usatysfakcjonował, dlatego też jedynie ocena funkcjonowania nowego tworu administracyjnego może dać odpowiedź na pytanie o słuszność obecnego rozwiązania.

Spotkanie, które odbywało się w Sali Radzieckiej Ratusza Staromiejskiego, otworzył prof. dr hab. Janusz Tandecki. Oprócz naukowców obecni byli także parlamentarzyści, przedstawiciele toruńskich i wojewódzkich władz samorządowych oraz przedstawiciele mediów. Punktem wyjścia do dyskusji były wystąpienia trzech uczonych, reprezentujących różne dziedziny nauki.

Pierwszy zabrał głos profesor Marian Biskup, wybitny toruński historyk, prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Referent przedstawił genezę i warunki funkcjonowania dawnego województwa toruńskiego (1975–1998). Zauważył, iż lansowany w okresie powojennym pogląd o istnieniu tzw. ziemi bydgoskiej nie miał historycznego uzasadnienia, gdyż jej teren w rzeczywistości składał się z pięciu regionów historycznych. Powstanie w 1975 r. województwa toruńskiego miało uzasadnienie w tradycji, przy czym nawiązano wyraźnie do dawnego województwa chełmińskiego. Profesor podzielił okres istnienia województwa toruńskiego na trzy fazy:

- Faza pierwsza, obejmująca lata 1975–1981, to początkowo euforia torunian spowodowana powstaniem regionu, ale równocześnie region ten zarządzany był przez urzędników „importowanych” z Bydgoszczy. Poza tym widoczne były ogromne wpływy gospodarcze Bydgoszczy. Także wiele instytucji centralnych, np. media, centrale bankowe, miało swe siedziby w mieście nad Brdą. Kapitałem dla województwa toruńskiego były głównie tradycja, uniwersytet, zabytki, miasta regionu oraz chętni do działania ludzie.
- Faza druga obejmuje lata 1981–1989. Był to w całym kraju okres trudności natury politycznej i gospodarczej.
- Faza trzecia to lata 1990–1998. Okres reform, który przyniósł dwa szczególnie ważne wydarzenia dla rozwoju Torunia – w 1992 r. Toruń został stolicą diecezji, co było awansem niespodziewanym i wnoszącym nowe impulsy; w 1998 r. wpisano miasto na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Podsumowując swoje wystąpienie prof. M. Biskup stwierdził, że najważniejszym efektem istnienia przez 23 lata województwa toruńskiego było wytworzenie w społeczeństwie patriotyzmu lokalnego. Okazał się on na tyle silny, że skutecznie przyczynił się do obalenia prób wskrzeszenia tzw. ziemi bydgoskiej. Rezultatem tego jest funkcjonowanie obecnie województwa mającego dwie stolice.

Drugi referat pod tytułem: „Toruń i byłe województwo toruńskie – stagnujące peryferia czy bieguny wzrostu?” wygłosił geograf, profesor Jan Falkowski, dyrektor Instytutu Geografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (tekst opublikowany w niniejszym tomie „Rocznika Toruńskiego”). Również to wystąpienie rozpoczęło się od rozważań dotyczących dawnego województwa toruńskiego. Profesor przypomniał, że charakterystycznymi cechami tej jednostki administracyjnej była zwartość geograficzna i urbanizacja rozwinięta na peryferiach regionu. Do pozytywów w funkcjonowaniu dawnego województwa referent zaliczył: rozwój ekonomiczny i komunalny, umacnianie pozycji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, rozpoczęcie budowy autostrady i mostu autostradowego, rozwój samorządności. Województwo to, w latach 1990–1995, należało do grupy najbardziej dynamicznie rozwijających się (zajmując 12 pozycję w rankingu). Prof. J. Falkowski wymienił także negatywne cechy dawnego województwa, takie jak niewielki potencjał ludzki, niewystarczalność gospodarcza i ekonomiczna, niewielki teren. Referent uważał, że spośród trzech koncepcji nowego podziału administracyjnego kraju obecny podział jest optymalny. Koncepcja utworzenia 15–17 regionów nie może być postrzegana jako próba powrotu do stanu sprzed 1975 r., ze względu na zaistniałe od tego czasu zmiany w świadomości społecznej. Nowo utworzone województwo kujawsko-pomorskie można postrzegać jako teren zjednoczony przez pewne wspólne zadania regionalne.

Profesor Falkowski stwierdził, iż roczna perspektywa to za mało, aby dokonać oceny funkcjonowania nowego województwa. Zauważył jednak wiele pozy-

tywów w rozwoju regionu. Do głównych zagrożeń zaliczył natomiast: zawieszenie budowy autostrady, niezaliczenie drogi Poznań–Toruń–Olsztyn do sieci dróg ekspresowych, likwidację linii kolejowych, słabą bazę hotelową i słabe przygotowanie kadr powiatowych. Także tworzenie na bydgoskich wyższych uczelniach nowych kierunków studiów na zasadzie możliwości finansowych, a nie kadrowych, nie sprzyja rozwojowi nauki w regionie i współpracy środowisk naukowych Torunia i Bydgoszczy. Jest to szczególnie ważne, gdyż J. Falkowski widzi szanse rozwoju regionu na podstawie wyeksponowania wartości intelektualnych, naukowych i kulturalnych. W obecnej rzeczywistości należy uczynić wszystko dla integracji województwa kujawsko-pomorskiego.

Kolejnym referentem był socjolog, dr Roman Bäcker (Instytut Socjologii UMK). Skoncentrował on swoją uwagę na przemianach politycznych i społecznych w regionie (tekst opublikowany w niniejszym tomie „Rocznika Toruńskiego” pod tytułem: *Przekształcenia świadomości politycznej i struktur regionalnych elit politycznych w latach 1980–2000. Casus społeczności województwa toruńskiego*). Zauważył, iż dawne województwo toruńskie było przez władze centralne traktowane jako „gorsze”, a ludzie (kadry kierownicze) tu kierowani często postrzegali swoją sytuację jak „zesłanie”. Wpływało to oczywiście na jakość ich pracy i rozwój województwa. Po 13 XII 1981 r. region toruński należał do najbardziej represjonowanych w kraju. Dlatego też nastąpiło gwałtowne załamanie się aktywności społecznej. Jednak struktury opozycyjne przetrwały aż do 1989 r. Mimo to osoby internowane lub aresztowane podczas stanu wojennego, w przeciwieństwie do innych rejonów kraju, nie odegrały większej roli wśród elit politycznych po 1989 r. R. Bäcker uważa, że rozwój społeczny w naszym regionie przebiega pozytywnie. W szybkim tempie wzrasta liczba organizacji społecznych, które zajmują coraz szersze pola działalności. W tym można upatrywać szans rozwoju regionu.

Po wystąpieniach referentów prowadzący posiedzenie profesor J. Tandecki poprosił zebranych o głosy w dyskusji.

Pierwszym dyskutantem był profesor Jerzy Serczyk. Już na wstępie, aby rozwiać wszelkie wątpliwości, zaznaczył, że w Toruniu mieszka od kilkudziesięciu lat i uważa to miasto za „swoje”. Krytycznie jednak odniósł się do uwag profesora Biskupa dotyczących tradycyjnej roli Torunia jako stolicy regionu. Miasto to było w historii ośrodkiem władzy bardzo krótko: za czasów krzyżackich i w okresie międzywojennym. Przy czym stolica województwa pomorskiego miała raczej charakter prowizoryczny. Bydgoszcz natomiast została stworzona przez Kazimierza Wielkiego świadomie, jako ośrodek mający konkurować z Toruniem i funkcję tę wielokrotnie z powodzeniem spełniała. J. Serczyk uważa za błędne przeprowadzenie reformy administracyjnej w jej obecnej postaci. Jego zdaniem duże regiony są koniecznością współczesnych czasów. Lecz wcześniejszy, „gierkowski” podział zaspokajał wszelkie ambicje lokalne. Może zamiast tworzyć

nowe regiony, na istniejącą strukturę 49 województw należało nałożyć strukturę kilku wielkich makroregionów, unikając rywalizacji o stołeczność. W obecnej sytuacji i tak słabsze województwa w naturalny sposób ciążą ku silniejszym ośrodkom. Według profesora Serczyka jest to dobra tendencja, należy się tylko zastanowić, czy powinniśmy stawiać na Gdańsk, czy na Poznań.

Jako kolejna głos w dyskusji zabrała profesor Daniela Szymańska. Zauważyła ona, że pewne osiągnięcia regionu toruńskiego uznawane za efekt istnienia województwa w latach 1975–1998 mogą równie dobrze być wynikiem ogólnego postępu cywilizacyjnego i przemian społeczno-politycznych. Jako najważniejsze osiągnięcia z okresu funkcjonowania województwa toruńskiego dyskusantka wymieniła budowę 11 kilometrów autostrady, rozbudowę lokalnych mediów oraz rozwój szkolnictwa wyższego. Natomiast jej wątpliwości wzbudza rozwój świadomości regionalnej czy też lokalnego patriotyzmu, który zdawał się być uspiomy. Dopiero zagrożenie istnienia województwa świadomość tę uaktywniło. Bardzo silnie rozbudziła się za to świadomość ekologiczna lokalnego społeczeństwa.

Dość krytycznie wobec regionu toruńskiego wypowiedział się ekonomista, profesor Wojciech Kosiedowski. Wskazał on na niską dynamikę rozwoju gospodarczego Torunia, na wysokie bezrobocie i niski wskaźnik inwestycji zagranicznych. Instytucje, które ostatnio dynamicznie rozwijają się w naszym mieście, takie jak banki czy różnego rodzaju szkoły wyższe, rozwijają się obecnie w każdym dużym mieście i trudno uznać to za szczególne osiągnięcie. Natomiast zaszczości gospodarczych nie można ciągle tłumaczyć „represjami bydgoskimi”. W. Kosiedowski uważa, że zbyt dużo czasu poświęca się na dyskusje o podziale administracyjnym, a zbyt mało robi się dla rozwoju gospodarczego. A to właśnie gospodarka ma decydujący wpływ na ogólny rozwój regionu. Dyskusant widzi szanse rozwoju dla Torunia poprzez tworzenie aglomeracji bydgosko-toruńskiej. W innym przypadku metropolią dominującą pozostanie Bydgoszcz i do tego miasta w sposób naturalny przeniesie się punkt ciężkości całego regionu kujawsko-pomorskiego.

Podobne stanowisko w sprawie utworzenia aglomeracji bydgosko-toruńskiej zajął dr Andrzej Potoczek. Aglomeracja taka mogłaby zająć 6–7 miejsce w kraju pod względem wielkości i skutecznie konkurować z największymi miastami w Polsce. Wylimitowałyby to problem konieczności ciążenia do którejś ze stolic „makroregionalnych”. Przyczyniłoby się też do rozwoju samorządności wojewódzkiej. W tym miejscu nasuwają się pewne refleksje. Mimo atrakcyjnie brzmiących koncepcji tworzenia wielkiej aglomeracji, wydaje się mało realne, aby Toruń czy Bydgoszcz mogły w najbliższym czasie skutecznie konkurować z takimi ośrodkami jak Poznań czy Gdańsk. Widać bardzo wyraźną różnicę między tymi ośrodkami a miastami naszego regionu, i to zarówno pod względem rozwoju gospodarczego jak i kulturalnego. Różnica na naszą niekorzyść wi-

doczna jest także w sferze jakości oferowanych usług, a nawet w sferze jakości pracy kadr urzędniczych.

Dr hab. Bogusław Dybaś przypomniał, że najbardziej dynamiczny okres rozwoju Torunia przypada na czasy po zrzuceniu zwierzchnictwa krzyżackiego. Natomiast w XIX w. Toruń był zupełną prowincją. Błędem jest postrzeganie Torunia przez pryzmat metropolii, którą nigdy nie był i raczej nie będzie. Nasze miasto może za to odgrywać rolę ważnego ośrodka kulturalnego.

Kolejny dyskutant, Jan Zobolewicz, zgodził się z tezą, że rozwój kulturalny jest niezwykle ważny dla Torunia. Zwrócił też uwagę na fakt, iż niewiele dotychczas zrobiono w celu stworzenia spójnego regionu toruńskiego: takie miasta jak Chełmża czy Gniewkowo nie czują się związane z Toruniem, a mogłyby przecież odgrywać rolę jego zaplecza.

Głos w dyskusji zabrał też Bogdan Major, przewodniczący Rady Miejskiej Torunia. Dyskutant rozważał dwa problemy: czy z dynamicznego rozwoju województwa bydgoskiego przed 1975 r. korzystał Toruń i torunianie, oraz czy ludzie mieszkający w Toruniu zyskują coś na ewentualnym stworzeniu bydgosko-toruńskiej aglomeracji. Wypowiedział się też w sprawie mediów lokalnych, które jego zdaniem niedostatecznie wspierają poczynania władz miasta i w zbyt małym stopniu reagują na to co dzieje się w Toruniu i w okolicach. Z drugiej strony B. Major zauważył, że media regionalne mające siedzibę w Bydgoszczy za mało miejsca poświęcają Toruniowi. Taki stan rzeczy negatywnie wpływa na integrację nowego województwa.

Członek Zarządu Miasta Torunia Grzegorz Potarzyński zgodził się z twierdzeniem, że dla rozwoju miasta pierwszorzędne znaczenie ma rozwój gospodarczy. A na to nie wpłyną żadne dyskusje o podziałach administracyjnych. Problem bydgosko-toruński ujął w następujący sposób: albo oba miasta będą dla siebie silnymi partnerami, albo będą ze sobą konkurować. Jako przykład niepotrzebnej konkurencji podał uporczywe próby powołania uniwersytetu w Bydgoszczy.

Kolejny dyskutant, Tadeusz Koral, zwrócił uwagę na fakt, iż dużą szansą dla Torunia jest rozwój samorządności regionów. W perspektywie to sejmik wojewódzki z siedzibą w Toruniu będzie podejmował kluczowe dla regionu kujawsko-pomorskiego decyzje. Wraz z rozwojem ośrodka władzy samorządowej mogą pojawić się większe środki i inwestycje. T. Koral wiąże rozwój Torunia także z jego rolą ośrodka kulturotwórczego oraz z działalnością naukową i dydaktyczną coraz prężniejszego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Niezwykle burzliwą dyskusję, z której przytoczono tu tylko najważniejsze i najbardziej charakterystyczne głosy, zakończyli trzej referenci, którzy zainicjowali obrady. Każdy z nich ustosunkował się krótko do opinii, które padły podczas spotkania. Profesor M. Biskup przestrzegł przed marginalizacją stołecznych tradycji Torunia i wskazał na istniejącą w XIX w. twierdzą pruską jako na

czynnik hamujący rozwój miasta. Profesor J. Falkowski w podziale makroregionalnym widziałby korzyści dla naszego regionu raczej w łączności z Gdańskiem. Poza tym, jeżeli chodzi o rozwój Torunia, to wskazał jako przykład Bydgoszcz, która nie czeka, tylko działa. Dr R. Bäcker podziękował za uwzględnienie w tak ważnej dyskusji opinii socjologów. Jednocześnie zwrócił uwagę na fakt, iż dyskutuje się zwykle tylko o rozwoju Torunia, a przecież ponad 60% ludności dawnego województwa toruńskiego mieszka poza granicami miasta. O rozwoju wąsko pojętego regionu toruńskiego także należy pamiętać.

Obrady zakończono obietnicą częstszego zajmowania się sprawami współczesnymi i rozważenia aktualnych problemów z naukowego punktu widzenia. Dyskusje takie wnoszą wiele nowego, mogą być bardzo owocne i twórcze, zwłaszcza jeżeli uczestniczyć w nich będą przedstawiciele władz samorządowych. Być może do udziału w tego typu spotkaniach można by było zaprosić także przedstawicieli lokalnych przedsiębiorców, którzy w pewnym stopniu kształtują gospodarczy rozwój regionu. Z wygłoszonych opinii wynika, że na ocenę funkcjonowania nowego województwa kujawsko-pomorskiego jest jeszcze za wcześnie. Jednak pozytywnym wydaje się fakt, iż większość dyskutantów w zaistniałej sytuacji stawia na integrację regionu, ze szczególnym uwzględnieniem dynamicznego rozwoju naszego miasta.

„Odkrywanie przeszłości” – stała wystawa
 archeologiczna w Muzeum Okręgowym
 w Toruniu – Dom Eskenów

Bogusława Wawrzykowska

Wystawa ta jest trzecią z kolei stałą ekspozycją zorganizowaną przez Oddział Archeologii toruńskiego muzeum. Otwarto ją w maju 1999 r., po długoletniej przerwie spowodowanej przebudową wnętrza i zmianą funkcji pomieszczeń w budynkach muzealnych przy ul. Ciasnej i Łaziennej. Wystawa przedstawia, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, historię osadnictwa od schyłku starszej epoki kamienia (XI–IX tysiąclecie p.n.e.) do połowy XIII w. na obszarze obejmującym ziemię chełmińska, dobrzyńska, południe Pomorza Gdańskiego, Pałuki i północną część Kujaw. W przybliżeniu obszar ten pokrywa się z granicami województwa kujawsko-pomorskiego.

Wśród 1800 eksponatów prezentowanych na sali ekspozycyjnej zdecydowana większość stanowią oryginalne zabytki, z których część (odkrytych ostatnio) pokazana jest po raz pierwszy. Obok nich znajdują się tutaj rekonstrukcje, makiety, modele i manekiny pozwalające zrozumieć funkcję poszczególnych przedmiotów, sposoby ich wytwarzania i użytkowania. Oprawa plastyczna, przez wprowadzenie elementów scenografii i akcentów graficznych oraz oszczędne operowanie kolorem, stanowi nierozdzielalną całość z merytoryczną warstwą ekspozycji.

Wystawa składa się z dziewięciu części ilustrujących najważniejsze etapy w kształtowaniu się najstarszego osadnictwa. Ukazuje zmiany w trybie życia, sposobach gospodarowania (nowe zajęcia i surowce, nowe narzędzia, broń i przedmioty codziennego użytku) i w świecie wierzeń czytelnym, przede wszystkim w obrządku pogrzebowym.

W części pierwszej – „Lowcy reniferów” – przedstawiono tryb życia i gospodarkę pierwszych mieszkańców naszego regionu, którzy przybyli tutaj w końcu starszej epoki kamienia (XI–IX tysiąclecie p.n.e.), po wycofaniu się lodowca do Skandynawii. Głównym akcentem plastycznym umieszczonym w środku sali jest wydma z leżącymi na niej krzemieniami, ilustrująca zarówno

jeden z elementów krajobrazu polodowcowego jak i obecny wygląd pozostałości obozowisk z tego okresu. Na jej tle, obok zdjęcia stada reniferów w tun-drze, eksponowane są rekonstrukcje broni myśliwskiej (łuku i strzały, miotacza strzał i procy) mówiące o podstawowym zajęciu – łowiectwie. Makieta, z rekonstrukcją szałasów, pokazuje jak wyglądały sezonowe obozowiska, które zakładano wędrując w poszukiwaniu zwierzyny. W gablocie, obok oryginalnych zabytków – narzędzi służących do obróbki skór, kości, poroża i drewna oraz grotów strzał z krzemienia pochodzących z wielkiego kompleksu obozowisk odkrytego w Toruniu-Rudaku – przedstawiono także współczesną rekonstrukcję kolejnych etapów obróbki krzemienia.

W część drugą – „Myśliwi, rybacy i zbieracze” – wprowadza rekonstrukcja szałasu (w skali 1:5) wykonana na podstawie badań niedawno odkrytego w Mszanie koło Brodnicy obozowiska i cmentarzyska ze środkowej epoki kamienia – mezolitu. Od mezolitu (VIII-VI tysiąclecie p.n.e.), w wyniku postępującego ocieplenia klimatu, zmieniał się świat roślin i zwierząt, z wytapiających się brył lodu powstały jeziora. Mieszkańcy naszego regionu polowali teraz na faunę leśną (zimnolubne renifery wywędrowały na północ Europy). Do polowań nadal używano łuków, ale strzały do nich miały zróżnicowane, w zależności od przeznaczenia, zakończenia i były bardziej skuteczne. Rekonstrukcje różnych typów strzał można zobaczyć w gablocie, w której prezentowane są krzemienne narzędzia i zbrojniki do strzał pochodzące z obozowisk z Torunia, Grębocina i Rzęczkowa. Dzięki wynalezieniu łodzi i wiosła wzrosła znacznie rola rybołówstwa. Na planszy, obok rysunków sieci z łyka i wiosła, umieszczono rekonstrukcje harpunów kościanych do polowania na ryby. Tę część zamyka zdjęcie jednego z grobów odkrytych na cmentarzysku w Mszanie, z najstarszymi znanymi pochówkami na ziemiach polskich. Zmarłego pochowano w komorze grobowej o drewnianej konstrukcji, a zwłoki posypano czerwonym barwnikiem – ochrą – symbolem życia. W grobie znaleziono fragmenty naszyjnika z siekaczy zwierząt.

Część trzecia – „Rolnicy i hodowcy” – przedstawia kolejny etap rozwoju osadnictwa przypadający na młodszą epokę kamienia – neolit (VI – koniec III tysiąclecia p.n.e.). Około połowy VI tysiąclecia p.n.e. na tereny Kujaw i ziemi chełmińskiej dotarły plemiona znające uprawę roli i chów zwierząt. Nowe sposoby gospodarowania spowodowały przejście na bardziej osiadły tryb życia i wpłynęły na rozwój trwalszego budownictwa – drewnianego. Różne typy domów przedstawiają: makieta „długich domów” wykonana na podstawie wyników badań osady kultury lendzielskiej w Brześciu Kujawskim i rekonstrukcja fragmentu chaty o ścianach wplecionych z wikliny i polepionych gliną. W tej ostatniej zagospodarowano wnętrze przez zgromadzenie eksponatów ilustrujących nowe zajęcia jej mieszkańców. Można tu zobaczyć jak wyglądała produkcja siekier i toporów kamiennych (gładzenie i wiercenie otworów), na które

było ogromne zapotrzebowanie ze względu na rozwój budownictwa i karczunek lasów pod pola uprawne. W naczyniach glinianych i pojemnikach plecionkowych znajdują się ziarna uprawianych wtedy roślin, obok rekonstrukcji narzędzi związanych z rolnictwem (motyka rogowa i sierp z krzemiennymi wkładkami), są tu też kamienne żarna z rozcieraczami do wyrobu mąki. Kolejne eksponaty związane są z przygotowaniem nici do tkania materiałów. Pokazane są tutaj podstawowe surowce: len i runo owcze, z których po odpowiedniej obróbce skreślano nici za pomocą wrzeciona. Obok chaty umieszczono rekonstrukcję krosien pionowych z utkanym fragmentem materiału. O ożywionych kontaktach międzyplemiennych i istnieniu wymiany towarowej świadczą liczne znalezione narzędzi krzemiennych wykonanych z surowców występujących na terenach znacznie oddalonych od naszego regionu. Miejsce ich pochodzenia przedstawia mapa, natomiast w gablocie wyeksponowano wyroby z różnych gatunków krzemienia. Nową zdobyczą była umiejętność lepienia i wypalania naczyń glinianych – na wystawie prezentowany jest bogaty wybór ceramiki kultur neolitycznych pochodzącej z osad z Kujaw i ziemi chełmińskiej.

Jednym z elementów skomplikowanego świata wierzeń jest obrządek pogrzebowy. Eksponowane zdjęcia ilustrują różne formy grobów, w których zmarłych chowano niespalonych, a w gablocie umieszczono dary grobowe: naczynia gliniane, ozdoby kościane i z miedzi, pierwszego metalu, który pojawił się na ziemiach polskich w neolicie.

W części czwartej, zatytułowanej „Początki epoki brązu” (koniec III – początek II tysiąclecia p.n.e.), prezentowane są pierwsze przedmioty (ozdoby, siekiery i broń) z nowego metalu – brązu, które pojawiły się w tym czasie na Kujawach, ziemi chełmińskiej i na Pomorzu Gdańskim. Nowy surowiec stopniowo wypierał używane do tej pory kamień i krzemień. Zapotrzebowanie na surowce do wyrobu brązu i gotowe przedmioty ożywiły szlaki handlowe, łącząc południową i zachodnią Europę z pobrażem Bałtyku. Szlakami tymi rozprzestrzeniały się z południa Europy nowe idee, które w rozwiniętej epoce brązu doprowadziły do ważnych przemian w sferze kultury duchowej, materialnej i społecznej w Europie Środkowej.

Część piąta – „Epoka brązu i początki epoki żelaza” (połowa II tysiąclecia – III/II w. p.n.e.), poświęcona jest wielkiemu kompleksowi kulturowemu, który wykształcił się w wyniku przemian zapoczątkowanych w początkach epoki brązu. Ziemi naszego regionu znalazły się także w jego zasięgu. Na niespotykaną dotychczas skalę nastąpił rozwój osadnictwa i gospodarki spowodowany upowszechnieniem metalurgii brązu i później żelaza. Zakładano wielkie osady, a od VII w. p.n.e. także osady obronne – grody, z których najbardziej znany jest Biskupin na Pałukach. Na ziemi chełmińskiej odkryto je w Kamieńcu, Gzinie i Boguszewie. W tę część wystawy wprowadza makieta i zdjęcie lotnicze grodu w Biskupinie oraz zdjęcia detali konstrukcyjnych wału grodu w Boguszewie.

1. Rekonstrukcje grobów ciałopalnych: jamowego (z prawej) i skrzynkowego z urnami twarzowymi. Wczesna epoka żelaza, 700–500 lat p.n.e.
Fot. B. Swobodzińska

W Kamieńcu gród został zniszczony przez Scytów; na prezentowanym zdjęciu, wykonanym w trakcie badań wykopaliskowych, widoczne są resztki spalonej bramy, w której wnętrzu znaleziono groty strzał scytyjskich. Na podestach i w gablotach pokazano szeroki wybór narzędzi, przedmiotów codziennego użytku, naczyń glinianych, broni i ozdób, świadczący o rozmachu, z jakim rozwijały się różne dziedziny gospodarki. Wysoki poziom wykonanych przedmiotów wskazuje na wyodrębnienie się grup wyspecjalizowanych wytwórców. Wielka ilość produkowanych na miejscu lub sprowadzanych ozdób świadczyć może o wysoko rozwiniętym poczuciu estetyki. Jak noszono niektóre ozdoby, pokazano na kobiecym manekinie.

Rozkwitowi gospodarki towarzyszyły zmiany w kulturze duchowej, których efektem było powszechne stosowanie obrządku ciałopalenia. Na wystawie eksponowane są rekonstrukcje różnych typów grobów, wśród nich grób skrzynkowy z urnami twarzowymi. Najbardziej efektowne urny twarzowe umieszczono w osobnej gablocie.

Część szóstą – „Czas Celtów” (II–I w. p.n.e.) otwiera model dymarek i rysunek przedstawiający proces wytopu żelaza. Upowszechnienie metalurgii żelaza, poznanie nowych technik obróbki, jak hartowanie, zgrzewanie i wytrawianie, ówcześni mieszkańcy dorzecza Odry i Wisły zawdzięczają Celtom, którzy odegrali wielką rolę cywilizacyjną w rozwoju Europy. Z żelaza wyrabiano masowo broń (miecze, okucia tarczy, groty włóczni), narzędzia rolnicze i nowe typy ozdób, m.in. zapinki pełniące funkcję współczesnych agrafek. W pierwszej gablocie prezentowane są wyroby lokalne z żelaza i brązu z ziemi chełmińskiej i Kujaw, w drugiej importy z terenów Czech, Moraw, zza Odry i z Bornholmu, co wskazuje na ożywioną wymianę handlową między różnymi częściami Europy. Rekonstrukcję ubioru oraz uzbrojenia wojownika z I w. p.n.e. przedstawiono na manekinie.

Zmarłych nadal chowano spalonych, ale – pod wpływem Celtów – oprócz dotychczasowych darów do grobów wkładano także broń, często rytualnie zniszczoną. Przykładem takiego pochówku jest rekonstrukcja grobu popielnicowego z wielkiego cmentarzyska w Podwiesku na ziemi chełmińskiej.

W część siódmą – „Czas Rzymian” (I–IV w. n.e.) wprowadza rekonstrukcja fragmentu chaty o konstrukcji sumikowo-łatkowej. W środku umieszczono manekin kobiety ubrany w strój zrekonstruowany na podstawie odkryć archeologicznych z ozdobami typowymi dla tego okresu. Wnętrze chaty zagospodarowano przedmiotami codziennego użytku, sprzętami domowymi (rekonstrukcje), narzędziami i naczyniami. Znajduje się tu wynałazek celtycki – żarna rotacyjne, które teraz stały się powszechne. Prezentowane w tej części wystawy zabytki świadczą o wysoko wyspecjalizowanej gospodarce, która rozwijała się nieprzerwanie od II w. p.n.e. W pierwszym wieku naszej ery oddziaływanie celtyckie na tereny ziem polskich zostały zastąpione wpływami cywilizacji rzymskiej. Rzymianie przejęli kontrolę nad szlakiem bursztynowym, który prowadził także przez Kujawy i ziemię chełmińską. Przebieg dalekosiężnych szlaków handlowych przedstawiono na mapie Europy, w gablocie pokazano zabytki importowane na nasze tereny (m.in. naczynia typu terra sigillata, fragmenty brązowej misy, lampka oliwna, paciorki szklane i monety).

W obrządku pogrzebowym zaobserwowano różnice w sposobie chowania zmarłych między Kujawami a ziemią chełmińską i Pomorzem Gdańskim. Na Kujawach dominowały pochówki ciałopalne, a do bogato wyposażonych grobów, niekiedy w przedmioty importowane z terenów imperium rzymskiego, nadal wkładano broń. Na ziemi chełmińskiej i Pomorzu Gdańskim wzrosła ilość pochówków szkieletowych. W wyposażeniu grobów zabrakło broni, za to w dużej liczbie występowały części stroju i ozdoby – często srebrne, rzadziej złote. Na wystawie pokazano rekonstrukcje obu typów grobów – ciałopalny z Lachmirowic na Kujawach i szkieletowy z Linowa z ziemi chełmińskiej.

2. Rekonstrukcja fragmentu wnętrza chaty, II wiek n.e.
Fot. B. Swobodzińska

W części ósmej – „Czas wędrówek ludów” (IV–VI w. n.e.) zaprezentowano kilka ozdób i monet pochodzących z naszego regionu. Skromna liczba znalezisk potwierdza załamanie się osadnictwa i prawie całkowite wyludnienie spowodowane wielkimi migracjami i przesunięciami ludności w całej Europie. Wydarzenia te zostały zapoczątkowane pod koniec IV w. n.e. przez Hunów, którzy rozbili państwo gockie nad Morzem Czarnym, a skończyły się upadkiem cesarstwa rzymskiego, przerwaniem szlaków handlowych i rozpadem wspólnoty kulturowej, która istniała w Europie Środkowej między II w. p.n.e. a IV w. n.e.

W ostatnią, dziewiątą część wystawy zatytułowanej „Od plemion słowiańskich do Polski Piastów” (VI/VII – połowa XIII w.) wprowadza graficznie przedstawiony schemat podziału Słowian na grupy językowe oraz zasięgu państwa polskiego około 1000 r. Na tereny ziemi chełmińskiej, dobrzyńskiej i Pomorza Wschodniego osadnictwo słowiańskie wkracza w VII w., zajmując stopniowo coraz większe obszary. Kolejne etapy zasiedlenia ilustrują mapy opracowane na podstawie badań archeologicznych. Umieszczona makieta po-

kazuje jak wyglądał gród słowiański w XII w. Zdjęcie prezentuje zachowane pozostałości grodów wczesnośredniowiecznych w Nawrze i Rzęczkowie. Wraz z intensyfikacją osadnictwa rozwijała się gospodarka, likwidując regres powstały w wyniku wędrówek ludów. Mieszkańcy osad otwartych zajmowali się rolnictwem, hodowlą i rękodzielnictwem, z którego z czasem wyodrębniły się różne dziedziny rzemiosła. Na tle rysunku wsi wczesnośredniowiecznej, w gablotach prezentowane są zabytki ilustrujące rybołówstwo, rolnictwo, tkactwo, rogowiarstwo i obróbkę żelaza, a na podeście – garncarstwo. W osobnej gablocie można zobaczyć bogaty wybór ozdób, zabawki i pisanki. Wiele ozdób pochodzi z grobów – mimo wprowadzenia chrześcijaństwa zwyczaj dawania zmarłym darów utrzymywał się dość długo. Pod wpływem religii zmienił się obrządek pogrzebowy, zmarłych chowano niespalonych. W witrynie umieszczono militaria (miecze, topory, groty włóczni) i przedmioty związane z uzbrojeniem (podkowy, wędzidła i ostrogi). Po włączeniu naszego regionu do państwa polskiego ważniejsze grody stały się siedzibami administracji państwowej i kościelnej, np. Kruszwica na Kujawach i Kaldus (Chełmno) na ziemi chełmińskiej. Podział administracyjny i kościelny w 1. połowie XIII w. przedstawiony został na mapie. Obok mapy znajdują się zdjęcia dwóch tympanonów z kościoła w Strzelnie i plan odkrytej ostatnio bazyliki w Kaldusie jako przykłady murowanej architektury romańskiej. Zabytki prezentowane w ostatniej gablocie związane są z wprowadzeniem pieniądza jako środka płatniczego i ze szlakami handlowymi. Są tu monety polskie, bizantyjskie, zachodnioeuropejskie i przedmioty importowane, m.in. misa brązowa.

Wystawa „Odkrywanie przeszłości” otrzymała w 2000 r. wyróżnienie w kategorii wystaw archeologicznych w ogólnopolskim konkursie „Muzealne Wydarzenie Roku”.

Spuścizna Marii Znamierowskiej-Prüfferowej (1898-1990) w Muzeum Etnograficznym w Toruniu*

Hanna Muzalewska

Na temat spuścizny po prof. dr M. Znamierowskiej-Prüfferowej można na razie mówić jedynie w kategoriach dość ogólnych, ponieważ została ona dotychczas z różnych względów jedynie wstępnie rozeznana. Trafia do Muzeum po śmierci ofiarodawczyni na mocy jej testamentu w 1990 r., w którym to roku pożar w jednym z głównych budynków – arsenale – na długo wyłączył go z użytku, co spowodowało różne niedostatki lokalowe, w tym konieczność przechowywania całej spuścizny w tymczasowym, ciasnym i ciemnym pomieszczeniu, uniemożliwiającym normalną pracę.

Spuścizna ta to ogromny zbiór, liczący około 30 m.b. samych akt, biorąc pod uwagę ściśle archiwalną jej część. Jest to typowy zespół pochodzenia prywatnego, stanowiący kompleks materiałów wytworzonych w toku życia i w związku z życiem i działalnością osoby, reprezentujący jej losy i główne kierunki pracy oraz zainteresowań.

Ponadto dzięki darowiźnie biblioteka Muzeum wzbogaciła się o ponad 3,5 tys. woluminów niezwykle cennych publikacji z zakresu etnografii i szeroko pojętych nauk pokrewnych. Kolekcje muzealne powiększyły się o około 300 obiektów. Są to przedmioty użytkowe lub dekoracyjne (np. ludowe tkaniny, głównie z okolic Wilna, ludowa ceramika polska i zagraniczna, wyroby pamiątkarskie z drewna, skóry, metalu, a także kilka rzeźb podarowanych M. Prüfferowej przez ludowych twórców, itd. Zgodnie z zapisem w testamencie

*M. Znamierowska-Prüfferowa ur. w Kibartach na Litwie, córka prawnika, urzędnika celnego, żona wybitnego przyrodnika, profesora uniwersytetów wileńskiego i toruńskiego, Jana Prüffera, przed wojną adiunkt w Katedrze Etnografii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, po wojnie kierownik zorganizowanego przez siebie działu etnograficznego w Muzeum Miejskim w Toruniu, a następnie twórczyni i pierwszy długoletni dyrektor samodzielnego Muzeum Etnograficznego i Parku Etnograficznego z ekspozycją zabytków ludowego budownictwa w Toruniu; pracownik naukowy UMK (od 1946 r. z przerwami do 1964 r., potem wykładowca na Podyplomowym Studium Etnografii), członek gremiów doradczych Ministerstwa Kultury i Sztuki.

i dzięki godnej podziwu i szacunku wspaniałomyślności dwóch spadkobierczyń, Krystyny Jakowskiej z Warszawy i Krystyny Kleyna z Wrocławia, Muzeum Etnograficzne przejęło jeszcze blisko 300 przedmiotów codziennego użytku z mieszkania prof. Prüfferowej: mebli, tkanin, portretów, drobiazgów biurowych z jej warsztatu pracy, itp. Mają one posłużyć do urządzenia ekspozycji biograficznej, która na przykładzie jej życia, zgodnie z wolą zmarłej, ukazywać będzie styk kultur wielu narodowości.

O obfitości spuścizny po Marii Znamierowskiej-Prüfferowej zdecydowały przede wszystkim dwie przesłanki. Pierwsza z nich to długie, pracowite, niesłychanie aktywne życie, pełne różnorodnych działań i zainteresowań, druga – to po prostu „chomikarstwo” jako cecha wrodzona lub odziedziczona po ojcu, która znalazła swą najlepszą realizację w kolekcjonerstwie muzealnym, a która zarówno w życiu prywatnym jak i zawodowym na co dzień wyrażała się – mówiąc zartobliwie – w absolutnej niemożności wyrzucenia czegokolwiek. Gdy znajdujemy pieczołowicie zachowane brudnopisy prac drukowanych lub maszynopisy w czterech kopiach, nie jesteśmy zachwyceni, ale gdy odkrywamy XIX-wieczne notatki dotyczące domowych wydatków babki, Lubomilli Krukowskiej, błogosławimy tę szczególną cechę charakteru.

O wartości spuścizny M. Znamierowskiej-Prüfferowej wiele mówi fakt, iż zawiera ona w s z y s t k i e grupy materiałów, wszystkie elementy spuścizny, jakie spotykamy w literaturze archiwistycznej.

Materiały twórczości naukowej

Grupa ta zawiera rękopisy i maszynopisy publikowanych prac autorki, głównie powojennych (prawie pełna, obejmująca 87 pozycji ich bibliografię zamieszczono w I tomie „Rocznika Muzeum Etnograficznego w Toruniu” z 1978 r.), ponadto teksty referatów i wystąpień, często jedynie w formie rękopiśmiennej.

Najbardziej interesujące są w tej grupie materiały określane jako warsztatowe, którymi w etnografii są notatki z badań terenowych, zarówno przedwojennych jak i powojennych, w postaci bardzo licznych zeszytów i notesów. W niewielkim stopniu istnieją one także w formie czystopisów (kilka dotychczas wydzielonych notesów z okresu międzywojennego ma adnotację „zreperowane”, ale może to oznaczać, że informacje te zostały wykorzystane w publikacji). Szczególnie interesujące dla Muzeum Etnograficznego notatki z terenowych badań powojennych, odnoszące się do jego zbiorów, są w miarę uptywu lat życia prof. Prüfferowej coraz bardziej skrócone i coraz mniej czytelne, ponieważ jednak z całą pewnością zawierają informacje jeszcze nigdzie niewykorzystane, trud ich odczytania powinien być podjęty.

Materiały działalności

Jak można przypuszczać, grupa ta w spuściznie jest reprezentowana najliczniej, co wynika z wielu funkcji pełnionych przez M. Znamierowską-Prüfferową w ciągu życia. W odniesieniu do okresu wileńskiego posiadamy np. kopie sprawozdań Muzeum Etnograficznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie z lat 1933-1939.

Można także spodziewać się materiałów dotyczących Działu Etnograficznego Muzeum Miejskiego w Toruniu, który M. Prüfferowa założyła i którym kierowała, aż do utworzenia przez nią samodzielnego muzeum etnograficznego.

Obok pracy muzealnej i w związku z nią pozostaje cała wielka, ponad 50-letnia działalność w Polskim Towarzystwie Ludoznawczym, za którą to pracę M. Prüfferowa została obdarzona w 1978 r. godnością honorowego członka. Nie było to jedyne towarzystwo, do którego aktywnie i z wielkim zaangażowaniem należała. Przynależność do towarzystw naukowych i stowarzyszeń kulturalnych znajduje oczywiście odbicie w materiałach archiwalnych.

W ciągu swego długiego i czynnego życia, jak wynika z opracowanego roboczo kalendarium, M. Znamierowska-Prüfferowa uczestniczyła w dziesiątkach, jeśli nie w setkach różnych konferencji naukowych, kongresów i sesji popularnonaukowych, krajowych i zagranicznych. Z całą pewnością wszystko z tych spotkań przywozła do Torunia i zachowała, włącznie ze swoimi notatkami zeszytowymi, podobnymi w formie do zeszytów z badań terenowych.

Materiały biograficzne

Materiały te są znacznie lepiej rozpoznane niż wymienione materiały twórczości naukowej oraz działalności, czego dowodem była najpierw mała ekspozycja z okazji 100-lecia urodzin w 1998 r., a następnie duża wystawa pt. „Maria Znamierowska-Prüfferowa, twórczyni Muzeum Etnograficznego w Toruniu, etnograf, muzeolog, człowiek” (15 XII 1999-30 III 2000).

Oprócz dokumentów osobistych, świadectw (począwszy od kompletu świadectw z gimnazjum w dalekiej Libawie), dyplomów, medali, materiałów dotyczących stanu zdrowia samej M. Znamierowskiej-Prüfferowej, posiadamy nawet dokumenty przedwcześnie zmarłej siostry, niektóre dokumenty brata Jerzego, nie mówiąc o dokumentach określanych jako rodowe, dotyczące obojga rodziców - w szczególności ojca, Stanisława Znamierowskiego oraz jego rodziny, najstarszy z nich pochodzi z 1853 r. Znalazł się też dokument rodzinny prof. Jana Prüffera dotyczący jego ojca, z 1880 r. Obok dokumentów rodzinnych sensu stricto zachowały się szczególnie pamiątki po rodzicach, a nawet po dziadkach, jak np. maleńki, bardzo cenny, rękopiśmienny spis osób z rodziny Znamierowskich z XIX w., notatniki ze spisami wydatków, kalendarzyki, przeróżne karteluski itp.

Korespondencja

Ten zbiór jest bardzo obfity i na razie jeszcze nie sposób ocenić go ani ilościowo, ani co do jego wartości, wiadomo już jednak, że jest bardzo interesujący. Znajdujemy tu korespondencję rodziców (od 1894 r.), trafiają się też listy wcześniejsze, np. babki Lubomilli Krukowskiej z Kresów i nieliczne drugiej babki, Krystyny Andrzejewskiej, pochodzącej z Poznańskiego. Obfitość tej grupy korespondencji wynika stąd, że rodzina była bardzo rozrzucona (wpłynęła na to też I wojna światowa), zarazem „rozpisana”, a co najważniejsze, związana silnymi więzami uczuciowymi. Począwszy od 1915 r. listy krążyły z Kijowa do Berdiańska nad Morzem Azowskim, potem z Warszawy do Radzymina, z Radzymina do Zakopanego itd., przy czym pisali wszyscy do wszystkich – ojciec, matka i babka Lubomilla oraz trójka rodzeństwa, Maria, Jerzy, Elunia. Kontynuacją korespondencji rodzinnej po śmierci siostry i rodziców staje się trwająca przez długie lata wymiana serdecznych listów Jana i Marii Prüfferów z jego rodziną, tj. Feliksem i Żelislawą (rodzicami) i braćmi, kontynuowana potem ze „Stryjenką”, jak ją nazywano w tej rodzinie, przez następne pokolenie. Zachowane zostały listy zarówno od tych osób, jak i do nich, być może na prośbę Marii Znamierowskiej-Prüfferowej, mającej świadomość wartości wszelkiej korespondencji. Tym sposobem zachowały się np. listy z Wilna do rodziny Jana Prüffera, które zapewne, pomimo ocenzurowania przez urzędników rosyjskich i niemieckich, zawierają ciekawe informacje o życiu w latach okupacji radzieckiej i niemieckiej w Wilnie.

W korespondencji szczególnie zespół stanowią wzajemne listy Jana i Marii Prüfferów, zawierające oprócz wyrazów wielkiego uczucia, także sprawozdania z bieżących wydarzeń życiowych. Wydaje się, że dla nich obojga po kilku godzinach rozłąki konieczne stawało się zdanie relacji z tego, co się zdarzyło lub choćby z przebiegu podróży, a że oboje wiele jeździli, stąd obfitość korespondencji.

O rozmiarach zbioru listów najlepiej świadczy fakt, iż wstępne ich podsumowanie do 1939 r., przyniosło liczbę ponad 500 (poza listami rodzinnymi!). Korespondencja powojenna, częściowo trochę uporządkowana przez opłacaną w latach osiemdziesiątych przez M. Prüfferową fachową archiwistkę, Janinę Waluszewską, wypełnia szczelnie dwudrzwiową biurową szafę.

Wśród listów mniej znaczących, są listy od znanych i ważnych postaci nauki, kultury i życia społecznego w przedwojennej Polsce, i tak np. 52 listy prof. Cezarii Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz i 48 prof. Kazimierza Moszyńskiego, czołowych etnografów polskich, pod kierunkiem których ich adresatka pracowała w katedrze i muzeum etnograficznym USB w Wilnie, ponadto 8 listów Adama Fischera, 9 Jana Manugiewicza i 12 Bożeny Stelmachowskiej. Wśród innych autorów warto wymienić Marię Falską (20 listów) – w prowadzonym przez nią w Pruszkowie „Naszym Domu” dla sierot M. Prüfferowa przez jakiś czas pracowała

jako wychowawczynie krótko po zakończeniu I wojny światowej; Janusza Korczaka (2 listy), nazwiska malarzy – osiadłej w Zakopanem Angielki, Winifred Cooper, czy Wacława Czechowicza z Wilna.

W ramach gromadzonej korespondencji narosła kolekcja rozmaitych zaproszeń na wystawy i imprezy kulturalne, a w następstwie udziału w nich powstał zbiór katalogów oraz programów – teatralnych, a zwłaszcza koncertowych. W okresie powojennym, w Toruniu, M. Znamierowska-Prüfferowa przez wiele lat była wiernym słuchaczem koncertów ówczesnej Filharmonii Pomorskiej, należała do Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego, była w nim przez pewien czas wiceprezesem.

Zbiory widokówek

Podczas swoich licznych wyjazdów – krajowych i zagranicznych, Maria Znamierowska-Prüfferowa kupowała widokówki, które kolekcjonowała, podtrzymując w tym zresztą rodzinną tradycję. Poza luźnymi widokówkami w spuściznie znajdują się dwa piękne albumy z przełomu XIX i XX w.

Zbiór fotografii i negatywów

Wreszcie czas, by omówić bardzo interesującą, a zarazem efektowną część spuścizny, jaką stanowi zbiór zdjęć, a także w dużej części negatywów tychże zdjęć. Zachowało się prawie 500 negatywów – błon i klisz szklanych różnych formatów. Zbiór pozytywów to zarówno ich odbitki jak i fotografie bez negatywów, pochodzące z różnych źródeł, umieszczone w 9 albumach oraz luźne. Bardzo cenne są zwłaszcza dwa albumy rodzinne zawierające liczne fotografie z 2. połowy XIX w. i z początku XX w. Ponadto zwracają uwagę – kolekcja fotografii Juliusza Kłosa, profesora architektury Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i zabytkoznawcy (autora m.in. przewodnika po Wilnie) wraz z 12 oryginalnymi jego kliszami formatu 9 × 12 cm oraz fotografie portretowe autorstwa słynnych wileńskich fotografików E. i B. Zdanowskich.

Zauważyć należy, że nie ma w spuściznie negatywów fotografii z badań terenowych M. Znamierowskiej-Prüfferowej prowadzonych przed wojną. Prawdopodobnie pozostały one w Wilnie i może są tam do dziś. Wśród zdjęć z okresu międzywojennego, głównie prywatnych, ale też i zawodowych, wyróżnia się spora grupa fotografii osób z wileńskiego środowiska uniwersyteckiego (Michał Reicher, Tadeusz Kotarbiński, Konrad Górski, Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa, Kazimierz Moszyński, Stanisław Lorentz, Jerzy Remer i in.) oraz z kręgu zakopiańskiego związanego z Harendą (Maria Kasprovczowa, Henryk Worcell, Juliusz Zborowski i in.).

Pełne opracowanie całej spuścizny, choć wydaje się bardzo pożyteczne, niestety potrzebuje jeszcze wiele czasu.

Bibliografia miasta Torunia
za lata 1998–1999
wraz z uzupełnieniami

Urszula Zaborska

SPIS TREŚCI

I. DZIAŁ OGÓLNY	219
1. Bibliografie	219
2. Czasopisma	219
3. Przewodniki. Informatory	221
II. POŁOŻENIE. ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA	222
1. Środowisko geograficzne	222
2. Środowisko przyrodnicze	225
3. Ochrona środowiska	226
4. Rozwój przestrzenny miasta	226
a. Opracowania ogólne	226
b. Dzielnice. Ulice	227
c. Tereny zielone	228
5. Plany miasta	229
6. Ikonografia	229
III. DZIEJE MIASTA	230
1. Historiografia	230
2. Opracowania i zagadnienia ogólne	230
3. Heraldyka. Genealogia. Numizmatyka	231
4. Źródłoznawstwo	232
5. Okres przedhistoryczny	232
6. Okres krzyżacki (do roku 1454)	233
7. Toruń miastem Rzeczypospolitej (1454–1793)	233
8. Pod zaborem pruskim (1793–1806)	234
9. Okres Księstwa Warszawskiego (1807–1815)	234
10. Pod zaborem pruskim (1815–1919)	235
11. Okres międzywojenny (1920–1939)	235
12. Okupacja hitlerowska (1939–1945)	235
13. Miasto w latach 1945–1989	236
14. Miasto po 1989 r.	236

IV. ZAGADNIENIA PRAWNO-ADMINISTRACYJNE	236
V. ZAGADNIENIA GOSPODARCZE	239
1. Zagadnienia ogólne	239
2. Statystyka	240
3. Finanse	240
4. Przemysł	241
a. Zagadnienia ogólne	241
b. Poszczególne zakłady przemysłowe	241
5. Handel. Usługi	250
6. Rzemiosło. Cechy	251
VII. ZAGADNIENIA SPOŁECZNE I NARODOWE	252
1. Ludność	252
2. Mniejszości narodowe	253
3. Stowarzyszenia, organizacje, partie polityczne	254
4. Zagadnienia socjologiczne	255
5. Przestępczość	257
VIII. ZAGADNIENIA KOMUNALNE	257
1. Energetyka. Woda	257
2. Komunikacja miejska. Mosty	258
3. Poczta. Telekomunikacja	259
4. Służba zdrowia. Opieka społeczna	259
5. Gospodarka mieszkaniowa	261
6. Bezpieczeństwo publiczne	262
a. Policja	262
b. Straż Pożarna	263
7. Gospodarka odpadami	263
VIII. WOJSKOWOŚĆ	263
IX. WYZNANIA	267
X. OŚWIATA. NAUKA. KULTURA	269
1. Zagadnienia ogólne. Historia nauki i kultury	269
2. Szkolnictwo	271
a. Zagadnienia ogólne	271
b. Szkolnictwo podstawowe	273
c. Szkolnictwo średnie	275
d. Szkolnictwo zawodowe	278
e. Inne	278
3. Uniwersytet Mikołaja Kopernika	280
a. Zagadnienia ogólne	280
b. Poszczególne zagadnienia	281
c. Wydział Biologii i Nauk o Ziemi	282
d. Wydział Chemii	283
e. Wydział Filologiczny	283
f. Wydział Fizyki i Astronomii	283
g. Wydział Humanistyczny	284
h. Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania	284
i. Wydział Nauk Historycznych	285
j. Wydział Prawa i Administracji	285
k. Wydział Sztuk Pięknych	286

1.	Jednostki ogólnouczelniane	287
m.	Młodzież akademicka	287
	Życie społeczno-polityczne	287
	Koła naukowe	387
	Życie kulturalne	287
	Absolwenci	289
	Inne zagadnienia	289
4.	Wyższa Szkoła Oficerska im. gen. Józefa Bema	290
5.	Wyższe Seminarium Duchowne	291
6.	Archiwum Państwowe	291
7.	Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”	292
8.	Biblioteki	292
	a. Ogólne	292
	b. Biblioteka Uniwersytecka	293
	c. Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska im. M. Kopernika	296
	d. Biblioteka Towarzystwa Naukowego w Toruniu	297
	e. Inne biblioteki	297
9.	Towarzystwa i instytuty naukowe	298
	a. Towarzystwo Naukowe w Toruniu	298
	b. Inne towarzystwa naukowe i instytuty	298
10.	Muzea	300
	a. Muzeum Okręgowe	300
	b. Muzeum Etnograficzne	301
	c. Inne muzea	301
11.	Drukarstwo	302
12.	Czasopiśmiennictwo	303
13.	Teatr	304
14.	Życie literackie	309
15.	Życie muzyczne	310
16.	Plastyka. Wystawy	313
17.	Kino. Film	317
18.	Radio	319
19.	Planetarium	320
XI.	ARCHITEKTURA I BUDOWNICTWO. ZABYTKI I ICH OCHRONA	320
1.	Zagadnienia ogólne	320
2.	Budownictwo i zabytki świeckie	323
	a. Zamek krzyżacki	323
	b. Fortyfikacje. Mury. Bramy	323
	c. Ratusz	325
	d. Dwór Artusa	326
	e. Kamienice mieszczańskie	326
	f. Inne budowle i zabytki świeckie	326
3.	Budownictwo i zabytki sakralne	328
	a. Opracowania i zagadnienia ogólne	328
	b. Katedra Świętych Janów	328
	c. Kościół Najśw. Marii Panny	329
	d. Kościół św. Jakuba	329

e. Inne kościoły	330
4. Sztuki plastyczne. Rzemiosło artystyczne	330
5. Pomniki. Cmentarze	331
XII. ŻYCIE CODZIENNE. OBYCZAJE. JĘZYK	333
XIII. SPORT. TURYSTYKA	334
XIV. TORUŃ W LITERATURZE	341
1. Utwory poetyckie	341
2. Proza	341
3. Film	342
XV. OSOBY	342

[The following text is extremely faint and illegible, appearing to be a list of names or entries corresponding to the table of contents above.]

r
P
(

n
bl
19

Ku
An

nac

Ga

I. DZIAŁ OGÓLNY

1. Bibliografie

Zob. też poz.: 627, 1380

1. BARANOWSKI Henryk: Bibliografia Miasta Torunia. T. 1: Do roku 1971 / Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. – Wyd. 2. – Toruń: TNT, 1999. – XVI, 241, [2] s. – (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu; R. 88 z. 3)

4535 poz.

Rec.: BALCERZAK Elżbieta, *Kwart. Hist. Kult. Mat.* 1997 R. 45 nr 3/4 (dr. 1998) s. 429 [dot. T. 2]

2. [BOGULICZ Maria, WILAMOWSKA Bożena]: Bibliografia regionalna województwa toruńskiego za rok 1995 / Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. – [Toruń, 1999]. – CD-ROM

4845 poz.

3. ZABORSKA Urszula: Bibliografia miasta Torunia za lata 1994–1997: wraz z uzupełnieniami. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 175–384

2090 poz.

2. Czasopisma

Zob. też poz.: 235, 376, 621, 694, 724, 825, 842

4. 45 [CZTERDZIEŚCI Pięć] Minut. Toruński Przegląd Oświatowy / Kurator Oświaty w Toruniu; Zakład Doskonalenia Nauczycieli; red. nac. Anna Jurewicz. – Toruń: Kurator Ośw.

1995 nr 1–2

1996 nr 1–4

1997 nr 1–4

1998 nr 1–4

1999 nr 1–4

5. GAZETA Miejska: dwutygodnik / Urząd Miejski w Toruniu; red. nac. Andrzej Dembowski. – Toruń

1998 R. 1 nr 1–18

1999 R. 2 nr 1 (19)–25 (43)

6. GAZETA Toruńska / red. nac. Maciej Kamiński. – Bydgoszcz: „Gazeta Pomorska Media” Sp. z o.o.

- 1998 R. 51 nr 1-305
 1999 R. 52 nr 1-305
 Od nr 152: 2 VII 1999 tyt.: Gazeta Pomorska
7. GAZETA w Toruniu [dod. do Gazety Wyborczej] / red. nac. Józef Herold. – Bydgoszcz: Agora-Gazeta Sp.
 1998 nr 1-305
 1999 nr 1-305
- 7a. GŁOS z Torunia. Dodatek do Tygodnika Katolickiego „Niedziela”: / red. ks. Marek Borzyszkowski. – Częstochowa; Toruń
 1998 R. 41 nr 1-52
 1999 R. 42 nr 1-52
8. NOWOŚCI. Gazeta Pomorza i Kujaw / red. nac. Przemysław Luczak. – Toruń: Spółdz. Dziennikarsko-Wydaw. „OT”
 1998 R. 31 nr 1-305
 1999 R. 32 nr 1-305
9. PAL. Przegląd Artystyczno-Literacki / red. Lech Witkowski. – Toruń: Wydaw. WIT-GRAF
 1998 R. 7 nr 1-12
 1999 R. 8 nr 1-12
 W zw. z tym: WITKOWSKI Lech: Kto uratuje PAL / rozm. Sabina Waśko. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 243: 16/17 X
10. PRZEGLĄD Regionalny / Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu; red. nac. Zbigniew Jabłoński. – Toruń, ROSiOŚK
 1998 R. 3 nr 1. – 196 s.: il., tab., mapy
11. ROCZNIK Toruński / Towarzystwo Miłośników Torunia; red. Bogusław Dybaś. – Toruń: ToMiTo 1998 [R.] 25. – 383, [3] s.: il.
 1999 [R.] 26. – 230, [5] s., [1] s. tabl. skł.: il., faks., tab., mapa
 Rec: CHURSKI Andrzej: Bez białych plam, *Nowości* 1998 R. 31 nr 18: 22 I [dot. R. 24: 1997]
12. THORNER Nachrichten: ein Heimatbote der Patenstadt Lüneburg für die Thorner aus Stadt und Land / Artushof-Vereinigung e.V. – Lüneburg
 1997 [nr 29]. – 47 s.: fot.
13. TORUŃSKI Informator Solidarności / Prezydium Zarządu Regionu NSZZ „Solidarność” w Toruniu; red. Piotr Grażawski. – Toruń
 1998 nr 1-18

1999 nr 1-18

14. TORUŃSKIE Vademecum Kultury / Centrum Kultury „Dwór Artusa”; Centrum Informacji Kulturalnej. – Toruń

1998 nr 1-12

1999 nr 1-12

3. Przewodniki. Informatory

Zob. też poz. 1122

15. JW.: Toruń w przewodniku. *Nowości* 1997 R. 30 nr 121: 26 V
Informacje o wydanych w ostatnich latach przewodnikach po Toruniu

16. KLING Wolfgang: Rund und Masuren: Ausflüge im Land der 1000 Seen: [mit Stadtführer durch Danzig und Thorn]. – Berlin: Schelzky Jeep, 1993. – 150 s.: fot., il., pl., mapy. – (Rund um Reiseführer; 10)

17. KSIEGA Wiślanego Flisu / pod red. Tadeusza Górskiego. – Gdynia: „44”, 1997. – 119, [4] s., mapa
Toruń s. 80-81

18. PETRYKOWSKI Andrzej: Toruń w internecie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 47: 25 II

19. PRZEWODNIK po Toruniu. – Toruń: Nakł. K. Zabłockiego (Druk. „Gazety Gdańskiej w Gdańsku), [1904]. – 62 s.

20. TORUŃ inaczej / oprac. Maciej Bochużyński; fot. Jacek Szczurek. – Toruń: Studio Pro, 1997
Kalendarz

21. TORUŃ wczoraj i dziś / oprac. Tomasz J. Kowalski. – Toruń: Woj. Ośr. Inf. Turystycznej, [1998]. – CD-ROM

Rec.: CHURSKI Andrzej: Toruń multimedialny, *Nowości* 1998 R. 31 nr 150: 29 VI

22. TORUŃ [folder] / tekst Ewa Bator; fot. Daniel Dąbrowski [et al.]. Biuro Prom. i Współpr. Urzędu Miejskiego w Toruniu. – Bydgoszcz: Tekst, 1998. – 72 s.: il.

23. TORUŃ [folder] / [red. Danuta Samsel, Zbigniew Nawrocki]. – Toruń: Biuro Prom. i Współpr. Urzędu Miejskiego, [ca. 1998]. – 20 s.: il., mapa

24. UNIWERSYTET Mikołaja Kopernika. Album Torunia. Liderzy regionu / tekst Anna Karpińska-Plaskacz [et al.]; fot. Witold Chmielewski [et al.]. – Toruń: Agencja Szkoleniowo-Komputerowa ASCOMP; International Business Information Fundusz Górnośląski, 1999. – CD-ROM
Nakł. 3000 egz.

Rec.: CHAMOT Marek, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 6 s. 21. – MAT.: CD-Toruń., *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 100: 29 IV. – WILLMA Adam: Toruński

II. POŁOŻENIE. ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

1. Środowisko geograficzne

Zob. też poz.: 198

25. BABIŃSKI Zygmunt: Transport rumowiska unoszonego i wleczzonego dolnej Wisły w okresie eksploatacji stopnia wodnego Włocławek. *Prz. Geograficzny* 1994 T. 66 z. 3/4 s. 285–307, tab., wykr., mapa. Sum. Dot. Torunia

26. BĄBIŃSKA Sylwia: Transport rumowiska wleczzonego w korycie Wisły na odcinku Toruń w roku hydrograficznym 1995 na tle wielolecia 1981–1988. – Toruń, 1996. – 50 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Marka Grzesia. – Arch. UMK 73671

27. BUCZYŃSKA Teresa: Promieniowanie całkowite na tle zachmurzenia i usłonecznienia w Toruniu z okresu 1983–1991. – Toruń, 1993. – 87 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 66443

28. DĘBSKA Iwona: Opady atmosferyczne w Toruniu a cyrkulacja atmosferyczna w okresie 1951–1990. – Toruń, 1995. – 43 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69345

29. DOBRZYŃSKI Mariusz: Prędkość i kierunek wiatru w Toruniu a cyrkulacja atmosferyczna w okresie 1951–1990. – Toruń, 1995. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69346

30. FILIPIAK Bożena: Częstość i intensywność hydrometrów w Toruniu w okresie 1971–80. – Toruń, 1990. – 126 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 60274

31. GUTMAŃSKA Wanda: Roczny i dobowy przebieg temperatury powietrza w Toruniu w okresie 1991–1995. – Toruń, 1996. – 153 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 71793

32. HANCZEWSKA-PANFIL Honorata: Kierunek i prędkość wiatru w Toruniu w okresie 1986–1990 na podstawie danych codziennych. – Toruń, 1993. – 42 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 63715

33. JASIŃSKI Maciej: Przestrzenny i czasowy rozkład temperatury powietrza na obszarze Torunia (w świetle danych ze stacji IMGW Toruń-

Wrzosa i własnych badań przeprowadzonych w 4 punktach w 1992 r.). – Toruń, 1994. – 124 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 67628

34. JEMIELNIAK Anna: Przestrzenny i czasowy rozkład wilgotności powietrza na obszarze Torunia w roku 1991. – Toruń, 1994. – 164 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 66462

35. KARPIŃSKI Zbigniew: Usłonecznienie a cyrkulacja atmosferyczna w Toruniu w okresie 1961–1990. – Toruń, 1995. – 119 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69351

36. KONECZNA Jadwiga: Zmiany stosunków wodnych Torunia w wyniku działalności człowieka. – Toruń, 1992. – 84 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Czesława Pietrucienia. – Arch. UMK 63702

37. LEWANDOWSKI Jacek: Przestrzenny i czasowy rozkład temperatury powietrza na obszarze Torunia w 1990 r. (w świetle danych ze stacji IMGW Toruń i własnych badań przeprowadzonych w 4 punktach). – Toruń, 1992. – 251 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Kazimierza Marciniaka. – Arch. UMK 63706

38. MAJ Jarosław: Zmiany prędkości i kierunku wiatru wraz z wysokością w dolnej troposferze w Toruniu w latach 1983–1990. – Toruń, 1992. – 44 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 63710

39. MARCHLEWSKI Michał: Wilgotność powietrza w Toruniu z okresu 1951–1990. – Toruń, 1994. – 109 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 67641

40. MARCZEWSKA Magdalena: Kierunek i prędkość wiatru w Toruniu w okresie 1991–1995 na podstawie codziennych danych. – Toruń, 1996. – 72 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 72224

41. NADROWSKA Małgorzata: Przestrzenny i czasowy rozkład temperatury powietrza na obszarze Torunia (w świetle danych ze stacji IMGW Toruń i własnych badań prowadzonych w czterech punktach). – Toruń, 1993. – 205 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 66479

42. NIEDŹWIECKA Małgorzata: Przestrzenny i czasowy rozkład temperatury powietrza na terenie Torunia w okresie 1986–1992. – Toruń, 1995. – 162 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 71798

43. NIKIFORUK Andrzej: Oznaczanie stężeń wybranych pierwiastków śladowych w wodach miasta Torunia. – Toruń, 1985. – 60 s. ma-

szyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Stanisława Kamińskiego. – Arch. UMK 49053

44. NOWICKA Ewa: Ciśnienie atmosferyczne w Toruniu a cyrkulacja atmosferyczna w okresie 1951–1990. – Toruń, 1995. – 79 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69359

45. OLSZEWSKA Agnieszka: Zmiany chemiczne wybranych od-cinków rzek: Wisły, Drwęcy oraz Strugi Toruńskiej spowodowane działalnością człowieka. – Toruń, 1996. – 79 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zygmunta Churskiego. – Arch. UMK 72227

46. PENO Katarzyna: Częstość, intensywność i czas trwania hydro-meteorów i burz w Toruniu w okresie 1981–1990. – Toruń, 1992. – 108 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 63716

47. POLAKIEWICZ Wojciech: Przestrzenny i czasowy rozkład wil-gotności powietrza na obszarze Torunia w 1992 roku. – Toruń, 1994. – 87 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 66486

48. POŁATYŃSKA Jolanta: Temperatura powietrza w Toruniu w okresie 1951–1990, na podstawie danych (ti, tmax, tmin). – Toruń, 1992. – 67 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 63717

49. RZEPKA Wioletta: Bioklimatyczne warunki Torunia w okresie 1971–1990. – Toruń, 1992. – 205 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 63725

50. SUZGA Waldemar: Zachmurzenie a cyrkulacja atmosfery w Toruniu z okresu 1951–1990. – Toruń, 1995. – 60 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69364

51. TYSZKA Wiesław: Roczny i dobowy przebieg zachmurzenia w Toruniu w okresie 1991–1995. – Toruń, 1996. – 99 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 71802

52. TYSZKA Wioletta: Stężenie dwutlenku siarki (SO₂) a warunki meteorologiczne w Toruniu w okresie 1993–1995. – Toruń, 1996. – 102 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 72253

53. URBAŃSKI Tomasz: Przestrzenny i czasowy rozkład wilgotności powietrza na obszarze Torunia w 1990 r. – Toruń, 1992. – 186 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Kazimierza Marciniaka. – Arch. UMK 63733

54. USCKA Joanna: Stopień zachmurzenia i rodzaje chmur w Toru-

niu. – Toruń, 1995. – 102 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 71174

55. WICHROWSKA Elżbieta: Przymrozki na wysokości 5 cm i na 20 cm nad powierzchnią gruntu w Toruniu w okresie 1951–1995. – Toruń, 1996. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 71803

56. ZASTAWNA-PANEK Małgorzata: Temperatura powietrza w Toruniu a cyrkulacja atmosferyczna w okresie 1951–1990. – Toruń, 1995. – 42 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 69369

2. Środowisko przyrodnicze

Zob. też poz.: 198, 1145

57. ANDRZEJEWSKI Henryk, WOŁK Krzysztof: Wilk *Canis lupus* L. w okolicach Torunia. *Prz. Zoologiczny* 1991 z. 3/4 s. 393–396, il. Sum.

58. CZESZCZEWIK Dorota: Badania ilościowe awifauny lęgowej pogranicza lasu i nowoczesnego osiedla mieszkaniowego w Toruniu w latach 1990–1992. – Toruń, 1993. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Andrzeja Przystalskiego. – Arch. UMK 63586

59. FEDOROWICZ Marzena, FEDOROWICZ Mariusz: Problemy ochrony cennych obiektów przyrodniczych w granicach dużych miast – na przykładzie jez. Nagus w Toruniu. *Prz. Przyrodniczy* 1999 z. 1/2 s. 229–236. Sum.

60. HOŁOWNIA Irena: Grzyby okolic Torunia: poradnik. – Poznań: PWN, 1988. – 72 s. il.

61. KARTANAS Edmund: Skład pokarmu piskląt szpaka *Sturnus vulgaris* L. na obszarze zagospodarowanym rolniczo w pobliżu Torunia. *Acta Univ. N. Copern., Biologia* 1997 [z.] 53 s. 47–56. Sum.

62. KARTANAS Edmund: Zespoły ptaków gnieźdzących się w różnych typach drzewostanów w okolicy Torunia. *Acta Univ. N. Copern., Biologia* 1989 [z.] 33 s. 11–29, il. Sum.

63. KIELPIŃSKI Jacek: Nagus podglądany. *Nowości* 1999 R. 32 nr 66: 19 III
Jezioro Nagus

64. LASY komunalne Torunia: stan, zagospodarowanie, ochrona: materiały seminaryjne / praca zb. pod red. Kazimierza Białego. Polski Klub–Ekologiczny. Okręg Pomorsko–Kujawski. – Toruń: Pol. Zrzesz.

Inż. i Tech. Sanitarnych, Oddz. Woj. w Toruniu, 1998. – 60 s., [11] s. tabl., [2] k. map

Treść: BIAŁY Kazimierz: Lasy komunalne Torunia – potrzeba szczegółowego rozpoznania i określenia funkcji s. 7–20. – KOZŁOWSKI Tomasz: Ocena sytuacji w lasach komunalnych s. 21–35. – NARĘBSKI Lech: Zieleń w pasie fortecznym dawnej twierdzy Toruń s. 38–49. – OWSIAK Jan, SEWERNIAK Janusz: Możliwości użytkowania rekreacyjnego lasów komunalnych Torunia s. 51–60

65. NIENARTOWICZ Andrzej: Występowanie jemioli pospolitej (*Viscum album subsp. album* L.) na jarząbie szwedzkim (*Sorbus intermedia* Pers.) w centralnej części Torunia. *Rocz. Dendrologiczny* 1998 Vol. 46 s. 87–92, il., mapa. Sum.

66. OŁĘDZKA Ilona: Próba monitoringu występowania trzmieli na obszarze miasta Torunia. – Toruń, 1995. – 46 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Tadeusza Pawlikowskiego. – Arch. UMK 71295

67. PAWLIKOWSKI Tadeusz: Metodyka monitoringu pszczół i os społecznych (*Hymenoptera: Apidae, Vespinae*) na obszarze Torunia. *Acta Univ. N. Copern., Biologia* 1999 Z. 102 s. 55–65, tab., wyk. Sum.

68. PILAWSKA Dorota: Awifauna brzeżnej dzielnicy Torunia. – Toruń, 1994. – 65 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Andrzeja Przystalskiego. – Arch. UMK 67765

69. SZREJDER Beata: Ocena stanu zakwaszenia gleb wokół Toruńskich Zakładów Przemysłu Nieorganicznego Polchem. – Toruń, 1995. – 61 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Urszuli Pokojkiej. – Arch. UMK 71171

3. Ochrona środowiska

Zob. też poz.: 198, 437–442, 1145

70. RASZYŃSKI Janusz: Późna jesień pod Toruniem: gaz poszedł w niebo i spadł jako kwas siarkowy. *Prz. Tyg.* 1998 nr 31 s. 8–9, il. Szkody w drzewostanie powodowane przez „Polchem”

4. Rozwój przestrzenny miasta

a. Opracowania ogólne

Zob. też poz.: 324, 1145

71. LITWIN Małgorzata: Toruń pod olówkiem. *Gaz. Miejska* 1999 R. 2 nr 9: 6 V

Plany zmian urbanistycznych.

Tego problemu dot. także: LIETZ Krzysztof: Przywracanie Wisły Toruniowi. *Nowości* 1997 R. 30 nr 138: 16 VI. – BUDNIEWSKA Lucyna: Nowe na Starym Mieście. *Nowości* 1998 R. 31 nr 5: 7 I – KRUCZKIEWICZ Mirosława: Łącznik z historią. *Nowości* 1998 R. 31 nr 90: 17 IV – KIN-PODGÓRSKA Edyta: Starówka

po nowemu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 165: 16 VII

72. MIKULSKI Krzysztof: Przejście i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 464 s., [1] k. tabl. kolor.: tab., wyk., mapy. Bibliogr. s. 407–420. Zsfg.

73. MIKULSKI Krzysztof: Przejściowy i społeczny rozwój Torunia do końca XVIII wieku. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 19–27

74. MIKULSKI Krzysztof: Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku. *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 3/4 s. 7–33, mapa. Zsfg.

75. MIKULSKI Krzysztof: Zmiany w strukturze zawodowej mieszkańców a nazewnictwo ulic w średniowiecznym i nowożytnym Toruniu. *Kwart. Hist. Kult. Mat.* 1999 R. 47 nr 1/2 s. 157–162

76. RYCZEK Andrzej: Zabytek w szkłe / rozm. Krzysztof Lietz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 137: 14 VI

Plany zagospodarowania Zamku Dybowskiego i placu poddominikańskiego

77. SCHULZ Winicjusz: Dziedzictwo na co dzień. *Nowości* 1998 R. 31 nr 12: 15 I

78. SŁOMIŃSKA Jánina: Klejnot w tombaku: po co Toruniowi miejski architekt? *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 104: 5 V

b. Dzielnice. Ulice

Zob. też poz.: 121, 1167

79. DOMASŁOWSKI Jerzy: Bez bramy i pomnika: na Placu Teatralnym w Toruniu przed 90 laty. *Nowości* 1997 R. 30 nr 263: 12 XI

80. DOMASŁOWSKI Jerzy: Od Leśnej do Słowackiego. *Nowości* 1999 R. 32 nr 181: 5 VIII

81. DOMASŁOWSKI Jerzy: Pozdrowienia z Kaszczorka. *Nowości* 1997 R. 30 nr 117: 21 V

82. DOMASŁOWSKI Jerzy: Serce miasta: patrząc od Kopernika. *Nowości* 1997 R. 30 nr 188: 13 VIII

83. DOMASŁOWSKI Jerzy: Z przeszłości Wałów Gen. Sikorskiego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 115: 18 V

84. KIELPIŃSKI Jacek: Kurz i błoto. *Nowości* 1998 R. 31 nr 77: 1 IV

Winnica

85. KRUSZEWSKI Tomasz: Toruńskie przedmieście. *Spotk. z Zabytk.* 1998 [R.] 22 [nr] 2 s. 22–23, il.

86. LIETZ Krzysztof: Trzeposka, nie Treposka [ulica]. *Nowości* 1997

R. 30 nr 41: 18 II

Zob. też: LIETZ Krzysztof: Trzeporz, a nie trzepak. *Nowości* 1997 R. 30 nr 53: 4 III

87. M. N.: Kilka uwag o Bydgoskim Przedmieściu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 87: 14 IV

88. NIENARTOWICZ Marek, IB: Bałagan z zarządem. *Nowości* 1999 R. 32 nr 188: 13 VIII
Jordanki

89. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Nowe na Starówce: architektura mała, ale ważna. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 5: 7 I

90. WARTA Ryszard: Pomysł na hektar: nowe oblicze toruńskiego Rynku Nowomiejskiego. *Nowości* 1999 R. 32 nr 105: 7 V

91. WARTA Ryszard: Święty wchłonięty. *Nowości* 1997 R. 30 nr 85: 11 IV

Sześćdziesięciolecie przyłączenia Podgórza do Torunia

c. Tereny zielone

92. DOMASŁOWSKI Jerzy: Kepa Jakoba Dilla: gdy z tamtej strony Wisły tętniło życie rozrywkowe. *Nowości* 1998 R. 31 nr 129: 3 VI
Kepa Bazarowa

93. DOMASŁOWSKI Jerzy: Poeta, idylla i polityka. *Nowości* 1997 R. 30 nr 211: 10 IX

Lawa Schillera w parku na Bydgoskim Przedmieściu

94. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Chińska kładka. *Nowości* 1998 R. 31 nr 276: 25 XI

Park na Bydgoskim Przedmieściu

95. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Letnicy świętej Barbary. *Nowości* 1997 R. 30 nr 120: 24 V

Barbarka

96. KRUCZKIEWICZ M[irosława]: Tam, gdzie rosną miłorzęby: o zielonym zabytku Torunia. *Nowości* 1997 R. 30 nr 256: 3 XI

Park Miejski

97. NIENARTOWICZ Marek: Ożywianie Martówki: zakończono pierwszy etap tworzenia terenów rekreacyjnych w toruńskim Parku Miejskim. *Nowości* 1998 R. 31 nr 293: 15 XII

98. NIENARTOWICZ Marek: Remont na płótnach. *Nowości* 1999 R. 32 nr 268: 17 XI

Remonty kamienic i dworku w Ogrodzie Zoobotanicznym

99. NIENARTOWICZ Marek: Więcej światła: trwa odnawianie zegara słonecznego w toruńskiej Dolinie Marzeń. *Nowości* 1998 R. 31 nr 238:

100. NIENARTOWICZ Marek, [WOJCIECHOWSKA-NARLOCH Justyna]: Zielone miasto: o stanie i przeszłości lasów komunalnych Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 294: 16 XII

101. SZPRĘGLEWSKA Anna: Botaniczna perła: wiosna w ogrodzie / zdjęcia Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 80: 6 IV

102. WIENCEK Anna: Wrócić do natury: ogród zoobotaniczny w Toruniu ma już 200 lat. *Nowości* 1997 R. 30 nr 77: 2 IV

5. Plany miasta

103. ATLAS historyczny miast polskich = Historischer Atlas polnischer Städte. T. 1 / red. Antoni Czacharowski. Z. 2: Toruń = H. 2: Thorn / oprac. hist. Janusz Tandecki; oprac. kartogr. Zenon Koziel. - Toruń, 1995

Rec.: WYROBISZ Andrzej, *Acta Pol. Hist.* 1997 Vol. 75 s. 213-214. - FECKER Carsten, *Altpr. Geschl. - kde N. F.* 1998 Bd. 28 Jg. 46 s. 418-419

104. TORUŃ: plan miasta = City map = Stadtplan / oprac. Jacek Bartkowiak. - Toruń: Tekst, 1998. - 67×46 cm

105. TORUŃ: plan miasta = City map = Stadtplan = Plan de la ville / red. Elżbieta Ostrowska; oprac. Zbigniew Pabiś i Henryk Miłoszewski. - Wyd. 4. - Warszawa; Wrocław: Pol. Przeds. Wydaw. Kartogr. im. Eugeniusza Romera, 1999. - 93×65 cm

Skala 1:20000.

Mapa poboczna: Centrum 1:5000

106. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Dawne i nowe plany Torunia: informator o wystawie w Domu Muz przy ul. Poznańskiej 52, IX 1999 r. - Toruń, 1999. - 4 s.: il.

6. Ikonografia

Zob. też poz.: 20, 22-23, 120, 1114, 1116, 1127

107. ALBUM von Thorn. - Thorn: Verl. v. Albert Schultz, [ok. 1897]. - [14] k. tabl. (litografie 10×14 cm)

108. BUJAK Adam: Toruń i ziemia chełmińska / napisał Bogusław Mansfeld. - [Warszawa]: Wydaw. Krupski i S-ka, [1999]. - 239 s.: fot. kolor. Sum. Zsfg.

Rec.: CHURSKI Andrzej: Bujak na Ziemi Chełmińskiej, *Nowości* 1999 R. 32 nr 137: 15 VI

109. BUJAK Adam, MANSFELD Bogusław: Stary Toruń. - Wyd. 2 popr. - Warszawa: Ed. Spotkania, [1996]. - 158, [2] s.: il. kolor. Sum.

Zsfg.

Toż w wersji niem. pt.: Alt-Thorn. - Warszawa, [1998]. - 14, [141] s.: il.

110. TORUŃ: miasto i ludzie na dawnej fotografii (do 1939 roku) / pod red. Mariana Biskupa; przyg. Marian Arszyński i Tadeusz Zakrzewski. - Toruń, 1995

Rec.: DOMASŁOWSKI Jerzy: Miasto na dawnej fotografii, *Promocje Pom.* 1999 R. VII nr 3 s. 34-35, il.

Wyd. 2: Toruń, 1998

111. TORUŃ i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku: (tzw. album Steinera) / pod red. Mariana Biskupa; oprac. Marian Arszyński [et al.]. - Toruń: TNT, 1998. - 266 s.: il.

Tekst równol. w jez. niem. i pol.

W zw. z tym: BISKUP Marian: Album Steinera, *Nowości* 1997 R. 30 nr 123: 28 V. - CHURSKI A.: Piękny dokument, *Nowości* 1998 R. 31 nr 22: 27 I.

Rec.: DOMASŁOWSKI Jerzy, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 5 s. 28-29, il. - CHURSKI Andrzej: Rysunkowy Toruń, *Nowości* 1998 R. 31 nr 140: 17 VI.

112. [TORUŃ 1926-1928: album po generale Leonie Bardeckim]. - [s.l.: s.n., ca. 1930]. - [12] k. tabl.

Zawiera 30 oryginalnych fotografii Torunia z kolekcji Leona Bardeckiego.

Biblioteka UMK. Zb. Graf. sygn. A 1747

113. TORUŃSKIE kościoły na starej pocztówce / wyb. i oprac. Jerzy Domasłowski. - Bydgoszcz: „Ruch” - Oddz. Kujawy, 1999. - [3] s., [16] k. tabl. [Teksta]

III. DZIEJE MIASTA

1. Historiografia

Zob. też poz.: 683, 745-746, 1385, 1698-1699

114. CHURSKI Andrzej: Pożytek z magistrów. *Nowości* 1998 R. 31 nr 49: 27 II

Omówienie prac magisterskich o Toruniu.

Zob. też: WARTA Ryszard: Tematy toruńskie: rozdano nagrody To-Mi-To dla autorów prac magisterskich. *Nowości* 1998 R. 31 nr 56: 7 III

2. Opracowania i zagadnienia ogólne

115. DYBAŚ Bogusław: Thorn - eine vergessene Metropole = Toruń - zapomniana metropolia. *Dialog* 1998 Jg. 12 H. 3/4 s. 42-44

116. HISTORIA Torunia / pod red. Mariana Biskupa. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk; Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Uniwersytet Mikołaja Kopernika. - Toruń: TNT T. 1: W czasach średniowiecza

(do roku 1454) / oprac. Jadwiga Chudziakowa [et al.]. – 1999. – 343 s., [81] s. tabl. [w tym kolor. i skl.]: il., fot., tab., wykr., mapy + 2 mapy

Rec.: MÜLLER Michael G., *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 121–126 [dot. T. 2 cz. 3]. – HARTMANN Stefan, *Zs. f. Ostmitteleur. – Forsch.* 1995 Jg. 44 H. 3 s. 432–433 [dot. T. 2 cz. 1]. – HARTMANN S., *Zs. f. Ostmitteleur. – Forsch.* 1998 Jg. 47 H. 3 s. 406–408 [dot. T. 2 cz. 3]. – BOGUĆKA Maria, *Urban Hist.* 1995 Vol. 22 part 3 s. 404–405 [dot. T. 2 cz. 1–2]. – WYROBISZ Andrzej, *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 3/4 s. 119–125 [dot. T. 2 cz. 1–3]. – MÜLLER M. G., *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 3/4, s. 125–133 [dot. T. 2 cz. 1–3]

117. KALENDARIUM dziejów miasta Torunia / oprac. Janusz Palczewski przy współpr. Henryki Duczkowskiej–Moraczewskiej i Mirosława Golona. – Toruń: Wydaw. Agencja Akces, 1997. – 175 s.

118. MALINOWSKI Jan A.: Toruń – spacer przez wieki. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 3 s. 22–25, il.

119. NOWAK Zenon Hubert: Thorn // In: *Lexikon Mittelalters.* Bd. 8. – München, 1996. – S. 731–732

120. TORUŃ Mikołaja Kopernika / red. Janina Słomińska. – Toruń: Wydaw. Agencja Akces, 1999. – 119, [1] s.: fot. kolor.

Tekst w j. pol. i ang.

3. Heraldyka. Genealogia. Numizmatyka

Zob. też poz.: 847–848, 1373–1374, 1450, 1655

121. CIESIELSKA Karola: Herb i pieczęć Podgórze. *Nowości* 1998 R. 31 nr 98: 27 IV

122. CIESIELSKA Karola: Herb, pieczęć i barwy Torunia. – Toruń: Tor. Tow. Kultury, 1998. – 112, [4] s.: il. – (Biblioteczka Toruńskiego Towarzystwa Kultury)

Rec.: FRANKOWSKI Stanisław: Toruński znak, *Nowości* 1998 R. 31 nr 169: 21 VII

123. NIENARTOWICZ Marek: Oznaczone miasto: barwami Torunia są kolory biały i niebieski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 90: 17 IV

Zatwierdzenie symboli miasta przez Radę Miejską.

Zob. też: WSZ: Pieczęć z salamandrą. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 131: 5 VI

124. WARTA Ryszard: Zagadka z kluczem: kontrowersyjna zmiana w toruńskim herbie: mówią historycy i urzędnicy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 199: 26 VIII

125. DOBROWOLSKI Zbigniew: Bony miasta Torunia z września

1939 roku. *Biul. Numizm.* 1997 nr 1 s. 17–24, faks.

126. KOPICKI Wiesław: XXXV [Trzydzieści pięć] lat zorganizowanego ruchu numizmatycznego w Toruniu. *Biul. Numizm.* 1997 nr 4 s. 54–56, fot.

127. KRIZIKEVIČIUS Linas: Deneznoe obrašćenie torunskich monet v Litve // In: Mennice między Bałtykiem a Morzem Czarnym: wspólnota dziejów: Supraśl 10–12 IX 1998: materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. – Warszawa, 1999. – S. 93–95

128. KUŹMIN Aleksander M.: Znaleźiska. *Gdań. Zesz. Numizm.* 1999 Nr 41 s. 33, il.

Dot. szeląga toruńskiego Augusta III Sasa z 1763 r. znal. w Gdańsku

129. MUSIAŁOWSKI Adam: Mennice toruńskie – początki wspólnoty // In: Mennice między Bałtykiem a Morzem Czarnym: wspólnota dziejów: Supraśl 10–12 IX 1998: materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. – Warszawa, 1999. – S. 87–92

4. Źródłoznawstwo

130. STELMACH Roman: Pomeranika w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu: Cz. 1: dokumenty. *Szczec. Inf. Arch.* 1998 Nr 12 s. 71–94

Znaczna część źródeł dot. Torunia

5. Okres przedhistoryczny

Zob. też poz.: 1133, 1149, 1204, 1235, 1236

131. BOKINIEC Ewa: Bransoleta szklana i żelazny grzebień z osady oksywskiej i wielbarskiej w Toruniu, stanowisko nr 234 // In: Szkice prehistoryczne: źródła – metody – interpretacje. – Toruń, 1999. – S. 241–247: il., mapy. Sum.

132. GRZESZKIEWICZ–KOTLEWSKA Lidia: Wykopki miejskie / rozm. Andrzej Churski. *Nowości* 1998 R. 31 nr 167: 18 VII
Badania archeologiczne

133. KIELPIŃSKI Jacek: Zabytek bez nadzoru. *Nowości* 1997 R. 30 nr 133: 10 VI

Odkrycia archeologiczne

134. KOTLEWSKI Leszek: Nowożytne przedmioty ze starego miasta w Toruniu (stanowisko przy ulicy Kopernika 11/13). – Toruń, 1991. –

134 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Jerzego Olczaka. – Arch. UMK 60427

135. LIETZ Krzysztof: Powstanie z ruin: archeologiczne perełki pod starym PDT. *Nowości* 1998 R. 31 nr 242: 15 X

6. Okres krzyżacki (do roku 1454)

Zob. też poz.: 177, 758–759

136. NEITMANN Klaus: Die Publikation von Staatsträgern und Landesordnungen im Deutschordensland Preussen // In: *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen in Mittelalter und in der Renaissance*. – Paderborn, 1998. – S. 113–124

Korespondencja kultura krzyżackiego w Toruniu z Radą M. Torunia

137. CZAJA Roman: Die Identität des Patriziats der preussischen Grossstädte im Mittelalter // In: *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit*. – Toruń, 1998. – S. 9–17

Dot. także Torunia

138. NOWAK Zenon Hubert: Die Ratsendeboten der Hansestädte Kulm und Thorn // In: *Der Stralsunder Frieden von 1370: prosopographische Studien*. – Köln, 1998. – S. 67–79: 1 tab.

139. NOWAKOWSKI Andrzej: Toruńskie zjazdy króla Władysława Jagiełły z wielkim mistrzem Konradem von Jungingenem // In: *Studia z archeologii i historii*. – Toruń, 1997. – S. 249–258. – (*Archaeologia Historica Polona*; T. 5). Sum.

140. URBAŃSKI Andrzej: Początki Torunia. *Pomorze i Kujawy* 1998 Nr 1 s. 5–10, il., mapa

7. Toruń miastem Rzeczypospolitej (1454–1793)

Zob. też poz.: 490, 588

141. DYBAŚ Bogusław: Inwentarz uzbrojenia na murach obronnych Torunia z 1696 roku // In: *Architectura et historia: studia Mariano Arzyszyński septuagenario dedicata*. – Toruń, 1999. – S. 197–205. Zsfg.

142. PAKULSKI Jan: Staropolskie inskrypcje w klasztorze i kościele św. Apostołów Piotra i Pawła Braci Mniejszych Reformatów w Toruniu. *Zap. Hist* 1999 T. 64 z. 1 s. 145–161

143. UJMA Magdalena: Tumult toruński z 1724 roku w świetle „Gazette de France” z lat 1724–1726 // In: *Polska – Saksonia w cza-*

sach Unii (1697–1763): próba nowego spojrzenia / pod red. Kazimierza Bartkiewicza. – Zielona Góra, 1998. – S. 223–240. Zsfg.

144. WAŁĘGA Stanisław Konstantyn: Perypetie toruńskie i gdańskie na sejmiku generalnym grudziądzkim w marcu 1764 roku / wst. Jerzy Dygdała. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 131–146, il. Sum. Zsfg.

145. PISZCZ Edmund: Colloquium Charitativum w Toruniu A. D. 1645: geneza i przebieg. – Toruń: Wydaw. Konserwatora Diecezjalnego, 1995. – (Diecezja toruńska: historia i teraźniejszość; T. 20)

Rec.: BUDZIAREK Marek: Zawiedziona nadzieja?, *Prz. Powsz.* 1997 R. 114 [nr] 3 s. 375–378

8. Pod zaborem pruskim (1793–1806)

Zob. też poz.: 588

146. SALMONOWICZ Stanisław: Niemieccy jakobini w Toruniu w latach 1793–1795: rekonesans badawczy // In: Ludzie, kontakty, kultura XVI–XVIII w.: prace ofiarowane profesor Marii Boguckiej. – Warszawa, 1997. – S. 134–139

147. TORUŃ – Thorn 1793–1920: eine Stadt im Grenzraum: Ausstellungskatalog des Bezierksmuseums in Toruń, Göttingen, Städtisches Museum, 27.09.–7.11.1998 / red. Michał Woźniak. – Toruń: Muz. Okręgowe, 1998. – 115 s., [13] k. tabl.: il.

Treść: NIEUWAŻNY Andrzej: Thorn vor dem Wiener Kongress s. 8–18. – WAJDA Kazimierz: Polen und Deutsche in Thorn in den Jahren 1815–1914 s. 19–26. – ZAKRZEWSKI Tadeusz: Zwei Thorner wissenschaftliche Vereine – ein deutscher (C.V.) und ein polnischer (TNT) im 19. und 20. Jahrhundert s. 27–40. Toż w jęz. pol. pt.: Toruń 1793–1920: miasto pogranicza: katalog stałej ekspozycji otwartej w 80 rocznicę odzyskania Pomorza 18 stycznia 2000 r. – Toruń, 1999. – 105, [1] s., [13] k. tabl.: il.

9. Okres Księstwa Warszawskiego (1807–1815)

Zob. też poz.: 147, 588, 1145

148. BELOSTYK Richard: Thorna a l'époque napoléonienne (1807–1813): le siege de 1813. *Etudes Napoléoniennes* 1994 Nr. 31/34

149. NIEUWAŻNY Andrzej: Kampania 1813 roku na północnym zachodzie Księstwa Warszawskiego: napoleońska twierdza Toruń i jej obrona. – Toruń, 1995

Rec.: CHINCIŃSKI Tomasz, *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 127–130. – ZAJEWSKI Władysław, *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 2 s. 228–231

150. ROBACZEWSKI Piotr: Toruń w czasach Księstwa Warszawskiego w latach 1806–1815. – Toruń, 1997. – 107 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Sławomira Kalembki. – Arch. UMK 76101

10. Pod zaborem pruskim (1815–1919)

Zob. też poz.: 147, 887, 1560

151. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Powiew wolności: uczcijmy tablicą pamiątkową 150-lecie Wiosny Ludów i Ligi Polskiej w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 212: 10 IX

11. Okres międzywojenny (1920–1939)

Zob. też poz.: 189, 346, 348, 363, 434, 464, 486, 488, 604, 1351, 1608

152. TWIERDZA Toruń: stan w latach dwudziestych XX wieku: dokumenty / oprac. Mirosław Giętkowski, Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer. – Toruń: Wydaw. Nauk. WSOWRiA, 1998. – 114 s.: il., tab., pl. Bibliogr. s. 107–112

153. DERESZYŃSKA-ROMANIUK Melania: Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919–1939 / Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych. – Warszawa: Wydaw. DiG, 1998. – 234 s., [1] k. wykr. skl.: il.

154. FRĄCKOWSKI Benon: Tędy przyszła wolność. *Nowości* 1998 R. 31 nr 13: 16 I

Wyzwolenie Torunia 18 stycznia 1920 r.

155. KAPKA Krzysztof: Rywalizacja bydgosko-toruńska w świetle akt Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy (1920–1939) // In: Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków. – Bydgoszcz, 1998. – S. 301–307. – (Prace Komisji Historii / Bydgoskie Towarzystwo Naukowe; T. 16)

156. KRZEWIŃSKA Anna: Dzieje wolnomularstwa toruńskiego w latach 1919–1923. – Toruń, 1994. – 110 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jacka Staszewskiego. – Arch. UMK 68399

157. PAMIĘTNE dni Torunia: Toruń 18. I. 1920 – 1. II. 1945 / [oprac.] Jerzy Neumann. – Toruń: Prac. Sztuk Plast., 1999. – 22 s.: il.

12. Okupacja hitlerowska (1939–1945)

Zob. też poz.: 189, 463, 1221, 1670

158. SZWEJ Mieczysław: Pierwszy dzień wojny: wrzesień 1939 roku w Toruniu: tak to zapamiętałem. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1999 R. 32 nr 203: 31 VIII; nr 204: 1 IX

159. BOŻEJEWICZ Krzysztof: Kształtowanie się i działalność pol-

skich organizacji konspiracyjnych w Toruniu w latach 1939–1941 w świetle źródeł zgromadzonych w Fundacji „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”. – Toruń, 1995. – 137 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jana Szilinga. – Arch. UMK 70914

160. DĄBROWSKI Krzysztof: Przygotowania okupacyjnych władz niemieckich do ewakuacji ludności oraz mienia z Torunia i jej przebieg na przełomie 1944/1945 roku. – Toruń, 1993. – 127 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jana Szilinga. – Arch. UMK 66235

161. KIELPIŃSKI Jacek: Piwnica biskupów: czy w podziemiach toruńskiej willi znajdowała się nie znana historykom katownia gestapo? *Nowości* 1998 R. 31 nr 283: 3 XII

Ul. Chopina 22

162. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Nierozwikłana tajemnica: od wybuchu, który zniszczył część Podgórze minęło pół wieku. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 19: 23 I / 24 I

163. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Zawodna pamięć: na terenie dawnego obozu jenieckiego na toruńskim Podgórzu powstaje fabryka. *Nowości* 1999 R. 32 nr 179: 3 VIII

13. Miasto w latach 1945–1989

Zob. też poz.: 157, 333, 643, 1681

164. BŁĄDEK Benedykt: Współpraca Torunia z Tallinem: kultura, gospodarka, kontakty międzyludzkie // In: *Polacy w Estonii*. – Lublin, 1998. – S. 311–317

165. KOZŁOWSKI Ryszard: Zapomniany epizod z pobytu Armii Czerwonej w Toruniu (czerwiec 1945 r.). *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 101–110

14. Miasto po 1989 r.

Zob. też poz.: 167–176, 181–188, 190–194, 451

166. BÄCKER Roman: Społeczeństwo obywatelskie w procesie stania się: analiza jednego przypadku. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 43–51

IV. ZAGADNIENIA PRAWNO-ADMINISTRACYJNE

Zob. też poz.: 1363, 1575–1576, 1631

167. BILANS po roku: Zarząd Miasta Torunia 1998–1999. *Gaz.*

Miejska 1999 R. 2 nr 24: 9 XII

168. BOCIEK Zdzisław: Miasto wykorzystywanych szans / z Prezydentem Torunia [...] rozm. Andrzej Dembowski. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 1: 7 V

169. BUDNIEWSKA Lucyna: Apetyt na mandaty: jaka będzie nowa Rada Miejska Torunia? *Nowości* 1997 R. 30 nr 285: 8 XII

170. BUDNIEWSKA Lucyna: Koalicja każe czekać. *Nowości* 1998 R. 31 nr 269: 17 XI

Sesja Rady Miejskiej

Zob. też: NIENARTOWICZ Marek: Gdzie dwóch się bije?, *tamże* nr 270: 18 XI

171. BUDNIEWSKA Lucyna: Rachunek po roku. *Nowości* 1997 R. 30 nr 208: 6 IX

Podsumowanie pracy Zarządu Torunia

172. BUDNIEWSKA Lucyna: Smak rady. *Nowości* 1998 R. 31 nr 184: 7 VIII

Przed wyborami Rady Miejskiej

173. BUDNIEWSKA Lucyna: Wybory bez sporów: Bogdan Major znów przewodniczącym R[ady] M[iejskiej]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 278: 27 XI

174. BUDNIEWSKA Lucyna: Zasluga ludzi: przeminęło [województwo toruńskie] po 23 latach. *Nowości* 1999 R. 32 nr 1: 2 I

Zob. też: FALKOWSKI Jan: Najlepiej siedemnaście. *Nowości* 1998 R. 31 nr 1:

2 I. – DANIEL Wojciech: Misja skończona / rozm. Lucyna Budniewska, Joanna

Wasicka. *Nowości* 1999 R. 32 nr 6: 8 I. – DANIEL Wojciech: Tylko Toruń /

rozm. Joanna Wasicka. *Nowości* 1998 R. 31 nr 13: 16 I. – POWRÓT do tradycji: region kujawsko-pomorski ze stolicą w Toruniu – dlaczego nie? *Nowości*

1998 R. 31 nr 13: 16 I. – NAPARTY Mieczysław Karol: Wasz wojewoda, nasz marszałek. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 16: 20 I. – IGNASIAK Dorota: Gra

o trzynastkę. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 101: 30 IV / 1 V. – NIENARTO-

WICZ Marek: Szok wojewódzki: toruńscy parlamentarzyści i samorządowcy o

sobotniej uchwale Sejmu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 169: 21 VII. – BUDNIEWSKA

Lucyna: Urzędy jak w ustawie: Toruń ma marne szanse na zachowanie Komendy

Wojewódzkiej Policji lub Straży Pożarnej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 184: 7 VIII. –

KARSZUL Witold: Miejsce dla Torunia: jakie są perspektywy rozwoju obecnego

województwa toruńskiego w nowym regionie kujawsko-pomorskim. *Nowości* 1998

R. 31 nr 207: 4 IX. – LORENCZEWSKA Mariola, WASICKA Joanna: Ożenek

mimo woli, *Nowości* 1998 R. 31 nr 169: 21 VII. – WASICKA Joanna: Karty

rozdane: Toruń otrzyma dwie spośród dwunastu instytucji związanych z urzędem

wojewody kujawsko-pomorskiego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 278: 27 XI. – WASICKA

Joanna: Apetyt na urzędy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 280: 30 XI. – WASICKA J.: Kolejne

niewiadome, *Nowości* 1998 R. 31 nr 282: 2 XII. – LIETZ Krzysztof: Ośrodek

zamiejscowy: Izba Skarbowa w Toruniu traci swoją samodzielność. *Nowości* 1998

R. 31 nr 296: 18 XII. – LIETZ Krzysztof: Sejmik w Toruniu, marszałek z Bydgoszczy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 292: 14 XII

175. BUDNIEWSKA Lucyna, WASICKA Joanna: Czy będzie powtórka?: jak podzielią się władzą ugrupowania obecne w Radzie Miejskiej Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 241: 14 X

176. BUDNIEWSKA Lucyna, LORENCZEWSKA Mariola, WASICKA Joanna: Kadencja odciętych kuponów. *Nowości* 1998 R. 31 nr 148: 26 VI

Ocena kadencji Rady Miejskiej

177. CZAJA Roman: Urzędnicy miejscy Torunia: spisy. Cz. 1: Do roku 1454. – Toruń: TNT, 1999. – 233, [2] s. – (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu; R. 89 z. 1). Bibliogr. s. 228–233

178. GROCHOWSKI Wojciech: Rozważny i romantyczny / z [...] nowym prezydentem Torunia rozm. Małgorzata Litwin. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 17: 17 XII

179. LYSIAK Marian: Miejsce dziecka w strukturach prawnych średniowiecznego Torunia. *Czas. Prawno-Hist.* 1997 T. 49 z. 1/2 (dr. 1998) s. 235–239

180. MACIEJEWSKI Tadeusz: Ustawodawstwo wielkich miast pruskich // In: Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki: prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Kraków, 1999. – S. 173–183

M.in. na przykładzie Torunia

181. MAJOR Bogdan: Pożegnanie rady / rozm. Andrzej Dembowski. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 4: 18 VI

182. MAJOR Bogdan: Rady dla radnych / rozm. Małgorzata Litwin. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 16: 3 XII

183. MARCZAK Tomasz: Nie jestem samobójcą: Toruń ma prezydenta [Wojciecha Grochowskiego]. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 284: 4 XII

184. MAT: Wielki wyścig: co czterdziesty torunianin marzy o hotelu radnego. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 215: 14 IX

185. NIENARTOWICZ Marek: Koalicja po bólach. *Nowości* 1998 R. 31 nr 276: 25 XI

186. NIENARTOWICZ Marek: Składy ustalone: komisje Rady Miejskiej Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 292: 14 XII

187. NIENARTOWICZ Marek: Władza sześciu: Wojciech Grochow-

- ski – prezydentem Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 284: 4 XII
188. NOWA Rada Miejska Torunia. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 241: 14 X
189. PATURALSKI Krzysztof: Starostwo grodzkie w Toruniu (1922/1930–1939): monografia zespołu archiwalnego. – Toruń, 1991. – 112 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Bohdana Ryszewskiego. – Arch. UMK 50270
190. POWIAT toruński grodzki. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 8: 11 I
191. PRZY KWADRATOWYM stoliku / spisał i oprac. Waldemar Pankowski. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 142: 19 VI
Podsumowanie kadencji Rady Miejskiej przez: Jerzego Matyjka, Wojciecha Rypyscia, Marka Wakarecy i Mariana Frackiewicza
192. SMOLIŃSKI Stefan: Toruń stolicą regionu. – Toruń: Wydaw. A. Marszałek, 1998. – 39 s.: il., mapy
193. SUCH Roman: Demokracja bardzo lokalna. *Nowości* 1997 R. 30 nr 148: 27 VI
Rady Dzielnicowe.
Zob. też: LIETZ Krzysztof: Pseudosamorząd?: toruńskie rady dzielnicowe. *Nowości* 1997 R. 30 nr 159: 10 VII
194. SZWALBE Andrzej: Nasze stołeczności. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 11 s. 3
Rola Torunia w regionie

V. ZAGADNIENIA GOSPODARCZE

1. Zagadnienia ogólne

195. BRUDNICKI Robert: Funkcje Torunia jako ośrodka regionalnego. – Toruń, 1994. – 85 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Gabriela Wójcika. – Arch. UMK 67611
196. DEMBOWSKI Andrzej: Wielkie budowanie. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 3: 4 VI
Zob. też tegoż: Co zawiera program, *tamże*.
Polityka inwestycyjna na lata 1999–2002
197. JANKOWSKA Ewa: Po pierniku na zachętę. *Nowości* 1997 R. 30 nr 58: 10 III
Toruń na Targach Turystyki w Berlinie.
Zob. też: KOŃCZEWSKI Grzegorz: Kontakty z Berlina [Promocja miasta na targach turystycznych w Berlinie]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 67: 20 III. –

KOŃCZEWSKI Grzegorz: Toruń w Berlinie. *Nowości* 1999 R. 32 nr 34: 10 II

198. JARANOWSKA Dorota: Wpływ działalności przemysłowej na stan środowiska naturalnego miasta Torunia. – Toruń, 1995. – 127 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Henryka Rochnowskiego. – Arch. UMK 71128

199. JAROSZEWSKA Wioletta: Rozwój przykładowego żywienia zbiorowego w Toruniu w latach 1987–1989. – Toruń, 1990. – 54 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Eulalii Skawińskiej. – Arch. UMK 60110

200. NIENARTOWICZ Marek: Zasada przyciągania: Toruń na targach Inwestycy '98. *Nowości* 1998 R. 31 nr 279: 28 XI

2. Statystyka

201. PODSTAWOWE dane statystyczne według miast i gmin za 1997 r. / Urząd Statystyczny w Toruniu; przew. zesp. red. Janina Gosk. – Toruń: 1998. – 122 s.: tab., wyk., mapy. – (Roczniki Statystyczne; R. 10)

3. Finanse

202. KAMIŃSKA Krystyna: Pomorska Komunalna Kasa Oszczędności z siedzibą w Toruniu (1925–1951). *Spraw. Tow. Nauk. w Tor.* 1998 [T.] 52 (dr. 1999) s. 13–21

Streszcz. ref.

203. LIETZ Krzysztof: Każdemu po trochu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 71: 25 III

Korekta budżetu miasta na rok 1997

204. MYCIO Andrzej: Formy kredytu mieszczańskiego na początku XVII wieku w świetle ksiąg ławniczych Starego Miasta Torunia. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 55–70. Sum. Zsfg.

205. NIENARTOWICZ Marek: Kasa z milionami: budżet Torunia na 2000 rok. [Cz.] 1. *Nowości* 1999 R. 32 nr 304: 30 XII

206. TYMOLEWSKI Bolesław: Oddech pieniędzy / ze [...] skarbnikiem Torunia rozm. Andrzej Dembowski. *Gaz. Miejska* 1999 R. 2 nr 2: 28 I

4. Przemysł

a. Zagadnienia ogólne

Zob. też poz.: 24

207. KOSTULSKI Janusz: Rola umów w procesie inwestycyjnym na przykładzie Wojewódzkiej Dyrekcji Inwestycji w Toruniu. – Toruń, 1987. – 81 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 49956

208. RAKOWICZ Stanisław: Pierwsze dziesięć lat [Izby Przemysłowo-Handlowej]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 303: 29 XII

Zob. też: DZIŚ świętują przedsiębiorcy: 10-lecie toruńskiej I[zby] P[rzemysłowo-Handlowej]. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 294: 17 XII

209. USS Mirosław Marek: Przygotowanie i realizacja procesu inwestycyjnego na przykładzie przedsięwzięcia inwestycyjnego „Budowa Budynku Biurowego Przedsiębiorstwa Hurtu Spożywczego Oddział Wojewódzki w Toruniu”. – Toruń, 1991. – 49 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Waldemara Szczepańskiego. – Arch. UMK 64294

210. WRZECIONKOWSKI Krzysztof: Wypadki przy pracy na przykładzie Zakładu Energetycznego Toruń. – Toruń, 1992. – 43 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Konrada Sienkiewicza. – Arch. UMK 66739

b. Poszczególne zakłady przemysłowe

211. CZERWIŃSKA Anna: Analiza rentowności produkcji na przykładzie Przedsiębiorstwa Rolno-Przemysłowego „A g r o t o r e x” w Toruniu w latach 1987–1988. – Toruń, 1990. – 74 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Sławomira Sojaka. – Arch. UMK 62367

212. BEDNARSKI Cezary: Terapia szokowa: A p a t o r zmniejsza koszty i zwalnia ludzi. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 117: 20 V

213. CZERWIŃSKI Jarosław: Zatrudnienie a wykorzystanie czasu pracy w Pomorskich Zakładach Aparatury Elektrycznej „Aparator” w latach 1987–1988. – Toruń, 1990. – 69 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Zdzisława Markuszewskiego. – Arch. UMK 62137

214. LIETZ Krzysztof: Tapnięcie w Aparatorze. *Nowości* 1998 R. 31 nr 123: 27 V

215. MAJ: Debiut Aparatora: na giełdzie pierwsza spółka z Toruńskiego. *Nowości* 1997 R. 30 nr 89: 16 IV

216. OLSZAK Wiesław: Elektroniczny hit z Aparatora / rozm.

Sławomir Górzyński. *Prz. Techn.* 1998 nr 20 s. 20–21

Przedpłatowy elektroniczny licznik energii elektrycznej

217. PIEKARSKI Robert: Wykorzystanie metody taksacji w czasie przeprowadzania auditów systemu zarządzania jakością i ochroną środowiska (na przykładzie Apator S.A. w Toruniu). *Zesz. Nauk. Doktorantów* 1999 [T.] 1 s. 113–134, tab., wykr.

218. TURSKA Anna: Być zawsze w czołówce. *Nowe Życie Gosp.* 1998 nr 42 [dod.] s. 26–27.

Apator SA

219. BARTŁOMIEJUS Jerzy: Przebieg procesu przygotowania inwestycyjnego na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1989. – 66 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 52258

220. DOBRZELECKA Elżbieta: Rola biura projektowego w procesie inwestycyjnym na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1988. – 149 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 55641

221. DZIEMIANOWICZ Sławomir: Przebieg procesu przygotowania inwestycji na przykładzie działalności Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1986. – 77 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 50518

222. KAZIMIERSKI Zbigniew: Rola biura projektów w procesie inwestycyjnym na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1989. – 75 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 55643

223. KŁOCZKO Grażyna: Rola oceny ekonomicznej efektywności inwestycji na etapie projektowania (na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu). – Toruń, 1981. – 89 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 41648

224. URBAŃSKI Piotr: Rola Biura Projektów w procesie inwestycyjnym na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1991. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 54401

225. WACZYŃSKA Marzena: Rola biura projektów w procesie inwestycyjnym na przykładzie Biura Projektów Budownictwa Wiejskiego w Toruniu. – Toruń, 1991. – 59 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 62574

226. BURDACH Stefan: Fabryka domów [B u d l e x] / rozm. Gro-

smian Małgorzata. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 63: 16 III

227. SUKKIEL Catharina: Szycie holenderskie / rozm. Roman Such. *Nowości* 1997 R. 30 nr 136: 13 VI

Firma odzieżowa „Catharina Fashion”

228. CZERWIŃSKA Anna: Efektywność eksportu, a zmiany systemowe w przedsiębiorstwie na przykładzie Chłodni w Toruniu w latach 1989–1990. – Toruń, 1992. – 110 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Sławomira Sojaka. – Arch. UMK 62367

229. GORAJ Sławomir: Ocena efektywności ekonomicznej chłodnictwa żywności w latach 1988–1990 na przykładzie Przedsiębiorstwa Państwowego „Chłodnia-Toruń” w Toruniu. – Toruń, 1991. – 57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zbigniewa Cieślińskiego. – Arch. UMK 60105

230. ADAMCZYK Krystyna: Model organizacyjny przekształceń własnościowych na przykładzie Zakładów Włókien Sztucznych „Elana”. – Toruń, 1992. – 68 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Adama Bednarskiego. – Arch. UMK 66660

231. ALABRUDZIŃSKA Katarzyna: Charakterystyka antropologiczna młodych pracowników ZWS „Elana”. – Toruń, 1992. – 53 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 63571

232. BIAŁOWICZ Piotr: Wyznaczanie zdolności produkcyjnej przedsiębiorstwa budowlano-montażowego na przykładzie Wydziału Wykonawstwa Inwestycji przy Zakładzie Włókien Chemicznych „Elana” (lata 1990 i 1991). – Toruń, 1992. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Romana Rzeczkowskiego. – Arch. UMK 61649

233. BUDZANOWSKI Krzysztof: Rola podatku w kształtowaniu procesu produkcyjnego przedsiębiorstwa – próba analizy ekonometrycznej na przykładzie funkcji produkcji dla ZWCh „Elana” w Toruniu. – Toruń, 1990. – 74 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zygmunta Zielińskiego. – Arch. UMK 57655

234. DANIELEWICZ Anna: Charakterystyka somatyczna pracowników fizycznych Z.W.CH. Elana w Toruniu w wieku 18–25 lat. – Toruń, 1992. – 59 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 61925

235. ELANA. Tygodnik załogi / red. Rajmund Kowalski. – Toruń: Elana SA 1994 R. 26/27 – 1997 R. 29/30

236. GALEWSKI Zenon: Zarządzanie bezpieczeństwem pracy w

Zakładach Elana S.A. *Bezp. Pr.* 1998 nr 1 s. 2-6

237. KASPRZYKOWSKA Katarzyna: Wykorzystanie systemu komputerowego przetwarzania danych w procesach decyzyjnych w przedsiębiorstwie: na przykładzie Zakładów Włókien Chemicznych „Elana” w Toruniu. – Toruń, 1990. – 92 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Marka J. Stankiewicza. – Arch. UMK 60086

238. KING-NOWAK Beata: Zróznicowanie somatyczne starszych pracownic zatrudnionych w Zakładzie Włókien Sztucznych „Elana” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 61 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 63638

239. KWIATKOWSKI Krzysztof: Przekształcenia w przedsiębiorstwie państwowym przemysłu włókien poliestrowych na przykładzie ZWCH „Elana” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 142 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Marii Marszałkowskiej. – Arch. UMK 62165

240. PASTWA Tadeusz: Kurs odchudzający / rozm. Krzysztof Lietz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 140: 18 VI

Elana SA

241. STRUCZYŃSKA-MICHNICZ Violetta: Charakterystyka antropologiczna starszych pracownic ZWCH „Elana” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 73 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 63632

242. SUCH Roman: Torlen I na początek: a jednak grupowe zwolnienia w Elanie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 274: 25 XI

243. ALEKSANDROWICZ Jadwiga: Przedsiębiorca [Bożena Czerniewska] w minispódniczce. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 57: 9 III

Zakład Pracy Chronionej KABO

244. CIAK Jolanta: Rola biura projektów w procesie inwestycyjnym Zakładu Projektowania i Usług Inwestycyjnych „Inwestprojekt” w Toruniu. – Toruń, 1990. – 112 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 60098

245. PASTWA Karol: Rola inwestora zastępczego w procesie inwestycyjnym na przykładzie Spółdzielni Pracy „Inwestprojekt” w Toruniu. – Toruń, 1991. – 65 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 64659

246. CHLEBOWSKI Jarosław: Zespołowe formy organizacji pracy w przedsiębiorstwach budowlano-montażowych na przykładzie Kombinatu Budowlanego Toruń. – Toruń, 1990.

65 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Marka J. Stankiewiczza. – Arch. UMK 57042

247. CHOJNICKA Elżbieta: Ocena ekonomicznej efektywności inwestycji na przykładzie budowy Wytwórni Otwartej Elementów Wielkopłytowych systemu OWT w Kombinacie Budowlanym w Toruniu. – Toruń, 1981. – 81 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 41630

248. GÓRECKA Irena: Kwalifikacje pracowników a efektywność działania przedsiębiorstwa budowlanego na przykładzie Kombinatu Budowlanego w Toruniu (lata 1985–1989). – Toruń, 1990. – 102 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Romana Rzeczkwoskiego. – Arch. UMK 60083

249. HNATIUK Monika: Problematyka jakości budownictwa mieszkaniowego na przykładzie Kombinatu Budowlanego Toruń. – Toruń, 1981. – 82 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Kazimierza Czyżniewskiego. – Arch. UMK 41642

250. KAROLCZUK Bożena: Miejsce i rola zaplecza produkcyjno-usługowego w działalności budowlanej na przykładzie Toruńskiego Kombinatu Budownictwa Ogólnego w Toruniu. – Toruń, 1981. – 75 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Tadeusza Kisielewskiego. – Arch. UMK 41646

251. KOKOSZEWSKI Grzegorz: Wpływ postępu technicznego na wydajność pracy na przykładzie Kombinatu Budowlanego Toruń. – Toruń, 1982. – maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 45745

252. SZYPNICKA Jolanta: Zasady funkcjonowania systemu finansowego na przykładzie Kombinatu Budowlanego w Toruniu. – Toruń, 1991. – 94 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Romana Rzeczkwoskiego. – Arch. UMK 61672

253. WILIŃSKI Jacek: Systemy cen w budownictwie polskim (wpływ na wyniki ekonomiczne przedsiębiorstwa na przykładzie Kombinatu Budowlanego w Toruniu). – Toruń, 1990. – 82 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Romana Rzeczkwoskiego. – Arch. UMK 57620

254. WITKOWSKI Krzysztof: Zaplecze produkcyjne przedsiębiorstw budowlanych (na przykładzie Kombinatu Budowlanego w Toruniu). – Toruń, 1990. – 60 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Romana Rzeczkwoskiego. – Arch. UMK

255. ALEKSANDROWICZ Jadwiga: Forty pełne serów. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 229: 30 IX
Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego Spółdzielni Mleczarskich „Lacpolski”

256. KAZUŁA Włodzimierz: Twierdza: toruński „Merinotex”
ocalał kosztem połowy załogi. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 101: 30 IV /
1 V

257. GÓRZYŃSKI Sławomir: Urządzenie na medal. *Prz. Techniczny*
1999 nr 8 s. 12–13.

Inst. Przetwórstwa Tworzyw Sztucznych „Metalchem”

258. METRON: 75 lat / aut. tekstu Andrzej Churski; zdjęcia
Tomasz Karasiewicz. – Toruń: Agencja Rekl. Pictor (dr. 1995). – [32] s.:
il.

Na okł. tyt.: Metron 1920–1995.

Fabryka Wodomierzy i Zegarów

259. PILARSKI Leszek: W miarę upływu wody / rozm. Sławomir
Rummel. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 57: 9 III

Fabryka Wodomierzy i Zegarów „Metron”

260. KARCZEWSKI Tomasz: Organizacja skupu mleka na
przykładzie Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w
Toruniu. – Toruń, 1990. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zbigniewa Cieślińskiego. – Arch. UMK
62293

261. KOWALSKA Anna: Inwestor jako uczestnik procesu inwesty-
cyjnego na przykładzie działalności Okręgowego Przedsiębior-
stwa Energetyki Ciepłej w Toruniu. – Toruń, 1988. –
82 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 52388

262. SOBIESZAK Wojciech B.: Jak z płatka / rozm. Grażyna No-
wicka. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 53: 4 III

Toruń-Pacific Sp. z o.o.

263. SOBIESZAK Wojciech: Pustynna burza z płatkiem / rozm.
Krzysztof Lietz. *Nowości* 1998 R. 31 nr 228: 29 IX

Toruń-Pacific

264. SOBIESZAK Wojciech: Rozwojowy stulatek / rozm. przepr.
Anna Turska. *Nowe Życie Gosp.* 1998 nr 15 s. 40–41

Wyniki ekonomiczne spółki „Toruń-Pacific GPP”

265. LIETZ Krzysztof: Ten niewinny Polchem. *Nowości* 1997
R. 30 nr 140: 18 VI

266. PIÓRKOWSKI Waldemar: Rdza coraz głębiej. *Nowości* 1999

R. 32 nr 227: 28 IX

267. WODZIŃSKA Iza: Ruina na kwasie. [Cz. 1–2]. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 226: 27 IX; nr 227: 28 IX

268. WILLMA Adam: Taniec wokół „P o l m o s u”. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 292: 14 XII

269. WOJCIECHOWSKA–NARLOCH Justyna: Czyja wódka: toruński Polmos przed prywatyzacją. *Nowości* 1998 R. 31 nr 234: 6 X

270. KALISZAK–KOZŁOWSKA Iwona: Bilansowanie i planowanie robót budowlano–montażowych (na przykładzie Przedsiębiorstwa Budownictwa Komunalnego w Toruniu). – Toruń, 1982. – 82 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 41645

271. BAĆCZYK Zbigniew: Finansowanie działalności eksploatacyjnej przedsiębiorstw budowlano–montażowych na przykładzie Toruńskiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Ogólnego. – Toruń, 1980. – 62 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Arkadiusza Wołowczyka. – Arch. UMK 39442

272. CIESZYŃSKA Hanna: Rola wykonawcy w procesie inwestycyjnym na przykładzie Toruńskiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Przemysłowego w Toruniu. – Toruń, 1990. – 109 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 57563

273. ROGALSKI Marek: Analiza kosztów produkcji pomocniczej w Toruńskim Przedsiębiorstwie Budownictwa Przemysłowego w Toruniu w latach 1988–1990. – Toruń, 1991. – 84 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Janiny Stankiewicz. – Arch. UMK 53677

274. GERUS Aleksandra: Rola wykonawcy w procesie inwestycyjnym (na przykładzie Przedsiębiorstwa Budownictwa Rolniczego w Toruniu). – Toruń, 1991. – 78 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 61652

275. GRZESZKIEWICZ Marian: Czynniki wzrostu wydajności pracy na przykładzie Przedsiębiorstwa Budownictwa Rolniczego w Toruniu. – Toruń, 1981. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Kazimierza Czyżniewskiego. – Arch. UMK 39453

276. MATYJASIK Beata: Straty ziemniaków w różnych ogniach gospodarowania (na przykładzie Przedsiębiorstwa Przemysłu

- Ziemniaczanego w Toruniu). – Toruń, 1990. – 64 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Eulalii Skawińskiej. – Arch. UMK 57575
- 277.** GAWARKIEWICZ Teresa: Absencja w pracy w Toruńskiej Spółdzielni Mleczarskiej w Toruniu 1985–1990. – Toruń, 1992. – 83 s. maszyn.
Praca dypl. pod kier. dr. Konrada Sienkiewicza. – Arch. UMK 66679
- 278.** MLECZAK Maciej: Woda na nasz młyn / rozm. Anna Turska. *Nowe Życie Gosp.* 1998 nr 32 s. 44–45
Toruńskie Zakłady Urządzeń Młyńskich „S p o m a s z” S.A.
- 279.** KWIATKOWSKI Krzysztof: Zakładowa polityka zatrudnienia w Zakładach Urządzeń Chłodniczych „T o f a m a” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 111 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Janusza Mellera. – Arch. UMK 60051
- 280.** LIETZ Krzysztof: Najpierw była Broda: Tofama S.A. z Funduszu Victoria. *Nowości* 1998 R. 31 nr 118: 21 V
- 281.** GŁODKOWSKA Elżbieta: Głodówka w „mięsie”. *Prz. Tyg.* 1998 nr 16 s. 7
Strajk w Zakładach „Tormięs”
- 282.** GLUCHOWSKI Piotr: Kielbasy narodowe. *Gaz. Wyborcza* 1998 nr 208 s. 22–23
Strajk w „Tormięsie”
- 283.** [JUCHNIEWICZ Zbigniew]: Płatania zarzutów: po przepychankach w „Tormięsie” / ZJ. *Nowości* 1998 R. 31 nr 220: 19 IX
Zob. też: JUCHNIEWICZ Zbigniew: Nocna decyzja: w piątek wieczorem w „Tormięsie” doszło do kolejnego incydentu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 286: 7 XII.
– JUCHNIEWICZ Zbigniew: Kronika upadku [„Tormięsu”]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 132: 9 VI
- 284.** LIETZ Krzysztof: Okupacja firmy [„Tormięs”]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 205: 2 IX
- 285.** NACHABE Vanessa: Prywatyzacja po polsku. *Tyg. Solid.* 1998 nr 49 s. 7
Zakłady Mięsne „Tormięs”
- 286.** NAGAŃSKI Andrzej: Czynniki ludzkie. *Tyg. Solid.* 1998 nr 37 s. 4
Likwidacja „Tormięsu”
- 287.** NAGAŃSKI Andrzej: Strajk w Tormięsie. *Tyg. Solid.* 1998 nr 18 s. 6
- 288.** SATŁAWA Józef: Oświadczenie „Solidarności” w „Tormięsie”.

Nowości 1998 R. 31 nr 283: 3 XII

Komentarz: Such Roman, *tamże*

289. SUCH Roman: „Tormięs” sprzedany. *Nowości* 1998 R. 31 nr 235: 7 X

Zob. też: SUCH R.: 100 [Sto] milionów, ale w co?: sąd potwierdził ważność upadku „Tormięsu”, *Nowości* 1998 R. 31 nr 237: 9 X. – JUCHNIEWICZ Zbigniew, SUCH Roman: Cichy wspólnik, *Nowości* 1998 R. 31 nr 247: 21 X. – SUCH Roman: Klimat do ugody?: pracownicy „Tormięs Polski” zamierza uruchomić stojący od wielu tygodni zakład. *Nowości* 1998 R. 31 nr 154: 3 VII. – M.J.: „Tormięs” po przejściach. *Nowości* 1998 R. 31 nr 116: 19 V. – SUCH Roman: W Tormięsie znów głodówka?, *Nowości* 1998 R. 31 nr 115: 18 V. – SUCH R.: W „Tormięsie” bez zmian, *Nowości* 1998 R. 31 nr 110: 12 V. – SUCH R.: Cud nad „Tormięsem”, *Nowości* 1998 R. 31 nr 140: 17 VI. – SUCH R.: Do dwóch razy sztuka?, *Nowości* 1998 R. 31 nr 147: 25 VI.

290. MYTYCH Beata: Funkcjonowanie Zakładu Przemysłu Odzieżowego T o r p o S.A. w latach 1947–1994. – Toruń, 1995. – 129 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Henryka Rochnowskiego. – Arch. UMK 71156

291. LIETZ Krzysztof: Z Torunia na platformę: po kilkuletnim dryfowaniu „T o w i m o r” wychodzi na otwarte morze. *Nowości* 1998 R. 31 nr 76: 31 III

292. MILANOWSKI Artur: Działalność Toruńskich Zakładów Urządzeń Okrętowych Towimor S.A. w Toruniu. – Toruń, 1995. – 150 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Henryka Rochnowskiego. – Arch. UMK 71465

293. DZICZEK Anna: Model dyrektora przedsiębiorstwa w opinii podwładnych (na przykładzie opinii pracowników „U n i t r a - T o r a l” w Toruniu). – Toruń, 1990. – 74 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Marka J. Stankiewicz. – Arch. UMK 60101

294. SZMALCEL Maria: Procesy prywatyzacyjne przedsiębiorstw państwowych na przykładzie ZE „Unitra-Toral” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 69 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Sławomira Sojaka. – Arch. UMK 62196

295. LIETZ Krzysztof: Babunia w wersji zimowej. *Nowości* 1999 R. 32 nr 217: 16 IX

Toruńskie Piwnice Win V i n p o l

296. RUMMEL Sławomir: Winna konkurencja. *Gaz. Toruńska* 1996

R. 49 nr 251: 25 X

Przedsiębiorstwa Vinpol i Torwin

297. SUMIŃSKI Krzysztof: Nie ma recepty na sukces / rozm. Sławomir Rummel. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 45: 23 II
Vinpol

298. GĘBSKI Mirosław: Wpływ postępu technicznego na wydajność pracy (na przykładzie Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Produkcji Prefabrykatów w Toruniu w latach 1975–1982). – Toruń, 1983. – 81 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Waldemara Szczepańskiego. – Arch. UMK 46646

299. BOBEK Janusz: Poziom wydajności pracy a systemy wynagradzania pracowników w Zakładzie Remontowym Urządzeń Gazowniczych w Toruniu [Z R U G] (lata 1984 do 1987). – Toruń, 1990. – 74 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Zdzisława Markuszewskiego. – Arch. UMK 63130

300. BOBEK Janusz: Zakładowy system wynagradzania jako czynnik kształtujący poziom wydajności pracy (na przykładzie ZRUG Toruń w latach 1986–1989). – Toruń, 1992. – 69 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Zdzisława Markuszewskiego. – Arch. UMK 62130

5. Handel. Usługi

301. GAŁĄSKA Sławomir: Rola inwestora zastępczego w przebiegu procesu inwestycyjnego (na przykładzie Spółdzielni Pracy Usług Inwestycyjnych w Toruniu). – Toruń, 1988. – 51 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Waldemara Szczepańskiego. – Arch. UMK 58841

302. JAROSZEWSKA-BRUDNICKA Renata: Struktura usług na Starym Mieście w Toruniu // In: IX [Dziwiąte] konwersatorium wiedzy o mieście: współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast. – Łódź, 1997. – S. 105–114: tab.

303. KLIENT nielojalny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 282: 4 XII

Handel detaliczny

304. KURKOWSKA Hanna: Analiza statystyczna płac w „Społem” PSS w Toruniu w latach 1985–1987. – Toruń, 1990. – 52 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Konrada Sienkiewicza. – Arch. UMK 58880

305. MILANOWSKI Janusz: Minał czar dawnych dni. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 239: 11 X

Restauracja w hotelu „Polonia”

306. MOCZKOWSKA Regina: Ruch zatrudnionych w Usługowej Spółdzielni Pracy „Uroda” w Toruniu w latach 1984–1988. – Toruń, 1990.

- 77 s. maszyn.
- Praca mag. pod kier. dr. Konrada Sienkiewicza. - Arch. UMK 58857
- 307. NAWROCKI Tadeusz:** Analiza kosztów i dochodów działalności usługowej (na przykładzie Pralni Garnizonowej w Toruniu). - Toruń, 1990. - 142 s. maszyn.
- Praca mag. pod kier. dr. Bohdana Godziszewskiego. - Arch. UMK 66807
- 308. OLEKSY Jan:** Zapachy dawnych lat: galeria starej reklamy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 135: 10 VI
- 309. SZMECHTIG Dorota:** Struktura funkcjonalno-przestrzenna usług na terenie Starego Miasta w Toruniu. - Toruń, 1994. - 125 s. maszyn.
- Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika - Arch. UMK 67667
- 310. TAKSÓWKI** pod nadzorem. *Nowości* 1998 R. 31 nr 238: 10 X
- 311. WARTA Ryszard:** Tygrys, róża i kitel. *Nowości* 1999 R. 32 nr 194: 20 VIII
- Antykwariat przy ul. Podmurnej 13
- 312. WILENTO Artur:** Struktura przestrzenna usługowo-handlowa w Toruniu w latach 1993/4. - Toruń, 1994. - 57 s. maszyn.
- Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Daniela Szymańskiej. - Arch. UMK 67674
- 313. WIŚNIEWSKA Alicja:** Port Drzewny w Toruniu w latach 1920-1939. - Toruń, 1994. - 114 s. maszyn.
- Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Mieczysława Wojciechowskiego. - Arch. UMK 68442

6. Rzemiosło. Cechy

Zob. też poz.: 1581, 1633

- 314. DOMASŁOWSKI Jerzy:** Szkoła kucia koni: u toruńskich kowali przed 60 laty. *Nowości* 1997 R. 30 nr 60: 12 III
- 315. KL:** Rzemieślnicze korzenie: 60 lat toruńskiego Zakładu Doskonalenia Zowodowego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 283: 3 XII
- 316. KROPIDŁOWSKI Zdzisław:** Samopomoc w korporacjach rzemieślniczych Gdańska, Torunia i Elbląga (XIV-XVIII w.). - Gdańsk, 1997
- Rec.: TANDECKI Janusz, *Zap. Hist.* 1999 T. 64 z. 2 s. 146-148
- 317. PRZYBYŁAK Zbigniew:** Toruńskie pierniki. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 12 s. 42, il.
- 318. SCHULZ Knut:** Identität im Handwerk des spätmittelalterlichen Thorn // In: Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und

früher Neuzeit. – Toruń, 1998. – S. 131–146, [2] s. tabl.: mapy

319. WOŁOSZ Artur K. F.: Cynowe wazoniki ołtarzowe (altarvasen) – próba określenia typologii oraz chronologii obiektów z warsztatów konwisarzy gdańskich, malborskich i toruńskich XVII–XVIII wieku. *Rocz. Olsztyński* 1997 T. 17 s. 379–414, il., tab. Zsfg. Sod.

VI. ZAGADNIENIA SPOŁECZNE I NARODOWE

1. Ludność

Zob. też poz.: 72, 177

320. BIKOWSKA Agnieszka: Charakterystyka morfologiczna kości długich kończyny górnej pochodzących z kościołów toruńskich: Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja. – Toruń, 1990. – 42 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 60182

321. BŁASZKIEWICZ Krzysztof: Charakterystyka demograficzna mieszkańców miasta Torunia w latach 1946–1990. – Toruń, 1993. – 20 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 66321

322. BOCIAN Artur: Charakterystyka demograficzna mieszkańców miasta Torunia w latach 1946–1985 w świetle wypisów z ksiąg urodzeń i zgonów. – Toruń, 1988. – 57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 51717

323. GALANT Katarzyna: Socjotopografia miasta Torunia przed I wojną światową w opraciu o księgę adresową Torunia z roku 1908. – Toruń, 1996. – 85, [1] s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 72832

324. GUTKOWSKA Agnieszka: Struktura społeczno-przestrzenna miasta Torunia w roku 1923 w oparciu o księgi adresowe miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń Wieś z roku 1923. – Toruń, 1996. – 114 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 72834

325. GUZIŃSKA Karolina: Charakterystyka zagadnień ludnościowych i warunków mieszkaniowych na obszarze Starego Miasta w Toruniu. – Toruń, 1996. – 179 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 72207

326. JAROSZEWSKA Renata: Społeczno-przestrzenne aspekty funkcjonowania rynku pracy miasta Torunia. – Toruń, 1992. – 101 s.

maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 63692

327. KASPROWICZ Aleksander: Mniej torunian. *Nowości* 1998 R. 31 nr 4: 6 I

328. MYŚLIŃSKA Krystyna: Zmienność wiekowa cech somatycznych u dziewcząt z toruńskich przedszkoli. – Toruń, 1994. – 92 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 67760

329. NOGAJ Grażyna: Cechy dermatoglicyczne rąk w zależności od wieku występowania menarche u dziewcząt z miasta Torunia. – Toruń, 1992. – 39 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 62707

330. SKOLIMOWSKA Małgorzata: Charakterystyka morfologiczna kości długich kończyny dolnej, pochodzących z pochówków spod kościołów toruńskich i kościoła Świętego Mikołaja i Najświętszej Marii Panny. – Toruń, 1990. – 29 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Guido Kriesela. – Arch. UMK 58677

331. SUCH Roman: 'Urodziny spod znaku 200 000. *Nowości* 1999 R. 32 nr 29: 4 II

Dwustutysięczny mieszkaniec Torunia

332. SZCZEPAŃCZYK Małgorzata: Charakterystyka grup krwi ABO i Rh u ludności Torunia i okolic w latach 1985–1993. – Toruń, 1994. – 37 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Leszka Janiszewskiego. – Arch. UMK 66972

333. SZYDŁOWSKA Magdalena: Likwidacja skutków wpisu ludności polskiej na niemiecką listę narodowościową na terenie powiatu i miasta Torunia w latach 1945–1950. – Toruń, 1993. – 97 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jana Szilinga. – Arch. UMK 66295

334. WAWRZYNIAK Wojciech: Stan i rozmieszczenie ludności w Toruniu w latach 1978, 1988, 1995. – Toruń, 1997. – 93 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Danieli Szymańskiej. – Arch. UMK 74623

2. Mniejszości narodowe

335. CHYB Izabela: Ludność niemiecka w Toruniu i powiecie toruńskim w latach 1945–1950. – Toruń, 1995. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jana Szilinga. – Arch. UMK 66283

336. KRUSZEWSKI Tomasz: Żydzi dawnego Torunia. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 4 s. 17–20, il.

337. NOWAK Zenon Hubert: Toruńscy Żydzi. *Promocje Pom.* 1993

nr 9 s. 14–15

338. SPRENGEL Bolesław: Rosjanie i Ukraińcy w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 293: 17 XII

339. STANKOWSKI Witold: Losy niemieckiej ludności miasta Toruń w latach 1945–1950: zarys problematyki // In: *Promotio historica: zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy*. – Bydgoszcz, 1998. – S. 223–238. Zsfg.

340. WOJCIECHOWSKI Mieczysław: Niemcy w społeczności miejskiej Torunia w okresie międzywojennym (1920–1939) // In: *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborem i po odzyskaniu niepodległości*. – Toruń, 1998. – S. 191–208: tab. – (*Studia nad Dziejami Miast i Mieszkaństwa*; T. 3)

3. Stowarzyszenia, organizacje, partie polityczne

Zob. też poz.: 175, 866, 1697

341. BRZOZOWSKI Brunon: Uroczyste otwarcie „Domu Księgowego” w Toruniu. *Rachunkowość* 1999 nr 3 s. 185
Toruński Oddział Stowarzyszenia Księgowych w Polsce

342. BUDNIEWSKA Lucyna: Rachunki po kryzysie: Małgorzata Harasimowicz na czele toruńskiej Unii Pracy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 63: 16 III

343. BRZÓZKA–CIECHANOWSKA Danuta: Sprzeciw, trwanie i tworzenie. *Głos Naucz.* 1998 nr 30 s. 4
Wybory w toruńskim okręgu ZNP

344. [CHURSKI Andrzej]: Kuźnia kadr: dorobek 40-lecia K[lubu] I[n]teligencji K[atolickiej] w Toruniu / AC. *Nowości* 1998 R. 31 nr 45: 23 II

345. LIETZ Krzysztof: Unia w zawieszeniu: władze toruńskiej UP zostały rozwiązane. *Nowości* 1997 R. 30 nr 59: 11 III
Unia Pracy

346. OBRACHT–PRONDZYŃSKI Cezary: Związek Filomatów Pomorskich w Toruniu. *Pomerania* 1998 Nr 10 s. 22–28, il.

347. SPRAWOZDANIE z działalności Oddziału Toruńskiego P[olskiego] Z[rzeszenia] I[nżynierów] i T[ekników] S[anitarnych] w latach 1994–1998 // In: *Działalność Polskiego Zrzeszenia Inżynierów i Techników Sanitarnych w latach 1994–1998*. T. 2. – Warszawa, 1999. – S. 148–154: tab.

348. ŻUCHOWSKI Kazimierz: Kolebką był Toruń: harcerstwo po-

morskie w latach 1917–1939. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1999 R. 32 nr 232: 4 X;
nr 240: 13 X

4. Zagadnienia socjologiczne

Zob. też poz.: 179, 532

349. BUDNIEWSKA Lucyna: Jak biorą inni: w Toruniu systematycznie rośnie liczba narkomanów. *Nowości* 1999 R. 32 nr 245: 19 X

350. DMOCHOWSKA Iwona: Narkomania na terenie miasta Torunia – próba diagnozy. – Toruń, 1990. – 83 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Czesława Kosakowskiego. – Arch. UMK 59626

351. GANCEWSKA Iwona: Stosunek do dzieci w późnym średnowieczu na przykładzie wielkich miast pruskich (Toruń, Elbląg i Gdańsk). – Toruń, 1993. – 149 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zenona Huberta Nowaka. – Arch. UMK 66242

352. IB: Toruńskie picie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 3: 5 I

353. JAROSZEWSKA-BRUDNICKA Renata, BRUDNICKI Robert: Zróżnicowanie miejskiej przestrzeni społecznej Torunia // In: XI [Jedenaste] konwersatorium wiedzy o mieście: zróżnicowanie przestrzenne struktur społecznych w dużych miastach. – Łódź, 1999. – S. 69–74: tab., il.

354. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Strach przed kaczem. *Nowości* 1998 R. 31 nr 272: 20 XI

Bezdomni

355. KUŚMIEREK Artur: Zróżnicowanie społeczno-przestrzenne wyników wyborów parlamentarnych w 1991 r. na terenie województwa toruńskiego i miasta Toruń. – Toruń, 1993. – 86 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 66610

356. LEWANDOWSKA Renata: Indywidualne skutki bezrobocia na przykładzie toruńskich bezrobotnych. – Toruń, 1994. – 79 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Anny Śliwińskiej. – Arch. UMK 68226

357. LORENCZEWSKA Mariola: Pamiętnik Marty i konferencja: Dni Zapobiegania Narkomanii w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 137: 14 VI

Dni Zapobiegania Narkomanii w Toruniu

358. MAGIERA Elżbieta: Zjawisko narkomanii w świadomości stu-

dentów UMK. – Toruń, 1995. – 81 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Borowicza. – Arch. UMK 68228

359. MALICKA Hanna: Analiza zamachów samobójczych dzieci i młodzieży w latach 1994–1996 na podstawie materiałów szpitala psychiatrycznego w Toruniu // In: Trudne problemy dorastającego pokolenia: materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Katedrę Pedagogiki Specjalnej WSP w Bydgoszczy, 21–22 października 1996. – Bydgoszcz, 1998. – S. 277–286

360. NIENARTOWICZ Marek: Młodzi na rynku [pracy]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 304: 30 XII

361. [WODZIŃSKA Iza]: Raport o śmierci: narkomania i AIDS. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 3: 5 I

362. RUTECKA Agnieszka: Analiza społeczno-demograficzna i przestrzenna osiedla akademickiego „Toruń-Bielany” w świetle koncepcji jednostki sąsiedzkiej. – Toruń, 1994. – 64 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 67655

363. SIMIŃSKI Rafał: Akta dotyczące moralności publicznej w Toruniu w latach 1920–1939 w zasobie Archiwum Państwowego w Toruniu // In: Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki: Poznań, 16–17 kwietnia 1998 / pod red. Ireny Mamczak-Gadkowskiej. – Poznań, 1998. – S. 53–62

364. SPOSÓB na bezrobocie / oprac. Lucyna Budniewska. *Nowości* 1998 R. 31 nr 227: 28 IX

365. SZADKOWSKA Katarzyna: Problemy bezrobotnych z wyższym wykształceniem (na przykładzie badań toruńskich). – Toruń, 1995. – 116 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Anny Śliwińskiej. – Arch. UMK 63781

366. WODZIŃSKA Iza: Cztery zgony rocznie. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 234: 6 X

Narkomania

367. WRONECKA Anna: Pozostanie dziecka upośledzonego umysłowo w rodzinie (na przykładzie badań rodzin uczestników Pracowni Rozwijania Twórczości Osób Niepełnosprawnych w Toruniu). – Toruń, 1992. – 122 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Andrzeja Wojciechowskiego. – Arch. UMK 63790

368. ZIELIŃSKA Anna: Problemy bezrobotnych w Toruniu: (na podstawie własnych wyników badań). *Rocz. Andragogiczny* 1995/1996 (dr. 1998) s. 272–282, tab. Zsfg. Sum.

5. Przestępczość

- 369.** DERENGOWSKA Sylwia: Rok przestępczy? *Nowości* 1998 R. 31 nr 13: 16 I
- 370.** GEREMEK Anna: Społeczno-przestrzenne aspekty rozmieszczenia przestępczości na terenie miasta Torunia. – Toruń, 1992. – 86 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 63686
- 371.** JAGŁA Marek: Przestępcy w ławkach. *Nowości* 1997 R. 30 nr 238: 11 X
Przestępczość wśród nieletnich
- 372.** PIÓRKOWSKI Waldemar: Poprawczak dla najgorszych. *Nowości* 1997 R. 30 nr 70: 24 III
Przestępczość wśród nieletnich
- 373.** RATAJ Ryszard: W trybie przyspieszonym / z [...] przewodniczącym Kolegium d/s Wykroczeń w Toruniu rozm. Małgorzata Litwin. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 6: 16 VII

VII. ZAGADNIENIA KOMUNALNE

1. Energetyka. Woda

Zob. też poz.: 1168, 1433, 1513, 1695

- 374.** (R)D: Toruńskim gazownikom 140 lat minęło, jak jeden dzień... *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 145: 24 VI
- 375.** BUDNIEWSKA Lucyna: Pić zdrowo: specjaliści mówią, że toruńska woda jest w porządku, mieszkańcom ona nie smakuje. *Nowości* 1997 R. 30 nr 280: 2 XII
- 376.** INFO – BIULETYN: wydanie specjalne: 140 lat gazownictwa w Toruniu / oprac. Piotr Bartlewicz, Przemysław Jankowski. – Bydgoszcz: Oddz. ZG w Bydg., 1999. – 12, [2] s.: il.
- 377.** LIETZ Krzysztof: Grzanie rozkojarzone: na torunianach mszczą się ciepłownicze decyzje inwestycyjne sprzed ćwierćwiecza. *Nowości* 1997 R. 30 nr 290: 13 XII
- 378.** LIETZ Krzysztof: Toruń przejmuje Biogaz? *Nowości* 1998 R. 31 nr 124: 28 V
- 379.** ZAKŁAD Energetyczny Toruń SA: 1923–1998 / przew. kom. red. Roman Kuczkowski. – Toruń, 1998. – 298 s., [18] s. tabl.: il.
Z treści: PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Życie gospodarcze Torunia w latach 1920–1939 s. 11–37. – ZUBA Lidia: Początki elektryfikacji Pomorza: 1920–1939

s. 39–123. – MISTEREK Antoni: Rozwój elektroenergetyki w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945 s. 125–135. – KUCZKOWSKI Roman, ZUBA Lidia: Rozwój strukturalny Zakładu Energetycznego Toruń w latach 1945–1998 s. 137–147. – BŁASZKIEWICZ Henryk, LAURENTOWICZ Marianna: Rozwój sieci elektroenergetycznej ZE Toruń po roku 1945 s. 149–175. – MICHNIEWSKI Ryszard, NAGÓRSKI Krzysztof: Rola i organizacja służb ruchu w ZE Toruń s. 177–187. – Telekomunikacja w ZE Toruń s. 190–199. – KAMIŃSKA Irena, ZAJĄCZKOWSKI Stanisław: Historia handlowej i technicznej obsługi odbiorców s. 201–241. – KUSZAJ Tadeusz: Rozwój informatyki w ZE Toruń s. 243–255. – BUCZEK Ryszard, ZUBA Lidia: Wzorcownia liczników s. 291–298

380. KIN Edyta: Czarno w kranach: mieszkańcy Torunia skarżą się na brudną wodę. *Nowości* 1997 R. 30 nr 137: 14 VI

381. LORENCZEWSKA Mariola, KL: Płacić za brudną wodę? *Nowości* 1997 R. 30 nr 141: 19 VI

2. Komunikacja miejska. Mosty

Zob. też poz.: 1433

382. DOMASŁOWSKI Jerzy: Pierwszy tramwaj elektryczny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 54: 5 III

383. GIERULA Artur: Komunikacja miejska w Toruniu 1945–1989. – Toruń, 1995. – 129 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70768

384. LIETZ Krzysztof: Czas ekspresówki: czy za rok rozpocznie się budowa toruńskiej trasy poligonowej? *Nowości* 1998 R. 31 nr 134: 9 VI

385. LIETZ Krzysztof: Most z brodą: czy Toruń doczeka się drugiej drogowej przeprawy przez Wisłę? *Nowości* 1998 R. 31 nr 257: 2 XI

386. LIETZ Krzysztof: Nowa W–Z, czyli trasa średnicowa: w Toruniu za parę lat. *Nowości* 1998 R. 31 nr 194: 20 VIII

387. LIETZ Krzysztof: Obwodnica między strzelnicami. *Nowości* 1998 R. 31 nr 39: 16 II

Projekt drogi ekspresowej przez toruński poligon

388. OLEKSY Jan: Pociąg do portu [zimowego]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 298: 22 XII

389. PANKOWSKI Waldemar: Wieczne tramwaje. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 245: 19 X

390. PIÓRKOWSKI Waldemar: Kruk w nurcie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 19: 23 I

Toruński flisak Jerzy Ziemkiewicz

391. RZECZ o moście autostradowym przez Wisłę koło Torunia / pr. zbiorowa pod red. Jana Bienia. – Toruń: Wydaw. Akces, 1999. – 207,

[3] s.: il.

Zob. też: LIETZ Krzysztof: Co z resztą autostrady?: do oddania podtoruńskiej przeprawy przez Wisłę zostało 35 dni. *Nowości* 1998 R. 31 nr 123: 27 V. – LIETZ Krzysztof: Nauka autostrady. *Nowości* 1998 R. 31 nr 258: 3 XI. – LIETZ Krzysztof: Nici z drugiej nitki: co dalej z dokończeniem budowy autostrady pod Toruniem? *Nowości* 1998 R. 31 nr 284: 4 XII. – LIETZ Krzysztof: Otwieraliśmy nowy most. *Nowości* 1998 R. 31 nr 302: 28 XII. – LIETZ Krzysztof: O jeden [most] za mało. *Nowości* 1999 R. 32 nr 115: 19 V

392. SCHULZ Winicjusz: O jeden most bliżej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 178: 31 VII

Projekty budowy mostu przez Wisłę

393. SUCH Roman: Toruń drogowy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 58: 10 III

Inwestycje drogowe

394. WILLMA Adam: Odjazd: od stu lat po Toruniu krążą elektryczne tramwaje / fot. Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 42: 19 II

3. Poczta. Telekomunikacja

395. BŁASZKIEWICZ Paweł: Toruń w sieci [komputerowej]. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 237: 9 X

396. WILLMA Adam: Szwedzkie gadanie. *Polityka* 1998 nr 27 s. 54–55

Toruńska regionalna sieć telefoniczna

4. Służba zdrowia. Opieka społeczna

Zob. też poz.: 354, 367, 655, 1352–1353, 1372, 1378, 1427, 1429, 1458, 1514, 1520, 1662–1663

397. BUDNIEWSKA Lucyna, KIN Edyta: Gdy mróz doskwiera: toruńscy bezdomni szukają miejsc noclegowych. *Nowości* 1997 R. 30 nr 295: 19 XII

398. BUDNIEWSKA Lucyna: Trucizny i pieniądze. *Nowości* 1999 R. 32 nr 206: 3 IX

Pracownia Toksykologii Klinicznej Wojewódzkiego Ośrodka Medycyny Pracy.

Zob. też: Tejże: Stan niepewności, *tamże* nr 209: 7 IX

399. CHEŁMINIAK Marek: Młodzi z Duchem / tekst i zdjęcia.... *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 107: 8 V

Fundacja Ducha na Rzecz Naturalnej Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

400. DERMO Agata: Środowisko wychowawcze rodzin zastępczych

na przykładzie miasta Torunia. – Toruń, 1992. – 62 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Jana Lachowicza. – Arch. UMK 63865

401. EKI: Odznaczona budowa. *Nowości* 1999 R. 32 nr 5: 7 I
Środowiskowy Dom dla Sierot Niepełnosprawnych

402. JAWORSKI Walerian: Wojskowa służba zdrowia w kampanii wrześniowej // In: Pamiętnik II Krajowego Zjazdu Lekarzy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację: Warszawa, dn. 28–29 maja 1968 r. – Warszawa, 1969. – S. 227–239. Res. Zsfg.

S. 227–232 dot. 8 Szpitala Okręgowego w Toruniu

403. KUBIŃSKA Agnieszka: Grupa teatralna pracowni rozwijania twórczości osób niepełnosprawnych w Toruniu – specyficzne problemy terapii (na podstawie uczestnictwa i obserwacji od 18 listopada 1991 r. do 25 maja 1992 r.). – Toruń, 1992. – 104 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Andrzeja Wojciechowskiego. – Arch. UMK 63848

404. KWAŚNIEWSKA Hanna: Duch pod chmurami. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 207: 4 IX / 5 IX

Fundacja Ducha na rzecz Rehabilitacji Naturalnej Ludzi Niepełnosprawnych

405. LIETZ Krzysztof: Pierwszy w regionie: toruński lekarz rodzinny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 147: 26 VI

Sławomir Czachowski

406. LORENCZEWSKA Mariola: Daleko i pod górkę. *Nowości* 1998 R. 31 nr 259: 4 XI

Toruńskie żłobki

407. LORENCZEWSKA Mariola: Krok po kroku. *Nowości* 1997 R. 30 nr 235: 8 X

Opieka nad dziećmi z porażeniem mózgowym

408. LORENCZEWSKA Mariola: Na pograniczu: Polski Komitet Pomocy Społecznej w Toruniu w nowej siedzibie. *Nowości* 1999 R. 32 nr 246: 20 X

409. LORENCZEWSKA Mariola: Trzy kolory: w Wojewódzkim Szpitalu Dziecięcym „Na Skarpie” w Toruniu chirurgia o standardzie europejskim. *Nowości* 1999 R. 32 nr 152: 2 VII

Zob. też: Tejże: Oddział otwarty, *tamże* nr 155: 6 VII

410. LORENCZEWSKA Mariola: Uśmiech pani Wandy: w Toruniu działa drugi w Polsce oddział dzienny dla osób cierpiących na chorobę Alzheimera. *Nowości* 1998 R. 31 nr 119: 22 V

411. LORENCZEWSKA Mariola: W sosnowym lesie. *Nowości* 1997

R. 30 nr 260: 7 XI

Wojewódzki Szpital Zespolony

412. LORENCZEWSKA Mariola: Zaczął Kopernik: 50 lat toruńskiej neurologii. *Nowości* 1998 R. 31 nr 243: 16 X

413. LYSIAK Marian: Neurologia toruńska: jubileusz 50-lecia istnienia Oddziału Neurologicznego Szpitala Miejskiego i Wojewódzkiego w Toruniu (1948–1998). – Toruń: Agencja Wydaw. XPRESS, 1998. – 27 s.: il. Sum.

414. LYSIAK Marian: Stowarzyszenia lekarskie w Toruniu (do roku 1952). *Wiad. Lek.* 1991 [T.] 44 [nr] 21/22 s. 815–819

415. MAZEK Grzegorz: Opieka nad sierotami jako instytucja społeczna w Toruniu w początkach XVII w. // In: *Charitas: miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku.* – Warszawa, 1999. – S. 131–138

416. NIENARTOWICZ Marek: Kamień pod kuchnią: modernizacja i rozbudowa Szpitala Miejskiego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 291: 12 XII

417. RACHOWSKA Elżbieta: Siła uzależnień / z [...] szefową Ośrodka Terapii Odwykowej Uzależnień rozm. Beata Janczarska. *Gaz. Miejska* 1999 R. 2 nr 22: 10 XI

418. STANKOWSKI Wacław: Cena toruńskiego zdrowia / rozm. Dembowski Andrzej. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 4: 18 VI

419. WALCZYŃSKA Maria: Analiza kosztów funkcjonowania żłobków miejskich w Toruniu w latach 1989–1991. – Toruń, 1992. – 84 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Sławomira Sojaka. – Arch. UMK 62199

420. WALENDZIAK Anna: „Świetlica – nasz dom”. *Wychow. na Dzień* 1999 nr 1/2 s. 34

Świetlica śródowniskowa „Marcelinek” przy parafii św. Józefa

421. WOJCIECHOWSKA-NARLOCH Justyna: Pomoc dla najuboższych. *Nowości* 1998 R. 31 nr 282: 3 XII

5. Gospodarka mieszkaniowa

Zob. też poz.: 249

422. BURAK Paweł: Funkcjonowanie i rozwój Spółdzielni Mieszka-

niowej „Na Skarpie”. – Toruń, 1989. – 120 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Ryszarda Kukiera. – Arch. UMK 55637

423. CIOLEK Ewa: Jakość budownictwa mieszkaniowego ze szczególnym uwzględnieniem możliwości oddziaływania poszczególnych uczestników procesu inwestycyjnego (np. osiedla „Na Skarpie” w Toruniu). – Toruń, 1987. – maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Włodzimierza Karaszewskiego. – Arch. UMK 52315

424. HYCIEK Elżbieta: Sytuacja mieszkaniowa w Toruniu w latach 1976–1987. – Toruń, 1990. – 56 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Edwarda Dolnego. – Arch. UMK 60510

425. KAŻDEMU dach nad głową / oprac. Lucyna Budniewska. *Nowości* 1998 R. 31 nr 228: 29 IX

426. KILANOWSKA Mirosława: Rola inwestora w procesie inwestycyjnym na przykładzie Spółdzielni Mieszkaniowej „Na Skarpie” w Toruniu. – Toruń, 1992. – 114 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 63483

427. KOWALSKA Anna: Przebieg procesu inwestycyjnego na przykładzie działalności Zakładu Usług Inwestycyjnych Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Mieszkaniowych w Toruniu. – Toruń, 1986. – 105 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 52313

428. LIETZ Krzysztof: Nadzieja w towarzystwie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 88: 15 IV

Budownictwo mieszkaniowe

429. LIETZ Krzysztof: Osiedle ubogich kochanków: 40 lat Młodzieżowej Spółdzielni Mieszkaniowej w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 260: 5 XI

430. LISEWSKI Wojciech: Rola inwestora w procesie inwestycyjnym na przykładzie Spółdzielni Mieszkaniowej „Na Skarpie” w Toruniu. – Toruń, 1991. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Janusza Czarnka. – Arch. UMK 61662

431. LITWIN Małgorzata: Budujące towarzystwo. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 2: 21 V

Towarzystwo Budownictwa Społecznego

6. Bezpieczeństwo publiczne

a. Policja

Zob. też poz.: 1376, 1570, 1611, 1692–1693

432. DERENGOWSKA Sylwia: Łapanie z kamery. *Nowości* 1999

R. 32 nr 293: 16 XII

Monitoring niebezpiecznych miejsc

433. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Służba ochronna: sądowa policja zapewne nie powstanie w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 279: 28 XI

434. KRUSŃ Lilianna: Policja Państwowa w okresie międzywojennym w Polsce i w Toruniu. – Toruń, 1995. – 109 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Karoli Ciesielskiej. – Arch. UMK 63931

435. SPRENGEL Bolesław: Policja Państwowa w Toruniu 1920–1939. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1999. – 205 s., [13] s. tabl. Bibliogr. s. 200–205

b. Straż Pożarna

436. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Mizeria strażacka. *Nowości* 1997 R. 30 nr 56: 7 III

7. Gospodarka odpadami

437. AD: Miejska oczyszczalnia. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 4: 18 VI

438. GÓRZYŃSKI Sławomir: Za pół roku rozruch. *Prz. Techn.* 1998 nr 4 s. 8–9

Toruńska oczyszczalnia ścieków

439. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Wyrzucanie i zbieranie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 92: 19 IV

Segregowanie śmieci

440. LIETZ Krzysztof: Próba wody: trzy lata na oczyszczalni w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 129: 3 VI

441. LIETZ Krzysztof: W agresywnej atmosferze: sąsiedztwo oczyszczalni to nie tylko Polchem – mówi pełnomocnik Zarządu Miasta. *Nowości* 1997 R. 30 nr 147: 26 VI

442. SUCH Roman: Czysta toruńska: w poniedziałek rozpocznie się rozruch oczyszczalni ścieków. *Nowości* 1998 R. 31 nr 184: 7 VIII

Zob. też: S[UCH] R[oman]: Fabryka czystej wody, *tamże* nr 186: 10 VIII. – KL: Pierwsze oczyszczanie, *tamże* nr 187: 11 VIII

VIII. WOJSKOWOŚĆ

Zob. też poz.: 736–750, 1368, 1425, 1644

443. BĘDŹMIROWSKI Jerzy: Szkolenie specjalistów łączności potrzeb Polskiej Marynarki Wojennej w latach 1920–1945 (cz. 1).

Zesz. Nauk. Akad. Maryn. Woj., Publikacje 1998 R. 39 nr 1 s. 123-141, tab. Sum.

Dot. m.in. powołanej w 1922 r. w Toruniu Szkoły Radiotelegrafistów i Radiomechaników Morskich

444. DYBAŚ Bogusław: Problematyka budowy fortyfikacji miejskich w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku w świetle memoriału toruńskiego burmistrza Henryka Strobanda z 1591 r. // In: *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*. – Toruń, 1998. – S. 45–56

445. GAJEWSKI Ireneusz: Wykorzystanie makiety plastycznej terenu ośrodka szkolenia poligonowego Toruń do zajęć na temat: wykonywanie wcięć w oparciu o punkty osnowy geodezyjnej. – Toruń, 1997. – 52 s. maszyn.: rys.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Andrzeja Orłowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-54

446. GARDYNIK Andrzej: Zastosowanie makiety plastycznej OSP Toruń na zajęciach z geodezji na temat: wykonywanie wcięcia w oparciu o punkty terenowe zidentyfikowane na mapie. – Toruń, 1997. – 53 s. maszyn.: rys.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Andrzeja Orłowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-48

447. GIĘTKOWSKI Mirosław: Twierdza Toruń jako obiekt podróży wojskowo-histerycznej. *Zesz. Nauk. / Wyż. Szk. Ofic. im. gen. J. Bema* 1999 R. 31 s. 436–442

448. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Gwizdek na pokładzie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 74: 28 III
ORP „Toruń”

449. JURSKI Robert: Sposoby wykorzystania makiety plastycznej OSP Toruń do nauczania tematu „Rzeźba terenu na mapach topograficznych”. – Toruń, 1997. – 44, [1] s. maszyn.: rys.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Włodzimierza Jagielskiego. – Bibl. Gł. WSO D-90

450. KARWOWSKI Ryszard: Polskie organizacje wojskowe w Toruniu w latach 1939–1945. – Toruń, 1998. – 154 s. maszyn.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Sławomira Sadowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-207

451. KIELPIŃSKI Jacek: Oko Lenina. *Nowości* 1997 R. 30 nr 189: 14 VIII

Wyjazd Armii Czerwonej z Torunia

452. KONARSKI Bernard: W Toruniu – „Lech”. *Pomerania* 1998

Nr 5 s. 56

Dot. sterowca „Lech”

- 453.** KOTECKI Andrzej: Toruńskie tradycje Marynarki Wojennej. *Jantar. Szlaki* 1998 R. 41 nr 1 s. 17–19, il.
- 454.** KOTECKI Andrzej: Z Torunia do Gdyni podróż sentymentalna. *Prz. Morski* 1998 z. 11 s. 78–86, il., fot.
Wystawa w Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni
- 455.** KOWALSKI Jarosław: Sposoby wykorzystania makiety plastycznej ośrodka szkolenia poligonowego Toruń w nauczaniu topografii wojskowej na temat: teren jako element sytuacji bojowej. – Toruń, 1997. – 65 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Rajmunda Korczyńskiego. – Bibl. Gł. WSO D-50
- 456.** LIETZ Krzysztof: Pukanie na odległość. *Nowości* 1998 R. 31 nr 266: 13 XI
6 Samodzielny Oddział Topograficzny
- 457.** MISZKIEL Rafał: Udział W[ojska] P[olskiego] w realizacji zadań społecznych, politycznych i gospodarczych na terenie garnizonu toruńskiego w latach 1945–1948. – Toruń, 1998. – 75 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Cezariusza Skuzy. – Bibl. Gł. WSO D-179
- 458.** NIEDBAŁA Robert: Historia poligonu toruńskiego. – Toruń, 1994. – 70 s. maszyn.: il.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Jerzego Kalińskiego. – Bibl. Gł. WSO D-4/94
- 459.** OD TORUNIA do Gdyni: z dziejów szkolnictwa Polskiej Marynarki Wojennej / [aut.] Bogusław Uziębło [et al.]. – Toruń: Muzeum Okręg., 1997. – 24 s.: il.
- 460.** OTŁUSZYK Robert: Wpływ artylerii na rozwój fortyfikacji stałej na przykładzie twierdzy Toruń (XVI–XX). – Toruń, 1995. – 143 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Mirosława Giętkowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-56/95
- 461.** PIETRZAK Tomasz: Odtwarzanie i organizacja garnizonu Toruń w latach 1945–1949. – Toruń, 1998. – 101 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Mirosława Giętkowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-181
- 462.** PRZYBYLSKI Jerzy: Marynarze w walce o niepodległość Pol-

- ski: 1918–1920. – Warszawa: Bellona, 1999. – 232 s., [16] s. tabl.: il.
Toruń gł. na s. 69–75, 95–104
- 463.** REZMER Waldemar: Organizacja wojenna Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu: struktura i obsada personalna w dniu 1 września 1939 r. *Zesz. Nauk. / Wyż. Szk. Ofic. im. gen. J. Bema* 1997 R. 30 s. 308–330, wyk., tab., mapa
- 464.** SADOWSKI Jacek: Działalność Zarządu Pomorskiej Ligi Obrony Powietrznej Państwa w Toruniu w okresie międzywojennym. – Toruń, 1995. – 199 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Mieczysława Wojciechowskiego. – Arch. UMK 70831
- 465.** SCHULZ Winicjusz: Morze w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 146: 25 VI
Wystawa „Z dziejów szkolnictwa Polskiej Marynarki Wojennej” w Muzeum Okręgowym
- 466.** SCHULZ Winicjusz: Trójki porucznika [Stanisława] Kozaka. *Nowości* 1997 R. 30 nr 148: 27 VI
Toruński absolwent Szkoły Oficerskiej Marynarki Wojennej
- 467.** SNOWACKI Piotr: Tradycje artyleryjskie Torunia. – Toruń, 1975. – 58 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Edwarda Tomczaka. – Bibl. Gł. WSO D-99/75
- 468.** Die SOLDATEN von Thorn. *Thorner Nachrichten* 1997 [Nr. 29] s. 28, il.
- 469.** SOŁTYSIAK Mirosław: Jednostki artyleryjskie stacjonujące w garnizonie Toruń w latach 1920–1939. – Toruń, 1995. – 82 s. maszyn.: il.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Jerzego Kalińskiego. – Bibl. Gł. WSO D-24/95
- 470.** ŚLESIK Marek: Wkład kadry Centrum Wyszkozenia Artylerii w rozwój myśli artyleryjskiej (1921–1939). *Zesz. Nauk. / Wyż. Szk. Ofic. Wojsk Rakiet. i Art.* 1998 R. 31 s. 392–400
- 471.** WADOŁOWSKI Rafał: Składy i warsztaty amunicji artyleryjskiej na terenie garnizonu Toruń w okresie 1920–1939. – Toruń, 1996. – 89 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Mirosława Giętkowskiego. – Bibl. Gł. WSO D-48/96
- 472.** WILCZEWSKI Grzegorz: Granizon Toruń 1920–39: obiekty koszarowe i administracyjne. – Toruń, 1997. – 114 s. maszyn.
Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Cezariusza Skuzy. – Bibl. Gł. WSO D-94

IX. WYZNANIA

Zob. też poz.: 145, 336, 766, 998, 1205, 1435, 1452, 1473, 1550, 1694

- 473.** BORK Grzegorz: Przyjęcie na 400 tysięcy / rozm. Stanisław Frankowski, Marek Nienartowicz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 74: 29 III
Przygotowania do wizyty Jana Pawła II
- 474.** BUDNIEWSKA Lucyna: Z tytułem do Watykanu: papież Jan Paweł II Honorowym Obywatelom Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 19: 23 I
- 475.** CIESIELSKA Karola: Kościół Świętej Anny w Podgórzu. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 65–82
Tekst źródłowy s. 77–82
- 476.** [CHURSKI Andrzej]: Mieliliśmy szczęście! / AC. *Nowości* 1999 R. 32 nr 131: 8 VI
Wizyta Jana Pawła II w auli UMK
- 477.** CYNK Magdalena: Egzamin przed papieżem: jubileusz „Purei Cantores Thorunienses”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 65: 18 III
- 478.** FRELICHOWSKA Dorota: Ojcowie Redemptoryści i ich Radio Maryja. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1999. – 112 s. Bibliogr. s. 108–112
- 479.** GOERTZ Adalbert: Mennonitische Taufen 1759 von Graudenz bis Thorn. *Altpr. Geschl. – kde N.F.* 1997 Bd. 27 Jg. 45 s. 226–227
- 480.** IB: Z nadzieją na wizytę: dary dla Jana Pawła II oraz stroje toruńskiej delegacji zostały wysoko ocenione w kręgach watykańskich. *Nowości* 1998 R. 31 nr 47: 25 II
- 481.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Spotkanie nauki z wiarą / rozm. Marek Nienartowicz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 52: 3 III
Przygotowania do wizyty Jana Pawła II na UMK
- 482.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Czekaliśmy na ten moment: wystąpienie rektora prof. [...]. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 6, fot.
- 483.** JAN Paweł II papież: Pojednanie wiary i rozumu. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 6–7, fot.
Obszerne fragm. przemówienia Papieża Jana Pawła II podczas spotkania z rektorami wyższych uczelni w Toruniu w Auli UMK
- 484.** KIN-PODGÓRSKA Edyta, NIENARTOWICZ Marek: Przedpielgrzymką. *Nowości* 1999 R. 32 nr 4: 6 I
Przygotowania do wizyty Jana Pawła II
- 485.** KIN-PODGÓRSKA Edyta: Siedem godzin z papieżem. *Nowość-*

ci 1999 R. 32 nr 16: 20 I

486. KURLENDĄ Piotr: Akcja Katolicka w Toruniu i Podgórzu w dwudziestoleciu międzywojennym. *Stud. Pelpl.* 1998 T. 27 s. 183–202, tab.

487. KURLENDĄ Piotr: Działalność społeczno-polityczna Kościoła katolickiego w Toruniu i Podgórzu (1920–1939). – Toruń, 1997

Rec.: CHINCIŃSKI Tomasz, *Stud. Pelpl.* 1999 T. 28 s. 452–454

488. KURLENDĄ Piotr: Udział kościoła katolickiego w Toruniu w życiu społeczno-politycznym w latach 1920–1939. – Toruń, 1995. – 224 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Mieczysława Wojciechowskiego. – Arch. UMK 70803

489. MACIUSZKO Janusz T.: Proces konfesjonalizacji w Europie i w Polsce: kontekst wyznaniowy synodu generalnego toruńskiego z roku 1595. *Czasy Nowożytne* 1997 T. 2 s. 17–26

490. NAMYSŁOWSKA Katarzyna: Stosunki religijne w Toruniu 1558–1645. – Toruń, 1998. – 110 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Janusza Małka. – Arch. UMK 50267

491. NIENARTOWICZ Marek: Błogosławiony syn tej ziemi: z toruńskiego lotniska popłynął papieski apel o pokój / współpr. S[tanisław] F[rankowski]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 132: 9 VI

492. NIENARTOWICZ Marek: Miasto na błysk: w Toruniu rozpoczęły się przygotowania do wizyty papieża. *Nowości* 1998 R. 31 nr 212: 10 IX

493. NIENARTOWICZ Marek: Odpoczynek na starówce: nieoficjalna część papieskiej wizyty w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 132: 9 VI

494. REIMANN Hans-Joachim: Die Religionsgemeinschaften in Thorn and ihr Dienstpersonal 1892. *Altpr. Geschl. – kde N.F.* 1998 Bd. 28 Jg. 46 s. 362

495. ROZYNKOWSKI Waldemar: Związki dominikanów toruńskich z parafią w Kaszczorku na podstawie parafialnych ksiąg metrykalnych z przełomu XVIII i XIX wieku. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 147–161, il., tab. Sum. Zsfg.

496. SKOWROŃSKI Bogdan: Z duchem czasu: jubileusz parafii polskokatolickiej w Toruniu / rozm. Justyna Wojciechowska-Narloch. *Nowości* 1999 R. 32 nr 205: 2 IX

497. SŁAWIŃSKI Wojciech: Spory doktrynalne na toruńskim syno-

dzie generalnym 1595 r. *Czasy Nowożytnie* 1997 T. 2 s. 27–45

498. SŁAWIŃSKI Wojciech: Udział różnowierców kujawskich w toruńskim synodzie generalnym 1595 roku. *Ziemia Kujawska* 1998 T. 13 s. 65–76

499. [STREICH Wojciech]: Spotkanie z Ojcem Świętym w Auli UMK / (WS). *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 3

500. STRUŻANOWSKI Tomasz: Starania benedyktynów toruńskich o rewindykację posiadłości klasztornych i szpitalnych utraconych w czasie reformacji. – Toruń, 1992. – 180 s. maszyn.: fot.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Janusza Małka. – Arch. UMK 66613

501. SUSKI Andrzej bp: Ołtarz toruński. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 3 s. 28–29, il.

502. SUSKI Andrzej bp: Wychowywać dla miłości / rozm. Stanisław Frankowski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 117: 21 V

Biskup diecezji toruńskiej o przygotowaniach wizyty papieża

503. TORUŃ – katedra diecezji toruńskiej // In: Titulus ecclesiae: wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce / Witkowska Aleksandra. – Warszawa, 1999. – S. 177, 186–188

504. WILLMA Adam: Papież był wśród nas. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 131: 8 VI

Zob. też: Nasze sześć i pół godziny, *tamże*

505. ZBÓR Ewangelicznych Chrześcijan w Toruniu. – Toruń: Misja Ewangeliczna, 1998. – 22 s.

506. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Franciszkanie na toruńskim Podgórzu. *Głos z Torunia* [dod. do tyg. katol. *Niedziela*] 1999 nr 44: 31 X

507. ZWEI Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn: aus guten und zuverlässigen Quellen gesammelt von Georg Gottlieb Dittmann, 1789. *Thorner Nachrichten* 1997 [Nr. 29] s. 21–22, il.

X. OŚWIATA. NAUKA. KULTURA

1. Zagadnienia ogólne. Historia nauki i kultury

Zob. też poz.: 878, 1242, 1496, 1545

508. CHURSKI Andrzej: Kulturalna dekada: ile nowego? *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 53–63

509. ĆWICZENIA z cierpliwości / [aut.] Mirosława Kruczkiewicz [et

- al.]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 270: 19 XI
Instytucje kulturalne w roku 1999
- 510.** DEMBOWSKI Andrzej: Trzeci sezon Dworu Artusa. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 4: 18 VI
- 511.** GWIAZDOZBIÓR z dziurami / obserw. Mirosława Kruczkiewicz [et al.]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 13: 16 I
Ocena instytucji kulturalnych
- 512.** ILUMIENNA Marta: Samokształcenie nauczycieli w wybranych placówkach oświatowych w Toruniu. – Toruń, 1995. – 126 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Józefa Półturzyckiego. – Arch. UMK 70654
- 513.** JADCZAK Ryszard: Dwukrotne narodziny „Ruchu Filozoficznego” w Toruniu. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 1 s. 10, 12
- 514.** KOLENDO Jerzy: Studia nad *antiquitates* na Pomorzu w XVII i XVIII wieku // In: *Antiquitates: od Jana Zamoyskiego do Stefana Cybulskiego.* – Warszawa, 1997. – S. 36–41. – (Łacina w Polsce; z. 5/6)
Dot. m.in. gimnazjum w Toruniu
- 515.** KOŃCZEWSKI Grzegorz: „Sarna” na deptaku: dziesięć lat współpracy między Toruniem a holenderską Lejdą. *Nowości* 1998 R. 31 nr 237: 9 X
- 516.** KRUCZKIEWICZ Mirosława, SCHULZ Winicjusz, WARTA Ryszard: Atuty i obawy: lista UNESCO, Gimnazjum Akademickie, festiwal festiwali. *Nowości* 1998 R. 31 nr 232: 3 X
- 517.** PIĘKNY portfel / [aut.] Mirosława Kruczkiewicz [et al.]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 140: 18 VI
Koszty funkcjonowania instytucji kulturalnych
- 518.** SALMONOWICZ Stanisław: Toruń i Gdańsk w polskiej kulturze lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVIII w. // In: *Kultura literacka połowy XVIII wieku w Polsce: studia i szkice.* – Wrocław, 1992. – S. 97–111
- 519.** WARTA Ryszard: Kapryśnie. *Nowości* 1999 R. 32 nr 18: 22 I
Ocena stanu kultury w 1998 r.
- 520.** WARTA Ryszard: Matolek pracuje u sąsiadów. *Nowości* 1997 R. 30 nr 136: 13 VI
Cadcy – miasto partnerskie Torunia
- 521.** WITKOWSKI Lech: Brakuje kasy i klasy. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 255: 30/31 X / 1 XI
Kondycja kultury w Toruniu
- 522.** WITKOWSKI Lech: Genius loci Torunia: między dziedzictwem

i odpowiedzialnością. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 9–18, il.

523. WOJEWÓDZTWO toruńskie 1990–1992 / oprac. Piotr Petrykowski. *Rocz. Kult. Kuj. i Pom.* 1998 T. 14 s. 161–183

2. Szkolnictwo

Zob. też poz.: 4, 343, 453, 465–466, 988, 1003, 1340, 1516,

1536, 1554, 1579, 1668, 1686

a. Zagadnienia ogólne

524. DOKUMENTY prawne w działalności opiekuńczo-wychowawczej: teksty pomocnicze dla studentów pedagogiki / pod red. Mariana Byblika. – Wyd.2. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1999. – 283 s.

Z treści: STATUT Domu Dziecka nr 1 „Młody Las” w Toruniu, ul. Sienkiewicza 12 s. 121–132. – FRAGMENT Statutu Szkoły Podstawowej nr 8 w Toruniu dotyczący świetlicy szkolnej s. 169. – STATUT niepublicznej placówki opiekuńczo-wychowawczej, będącej świetlicą środowiskową o nazwie „Dzieciom Starówki” w Toruniu s. 170–173. – STATUT przedszkola niepublicznego w Toruniu s. 183–186. – STATUT niepublicznej szkoły podstawowej o nazwie Społeczna Szkoła Podstawowa Stowarzyszenia Rodziców w Toruniu s. 197–200. – STATUT Społecznego Liceum Ogólnokształcącego Poltech w Toruniu s. 225–232. – STATUT Dziennego Domu Pomocy Społecznej w Toruniu s. 233–235. – REGULAMIN Internatu Zespołu Szkół Samochodowych im. gen. Józefa Bema w Toruniu s. 239–247. – REGULAMIN czynności wychowawcy Pogotowia Opiekuńczego w Toruniu w czasie dyżurów nocnych s. 251–252. – REGULAMIN postępowania dyscyplinarnego wobec uczniów Społecznego Liceum Ogólnokształcącego Poltech w Toruniu s. 259–260

525. DOMARECKI Marek: Uwarunkowania demograficzne funkcjonowania systemu oświatowego w Toruniu. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1998 Nr 1 s. 16–18, tab., wykr.

526. DROSZCZ Jagoda: Toruński program. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 423–425

Innowacje pedagogiczne w Przedszkolu Miejskim nr 2

527. GÖTTINGEN – Toruń im Mittelalter bis zur Neuzeit – od średniowiecza do czasów nowożytnych (eine Beilage für die die Schulbücher der Partnerstädte – wkładka do podręczników szkolnych miast partnerskich). – [Göttingen], 1998. – 38 s.

Rec.: DYBAŚ Bogusław, ROSZAK Stanisław, *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 201–204

528. LUKASZEWSKA Anna, OPARKOWSKA Dorota: Doradca metodyczny – jaki jest? *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 418–420

Współpraca doradcy z nauczycielami toruńskich przedszkoli

529. LUKASZEWSKA Anna: Toruńskie przedszkola. *Wychow. w*

Przedszk. 1999 nr 6 s. 406–409

530. MOCZYŃSKA Hanna: Czy przedszkola toruńskie wyszły naprzeciw nowym oczekiwaniom? 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 2 s. 11–12

531. MOCZYŃSKA Hanna: Przemiany organizacyjne przedszkoli toruńskich w warunkach transformacji systemowej w Polsce: (z punktu widzenia przeprowadzonych badań). 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1995 Nr 1 s. 13–15

532. MOREK Katarzyna: Środowisko rodzinne a rozwój twórczości plastycznej dzieci (na podstawie badań w środowisku dzieci przedszkolnych w Toruniu). – Toruń, 1991. – 90 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Józef Górniewicza. – Arch. UMK 61392

533. MURZACZ Beata: Formy pracy przedszkola a możliwości rozwoju wyobraźni dziecka: (na podstawie badań w przedszkolach toruńskich). – Toruń, 1991. – 70 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Józefa Górniewicza. – Arch. UMK 61395

534. NOGAJSKA Hanna: Przedszkola niepubliczne na toruńskich scenach. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 469–471

535. OLSZEWSKA Agata: Toruń – moje miasto. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 446–450

Edukacja regionalna w Przedszkolu Miejskim nr 1

536. OLUBIŃSKI Andrzej: Realizacja funkcji opiekuńczej w rodzinach toruńskich: (w aspekcie sytuacji zdrowotnej 15-latków): raport z badań. – Toruń: Wydaw. Edukacyjne „Akapit”, 1998. – 140 s.: tab. Bibliogr. s. 138–140

537. PIETRZYKOWSKA Marzanna: Trudności wychowawcze w pracy z młodzieżą w placówkach opiekuńczo-wychowawczych na przykładzie Państwowego Domu Młodzieży „Młody Las” w Toruniu. – Toruń, 1990. – 65 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Czesława Kosakowskiego. – Arch. UMK 59672

538. PISKORSKA-FIJOLEK Grażyna, STĘPIEŃ Grzegorz: Trasa wycieczki przyrodniczo-geograficznej Wzgórze Buchta – pętla tramwajowa na Rubinkowie. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy*. Wkładka Metod. 1996 Nr 2 s. 1–8, il., tab., mapa

539. SOBIESZAK Grażyna: Agenda, czyli „rzecz do wykonania” dla Ziemi i życia – przyszłości: (o ekoświacie w Toruniu). 45 [*Czterdzieści*

Pięć Minut – *Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 2 s. 12–13

540. STAWSKA Sylwia: Style wychowania a poziom wyobraźni dziecka na podstawie badań dzieci 5–cio i 6–letnich w przedszkolach toruńskich. – Toruń, 1991. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Józefa Górniewicza. – Arch. UMK 60601

541. SZLENDAK Aleksandra: Doskonalamy się inaczej. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 421–422

Samokształcenie nauczycieli Przedszkola Miejskiego nr 2

542. SZWAROCKA Bożena, WERNER Łucja: Dawno temu na wsi... *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 464–466

Programy edukacyjne dla przedszkoli przygotowane przez Muzeum Etnograficzne

543. WARAкса Angelika: Bajkowe przedszkole. *Nowości* 1998 R. 31 nr 271: 19 XI

Miejskie Przedszkole nr 2

544. WYRBINSKI Todor: Dziesięć lat Ogniska Pracy Pozaszkolnej Dom Harcerza. 45 *[Czterdzieści Pięć] Minut* – *Toruński Prz. Oświatowy* 1997 Nr 3 s. 14, il.

b. Szkolnictwo podstawowe

545. ASZ: Sto lat, siódemko! / fot. Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 118: 22 V / 23 V

40–lecie Szkoły Podstawowej nr 7

546. BEDNARKIEWICZ Eugeniusz: Szkoła Podstawowa Nr 21 w Toruniu w latach 1964–1999. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1999. – 266 s.: il.

547. DUSZYŃSKA Bronisława: Szkoła Podstawowa nr 32 w Toruniu. 45 *[Czterdzieści Pięć] Minut* – *Toruński Prz. Oświatowy* 1998 Nr 2 s. 6–8, il.

548. ER: Niebieski sztandar w zielonej szkole: święto szkoły [podstawowej] numer 28 / fot. Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 118: 22 V / 23 V

549. JUREWICZ Anna: Najważniejsze – wziąć sprawy w swoje ręce. 45 *[Czterdzieści Pięć] Minut* – *Toruński Prz. Oświatowy* 1995 Nr 1 s. 6–7
Szkoła Podstawowa nr 10

550. KOMASSA Elżbieta: Historia „Szóstki” na Mokrem w Toruniu. 45 *[Czterdzieści Pięć] Minut* – *Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 1 s. 21–22, il.

551. LIS Aneta: Nie uczymy tu aniołów. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51

nr 219: 18 IX

Szkoła Podstawowa nr 1

552. MLICKA Aneta: Subiektywny wzorzec snu dzieci w wieku 11-14 lat ze szkół podstawowych w Toruniu. – Toruń, 1994. – 55 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Jadwigi Szymczak. – Arch. UMK 67759

553. NAJLEPSI z najlepszych. 45 [Czterdzieści Pięć] Minut – *Toruński Prz. Oświatowy* 1997 Nr 1 s. 4-6

Dot. m.in. Szkoły Podstawowej nr 29 w Toruniu

554. PAWEŁKIEWICZ Beata: Utrwalanie umiejętności i wiadomości poprawnego pisania na przykładzie uczniów klasy III Szkoły Podstawowej nr 8 w Toruniu. – Toruń, 1990. – 101 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Waclawy Świątek. – Arch. UMK 59671

555. POLITOWSKA Ewa: Inicjatywy rodzicielskie w Szkole Podstawowej Nr 31 w Toruniu. – Toruń, 1992. – 48 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Aleksandra Nalaskowskiego. – Arch. UMK 64613

556. PRZYBYLSKI Robert: Wychowanie obywatelskie i patriotyczne uczniów klas II i III Szkoły Podstawowej Nr 10 im. Edukacji Narodowej w Toruniu. – Toruń, 1990. – 120 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Teresy Wróblewskiej. – Arch. UMK 59675

557. RADOMSKA Justyna: Organizacja kształcenia i wychowania w szkole podstawowej specjalnej nr 19 w Toruniu. – Toruń, 1992. – 67 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Jana Lachowicza. – Arch. UMK 63757

558. ROGIEWICZ Anna: Subiektywny wzorzec snu dzieci w wieku 7-10 lat ze szkół podstawowych w Toruniu. – Toruń, 1993. – 57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Jadwigi Szymczak. – Arch. UMK 67771

559. SALAŃSKI Witold: Dobre wrażenie. *Głos Naucz.* 1998 nr 46 s. 1, 6.

Szkoła Podstawowa nr 8 w Toruniu

560. SALAŃSKI Witold: Nie zadzieraj z Banią. *Głos Naucz.* 1999 nr 2 s. 9

Szkoła Podstawowa nr 29 w Toruniu

561. STANISZEWSKA Danuta: Ocena z zachowania w oczach rodziców, nauczyciela i uczniów: na podstawie klasy III Szkoły Podstawowej nr 7 w Toruniu. – Toruń, 1991. – 196 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Waclawy Świątek. – Arch. UMK 59685

562. STANISZEWSKA Danuta: Regionalizm toruński w klasach początkowych. 45 [Czterdzieści Pięć] Minut – *Toruński Prz. Oświatowy*

1998 Nr 2 s. 28–30, il.

563. SZEFLER Elżbieta: Szkoła twórczych inicjatyw: prezentacja Szkoły Podstawowej nr 29 w Toruniu podczas warsztatów Klubu Przewodzących Szkół. *Wychow. na co Dzień* 1999 nr 1/2 s. 35–37

564. ZWIERZYŃECKA Wioletta: Technika swobodnych tekstów jako sposób bogacenia słownictwa uczniów klasy III Szkoły Podstawowej Nr 18 w Toruniu. – Toruń, 1990. – 130 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Waclawy Świętek. – Arch. UMK 56697

c. Szkolnictwo średnie

565. BIELSKI Mieczysław, ŁAPICZ Czesław: Chcemy stworzyć szkołę elitarną / rozm. Anna Jurewicz. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1995 Nr 2 s. 15–16

Gimnazjum Akademickie

566. BIELSKI Mieczysław, ŁAPICZ Czesław: Rozmowa o Gimnazjum Akademickim / rozm. Maria Kwapiszewska, Anna Jurewicz. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1997 Nr 4 s. 15–17, il., portr.

567. BUJAKIEWICZ Joanna, ŁOPATYŃSKI Sławomir: Szkoła za pieniądze. *Gaz. Wyborcza [dod. pt.:] Gaz. Reg.* 1995 nr 130: 6 VI

M.in. społeczne szkoły średnie w Toruniu

568. CHURSKI Andrzej: Młodzi w wiosennym deszczu. *Nowości* 1992 R. 25 nr 59: 23 III

Liceum Ogólnokształcące „Poltech”

569. CHURSKI Andrzej: Start Gimnazjum [Akademickiego]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 18: 22 I

570. FIJOLEK Małgorzata: Aspiracje edukacyjno-zawodowe maturzystów na przykładzie I LO w Toruniu. – Toruń, 1995. – 141 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Józefa Pólturzyckiego. – Arch. UMK 70683

571. FREIE Schulen in Polen. *Göppinger Kreisnachrichten* 1992: 28 I

Liceum Ogólnokształcące „Poltech”

572. GIMNAZJUM Akademickie w Toruniu: powołanie szkoły / przyg. do dr. Maria Kwapiszewska. – Toruń: Kuratorium Ośw., 1998. – 52, [4] s.: il.

Zob. też poz.: BUDNIEWSKA Izabella: Gimnazjalista. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 90: 17 IV. – NEMERE-CZACHOWSKA Kinga: Wylławianie pereł: Gimnazjum Akademickie. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 8. – NEMERE-CZACHOWSKA K.:

Nowa jakość. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 2 s. 11

573. INCONTRO di studenti stranieri. *La Nazione* 1992: 8 IV
Liceum Ogólnokształcące „Poltech”

574. JASTRZĘBSKA Lidia: Z marzeń. *Głos Naucz.* 1998 nr 8 s. 1,

7

Gimnazjum Akademickie

575. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Jubileuszowy remont: 50-lecie
Zespołu Szkół Chemicznych w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 252: 27 X

576. KĘSKRAWIEC Marek: Matury pod stresem. *Nowości* 1993
R. 26 nr 91: 12 V

Liceum Ogólnokształcące „Poltech”

577. KOLA Anna: Jubileusz w IV Liceum Ogólnokształcącym w
Toruniu. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1996
Nr 1 s. 27–29, il.

578. KRAWCZYK Jolanta: Źródła sukcesu. *Głos Naucz.* 1998 nr 47
[dod.] s. 1.

IV LO w Toruniu

579. KUHN Paulina: Cukrownicy i młynarze: Zespół Szkół
Przemysłu Spożywczego ma już 50 lat. *Nowości* 1997 R. 30 nr 138: 16 VI

580. KUNICKA Anna: Uwarunkowania efektywności usług biblio-
teczno-informacyjnych dla uczniów Zespołu Szkół Ekonomicznych w To-
runiu. – Toruń, 1997. – 36 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. hab. Jana Sójki. – Arch. UMK 91455

581. KWAPISZEWSKA Maria: Gimnazjum Akademickie w Toruniu
jest faktem. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy*
1998 Nr 1 s. 15, il.

582. LICEUM Ogólnokształcące „Poltech” 1989–1999. – Toruń,
[1999]. – 44 s.: il.

583. LICEUM Społeczne PW „Poltech”. *Nowości* 1993 R. 26 nr 53:
17 III

584. LIETZ Krzysztof: Dwunasty ogólniak. *Nowości* 1997 R. 30
nr 44: 21 II

Utworzenie XII Liceum Ogólnokształcącego

585. LIS Aneta: 430-lecie I Liceum Ogólnokształcącego. *Gaz.*
Toruńska 1998 R. 51 nr 250: 24 X / 25 X

586. ŁAPICZ Czesław: Gimnazjum Akademickie w Toruniu. *Pro-*
mocje Pom. 1998 R. 6 nr 10 s. 12–13, il.

587. MACZKOWSKA Lidia: Uroczystość wręczenia sztandaru i

nadania im. Wandy Szuman VII LO w Toruniu. 45 [Czterdzieści Pięć Minut – Toruński Prz. Oświatowy 1998 Nr 1 s. 31

588. METRYKA uczniów toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600–1817. Cz. 2: (1718–1817) / wyd. Zenon Hubert Nowak, Janusz Tandecki. – Toruń: TNT, 1998. – VIII, 269–561 s. – (Fontes / Towarzystwo Naukowe w Toruniu; 84)

Cz. 1 zob. bibliogr. za lata 1994–1997 poz. 607.

Rec.: ROSZAK Stanisław, *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 197–200. – tenże, *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 2 s. 32. – FRANKOWSKI Stanisław: Gimnazjaliści sprzed wieków, *Nowości* 1998 R. 31 nr 57: 9 III [dot. T. 1]

589. MM: Sztandar dla pięćdziesięciolatka: Zespół Szkół Mechanicznych, Elektrycznych i Elektronicznych liczy na swoich absolwentów. *Nowości* 1998 R. 31 nr 69: 23 III

590. NALASKOWSKI Aleksander: Mity szkół społecznych z perspektywy Torunia. *Nowości* 1994 R. 27 nr 35: 18 II

591. NALASKOWSKI Aleksander: Szanse szkoły z wyboru. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1993. – 97, [18] s.: 1 faks., 1 fot.

Wyd. 2. – Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1995. – 109 s.

Dot. m.in. Społecznego Liceum Ogólnokształcącego Przedsiębiorstwa „Poltech” w Toruniu

592. NALASKOWSKI Aleksander: Z numerem jeden / rozm. Mirosława Kruczkiewicz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 301: 27 XII

Dyrektor Liceum Ogólnokształcącego „Poltech”

593. PAWŁOWSKI Henryk: Recepta na sukces: rozmowa z [...] – matematykiem w IV LO / rozm. Ewa Sprengel. 45 [Czterdzieści Pięć Minut – Toruński Prz. Oświatowy 1996 Nr 3 s. 15–16

Zob. też: MIKOŁAJCZAK Jerzy: Znam wielu lepszych... *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 244: 17 X

594. PESTA Mirosława: Zasięg i rola szkolnictwa ponadpodstawowego w Toruniu. – Toruń, 1997. – 71 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr hab. Daniela Szymańskiej. – Arch. UMK 77741

595. POROŻYŃSKI Henryk, RUDNIK Stefan: Lutherische Mittelschulen in Pommern im 16./17. Jahrhundert (Thorn, Elbing) // In: Luther und Melanchthon im Bildungsdenken Mittel- und Osteuropas. – Münster, 1996. – S. 226–235. – (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung; 8)

596. ROSZAK Stanisław: Toruńskie kolegium jezuickie wobec przemian życia umysłowego połowy XVIII wieku. *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 1 s. 81–91, tab. Zsfg.

597. SALMONOWICZ Stanisław: Die protestantischen akademi-

schen Gymnasien in Thorn, Elbing und Danzig und ihre Bedeutung für die regionale Identität im Königlichen Preussen (16.–18. Jahrhundert). *Nordost-Arch. N.F.* 1997 Bd. 6 H. 2 s. 515–539

598. SALMONOWICZ Stanisław: Die protestantischen Gymnasien Thorns, Elbings und Danzig und ihre Rolle für die regionale Identität (16.–18. Jh.) // In: Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit. – Toruń, 1998. – S. 201–208

599. SCHULZ Winicjusz: Od ławki do wiechy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 124: 11 VI

Zespół Szkół Budowlanych

Zob. też: SCHULZ Winicjusz: Wszyscy ludzie „budowlanki”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 138: 16 VI

600. SZKOŁA szkole nierówna. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 56: 8 III

Toruńskie szkoły ponadpodstawowe

601. WARTA Ryszard: Jedyńka przed zlotem. *Nowości* 1998 R. 31 nr 5: 7 I

430-lecie I Liceum Ogólnokształcącego

602. WIELIŃSKA Ewa: Budzenie chęci szczerzej. *Kujawy* 1990 nr 41 s. 10

Liceum Wojskowe w Toruniu

603. WOŹNIAK W.: „Prywatne” liceum w Toruniu. *Dziennik Wicczorny* 1989: 16–18 VI

Liceum Ogólnokształcące „Poltech”

604. ZIÓLKOWSKA Krystyna: Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Toruniu w latach 1920–1939. – Toruń, 1992. – 95 s. maszyn. Praca mag. pod kier. dr. Zbigniewa Karpusa. – Arch. UMK 62644

d. Szkolnictwo zawodowe

605. BARTOSIK Marzena: Analiza kosztów i rentowności wyrobów objętych ograniczeniami cenowymi w latach 1986–1988 na przykładzie Zakładu Doskonalenia Zawodowego w Toruniu. – Toruń, 1990. – 98 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Marii Marszałkowskiej. – Arch. UMK 62129

606. XXX [TRZYDZIEŚCI] lat Poradni Wychowawczo-Zawodowej w Toruniu 1958–1988: materiały jubileuszowe / pod red. J. Jastrzab, R. Parzęckiego, M. Wojak. – Toruń, 1988

e. Inne

607. DWADZIEŚCIA lat Centrum Kształcenia Ustawicznego w Toruniu: od Knaben-Mittelschule in Thorn do Centrum Kształcenia Usta-

wicznego w Toruniu: (zarys dziejów 1900–1998) / red. Jerzy Karpiński [et al.]. – Toruń: CKU, 1999. – 155 s., [21] s. tabl. [w tym kolor.]: il., fot., wykr., tab., mapa. Bibliogr. s. 152–155

Treść: GÓRSKI Zbigniew: Placówki oświatowe mające siedzibę w budynku szkolnym w latach 1901–1944 s. 9–44. – BŁĘDOWSKI Stanisław: Publiczne Szkoły Powszechno w latach 1945–1948 s. 45–48. – GZELA Mariola: Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące im. Tadeusza Kościuszki w latach 1948–1961 s. 49–56. – BŁĘDOWSKI S.: Szkoły Podstawowe w latach 1961–1973 s. 57–59. – BOJANOWSKI Jan: II Liceum Ogólnokształcące w latach 1973–1978 s. 60–71. – BŁĘDOWSKI S.: Poradnia Wychowawczo-Zawodowa w latach 1962–1982 s. 72–74. – BŁĘDOWSKI S.: Zarys historii i działalności Centrum Kształcenia Ustawicznego w Toruniu w latach 1978–1998 s. 75–118. – RADECKI Bogdan: Wykazy i spisy 1945–1998 s. 119–149

608. HAFER Mirosław: Szkoła Letnia Organizacji i Zarządzania Toruń '98 „Przedsiębiorstwo wobec wyzwań przyszłości”. *Organizacja i Kierowanie* 1999 nr 1 s. 67–71

609. KAMIŃSKA Stella, KARPIŃSKI Jerzy: Centrum Kształcenia Ustawicznego w Toruniu jako placówka edukacyjna otwarta na nowe formy kształcenia i kształtowania indywidualności. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1995 Nr 1 s. 16–17

610. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Do zawodu z postępem. *Nowości* 1997 R. 30 nr 150: 13 VI
Centrum Kształcenia Praktycznego

611. LUKASZEWSKA Anna: Klub Nauczycieli Innowatorów toruńskich przedszkoli. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1998 Nr 1 s. 13

612. ORZESZKO Waclaw: Reorganizacja ZDN [Zakładu Doskonalenia Nauczycieli] w Toruniu. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 4 s. 19

613. RADECKI Bogdan, PŁOCKA Jadwiga: Informacja o wydawnictwie CKU w Toruniu. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1997 Nr 2 s. 35–36, tab.

614. ROCHOWIAK Jerzy: Oświata poza szkołą: Młodzieżowy Dom Kultury w Toruniu. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 4 s. 17–18, il.

615. RYS historyczny toruńskiego Z[akładu] D[oskonalenia] Z[awodowego]. 45 [*Czterdzieści Pięć*] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1998 Nr 1 s. 40

3. Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Zob. też poz.: 24, 481–483, 986, 1053, 1380, 1416–1417, 1428, 1456, 1472, 1479, 1481, 1483, 1485, 1489–1494, 1496–1497, 1500, 1517, 1522–1525, 1527–1529, 1532–1535, 1543, 1558, 1592, 1597, 1622, 1625, 1628, 1642, 1657, 1671–1672, 1689, 1691, 1700

a. Zagadnienia ogólne

616. BUCHOLC Michał: Obraz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w świetle prasy pomorskiej w latach 1945–1955. – Toruń, 1995. – 131 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70753

617. CHURSKI Andrzej: Cztery nowe kierunki [na UMK]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 230: 1 X

618. CHURSKI Andrzej: Pięć plusów dla UMK: Ministerstwo Edukacji Narodowej ocenia toruński uniwersytet bardzo dobrze. *Nowości* 1998 R. 31 nr 11: 14 I

619. CHURSKI Andrzej: Pomiar uczoności. *Nowości* 1998 R. 31 nr 239: 12 X

UMK na czwartym miejscu w rankingu Komitetu Badań Naukowych

620. CHURSKI Andrzej: Za świątynię pokoju: Złoty Medal na targach w Lipsku dla toruńskich konserwatorów z UMK. *Nowości* 1998 R. 31 nr 261: 6 XI

621. GŁOS Uczelni. Pismo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika / red. Jan Bełkot. – Toruń

1998 R. 7 nr 1–12 + nr spec.

1999 R. 8 nr 1–12 + nr spec.

622. JAMIOLKOWSKI Andrzej: Uniwersytet kształci na najwyższym poziomie / rozm. Danuta Ciesielska. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 11 s. 7–8, portr.

623. KOZŁOWSKI Ryszard: Uwarunkowania polityczne działalności Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1989. *Zap. Hist.* 1999 T. 64 z. 1 s. 87–128. Zsfg.

624. MALINOWSKI Jan A.: Uniwersytet, któremu patronuje Mikołaj Kopernik. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 4 s. 32–34, il.

625. UNIWERSYTET Mikołaja Kopernika: informator / oprac. tekstu Jan Bełkot, Kinga Nemere-Czachowska. – Toruń: UMK, 1998. – 103, [1] s.: fot. kolor.

626. UNIWERSYTET Mikołaja Kopernika / tekst: Anna

Karpińska-Plaskacz, Kinga Nemere-Czachowska, Jan Bełkot. – Toruń: ibi, 1998. – CD-ROM

b. Poszczególne zagadnienia

- 627.** APPEL Włodzimierz, MOSZCZYŃSKA Zofia: Nauki o starożytności na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu: bibliografia za lata 1946–1996. – Toruń: Wydaw. UMK, 1998. – 141, [3] s. 1013 poz.
- 628.** BELKOT Jan: Z pieśnią przez Europę: dwudziestolecie Chóru Akademickiego UMK. *Absolwent* 1999 Nr 4 s. 7, il.
- 629.** CHURSKI Andrzej: Nauka jak w Europie: uczymy się i jeszcze nam płacą: 33 tysiące ecu dla UMK. *Nowości* 1998 R. 31 nr 129: 3 VI
- 630.** CZERWIŃSKI Wojciech: Interdyscyplinarne podyplomowe studium „Przyroda” (z wykorzystaniem środków multimedialnych) na UMK w Toruniu. *Geogr. w Szkole* 1999 nr 2 s. 81–83
- 631.** GÓRNA Ewa: Obiekty dydaktyczno–naukowe i socjalne UMK w latach 1945–1994. – Toruń, 1995. – 226 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70771
- 632.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Ile kosztują studia? / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 254: 29 X
- 633.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Komfortowe odejście / rozm. Winicjusz Schulz, Mariusz Załuski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 218: 17 IX
Podsumowanie dwóch kadencji rektorskich
- 634.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Reformujcie się sami / rozm. Dariusz Knapik. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 21: 26 I
- 635.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Wiedza i portfel / rozm. Winicjusz Schulz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 248: 23 X
Studia zaoczne
- 636.** JAMIOLKOWSKI Andrzej: Z perspektywy czternastu lat / rozm. Jan Bełkot i Wojciech Streich. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 2 s. 3, 6–7, fot.
- 637.** JANKOWSKA Bożena: Dobry chór nie nudzi / rozm. Andrzej Churski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 112: 15 V
20–lecie Chóru Akademickiego UMK
- 638.** JANKOWSKA Bożena: Gęsta faktura wielogłosowości / rozm. Renata Szramowska. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 2 s. 13, fot.
- 639.** JASTRZĄB Jadwiga: Próba wiązania teorii z praktyką, czyli jak stworzyłam przyuniwersyteckie laboratorium edukacyjne. *Wychow.*

na *Co Dzień* 1998 nr 3 s. 27–29

Toruńska Szkoła Terapeutyczna

640. JUSTYŃSKI Janusz: Centrum Studiów Europejskich UMK im. J. Monneta. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 3 s. 9

641. JUSTYŃSKI Janusz: Po co studentowi dyplom europejski? / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 212: 10 IX
Centrum Studiów Europejskich UMK

642. KALEMBKA Sławomir: Dwieście lat sztuk pięknych na uniwersytetach w Wilnie i Toruniu 1797–1997: szkice. – Toruń: TTK, 1998. – 80 s.: il. – (Biblioteczka Toruńskiego Towarzystwa Kultury)

643. KALEMBKA Sławomir: O „Marcu” 1968 roku na UMK. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 3 s. 3, 10

644. KOPCEWICZ Jan: Czy gminie do twarzy w birecie? / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 230: 1 X

645. KOPCEWICZ Jan: Nauki europejskie / rozm. Winicjusz Schulz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 79: 3 IV

646. KOPCEWICZ Jan: Stolica akademicka / rozm. Winicjusz Schulz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 243: 16 X
Idea federacji UMK z uczelniami bydgoskimi

647. KRÓLAK Sławomir: Studium Przygotowawcze UMK w latach 1946–1954. – Toruń, 1995. – 110 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70801

648. KRUCZKIEWICZ Mirosława, SCHULZ Winicjusz, WARTA Ryszard: Co się stało okularnikom? *Nowości* 1999 R. 32 nr 12: 15 I

649. NEMERE-CZACHOWSKA Kinga: Poparcie dla biologa: wybory Rektora UMK / (cz). *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 4 s. 5

650. NEMERE-CZACHOWSKA Kinga: Święto uczelni. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 4 s. 24–25, il.

651. SCHULZ Winicjusz: Biolog w gronostajach: prof. Jan Kopcewicz nowym rektorem UMK. *Nowości* 1999 R. 32 nr 75: 30 III

652. ŚLIWIŃSKA Maria: Działalność Międzynarodowego Centrum Zarządzania Informacją (ICIMSS). *Prz. Biblioteczny* 1999 z. 4 s. 329–337

653. TORUŃ miastem uniwersyteckim: akcja promocyjno-informacyjna „Powitanie '98” / Zrzeszenie Studentów Polskich na UMK. – Toruń: Wydaw. A. Marszałek, 1998. – 62 s.: il., pl.

c. Wydział Biologii i Nauk o Ziemi

654. CHURSKI Zygmunt: Instytut Geografii Uniwersytetu Mikołaja

Kopernika w Toruniu w latach 1945–1997. *Acta Univ. N. Copern., Geografia* 1999 [z.] 39 s. 23–47, fot.

655. CHWIROT Barbara: Czy można powstrzymać raka? / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 288: 10 XII

656. CHWIROT Barbara: Wczesne wykrywanie czerniaka skóry / rozm. Danuta Ciesielska. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 9 s. 5–6, il. Interdyscyplinarny Zespół Optycznych Metod Wczesnego Wykrywania Nowotworów na UMK

657. MAIK Wiesław: Problematyka restrukturyzacji regionów, miast i obszarów wiejskich w badaniach Instytutu Geografii UMK. *Acta Univ. N. Copern., Geografia* 1999 [z.] 39 s. 309–315. Sum.

658. STREICH Wojciech: Przyroda w muzeum. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 7/8 s. 11, fot.

d. Wydział Chemii

659. BUSZEWSKI Bogusław: Skąd czerpać radość życia? / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 276: 26 XI
Kierownik Zakładu Chemii Środowiska i Ekoanalitiky UMK

660. WYDZIAŁ Chemii: informator / oprac. Marek Zaidlewicz [et al.]. Uniwersytet Mikołaj Kopernika. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 156 s., [4] s. tabl. kolor.: tab.

e. Wydział Filologiczny

661. BEDNAREK Adam: Na starcie: rozmowa z dr hab. [...] dziekanem Wydziału Filologicznego / rozm. Jan Belkot. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 11 s. 8–9, fot.

662. STYPA Hanna: Das Germanistikstudium an der Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń aus der Sicht einer ehemaligen Studentin. *Zesz. Nauk. Wyż. Szk. Pedag. w Bydg., Konfiguracje* 1999 [z.] 5 s. 19–25

f. Wydział Fizyki i Astronomii

663. FRĄCKOWSKI Benon: Następcy Kopernika. *Jantar. Szlaki* 1999 R. 42 nr 4 s. 34–35, il.
Astronomia na UMK

664. PAZDERSKI Eugeniusz: Sekrety 32–m radioteleskopu w Toruniu. *Urania* 1999 nr 3 s. 115–118, 133

665. SCHREIBER Roman: Toruński radioteleskop 32 m. *Postępy Astronomii* 1995 T. 43 nr 1 s. 44–45

666. SŁOCIŃSKA Teresa: Zielne serce lasera. *Gaz. Pomorska* 1999

R. 52 nr 302: 28 XII

Zakład Fizyki Półprzewodników Instytutu Fizyki UMK

667. STUDIA na Wydziale Fizyki i Astronomii w roku akademickim 1999/2000 / zesp. red. Waclaw Bała [et al.]. Uniwersytet Mikołaja Kopernika. – Toruń: Wydaw. UMK, [1999]. – 325, [1] s.: tab.

Informator

668. WOLSZCZAN Aleksander: Światowe szanse toruńskiej astronomii / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 80: 6 IV

g. Wydział Humanistyczny

669. BOROWICZ Ryszard: Filologowie i humaniści: po podziale Wydziału Humanistycznego / rozm. Jan Bełkot. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 2 s. 8, fot.

670. DZIAŁALNOŚĆ Zakładu Edukacji Ustawicznej i Pedagogiki Porównawczej Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. *Rocz. Andragogiczny* 1997/1998 (dr. 1999) s. 191–201

671. JACH Barbara, JACH Dariusz: Podyplomowe Studium Edukacji Dorosłych w Toruniu. *Rocz. Andragogiczny* 1995/1996 (dr. 1998) s. 330–331

672. JADCZAK Ryszard: Toruń spadkobiercą. *Nowości* 1998 R. 31 nr 58: 10 III

Lwowsko-warszawskie tradycje filozoficzne

673. LEŻYK Tomasz: Publikacje pracowników naukowych Wydziału Humanistycznego UMK na łamach prasy pomorskiej w latach 1945–1955. – Toruń, 1995. – 107 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70811

674. WESOŁOWSKA E[ugenia] Anna: Kształcenie specjalistów edukacji dorosłych w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. *Rocz. Andragogiczny* 1995/1996 (dr. 1998) s. 237–242, tab. Zsfg., Sum.

h. Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania

675. SKONIECZNA Halina: Analiza i ocena skuteczności kształcenia na Wydziale Nauk Ekonomicznych w latach 1968–1990. – Toruń, 1992. – 67 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Piotra Jaworowskiego. – Arch. UMK 62190

676. WOJCIECHOWSKA Jadwiga: Skuteczność kształcenia na studiach zaocznych w Wydziale Nauk Ekonomicznych w latach 1974–1990. – Toruń, 1992. – 105 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Piotra Jaworowskiego. – Arch. UMK 55678

i. Wydział Nauk Historycznych

- 677.** OLCZAK Jerzy: Z życia Instytutu Archeologii i Etnografii UMK. *Acta Univ. N. Copern., Archeol.* 1995 T. 22 s. 108
- 678.** PIECHOWSKI Tomasz Antoni v.: Specjalizacja archiwistyczna na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: historia, stan obecny, postulaty // In: Pamiętnik I Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki. – Toruń, 1998. – S. 11–20
- 679.** PRZEWOŻNA-ARMON Krystyna: Archeolodzy poznańscy na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu // In: Kraje słowiańskie w wiekach średnich: profanum i sacrum. – Poznań, 1998. – S. 677–680
- 680.** PRZEWOŻNA-ARMON Krystyna: Instytut Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: (zarys historii). *Arch. Hist. Pol.* 1998 T. 7 s. 1–11
- 681.** PRZEWOŻNA-ARMON Krystyna: Instytut Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu: (zarys historii) // In: Studia z archeologii, historii i geografii historycznej. – Toruń, 1997. – S. 9–21. – (Archaeologia Historica Polona; T. 6). Sum.
- 682.** ROBÓTKA Halina: Kształcenie archiwistów na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu // In: Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku: Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Toruń 2–4 września 1997. T. 1. – Radom, 1997. – S. 85–92
- 683.** RYSZEWSKI Bohdan: Toruński ośrodek kształcenia archiwistów i badań archiwistycznych. *Archiwista Polski* 1998 nr 2 s. 14–18. Sum. Rez.
- 684.** WARTA Ryszard: Nauka na poziomie: toruńska archeologia jako pierwsza w Polsce otrzymała certyfikat wysokiej jakości nauczania. *Nowości* 1999 R. 32 nr 151: 1 VII
- 685.** WAŻBIŃSKI Zygmunt: Hanza, Azja i Italia / rozm. Ryszard Warta. *Nowości* 1998 R. 31 nr 41: 18 II
Utworzenie Zakładu Historii Sztuki i Kultury na UMK
- 686.** WAŻBIŃSKI Zygmunt, MALISZEWSKI Kazimierz: Historia sztuki – nowy kierunek na UMK. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 3 s. 12

j. Wydział Prawa i Administracji

687. BINKOWSKA Anna: Collegium Minus: szanse i rozterki studentów UMK. *Prawo i Życie* 1999 nr 8 s. 46–49

688. CHURSKI Andrzej: Wkład na prawo: uniwersytecka inaugura-

cja. *Nowości* 1998 R. 31 nr 231: 2 X

689. ROZWADOWSKI: Studia na własny rachunek / rozm. J. Le-nartowicz. *Nauka i Przyszłość* 1992 nr 11 s. 9, il.

Wydział Prawa UMK

690. SZMAK A[ndrzej]: Doktorat dla przewodniczącego. *Prz. Ty-godn.* 1990 nr 11 s. 1, 9, rys.

Spór o treści programowe na Wydziale Prawa UMK

691. WYDZIAŁ Prawa i Administracji / oprac. Henryk Nowicki. Uniwersytet Mikołaja Kopernika. – Toruń: Toruń. Szkoła Zarządz., 1998. – 53 s.: tab.

692. WYDZIAŁ Prawa i Administracji: informator ECTS: rok aka-demicki 1998/1999 / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 58 s.: tab.

k. Wydział Sztuk Pięknych

693. CHURSKI Andrzej: Nowość a miliard: witraże i wideoklipy – nowe możliwości kształcenia na UMK. *Nowości* 1998 R. 31 nr 16: 20 I Zakład Plastyki Intermedialnej UMK

694. COLLAGE Wydziału Sztuk Pięknych / oprac. Kazimierz Ro-checki. – Toruń
1998 nr 5

695. DOMASŁOWSKI Wiesław: Zakład Konserwacji Elementów i Detali Architektonicznych // In: Konserwacja kamiennych obiektów za-bytkowych: materiały z konferencji naukowej i Pierwszego Zjazdu Absol-wentów. – Toruń, 1999. – S. 5–20, [4] s. tabl. kolor.

696. „KSZTALCENIE artystyczne w Wilnie i jego tradycje”: Toruń, Muzeum Okręgowe, Ratusz Staromiejski 15 III – 5 V 1996 r. *Biul. Hist. Sztuki* 1996 R. 58 nr 1/2 s. 190–191

697. KUHN Paulina, WARTA Ryszard: Dwa wieki rodzyńka: dwu-stulecie „Sztuk Pięknych” pod patronatem „Nowości”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 276: 27 XI

698. MARCINIAK Tadeusz: Trzy pokolenia: jubileuszowa wystawa w Ratuszu. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 1 s. 14–15, rys.

699. ROCHECKI Kazimierz: 200 lat tradycji Wydziału Sztuk Pięknych. *Collage* 1998 nr 5 s. 2–3, il.

700. ROSA Halina: Szkolenie konserwatorów w Zakładzie Konser-wacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu // In: Ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych. – Warszawa, 1998. –

S. 138-141

701. SZTUKA konserwacji: muzealia przywrócone kulturze narodowej dzięki współpracy Muzeum Warmii i Mazur z Wydziałem Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: katalog wystawy / red. Rzempełuch Andrzej. – Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur, 1998. – 72 s., [39] s. tabl.

702. WYSOCKA Anna: Mówić czy nie mówić?: echa autoprezentacji
98. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 10 s. 148-153, il.

Autoprezentacje studentów Wydziału Sztuk Pięknych UMK

1. Jednostki ogólnouczelniane

703. KALEMBKA Sławomir: Reminiscencje słuchacza Studium Wojskowego. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 1 s. 26-27, 30, il.

m. Młodzież akademicka

Życie społeczno-polityczne

704. BELZYT Barbara: Religijność studentów UMK w świetle badań geografii społeczno-ekonomicznej. – Toruń, 1994. – 108 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr hab. Danieli Szymańskiej. – Arch. UMK 67608

Koła naukowe

705. JACHIMCZYK Adam: Obóz naukowy Studenckiego Koła Bibliologów w Ośrodku Czytelnictwa Chorych i Niepełnosprawnych w Toruniu – 16-27 września 1996. *Kieleckie Stud. Bibliologiczne* 1998 [T.] 4 s. 241-244

706. RYBAK Paweł: Studenckie Koło Naukowe Archiwistów przy UMK // In: Pamiętnik I Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki. – Toruń, 1998. – S. 43-48

707. WOŹNIAK Krzysztof: Hipnoza, fortele i podstęp: Naukowe Koło Kryminalistyczne. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 2 s. 25, 28, il.

708. WRÓBLEWSKA Joanna: Studenckie Koło Naukowe Archiwistów przy Uniwersytecie Mikołaja Kopernika 1995-1998: bilans sukcesów i porażek // In: Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki: Poznań, 16-17 kwietnia 1998. – Poznań, 1998. – S. 91-96

Życie kulturalne

709. BUDNIEWSKA Izabella: Spięci Klamrą. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 66: 19 III VI

Akademickie Spotkania Teatralne KLAMRA'98

710. CHUDY Tomasz: Sfera na fali: w radiu studenckim. *Głos*

Uczelni 1999 R. 8 nr 2 s. 26

711. CHURSKI Andrzej: Ambitne porażki: Klamra '99. *Nowości* 1999 R. 32 nr 63: 16 III

712. CHURSKI Andrzej, SCHULZ Winicjusz, RW: Na scenie, estradzie, w klubie: trzy dni TASYM – pod patronatem „Nowości”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 275: 24 XI

713. CIESIELSKA Elżbieta: Klamra '99. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1999 R. 8 nr 4 s. 104–106

714. CIESIELSKA Elżbieta: Nie mówię tu o miłości. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 5/6 s. 63–67, il.

VI Akademickie Spotkania Teatralne KLAMRA '98

715. DUDEK Katarzyna: Teatralne zmagania studentów: VI Akademickie Spotkania Teatralne KLAMRA '98. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 3 s. 14, fot.

716. JAGODZIŃSKA Jadwiga: Poszukiwanie tożsamości. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 5/6 s. 67–77, il.

VI Akademickie Spotkania Teatralne KLAMRA '98

717. MĘCZEKALSKI Maurycy: Prawdziwe centrum kultury: jubileusz „Od Nowy” / rozm. Kinga Nemere–Czachowska. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 11 s. 20, fot

Toż: *Absolwent* 1999 Nr 4 s. 6: il.

718. MKR: Gwiazdy i studenci: piąta TASMA – pod patronatem „Nowości”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 265: 12 XI

719. SCHULZ Winicjusz: Oblicza miłości: Toruńskie Artystyczne Spotkania Młodzieży Akademickiej pod patronatem „Nowości”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 270: 18 XI

720. WARTA Ryszard: Szpetna czterdziestoletnia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 278: 27 XI

Od Nowa

Zob. też: SCHULZ Winicjusz: Powrót do bunkra, *tamże* nr 282: 2 XII. – WARTA R.: Kocyc dla ducha, *tamże* nr 290: 11 XII

721. WAŚKO Sabina: Czterdzieści lat minęło: Od Nowa ciągle nowa. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 278: 27 XI

722. WAŚKO Sabina: Teatr musi grać: „Klamra” podsumowana. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 62: 15 III

723. WOŹNIAK Krzysztof: Portier lektorem: dwa lata studenckiego kina. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 5 s. 15

Absolwenci

- 724.** ABSOLWENT. Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów UMK / red. Marek Abramowicz [et al.]. – Toruń: Stow. Absolwentów UMK 1998 Nr 3
1999 Nr 4
- 725.** CZ.: Jesienne „Powroty” ’96: II Zjazd Stowarzyszenia Absolwentów UMK. *Absolwent* 1997 Nr 2 s. 9, fot.
- 726.** JASIŃSKA Halina: Trudności i radości: ze wspomnień absolwentki prawa. *Absolwent* 1999 Nr 4 s. 16–17, il.
- 727.** KURTYKA Danuta: Jesienne „Powroty ’97”: 3 Zjazd Stowarzyszenia Absolwentów UMK. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 11, fot.
- 728.** ROZWADOWSKI Mikołaj: Spotkanie absolwentów fizyki i astronomii UMK na stulecie urodzin Aleksandra Jabłońskiego. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 12–13, fot.
- 729.** WITKOWSKI Zbigniew: Mamy dobrych absolwentów / oprac. Anna Binkowska. *Prawo i Życie* 1998 nr 33 s. 15
- 730.** Z ŻYCIA Stowarzyszenia Absolwentów UMK. *Absolwent* 1997 Nr 2 s. 12, fot.

Inne zagadnienia

- 731.** KUCHARSKI Tomasz: Struktura i koncepcja osobowości studentów korzystających z pomocy Poradni Psychologicznej Akademickiej Przychodni Lekarskiej. *Pedagogika Szkoły Wyższej* 1997 Nr 8 s. 99–111
Akademicka Przychodnia Lekarska UMK
- 732.** REGEL Katarzyna: Przystosowanie do pełnienia roli studenta na przykładzie studentów prawa zaocznego UMK. – Toruń, 1996. – 88 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Borowicza. – Arch. UMK 71057
- 733.** ROSIEK Anna: Realizacja funkcji przez rodziny studenckie – w oparciu o badania przeprowadzone w Domu Studenckim dla małżeństw z dziećmi w Toruniu. – Toruń, 1991. – 94 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. dr. Marty Urlińskiej. – Arch. UMK 59693
- 734.** SLEMBORSKA Jeanette, SZTYPKA Joanna: Studenci I roku UMK o swoich motywach, oczekiwaniach i wyobrażeniach związanych ze studiami i przyszłą pracą. – Toruń, 1995. – 146 s. maszyn.
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Józefa Pólturzyckiego. – Arch. UMK 70656, 70696
- 735.** WARTA Ryszard: Minipustynia i inne wynalazki: kolejna wystawa prac dyplomowych absolwentów Wydziału Sztuk Pięknych UMK.

4. Wyższa Szkoła Oficerska im. gen. Józefa Bema

736. BARTCZAK Krzysztof: Życie religijne żołnierzy II Rzeczypospolitej: (na przykładzie OSA-SPArt). – Toruń, 1996. – 141 s. maszyn.: il.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Cezariusza Skuzy. – Bibl. Gł. WSO D-49/96

737. CZARNOTA Zygmunt: Jeszcze o obyczajach. *Polska Zbrojna* 1994 nr 160 s. 3

Obyczaj „cukania” w Szkole Podchorążych Artylerii w Toruniu w latach 1923–1929

738. KSIĘGA pamiątkowa kadry dydaktycznej szkolnictwa artyleryjskiego w Toruniu (1923–1998): praca zespołowa / pod red. Edwarda Tomczaka, Adama M. Radzińskiego. Wyższa Szkoła Oficerska im. gen. J. Bema. – Toruń: Wydaw. Nauk. WSOWRiA, 1998. – 137 s.

739. LIETZ Krzysztof: Koń w stopniu kaprała. *Nowości* 1998 R. 31 nr 136: 12 VI

75-lecie Wyższej Szkoły Oficerskiej.

Zob. też: PIOTROWSKI Andrzej: Najpierw armaty, potem żona: Wyższa Szkoła Oficerska im. generała Józefa Bema obchodzi 75-lecie / rozm. Krzysztof Lietz, tamże nr 148: 26 VI

740. LIS Andrzej: Wpływ otoczenia zewnętrznego na osiąganie celów przez organizację na przykładzie WSO im. gen. J. Bema. – Toruń, 1999. – 173 s. maszyn.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Marka J. Stankiewiczza. – Bibl. Gł. WSO D-214

741. LIS Andrzej: Wyższa Szkoła Oficerska im. gen. J. Bema w 75-lecie istnienia. *Biul. Nauk. Koła Podchor.* 1999 R. 7 s. 9–10

742. PIOTROWSKI Andrzej: Wierni wartościom artyleryjskim / rozm. Beata Andrejczyk. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 15: 19 XI

743. ROMAN Józef: 15 [Piętnasty] października 1936 roku. *Kronika Szczec.* 1996 Nr 15 s. 167–172

Uroczystość promocji w Szkole Podchorążych Artylerii w Toruniu

744. SIDORKIEWICZ Mariusz: Jak OSA do NATO wstąpiła / fot. Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 74: 29 III

745. SKUZA Cezariusz: Stan badań historycznych szkolnictwa artyleryjskiego II Rzeczypospolitej. *Biul. Nauk. Koła Podchor.* 1999 R. 7 s. 196–209

W dużej części dot. Torunia

746. SKUZA Cezariusz: Szkolnictwo artyleryjskie w latach 1918–

1939: stan badań. *Zesz. Nauk. / Wyż. Szk. Ofic. im. gen. J. Bema*
1997 R. 30 s. 331-342

747. ŚLESIK Marek: Centrum Wyszokolenia Artylerii w Toruniu w latach 1927-1939. - Toruń, 1994. - 156 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. Waldemara Rezmera. - Arch. UMK 69962

748. ŚLIPIEC Jeremiasz: Podchorążowie Szkoły Podchorążych Artylerii w latach 1933-1939. - Toruń, 1986. - 101 s. maszyn.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Henryka Ponichtery. - Bibl. Gł. WSO D-17/86

749. WIECZOREK Mieczysław: Umiejętności samodzielnego studiowania podchorążych pierwszego roku studiów: (na przykładzie WSO im. gen. J. Bema w Toruniu). - Toruń, 1998. - 107 s. maszyn.

Praca dypl. napisana w Wyż. Szk. Ofic. w Toruniu pod kier. Wojciecha Kołodziejkiego. - Bibl. Gł. WSO D-197

750. ZAKRZEWSKA Anna: Wojenne losy absolwentów Szkoły Podchorążych Artylerii w Toruniu ocalałych z obozów sowieckich w latach 1939-1949. *Artyl. Zesz. Popul.-nauk.* 1991 R. 40 z. 70 s. 89-105

5. Wyższe Seminarium Duchowne

751. LEWANDOWSKI Krzysztof ks.: Formacja ekumeniczna w Wyższym Seminarium Duchownym w Toruniu // In: *Odzyskane bractwo: Wyższe Seminarium Duchowne w Toruniu na rzecz ekumenizmu i dialogu.* - Toruń, 1998. - S. 9-12

6. Archiwum Państwowe

Zob. też poz.: 363

752. BAŃKA Krystyna: Portrety z Archiwum Fotograficznego Alojzego Czarneckiego w Archiwum Państwowym w Toruniu: katalog w standardzie FOPAR. - Toruń, 1996. - 117 s. maszyn. + aneks

Praca mag. pod kier. dr. hab. Haliny Robótki. - Arch. UMK 72603

753. JELIŃSKA Małgorzata: Mapy Referatu Wojskowego w Wydziale Spraw Wewnętrznych Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Toruniu (1945) 1950-1973 (1975): inwentarz z zastosowaniem standardu FOPAR. - Toruń, 1996. - 185 s. maszyn. + aneks

Praca mag. pod kier. dr. hab. Haliny Robótki. - Arch. UMK 72643

754. MIGRACJE ludności na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945-1950: informator o źródłach przechowywanych w terenowych archiwach państwowych / oprac. Edward Kołodziej, Maria Lewandowska. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Zakład Naukowy Archiwów

styki. – Warszawa: NDAP, 1998. – 188 s.

Archiwum Państwowe w Toruniu s. 125–127

755. OLIŃSKI Piotr: Bulle papieskie / Archiwum Państwowe w Toruniu. – Toruń, 1999. – [24] s.: il. [w tym kolor.], faks. – (Skarby Archiwum w Toruniu)

W zbiorach Archiwum Państwowego w Toruniu

756. PORAZIŃSKI Jarosław: Archiwum Państwowe w Toruniu // In: Archiwa polskie. – Warszawa, 1998. – S. 207–210: il., faks.

757. PULKOWNIK Sławomir: Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział II. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 155–157

758. RADZIMIŃSKI Andrzej, TANDECKI Janusz: Katalog dokumentów i listów królewskich z Archiwum Państwowego w Toruniu / Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Archiwum Państwowe w Toruniu. – Warszawa: „DiG”, 1999. – XVIII, 282 s.

759. RADZIMIŃSKI Andrzej, TANDECKI Janusz: Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzynastoletniej z Archiwum Państwowego w Toruniu / Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Archiwum Państwowe w Toruniu. – Warszawa: DiG

T. 2: 1454–1510. – 1998. – XVIII, 185 s.

Rec.: JÓZWIAK Sławomir, *Zap. Hist.* 1999 T. 64 z. 2 s. 148–149

7. Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”

Zob. też poz.: 159

760. HERDZIN Tomasz: Zbiory Fundacji „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”. – Toruń, 1992. – 114 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Andrzeja Tomczaka. – Arch. UMK 61290

761. TOMCZAK Andrzej: Archiwum Pomorskie Armii Krajowej w Toruniu. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 159–163

8. Biblioteki

a. Ogólne

Zob. też poz.: 1091

762. CZERWIŃSKA Małgorzata: Druki toruńskie w języku polskim w XVI–XVIII w., w księgozbiorach bibliotek toruńskich. – Toruń, 1983. – 92 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Bronisława Nadolskiego. – Arch. UMK 43419

763. DYDAŚ Bogusław: Toruńskie zbiory archiwalne, biblioteczne i muzealne jako warsztat pracy historyka. *Biul. / Niem. Inst. Hist.* w

Warszawie 1998 nr 4 s. 53-68

764. KOPACZEWSKA Hanna: Literatura religijna XVIII w. w języku polskim w zbiorach bibliotek toruńskich. – Toruń, 1994. – 152 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jacka Staszewskiego. – Arch. UMK 68393

765. LINDEMANN-STARK Anke, STARK Werner: Beobachtungen und Funde zu Königsberger Beständen des 18. Jahrhunderts. *Nordost-Arch. N.F.* 1995 Bd. 4 H. 1 s. 63-100

M.in. w Toruniu

766. MIETZ-SUSZYŃSKA Eliza: Biblioteki rzymskokatolickie Torunia w latach 1990-1995. – Toruń, 1996. – 87 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Jana Sójki. – Arch. UMK 74181

767. PROKOPOWICZ Maria, SPÓZ Andrzej, PIGŁA Włodzimierz: Biblioteki i zbiory muzyczne w Polsce: przewodnik. – Warszawa: Wydaw. SBP, 1998. – 258 s.

Z treści: Toruń s. 162-168

768. WESOŁOWSKA Anna: Biblioteki specjalne Torunia w latach 1988-1991. – Toruń, 1993. – 77 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Jana Sójki. – Arch. UMK 65990

b. Biblioteka Uniwersytecka

Zob. też poz.: 767, 867, 1032, 1468, 1688

769. ADAMCZYK Jolanta: Wypożyczalnia międzybiblioteczna formą udostępniania zbiorów na przykładzie Wypożyczalni Międzybibliotecznej BG UMK w Toruniu. – Toruń, 1993. – 77 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Jana Sójki. – Arch. UMK 65963

770. BATASZEW Jarosław: Spuścizna rękopiśmienna prof. Jadwigi Lechickiej. – Toruń, 1993. – 140 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Bohdana Ryszewskiego. – Arch. UMK 66220

771. BIBLIOTEKA Uniwersytetu Mikołaja Kopernika / red. Anna Bogłowska. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – [36] s.: il., fot. kolor.

772. BIBLIOTEKA Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Oddział Zbiorów Muzycznych. Toruń // In: Directory of Music Research Libraries. Vol. 5. – Kassel, 1985. – S. 155-156

773. CHURSKI Andrzej: Początek rewolucji: wolny dostęp do bibliotecznych pól. *Nowości* 1998 R. 31 nr 163: 14 VII

774. CZAJA Stefan: Archiwum Emigracji w Toruniu. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 10 s. 13-14, il.

W Bibliotece Uniwersytetu M. Kopernika

775. CZAJA Stefan: O korzyściach i kłopotach, które stwarzają po-

niemieckie zbiory przemieszczone w Bibliotece UMK w Toruniu. *Prz. Biblioteczny* 1997 R. 65 z. 1 s. 41–48. Sum.

776. CZAJA Stefan: Rewolucja w bibliotece / rozm. Winicjusz Schulz. *Nowości* 1998 R. 31 nr 184: 7 VIII

777. CZUCZKO Jolanta: Problemy związane z konserwacją rękopisu perskiego *Divān* Hafiza z XVI w. // In: Studenci o konserwacji: materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Studentów Konserwacji Zabytków: Toruń, 25–27 lutego 1999 r. – Toruń, 1999. – S. 77–94: il. [w tym kolor.] Przechowywany w Bibliotece Głównej UMK

778. KASA Grażyna: Stare pocztówki z kolekcji Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu: wystawa w Bibliotece Narodowej. *Biul. Informacyjny Bibl. Nar.* 1998 [nr] 4 s. 47–48

779. KOTŁOWSKI Jan: Miłe miasto: Wilno w grafice dwudziestolecia międzywojennego: ze zbiorów Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu / Scen. wyst. i tekst kat. [...] – Łomża: Muz. Okr., 1997. – [16] s.: il.

780. KOTŁOWSKI Jan: Pocztówki: kolekcja Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu: wystawa w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Dom Eskenów / Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Urząd Miejski w Toruniu. Muzeum Okręgowe w Toruniu. – Toruń, 1997. – 42 s.: il. Sum.

781. MICHALSKI Józef: Dział Nauki Etnologiczne w katalogu systematycznym Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. – Toruń, 1990. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Mariana Ptaszyka. – Arch. UMK 59729

782. MILEWSKA Joanna: Książki z kolekcji Jakuba Zablera (1670–1753) w zbiorach Biblioteki UMK w Toruniu. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 71–89, faks. Sum. Zsfg.

783. NOGALSKA Jarosława: Autorskie sygnatury ekslibrisów artystów obcych w zbiorach Gabinetu Sztuki Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 94, [2] s.: il.

784. NOWAK Ewa J.: Wykorzystanie nowych źródeł informacji w bibliotece uniwersyteckiej. *Praktyka i Teoria Inf. Nauk. i Techn.* 1997 T. 5 nr 4 s. 7–13

785. PACZUSKI Adam: Księga nad księgami. *Promocje Pom.* 1997 nr 12 s. 20

Iluminowane Bible ze zbiorów Biblioteki UMK

786. SAMSEL Danuta: Kontakty biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z bibliotekami i instytucjami niemieckimi. *Prz.*

Biblioteczny 1997 R. 65 z. 1 s. 95–102. Sum.

787. SIERANT Maciej: Dział Chemia w katalogu systematycznym Biblioteki Głównej UMK. – Toruń, 1991. – 96 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Mariana Ptaszyka. – Arch. UMK 59735

788. SOLIŃSKA Olga: Obraz wydarzeń w 1704 r. w świetle gazetek pisanych ze zbiorów Biblioteki Głównej UMK. – Toruń, 1995. – 67 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jacka Staszewskiego. – Arch. UMK 77480

789. STRUTYŃSKA Maria: Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu: przewodnik po zespołach: problemy badawcze i metodologiczne. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 69 s.: il., faks., tab. Sum.

790. SUPRUNIUK Anna: Archiwum „Libelli” w Toruniu // In: Libella Galerie Lambert: szkice i wspomnienia. – Toruń, 1998. – S. 137–141. – (Archiwum Emigracji. Źródła i materiały do dziejów emigracji polskiej po 1939 roku; T. 3)

W Bibliotece Głównej UMK

791. SUPRUNIUK Anna: Pochwała dymu, kurzu i niedbałości: z listów Zbigniewa Herberta do Henryka Elzenberga. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 7/8 s. 14–15, il.

Toż: *Absolwent* 1999 Nr 4 s. 14–15, il.

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej

792. SUPRUNIUK Mirosław Adam: Instytucje prowadzące badania nad emigracją i Polonią w Toruniu: ich zbiory i prace. *Arch. Emigracji* 1998 Z. 1 s. 249–271

Acc.: Prace wydane w Toruniu oraz przygotowane przez toruńskich badaczy poświęcone Polonii i emigracji polskiej XX wieku s. 262–265; Zagadnienia badawcze związane z dziejami i kulturą emigracji polskiej po 1939 roku podejmowane przez studentów i doktorantów UMK s. 266–271

793. TONDEL Janusz: Oprawa angielskiego introligatora Roberta Steela ze zbiorów szczecińskiego bibliofila Jakuba Perarda (1713–1768). *Acta Univ. N. Copern. Bibliologia* 1998 [z.] 2/3 s. 401–420, il., faks. Sum.

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu

794. TONDEL Janusz: Współpraca Instytutu Kultury Polskiej w Darmstadtzie z Biblioteką Uniwersytecką w Toruniu przy opracowywaniu „Bibliografii historii stosunków niemiecko-polskich w zakresie kultury”. *Prz. Biblioteczny* 1997 R. 65 z. 1 s. 125–131. Sum.

795. WOJDYŁA Barbara: Konserwacja i zabezpieczanie zbiorów w Bibliotece Głównej UMK w Toruniu // In: Ochrona i konserwacja zbiorów

bibliotecznych. – Warszawa, 1998. – S. 148–151

796. ZBIORY i prace dotyczące emigracji i Polonii w Bibliotece Uniwersyteckiej oraz Książnicy Miejskiej w Toruniu: informator / oprac. Mirosław Adam Supruniuk; aut. Anna Bogłowska [et al.]. Biblioteka Narodowa; Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 291 s., [18] s. tabl. [w tym kolor.]. – (Zbiory i Prace Polonijne Bibliotek Polskich; T. 10). Res.

c. Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska
im. Mikołaja Kopernika

Zob. też poz.: 767, 792, 1454, 1680

797. BAPRAWSKA Teresa: Filie Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Książnicy Miejskiej im. Kopernika w Toruniu w l. 1980–1990. – Toruń, 1993. – 57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Jana Sójki. – Arch. UMK 65863

798. KRAJEWSKI Jan: Zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Książnicy Miejskiej w Toruniu. *Bibliotekarz* 1999 [nr] 7/8 s. 22–25

799. KRENING Katarzyna: Książnica Miejska w Toruniu jako placówka kulturalno-oświatowa. – Toruń, 1995. – 97 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Józefa Pólturzyckiego. – Arch. UMK 70675

800. P.K., S.F.: Skarby czekają na pieniądze. *Nowości* 1997 R. 30 nr 222: 23 IX

Wystawa w Książnicy Miejskiej

801. S.F.: Bach, Mozart i stare mapy: na początek obchodów 75. rocznicy powstania Książnicy Miejskiej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 45: 23 II

802. STARKOWSKA Iwona: Druki dotyczące Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 Maja w zbiorach starych druków Książnicy Miejskiej w Toruniu. – Toruń, 1993. – 91 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Krystyny Podlaszewskiej. – Arch. UMK 66517

803. SZCZEPAŃSKA-PISZCZ Małgorzata: Niczyja: wśród przyjaciół długi bibliotekę [Książnicę Miejską] zjedzą? *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 205: 2 IX

804. SZYMOROWSKA Teresa: Czy dostojną jubilatkę stać na nowość?: rozmowa z [...] dyrektorem Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu / rozm. Jan Bełkot. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 5 s. 12–13, fot.

805. SZYMOROWSKA Teresa: Problematyka analizy efektywności kosztowej bibliotek publicznych na przykładzie Wojewódzkiej Biblioteki

Publicznej i Książnicy Miejskiej w Toruniu // In: Funkcje ponadlokalne bibliotek publicznych – poziom wojewódzki. – Warszawa, 1999. – S. 84–90: tab. – (Propozycje i Materiały; 30)

806. SZYMOROWSKA Teresa: Nowy rozdział / rozm. Winicjusz Schulz, Ryszard Warta. *Nowości* 1997 R. 30 nr 163: 15 VII

807. SZYMOROWSKA Teresa: Rękopisy i komputery / rozm. Mirosława Kruczkiewicz. *Nowości* 1998 R. 31 nr 286: 7 XII

808. TOMKOWIAK Katarzyna: Okoliczności powstania Książnicy Miejskiej w Toruniu. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 83–100, il.

809. TOMASIK Ewa: Publikacje Ośrodka Czytelnictwa Chorych i Niepełnosprawnych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. *Szkoła Specjalna* 1997 T. 57 nr 3 s. 183–185

810. WOJEWÓDZKA Biblioteka Publiczna i Książnica Miejska im. Kopernika. Toruń // In: Directory of Music Research Libraries. Vol. 5. – Kassel, 1985. – S. 156–157

d. Biblioteka Towarzystwa Naukowego w Toruniu

811. SZCZEŚNIAK Krystyna: Teka Toruńska Marcina Giersza. – Gdańsk, 1994

Rec.: BIAŁUŃSKI Grzegorz, *Masovia* 1999 T. 2 s. 311–312

e. Inne biblioteki

812. BIBLIOTEKA Główna Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. J. Bema a oczekiwania użytkowników. *Zesz. Nauk. / Wyższ. Szk. Ofic. Wojsk Rakiet. i Art.* 1998 R. 31 s. 428–429

813. CLAPIŃSKA Barbara: Standardowe katalogi kartkowe Biblioteki Głównej WSO im. gen. J. Bema. *Zesz. Nauk. / Wyższ. Szk. Ofic. Wojsk Rakiet. i Art.* 1998 R. 31 s. 442–446

814. DZIERŻAK Gabriela: Działalność informacyjna Biblioteki Głównej Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema w Toruniu. *Zesz. Nauk. / Wyż. Szk. Ofic.* im. gen. J. Bema 1999 R. 31 s. 175–186

815. JANISZEWSKA Marzena: Polonika w księgozbiornie licytowanym w domu Marwitza w Toruniu w świetle katalogu aukcyjnego z 1723 r. – Toruń, 1992. – 145 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Krystyny Podlaszewskiej. – Arch. UMK 61354

816. KOWALIK Włodzimierz: Opinia studentów WSO im. gen. J. Bema o bibliotece uczelnianej: praca dyplomowa. – Warszawa,

1996

Praca dypl. na Podyplomowym Studium Bibliotek Naukowych IBIN Uniwersytetu Warszawskiego

817. ROGALA Izabela: System SOWA i bazy komputerowe w Bibliotece Głównej Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema w Toruniu. *Zesz. Nauk. / Wyższ. Szk. Ofic. Wojsk Rakiet. i Art.* 1998 R. 31 s. 439–442

818. SUPRUNIUK Mirosław Adam: Emisariusze innej Polski. – Toruń, 1992. – [2], 39, [2] s.: il.

Z treści: Społeczna Biblioteka w Toruniu s. 36–39

819. SUPRUNIUK Mirosław A[dam]: Toruńska Społeczna Biblioteka w latach 1978–1981. *Acta Univ. N. Copern. Bibliologia* 1998 [z.] 2/3 s. 449–476. Sum.

9. Towarzystwa i instytuty naukowe

a. Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Zob. też poz.: 1354, 1387

820. CHURSKI Andrzej: Profesorski zarząd: władze Towarzystwa Naukowego w Toruniu do roku 2000. *Nowości* 1998 R. 31 nr 47: 25 II

821. [CHURSKI Andrzej]: Wybory w TNT: 123 lata Towarzystwa Naukowego w Toruniu / AC. *Nowości* 1998 R. 31 nr 45: 23 II

822. DROŻYŃSKI Tomasz: Archeologia w działalności Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – Toruń, 1995

Praca mag. pod kier. prof. Krystyny Przewoźnej-Armon

823. NOWAK Zenon Hubert: Dziewięćdziesięciolecie „Zapisek Historycznych”. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 12 s. 13, il.

824. SERCZYK Jerzy: Towarzystwo Naukowe w Toruniu: krótki zarys dziejów. – Wyd. 2. – Toruń: TNT, 1999. – 113, [2] s., [20] s. tabl. [w tym kolor.]

Rec.: FRANKOWSKI Stanisław: Towarzystwo na sto i ćwierć, *Nowości* 1999 R. 32 nr 279: 30 XI

825. SPRAWOZDANIA Towarzystwa Naukowego w Toruniu / przew. kom. red. Janusz Kryszak. – Toruń: TNT

1997 [nr] 51 (dr. 1998). – 79, [1] s.

1998 [nr] 52 (dr. 1999). – 80 s.

b. Inne towarzystwa naukowe i instytuty

826. BABIŃSKI Zygmunt, ROCHNOWSKI Henryk: Działalność Oddziału Toruńskiego Polskiego Towarzystwa Geograficznego w la-

tach 1946–1998 // In: Historia Polskiego Towarzystwa Geograficz-
nego. 47 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego: Sosnowiec, 23–
26 września 1998 r. [T.] 4. – Sosnowiec., 1998. – S. 7–9

827. CIESIELSKA Karola: Jubileusz 75-lecia Towarzystwa Miłośni-
ków Torunia. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 141–148, il.

828. CIESIELSKA Karola: Na początku były ławki / rozm. Ryszard
Warta. *Nowości* 1998 R. 31 nr 91: 18 IV

75-lecie To–Mi–To

829. CIESIELSKA Karola: Towarzystwo Miłośników Torunia: 75 lat
pracy dla miasta. – Toruń: To–Mi–To, 1998. – 76 s.: il.

Rec.: FRANKOWSKI Stanisław: Setka bez ćwiartki, *Nowości* 1998 R. 31 nr 169:
21 VII

830. FILAR Marian: Miłośnicy w eterze / z [...] prezesem To–Mi–To
rozm. Małgorzata Litwiń. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 18: 31 XII

831. FILAR Marian: O sposobach miłowania miasta / rozm. Jolanta
Kraśnińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 253: 28 X

832. IWANISZEWSKA Cecylia: Działalność Towarzystwa Miłośni-
ków Torunia w okresie od 25 maja 1996 r. do 21 maja 1999 r. *Rocz. Tor.*
1999 [R.] 26 s. 215–221

833. JABŁOŃSKI Zbigniew: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony
Środowiska Kulturowego w Toruniu. *Rocz. Kult. Kuj. i Pom.* 1998 T. 14
s. 24–29

834. JASUDOWICZ Tadeusz: Toruński Ośrodek Praw Człowieka
w roku 1996. *Tor. Rocz. Praw Człow. i Pokoju* 1996 (dr. 1998) z. 4
s. 171–183

Katedra na Wydziale Prawa Uniwersytetu M. Kopernika

835. JUBILEUSZOWE spotkania bibliofilskie: Toruń 25 maja 1996 r.
– Toruń: Tow. Bibliofilów im. J. Lelewela, 1997. – 118, [2] s.

Treść: HUPPENTHAL Janina: Towarzystwo Bibliofilów im. J. Lelewela w To-
runiu w 70 rocznicę powstania s. 7–18. – PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Z
pocztu członków założycieli: Zygmunt Mocarski, Tadeusz Pietrykowski, Ignacy
Jakub Dziedzic, Eugeniusz Przybył, Marian Sydow s. 19–39. – FRANKOWSKI
Stanisław: Dookoła setki czyli z dorobku wydawniczego toruńskich bibliofilów
s. 41–47. – ZAKRZEWSKI Tadeusz: Bibliofilska dokumentacja historii Torunia
s. 49–56. – WYSTAWA: ze zbiorów bibliofilów toruńskich s. 57–118

836. KROTOFIL Maciej: Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Histo-
rycznej To–Mi–To. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 149–153.

837. KROTOFIL Maciej: Sprawozdanie z posiedzeń Sekcji Histo-

rycznej To-Mi-To. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 223-226

838. OLCZAK Jerzy: Sekcja Archeologiczna Polskiego Towarzystwa Historycznego, Oddział w Toruniu. *Acta Univ. N. Copern., Archeol.* 1995 T. 22 s. 105

839. SPRAWOZDANIE z działalności Polskiego Towarzystwa Heraldycznego w Toruniu. *Biul. Pol. Tow. Heraldycznego* 1997 [z.] 16 s. 19-20

840. WARTA Ryszard: Na początku parter. *Nowości* 1997 R. 30 nr 89: 16 IV

Działalność Towarzystwa Współpracy z Miastami Bliźniaczymi Torunia

841. WODNIAK Katarzyna: Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Dziewcząt w Toruniu (1870-1937) i jego rola w emancypacji zawodowej kobiet na Pomorzu. *Prz. Hist.-Ośw.* 1999 nr 1/2 s. 55-82

10. Muzea

a. Muzeum Okręgowe

Zob. też poz.: 1032, 1047, 1056, 1632

842. BIULETYN / Muzeum Okręgowe w Toruniu; red. Maria Gessek. - Toruń

1995 nr 13-16

1996 nr 17-20

1997 nr 21-24

1998 nr 25-28

1999 nr 29-32

Red. za rok 1998 Anna Jackowska.

Od 1999 r. red. Hanna Maciejewska-Marcinkowska

843. JACKOWSKA Anna: Portret lektorki [Herty Dzikowskiej]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 24: 29 I

W zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu

844. JUŻKÓW Jolanta, MARSZALIK Renata: Dział Dokumentacji i Biblioteka w Muzeum Okręgowym w Toruniu. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 227-231

845. KROPLEWSKA-GAJEWSKA Anna: Sztuka polska ze zbiorów muzealnych Torunia i Bydgoszczy. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 10 s. 24-26, il.

846. MAT: Pamiątki po stolicy: województwo toruńskie trafi do muzeum. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 10: 13 I

847. MUSIAŁOWSKI Adam: Muzeum Okręgowe w Toruniu, Dział Numizmatyczny. *Spraw. Numizm.* 1981 s. 13, il., tab.; 1982 s. 38, tab.:

1983 s. 21, tab.; 1984 s. 26, tab.; 1985 s. 28, tab.; 1986 s. 21, tab.; 1987 s. 31, il., tab.

848. MUZEUM Okręgowe w Toruniu: informator / red. Alina Stefańska, Michał Woźniak. – Toruń: Muz. Okr., 1999. – 83, [1] s.: il., fot., mapa

Toż w jęz. ang. pt.: District Museum in Toruń. – Toruń, 2000

849. WARTA Ryszard: Ciche pytania: toruńskie Muzeum – już nie-wojewódzkie, wkrótce – nieokręgowe. *Nowości* 1999 R. 32 nr 17: 21 I

850. WARTA Ryszard: Sześć Nikiforów: Jurij Riabow, urodzony w Toruniu amerykański kolekcjoner i historyk sztuki, obdarował toruńskie Muzeum Okręgowe. *Nowości* 1997 R. 30 nr 234: 7 X

851. WOŹNIAK Michał: Muzeum Okręgowe w Toruniu – jego regionalny charakter. *Acta Univ. N. Copern., Zabytkozn. i Konserw.* 1998 [Z.] 29 s. 117–125

852. MAZURKIEWICZ Janina: Wielcy Torunianie – Mikołaj Kopernik, papież Jan Paweł II: Dom Kopernika, 27. sierpnia do końca grudnia. *Biul. / Muz. Okr. w Tor.* 1999 Nr 32 s. 1–3, il.

Wystawa w Muzeum Okręgowym w Toruniu

b. Muzeum Etnograficzne

853. ADAMCZEWSKI Jerzy: Drzewko i kogut / rozm. Jan Oleksy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 137: 14 VI

854. CZACHOWSKI Hubert: Listy, ceny i koń czyli mikrohistoryczny opis zakupu muzealiów. *Prz. Bydgoski* 1998 R. 9 s. 58–63
Dotyczy zakupu eksponatów do zbiorów muzeum w Toruniu

855. CZY: Niezwykła wyspa: Muzeum Etnograficzne świętuje swoje 40-lecie. *Nowości* 1999 R. 32 nr 293: 16 XII

856. OKONIEWSKA Teresa, TRAPSZYC Artur: Zagroda rybacko-rolnicza w Kaszczorku. Cz. 1– 2. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 4 s. 12–16, il.; nr 5 s. 12–15, il.

857. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Strzaskana stela. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 2: 4 I

Ochrona zabytkowych nagrobków przez Muzeum Etnograficzne

858. TUBAJA Roman: Miłość do folkloru: jubileusz Muzeum Etnograficznego / rozm. Marcin Drogorób. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 289: 11 XII / 12 XII

c. Inne muzea

859. MSZP: Toast przy dębowej ławie: w Toruniu – pierwsze polskie

muzeum wina. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 44: 21 II / 22 II

860. WARTA Ryszard: Muzeum winne: dawna prochownia w toruńskim Forcie XV już czeka na eksponaty. *Nowości* 1997 R. 30 nr 142: 26 VI

Produkcja wina w Toruniu

11. Drukarstwo

Zob. też poz.: 762, 1410, 1431

861. ADLER Beata: Repertuar wydawniczy toruńskiej oficyny wydawniczej w latach 1726–1793. – Toruń, 1997. – 196, [1] s. maszyn. Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Janusza Tondela. – Arch. UMK 74430

862. CISZEWSKA Wanda: Księgarnia Naukowa T. Szczęsny i S-ka w Toruniu w latach 1945–1950. *Acta Univ. N. Copern. Bibliologia* 1998 [z.] 2/3 s. 273–315, il. Sum.

Katalog wydawnictw Księgarni Naukowej T. Szczęsny i S-ka s. 310–315

863. DYL Janusz: Książki teologiczne polskich drukarni XV i XVI wieku. *Arch., Bibl. i Muz. Kośc.* 1998 T. 69 s. 101–170. Zsf. Toruń: s. 128–131

864. KASPRZYK Jerzy: Toruńskie wydanie „Pana Tadeusza”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 63: 16 III

865. KOTLEWSKI Aleksander: Rarytasy z Lelewelem: piękne druki bibliofilów toruńskich z lat 1945–1965. *Nowości* 1997 R. 30 nr 247: 22 X

866. KOTLEWSKI Aleksander: W formie i treści okazałe: piękne druki bibliofilów toruńskich z lat 1966–1974. *Nowości* 1998 R. 31 nr 229: 30 IX

867. KOTŁOWSKI Jan: Torunės ekslibrio menas / Torunės Universiteto Biblioteka. Lenkijos Ambasada Lietuvoje. Lietuvos Ambasada Lenkijoje. – Toruń; Wilnius, 1997. – 24 s.: il.

868. MARSZALEK Adam: Ameryki już nie ma / rozm. Stanisław Frankowski, Mariusz Załuski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 200: 27 VIII
Toruński wydawca

869. MARSZALEK Adam: Pomysł na naukę / rozm. Ryszard Warta, Mariusz Załuski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 145: 24 VI

870. MARSZALEK Adam: Zamknięte koło / rozm. Adam Willma. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 241: 14 X

871. TONDEL Janusz: Śladami działalności Jakuba Krausego najwybitniejszego niemieckiego introligatora epoki renesansu // In: *Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku.* – Toruń, 1999. – S. 11–23: il.

Dot. egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Głównej UMK

872. WYSZOGRODZKA Anna: Książka francuska w ofercie księgarskiej Torunia (do 1772 r.). – Toruń, 1992. – 148 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jacka Staszewskiego. – Arch. UMK 61372

12. Czasopiśmiennictwo

Zob. też poz.: 823, 1162, 1387, 1399, 1412, 1502, 1561, 1640

873. DUSZYŃSKI Krzysztof: Monografia Dziennika Toruńskiego „Nowości” (1967–1993). – Toruń, 1995. – 127 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Kozłowskiego. – Arch. UMK 70759

874. FRANKOWSKI Stanisław: Tego nie było w „Nowościach”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 31: 6 II

875. GRACZYK Jarosław: Obraz Niemiec i Niemców na podstawie publikacji „Gazety Toruńskiej” w latach 1885–1899. – Toruń, 1991. – 68 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 54749

876. HUTNIK Agnieszka: Promocja książki i biblioteki w prasie regionalnej na przykładzie „Nowości”. *Dziennik Toruński* 1992. – Toruń, 1993. – 51 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Jana Sójki. – Arch. UMK 65970

877. KASPRZYK Jerzy: W hołdzie wieszczowi: rok Słowackiego – 1909 – w „Gazecie Toruńskiej”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 296: 20 XII

878. KŁOSOWSKA Wieńczysława: Życie kulturalne Torunia w latach 1934–1939 w świetle „Dnia Pomorskiego” i „Słowa Pomorskiego”. – Toruń, 1997. – 70 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Mieczysława Wojciechowskiego. – Arch. UMK 76066

879. KOŃCZEWSKA Małgorzata: Autostereotyp Polaka na łamach „Gazety Toruńskiej” w l. 1867–1884: bibliografia. – Toruń, 1993. – 97 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 65977

880. KRZYŻANOWSKI Waldemar: Obraz Niemiec i Niemców w okresie Kulturkampfu na podstawie publikacji „Gazety Toruńskiej” z lat 1870–1885. – Toruń, 1990. – 88 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 54765

881. KUCZEK Wioletta: Autostereotyp Polaka na łamach „Gazety Toruńskiej” w l. 1901–1914: bibliografia przedmiotowa. – Toruń, 1993. –

57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 66201

882. LUCZAK Przemysław: Gdy się ma trzydzieści lat: od „Nowości” do „Nowości” (1967–1997). *Nowości* 1997 R. 30 nr 303: 31 XII
Zob. też: JANKOWSKI Henryk: Jak pamiętam te pierwsze dni?, *tamże*. –
WASICKA Joanna: Kolejki pod kioskami, *tamże*

883. NOWICKA Dorota: Autostereotyp Polaka na łamach „Gazety Toruńskiej” w l. 1885–1900. – Toruń, 1993. – 64 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 66196

884. PANKOWSKA Wiesława: Polski ruch narodowy na ziemiach pod zaborem pruskim w ujęciu „Gazety Toruńskiej” w latach 1894–1914. – Toruń, 1993. – 89 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Kazimierza Wajdy. – Arch. UMK 62622

885. TATARZYCKA-ŚLĘK Anna: Zapożyczenia leksykalne we współczesnej prasie polskiej (na przykładzie dziennika „Nowości”. – Toruń, 1990. – 169 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Aleksandry Krupianki. – Arch. UMK 54115

886. WARTA Ryszard: Trzecie życie zdjęcia: fotografia prasowa „Nowości” 1967–1998. *Nowości* 1998 R. 31 nr 43: 20 II

887. WIERZCHOSŁAWSKI Szczepan: Toruń w początkach 1871 roku: obraz miasta w świetle ówczesnej „Gazety Toruńskiej”. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 29–41

888. WODNIAK Katarzyna: Tematyka literacka na łamach Thor-nische Nachrichten von gelehtern Sachen (1762–1766) na tle wczesnego Oświecenia na Pomorzu // In: Szkice z dziejów piśmiennictwa pomorskiego XVI–XIX wieku. – Toruń, 1999. – S. 41–68: faks.

13. Teatr

Zob. też poz.: 709, 711, 713–714, 716, 722, 1470, 1544, 1553,

1583, 1587, 1595, 1610, 1629, 1674, 1678, 1706

889. CHURSKI Andrzej: Pierniki z laurami: teatralny KATAR. *Nowości* 1998 R. 31 nr 124: 28 V

VII Konfrontacje Amatorskiej Twórczości Artystycznej

890. CHURSKI Andrzej: Pomocna dłoń z Petersburga. *Nowości* 1998 R. 31 nr 63: 16 III

VI Akademickie Spotkania Teatralne

891. CIESIELSKA Elżbieta: *Agnès Catherine Anne* w Horzycy. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1998 R. 6 nr 4 s. 41–44, il.

892. CIESIELSKA Elżbieta: Jednoaktówki u Horzycy. *PAL Prz.*

- Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 12 s. 46-49, il.
- 893.** CIESIELSKA Elżbieta: Końcówka *Becketta* u Horzycy. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 11 s. 38-40, il.
- 894.** CIESIELSKA Elżbieta: *Piękna Lucynda* u Horzycy. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 6 s. 67-71
Przedstawienie teatralne
- 895.** GÓRSKI Konrad: Teatralia z lat 1938-1983 / wybór i oprac. Lidia Kuchtówna. Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Uniwersytet Mikołaja Kopernika. - Toruń: TNT, 1999. - 248 s.
- 896.** IGNASIAK Dorota: Po drugiej stronie rampy: dyrektorski fotel dla Gigi Oleradzkiej. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 244: 12 X
Teatr im. W. Horzycy
- 897.** KORZUS Mirella: Scenografie Leonarda Torwirta w Teatrze Ziemi Pomorskiej w Toruniu 1945-1952: [wystawa] foyer Teatru im. Wilama Horzycy, styczeń-luty 1998. - [Toruń: Teatr im. W. Horzycy], 1998. - 84 s.: il.
- 898.** KRUCZKIEWICZ Mirosława: Po co młodym scena. *Nowości* 1998 R. 31 nr 101: 30 IV
Festiwal Pobocza Teatru
- 899.** KRUCZKIEWICZ M[irosława]: Od Szekspira do musicalu: nowy sezon w Teatrze im. Wilama Horzycy: czternaście tytułów, pięć premier, zespół bez zmian. *Nowości* 1999 R. 32 nr 193: 19 VIII
- 900.** MAT: Zaczaruj mój świat / fot. Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 84: 10 IV / 11 IV
Teatr Lalek „Zaczarowany Świat”
- 901.** NIESIOBĘDZKI Jerzy: Loteria czy reguła? *Fakty* 1989 nr 21 s. 6, il
Udział bydgoskiego Teatru Polskiego w Festiwalach Teatrów Polski Północnej w Toruniu
- 902.** NOWAK Anita: Dramat Kajzara. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 12 s. 19
- 903.** NOWAK Anita: Dwanaście rozdziałów polskiego zaścianka. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 1 s. 15, il.
„Pan Tadeusz” na scenie Teatru im. W. Horzycy
- 904.** NOWAK Anita: W poetyce Nekrosiusa. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 8 s. 21, il.
„Ryszard III” na scenie Teatru im. W. Horzycy
- 905.** OLERADZKA Jadwiga: Między sztuką a polityką / rozm. An-

drzej Churski. *Nowości* 1998 R. 31 nr 120: 23 V

Dyrektor Teatru im. Wilama Horzycy

906. OLERADZKA Jadwiga: Niech piszą, co chcą! / rozm. Andrzej Churski. *Nowości* 1998 R. 31 nr 144: 22 VI

907. OLERADZKA Jadwiga: Szefowa / rozm. Dorota Ignasiak. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 304: 31 XII

908. OLERADZKA Jadwiga: Teatr nie do kozucha / rozm. Anita Chmara. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 158: 9 VII

909. PACZUSKI Adam: Scenografie Torwirta. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 3 s. 20

910. PISKALSKI Tomasz: Z historii teatru w Toruniu. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 4 s. 38-40

911. TEATR im. Wilama Horzycy. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 120-122

912. WAKAR Jacek: Agnès. *Teatr* 1998 nr 1 s. 41

Sztuka Catherine Anne w reżyserii Anny Augustynowicz

913. WITKOWSKI Lech: O czarnej dziurze, czarnej rozpacz i ...: II rozmowa z dyrektorem Teatru Wilama Horzycy w Toruniu. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 5/6 s. 51-58, il.

Kontakt '94

914. ALEKSAITĒ Irena: Torunēs „Kontakt” iš krantų isėjes festivalis. *Kultūros Barai* 1994 nr 8/9 s. 71-75, il.

Kontakt '95

915. ZIELIŃSKA Maryla: Maski „Kontaktu '95”. *Notatnik Teatralny* 1996 Nr 12/13 s. 167-171

Kontakt '97

916. ALEKSAITĒ Irena: Torunēs „Kontakt '97”: apie režisūra ir prisikė. *Kultūros Barai* 1997 nr 8/9 s. 69-74, il.

917. CHURSKI Andrzej: Gościnność kontrolowana. *Nowości* 1997 R. 30 nr 130: 6 VI

918. DUDA Artur: Struś, herbata i pila tarczowa nad Elsynorem. *Dialog* 1997 nr 8 s. 134-141

919. GŁOWACKA Malwina: Okno na teatralny świat. *Więź* 1997 nr 7 s. 178-182

920. GŁOWACKA Malwina: Potop w basenie. *Teatr* 1997 nr 7/8

s. 17

- 921.** KUBIKOWSKI Tomasz: Bryła lodu i śnieżna kula. *Odra* 1997 nr 9 s. 96–97
- 922.** MAJCHEREK Janusz: Eliot zakarpacki. *Teatr* 1997 nr 7/8 s. 16
- 923.** MAJCHEREK Wojciech: Z notatnika festiwalowicza. *Teatr* 1997 nr 7/8 s. 18–22
- 924.** REMBOWSKA Aleksandra: Równanie Nekrośiusa. *Teatr* 1997 nr 7/8 s. 13–15
- 925.** SPÓR o „Maskaradę”. *Dialog* 1997 nr 8 s. 151–154
Dyskusja nt. Kontaktu '97 z udziałem Jacka Sieradzkiego, Hanny Baltyn, Piotra Gruszczyńskiego i Wojciecha Majcherka
Kontakt '98
- 926.** BIELSKA-KRAWCZYK Joanna: Kontakt z teatrem: Kontakt '98. *Kwart. Art. Kuj. i Pom.* 1998 [nr] 3 s. 178–190, fot.
- 927.** CHURSKI Andrzej: KONTAKT na zakręcie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 131: 5 VI
- 928.** CIESIELSKA Elżbieta: Czy jest „Kontakt”? – publiczności, jury i organizatorów „Kontakt”. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 55–61, il.
- 929.** DIMITROVA Nina: Gogol na „Kontakcie”: dwie rozmowy z twórcami spektakli „Ożenek” i „Płaszcz” / rozm. przep. Joanna Jagodzińska, Bogna Paprocka-Podlasiak, Kamila Kaczmarek. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 62–68
- 930.** DUDA Artur: Festiwal na beczce prochu? / oprac. Marzenna Wiśniewska. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 69–78
- 931.** ERDMANN Maja: Dobre i złe: „Kontakt” nie dał widzom szansy na refleksję o stanie europejskiego teatru. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 131: 5 VI
- 932.** GRUSZCZYŃSKI Piotr: Rdzewiejący odrzutowiec. *Tyg. Powsz.* 1998 nr 24 s. 12
- 933.** GRUSZCZYŃSKI Piotr [et al.]: Palec do kontaktu / oprac. Jacek Sieradzki. *Dialog* 1998 nr 8 s. 128–137
- 934.** JANIKOWSKI Grzegorz: Festiwalowy zakalec. *Sycyna* 1998 nr 11 s. 12
- 935.** KOWALCZYK Janusz R.: Werdykt kpiarzy. *Rzeczpospolita*

1998 nr 128 s. 29

936. MAJCHEREK Wojciech: Krystyna Meissner pilnie proszona o Kontakt. *Teatr* 1998 nr 7/8 s. 28–30.

937. NOWAK Anita: S.O.S. dla Kontaktuu!!! *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 6 s. 14–15, il.

938. OLERADZKA Jadwiga: Gdzie my, gdzie inni: „Kontakt” otwiera teatrom drogę do Avignonu, Edynburga i Kanady / rozm. Małgorzata Litwin. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 2: 21 V

939. PAWŁOWSKI Roman: Kłapa w Toruniu. *Gaz. Wybor.* 1998 nr 127 s. 14

940. SIERADZKI Jacek: Zjechały się trupy. *Polityka* 1998 nr 24 s. 52–53

941. TABORSKI Bolesław: Kontakt '98. *Kultura (Warszawa)* 1998 nr 7/8 s. 172–179

942. WIELGA Katarzyna: Vorsicht! Volksbühne. *Teatr* 1998 nr 7/8 s. 31–32

Kontakt '99

943. CHMARA Anita: Prowokatorzy i poeci: „Kontakt”: oby nadal było coraz lepiej. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 128: 4 VI

944. CHURSKI Andrzej: Granie teatru: Kontakt '99. *Nowości* 1999 R. 32 nr 128: 4 VI

945. GRUSZCZYŃSKI Piotr: Szkła kontaktowe. *Tyg. Powsz.* 1999 nr 23 s. 12

946. JAGODZIŃSKA Joanna: Woda, kamienie i widelce...: czyli „słodko i mądrze”. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1999 R. 8 nr 7/8 s. 77–86, il.

947. MIKOŁAJEWSKI Maciej: Klakierzy odchodzą?: po Kontaktcie '99. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 7/8 s. 3, fot.

948. NOWAK Anita: Sztuka jak życie kaleka. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 6 s. 10–11, il.

949. SIERADZKI Jacek: Sztuczne zmyry. *Polityka* 1999 nr 24 s. 48–50.

---

950. CHMARA Anita: Baj lalek. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 240: 13 X

Toruńskie Spotkania Teatrów Lalek

951. KIELECKA Joanna: Teatr lalek jako placówka wychowania

estetycznego na przykładzie Teatru Lalki i Aktora „Baj Pomorski” w Toruniu. – Toruń, 1995. – 57 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Henryka Depty. – Arch. UMK 70663

952. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Lalki dla dorosłych: „Don Kichotem” Baj Pomorski wznawia swą wieczorną scenę. *Nowości* 1999 R. 32 nr 83: 9 IV

953. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Sezon z gośćmi: w „Baju Pomorskim”: międzynarodowy festiwal, premiery i powtórki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 221: 21 IX

954. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Zaproszenie do baśni: po Międzynarodowych Spotkaniach Teatrów Lalek. *Nowości* 1999 R. 32 nr 242: 15 X

955. KRUCZKIEWICZ M[irosława]: Widz na scenie, kot w domu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 235: 7 X

V Toruńskie Spotkania Teatrów Lalek

956. SIENKO Czesław: Trudna kariera lalki / rozm. Anita Chmara. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 291: 14 XII

Dyrektor teatru „Baj Pomorski”

957. TEATR Lalki i Aktora „Baj Pomorski”. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 122–123

14. Życie literackie

Zob. też poz.: 1367, 1395, 1562, 1702

958. CIESIELSKA Danuta: Laureaci – Różewicz i Lenz. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 12 s. 24, il.

IV Toruński Festiwal Książki

959. DUBOWIK Henryk: Prozaicy bydgosko-toruńscy po 1945 r. *Kronika Bydgoska* 1998 [T.] 19 s. 307–311

960. JUREWICZ Anna: Czesław Miłosz w Toruniu. 45 [Czterdzieści Pięć] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1995 Nr 1 s. 22–23

961. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Mickiewicz na medalionie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 268: 16 XI

IV Toruński Festiwal Książki.

Zob. też poz.: KRUCZKIEWICZ Mirosława: Listopad z literatami: IV Toruński Festiwal Książki. *Nowości* 1998 R. 31 nr 278: 27 XI

962. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Mikrofon dla literatury: III Toruński Festiwal Książki – obecni i nieobecni. *Nowości* 1997 R. 30 nr 277: 28 XI

963. KRYSZAK Janusz: Festiwal książki. *PAL Prz. Art.– Lit.* 1998

R. 6 nr 1/2 s. 128

Toruński Festiwal Książki

964. KRYSZAK Janusz: Są pisarze, nie ma środowiska / rozm. Stanisław Świątek. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 260: 6 XI / 7 XI

965. MOCZKODAN Rafał: Poezja, teatr i... publiczność. *Toruńskie Vadem. Kult.* 1999 nr 1 s. 36–39

966. I [PIERWSZY] Toruński Festiwal Książki. *Kwart. Art. Kuj. i Pom.* 1995 nr [4] s. 159

967. ORDAN Jerzy L.: Po raz trzeci. *PAL Prz. Art.–Lit.* 1998 R. 6 nr 1/2 s. 129–130

Toruński Festiwal Książki

15. Życie muzyczne

Zob. też poz.: 477, 637–638, 1396–1397, 1572, 1581, 1626, 1691

968. BUDNIEWSKA Izabella: Sto lat śpiewania. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 113: 15 V

Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”

969. CHURSKI Andrzej: Chór [„Lutnia”] pomnikowy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 119: 22 V

970. CHURSKI Andrzej: Najstarsza toruńska orkiestra. *Nowości* 1999 R. 32 nr 18: 22 I

20-lecie Toruńskiej Orkiestry Kameralnej

971. CHURSKI Andrzej: Rok z kameralną: jubileuszowy, dwudziesty sezon toruńskiej orkiestry. *Nowości* 1998 R. 31 nr 206: 3 IX

972. CYNK Magdalena: Agnieszka, Ania, Amadeus: koncert w rocznicę wpisania miasta na listę UNESCO. *Nowości* 1999 R. 32 nr 285: 7 XII

973. CYNK Magdalena: Arcymistrzowskie Requiem: Probaltica '99. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 18

974. CYNK Magdalena: Bałtyckie nuty: Probaltica '98. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 6 s. 17, fot.

975. CYNK Magdalena: Brak konkurencji: udany sezon Toruńskiej Orkiestry Kameralnej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 157: 7 VII

976. CYNK Magdalena: Gęślarz u gęsiarki: muzyczny akcent na 20-lecie współpracy Torunia i Getyngi. *Nowości* 1998 R. 31 nr 106: 7 V

977. CYNK Magdalena: Gościnnie Toruń: Probaltica '98. *Ruch*

- Muzyczny* 1998 nr 13 s. 10–12
Festiwal Muzyki i Sztuki Krajów Bałtyckich „Probaltica '98”
- 978.** CYNK Magdalena: Koniec sezonu. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 7/8 s. 15.
Podsumowanie sezonu muzycznego
- 979.** CYNK Magdalena: Odkrycia i zaniechania: „Muzyka i architektura” – ta druga trochę w cieniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 206: 3 IX
- 980.** CYNK Magdalena: Orkiestra i publiczność po dwudziestu latach. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 2 s. 15
- 981.** CYNK Magdalena: W Toruniu współcześnie. *Ruch Muzyczny* 1999 nr 13 s. 12–14
Probaltica '99
- 982.** CYNK Magdalena: Wielki finał: jaka była „Probaltica”? *Nowości* 1999 R. 32 nr 116: 20 V
- 983.** DROGORÓB Bogumił: Graj, Sławku, graj! *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 91: 18 IV / 19 IV
Sławomir Wiercholski
- 984.** GIZA Henryk: Probaltica '97 / rozm. Kazimierz Zalewski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 101: 30 IV
- 985.** GIZA Henryk: Wisła na festiwalu / rozm. Winicjusz Schulz. *Nowości* 1998 R. 31 nr 118: 21 V
Festiwal Muzyki i Sztuki Krajów Bałtyckich „Probaltica”
- 986.** GUDEL Joachim: Musik an den Universitäten in Toruń und Gdansk // In: *Musica Baltica*. – Frankfurt/M, 1997. – S. 45–48
- 987.** KIN Edyta: Fanatycy tańca: toruńska grupa taneczna „FIX” w Mistrzostwach Polski Disco–Dance. *Nowości* 1997 R. 30 nr 73: 27 III
- 988.** KOBYLECKA Elżbieta: „Con Anima” – chór nauczycielski. 45 [Czterdzieści Pięć] *Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1999 Nr 1 s. 36
- 989.** KUHN Paulina: Z terkotką na pogodę. *Nowości* 1997 R. 30 nr 138: 16 VI XVII
Międzynarodowe Spotkanie Kapel Ludowych
- 990.** LORENCZEWSKA M[ariola]: Granie w zawieszeniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 133: 10 VI
Społeczne Ognisko Artystyczne
- 991.** M.C.: Muzyka i architektura: nowy festiwal w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 133: 10 VI
Festiwal Muzyczny „Toruń – Muzyka i Architektura”
- 992.** MARTENKA Henryk: Flisak na dworze króla Artusa: VI Festiwal Muzyki i Sztuki Probaltica '99. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 113:

993. MARTENKA Henryk: „Koronacyjna” na pięciolecie. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 64: 17 III

Zob. też: Pięciolatek: Pueri świętują, *tamże* nr 60: 12 III.

Katedralny Chór Chłopięco-Męski „Pueri Cantores Thorunienses”

994. MKR: Roztańczone urodziny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 261: 8 XI
15-lecie Zespołu Pieśni i Tańca „Toruniacy”

995. MOLSKI A. B.: Światowe sławy koncertowały w grodzie Ko-
pernika. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 112: 14 V

Zob. też.: tenże: Perły z Bałtyku, *tamże* R. 51 nr 115: 18 V.

Festiwal Sztuki Krajów Nadbałtyckich „Probaltica”

996. PRZYBYSZEWSKA Anna: Rola Pomorskiego Towarzystwa
Muzycznego i Konserwatorium w kształtowaniu kultury muzycznej Toru-
nia w okresie dyrekcji Piotra Perkowskiego. – Bydgoszcz, 1998

Praca mag. pod kier. prof. Barbary Gogol-Droźniakiewicz

997. RESZKIEWICZ Wojciech: To nie wyścig / rozm. Edyta Kin-
Podgórska. *Nowości* 1999 R. 32 nr 7: 9 I

Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy w Toruniu.

Zob. też: KIN-PODGÓRSKA E.: Bijemy rekord, *tamże* nr 9: 12 I

998. RS: Na trzy chóry: toruński koncert w hołdzie papieżowi Janowi
Pawłowi II. *Nowości* 1998 R. 31 nr 292: 14 XII

999. SALWAROWSKI Jerzy: Bisuję za czwartym razem / rozm.
Magdalena Cynk. *Nowości* 1998 R. 31 nr 153: 2 VII

Dyrektor artystyczny Toruńskiej Orkiestry Kameralnej

1000. SALWAROWSKI Jerzy: Na podatnym gruncie / rozm. Wini-
cjusz Schulz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 157: 8 VII

Festiwal „Toruń – Muzyka i Architektura”

1001. SALWAROWSKI Jerzy: Próba mikrofonu / rozm. Winicjusz
Schulz, Mariusz Załuski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 154: 4 VII

1002. SCHULZ Winicjusz: Na trzech nogach. *Nowości* 1999 R. 32
nr 282: 3 XII

Zespół muzyczny Kobranocka

1003. STANISZEWSKA Danuta: [Dwudziestolecie] 20-lecie Chóru
przy Szkole Podstawowej nr 3 w Toruniu – wspomnienie. 45 [Czterdzieści
Pięć] Minut – *Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 4 s. 33

1004. WAKARECY Marek: 20 lat minęło. *Gaz. Miejska* 1999 R. 2
nr 1: 14 I

Toruńska Orkiestra Kameralna

1005. WIAD: Urodziny orkiestry: 110 dyrygentów w 20 lat. *Gaz.*

Toruńska 1999 R. 52 nr 29: 4 II

Zob. też: WAKARECY Marek: Orkiestra z klasą / rozm. Sabina Waško, *tamże* nr 18: 22 I

1006. ZALEWSKI Kazimierz: Cerkiew w ratuszu: festiwalowy finał muzycznego sezonu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 163: 15 VII

1007. ZALEWSKI Kazimierz: Czwarta „Probaltica”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 91: 18 IV

IV Międzynarodowy Festiwal Muzyki i Sztuki Krajów Bałtyckich „Probaltica”

1008. ZALEWSKI Kazimierz: Ognisko z orkiestrą. *Nowości* 1997 R. 30 nr 139: 17 VI

Koncert Społecznego Ogniska Artystycznego

16. Plastyka. Wystawy

Zob. też poz.: 532, 698, 1393, 1552, 1641, 1678–1679, 1689, 1706, 1711

1009. CHMARA Anita: Drzeworyt liryczny. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 289: 10 XII

Wystawa grafik Edwarda Kuczyńskiego

1010. CHURSKI Andrzej: Piłkarki z sita. *Nowości* 1997 R. 30 nr 295: 19 XII

Grafik Bogdan Przybyliński

1011. F–D: Malarstwo i grafika Zygmunta Kotlarczyka. *Dziennik Wieczorny* 1989 nr 91 s. 4–5

1012. FRANKOWSKI S[tanisław]: Kuczyński [Edward] u Eskenów: po 40 latach znów można oglądać dzieła twórcy toruńskiej szkoły drzeworytu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 293: 15 XII

1013. GRUPA Toruńska: (katalog wystawy) / wst. Mieczysław Wiśniewski. – Toruń, 1998. – 11 s.

1014. IWANOWSKA Iwona: Twórczość graficzna dzieci jako osiągnięcie Galerii i Ośrodka Plastycznej Twórczości Dziecka w Toruniu: Biennale Grafiki Dziecięcej formą popularyzowania technik graficznych wśród dzieci. – Toruń, 1990. – 95 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr hab. Haliny Brzozy. – Arch. UMK 56107

1015. JASIŃSKI Stanisław: Nie zawsze zielono, nie zawsze niebiesko. *PAL Prz. Art.– Lit.* 1998 R. 6 nr 5/6 s. 155–159, il.

Wystawa Wojciecha Solarskiego w galerii „S”

1016. JASIŃSKI Stanisław: Wystawa Zero–61 w Bydgoszczy. *PAL Prz. Art.– Lit.* 1999 R. 8 nr 5 s. 81–84, il.

Toruńska grupa fotograficzna

1017. JASIŃSKI Stanisław: „Zero–61” – legenda artystyczna. *PAL*

Prz. Art.- Lit. 1998 R. 6 nr 7/8 s. 3-19, il.

1018. KARCZEWSKI Jerzy: Pod toruńską gwiazdą: Ludmiła Murawska-Péju – malarstwo, rysunek, teatr. *Jednota* 1999 R. 43 (58) nr 6 s. 24, il.

Wystawa w Muzeum Okr. w Toruniu, lipiec-sierpień 1999 r.

1019. KARPIŃSKA Zofia: Sztuka i spotkanie z odbiorcą. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 3 s. 67-71

Państwowa Galeria Sztuki i Ośrodek Edukacji Plastycznej „Dyptyk”

1020. KROPLEWSKA-GAJEWSKA Anna: Akwarelowe poszukiwania. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 5 s. 97-99, il.

Wystwa prac Joanny Strzeleckiej w piwnicach Domu Kopernika

1021. KROPLEWSKA-GAJEWSKA Anna: Autoprezentacja Hanny Brzuszkiewicz. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 6 s. 90-92, il.

Wystwa rzeźb w Domu Kopernika

1022. KROPLEWSKA-GAJEWSKA Anna: Syntezy reminiscencji. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 10 s. 145-148

Twórczość Zygmunta Kotlarczyka

1023. KUHN Paulina: Słodkie pięć lat: Toruńskie Annale – jest ewenementem w skali Polski, a może i świata. *Nowości* 1998 R. 31 nr 166: 17 VII

1024. LECHOWICZ Lech: Grupa Zero-61: zapomniana tradycja lat sześćdziesiątych. *Exit* 1999 nr 2 s. 1954-1959

1025. LECHOWICZ Lech: Grupa Zero-61 (1961-1969). *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 10 s. 110-121

1026. MARCINIAK Tadeusz: Dwie wystawy: prace Danuty Ciechanowskiej i Andrzeja Prokopiuka. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 6 s. 93-100, il., portr.

1027. MARCINIAK Tadeusz: Malarstwo Elżbiety i Ireneusza Korpaczów. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 4 s. 57-57-60, il.

1028. MARCINIAK Tadeusz: Prawie całe życie: pośmiertna wystawa Zygmunta Kotlarczyka. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 6 s. 16

1029. MARCINIAK Tadeusz: Toruń wobec sacrum. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 7/8 s. 15-20, il.

Wystawy z okazji wizyty Jana Pawła II w Toruniu

1030. MIECZYSLAW Wiśniewski, collages, assamblages, układy sferyczne: katalog wystawy z okazji 40 lecia pracy twórczej / [wst. Bożena Kowalska, Grzegorz Sztabiński, Janina Ładnowska; oprac. Elżbieta Wiśniewska]. – Toruń: Muz. Okręgowe, 1995. – 111, [1] s.: il. kolor.

Bibliogr. s. 106-108

Prof. Wydziału Sztuk Pięknych UMK

1031. MIECZYŚLAW Ziomek: malarstwo / oprac. graficzne kat. Sławomir Janiak, Krzysztof Skrzypczyk. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 87 s.: il. [w tym kolor.], fot.

1032. PACZUSKI Adam: „Pan Tadeusz” jak malowany. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 12 s. 17-18, il.

Wystawa w Domu Eskenów z Okazji Roku Mickiewiczowskiego, ze zbiorów m.in. Muzeum Okręgowego i Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu

1033. ROCHOWIAK Jerzy: Prace malarskie Marka Hoffmanna. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 9 s. 125-129, il.

1034. SCHULZ Winicjusz: Wszystkie barwy Torunia. *Nowości* 1999 R. 32 nr 227: 28 IX

6. Annale Związku Polskich Artystów Plastyków w Toruniu

1035. STĘPAK Marian: Wystawy plastyczne w Toruniu. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 3 s. 72-76, il.

1036. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Niech maluje jak czuje. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 90: 17 IV

Halina Niewiadomska

1037. SZMYTKIEWICZ Barbara: Salvador Dali jak magnes / rozm. Marian Stępak. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 1/2 s. 116-123, il. Galeria „piątki”

1038. ŚCIEPURO Andrzej: Retrospektywna wystawa [Zygmunta] Kotlarczyka. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 10 s. 141-144, il.

1039. ŚWIĄTEK Stanisław: Wycieczka z telekąta do fotoplastikonu. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1999 R. 8 nr 4 s. 38-43, il. „Zakazane zdjęcia” w Toruniu

1040. TORUŃSKIE „Dzieło roku 1998”. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 4 s. 19

Prezentacja prac toruńskich plastyków

1041. TRZEŚNIEWSKI Zygmunt: Druga strona medalu. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 3 s. 77-80

Wystawa prac plastycznych pracowników Wydziału Sztuk Pięknych UMK.

Polem.: MARCINIĄK Tadeusz.: Polemika z tekstem „Druga strona medalu”, *tamże* s. 81-84, il. – STĘPAK Marian: O moim udziale w sporze, *tamże* s. 84-85

1042. UZIEMBŁO Bogusław: Toruń 1793-1920: miasto pogranicza: Dom Eskenów: otwarcie 18. stycznia. *Biul. / Muz. Okr. w Tor.* 2000

Nr 33 s. 1-2

Wystawa w Muzeum Okręgowym w Toruniu

1043. WANIEK Henryk: Do Torunia. *Sycyna* 1997 nr 23 s. 5

Wystawa prac Bogdana Kraśniewskiego w Galerii Pokaz w Warszawie

1044. WARTA Ryszard: Bez emocji? *Nowości* 1998 R. 31 nr 148:

26 VI

Galeria „Dyptyk”

1045. WARTA Ryszard: Fuzja nie wypaliła: Galeria „Dyptyk” zostanie podzielona. *Nowości* 1998 R. 31 nr 143: 20 VI

1046. WARTA Ryszard: Jak zbudować syrenę. *Nowości* 1998 R. 31 nr 265: 12 XI

Wystawa prac Iwony Liegmann

1047. WARTA Ryszard: Lata temu w „Parkowej”: Zygmunt Kotlarczyk 1917-1996: malarstwo, grafika, rysunek – nowa wystawa w toruńskim ratuszu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 122: 26 V

1048. WARTA Ryszard: Niecałe dziesięć metrów sztuki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 15: 19 I

Galeria 9, 39

1049. WARTA Ryszard: No to pokazali: wszystkie strony Torunia. *Nowości* 1999 R. 32 nr 6: 8 I

Wystawa fotograficzna „No to Toruń”.

1050. WARTA Ryszard: Od chłodu po żar. *Nowości* 1999 R. 32 nr 134: 11 VI

Wystawa „Poczucie sacrum”

1051. WARTA Ryszard: Sas, jaki jest, każdy widzi. *Nowości* 1997 R. 30 nr 166: 18 VII

Ekspozycja z Torunia na warszawskiej wystawie „Pod jedną koroną”

1052. WARTA Ryszard: Śmieszna kreska. *Nowości* 1998 R. 31 nr 247: 21 X

Wystawa rysunków Jerzego Czapiewskiego w galerii „Na Piętrze”

1053. WIŚNIEWSKA Elżbieta: Wystawa Grupy Toruńskiej: Toruń, Olsztyn, Grudziądz. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1999 R. 8 nr 1/2 s. 28-34, [4] s. tabl. kolor., il.

1054. WIŚNIEWSKI Mieczysław: Grupa Toruńska: 40 lat. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1999 R. 8 nr 1/2 s. 21-27, il., portr.

1055. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Torunianie i Podgórzanie w anonimowej fotografii portretowej z przełomu XIX i XX wieku. Informator o wystawie w Domu Muz przy ul. Poznańskiej 52, III-IV 1999. – Toruń,

1999. – 4 s.: il.

1056. ZYGMUNT Kotlarczyk: 1917–1996: malarstwo, grafika, rysunek: katalog wystawy: Muzeum Okręgowe w Toruniu, 29 maja – 30 sierpnia 1998 / red. Michał Woźniak. – Toruń: Muz. Okręgowe, 1998. – 83 s.: il. kolor., fot.

1057. ŻAK Małgorzata: Grupa Toruńska w czterdzieści lat od założenia. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 163–187, il. Sum. Zsfg.

17. Kino. Film

Zob. też poz.: 723

1058. [CHELMINIAK Marek]: Filmowcy wybrali Toruń. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 235: 7 X

Studium Sztuki Filmowej i Techniki Telewizyjnych – Camerimage Film School

1059. WARTA Ryszard: Poszaleli. *Nowości* 1999 R. 32 nr 83: 9 IV
Festiwal filmowy „Młode, Kino Europejskie”

1060. ZAŁUSKI Mariusz: Caraz więcej kina: kolejny rok „Niebieskiego Kocyka”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 234: 6 X

1061. ZAŁUSKI Mariusz: Kino przed filmem: w piątek otwarto w Toruniu Camerimage Cinema. *Nowości* 1998 R. 31 nr 197: 24 VIII

1062. ZAŁUSKI Mariusz: Na sześć ekranów. *Nowości* 1998 R. 31 nr 207: 4 IX

Kina w Toruniu

Camerimage '96

1063. TARAS Katarzyna: Festiwal młodych ludzi. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1997 nr 1/2 s. 4–8

1064. MICHAŁSKI Alojzy: Operator filmowy jako współtwórca. *Topos* 1997 nr 1 s. 87–90

Camerimage '97

1065. ŁAZARKIEWICZ Piotr: Camerimage 97. *Reżyser* 1998 [nr] 1 s. 1

1066. MATERKA Patrycja: Nasi kręca. *Wiad. Kult.* 1997 nr 50 s. 8

1067. PIETRZAK Anna: „Camerimage”, czyli kino operatorów. *Prz. Powsz.* 1998 nr 2 s. 216–220. Rés.

1068. PŁAŻEWSKI Jerzy: Pomyślmy o obrazie filmowym. *Kino* 1998 nr 2 s. 23–26

1068a. RUMIŃSKI Krzysztof: Inwazja żółtej tasiemki. *Głos Uczelni*

1998 R. 7 nr 1 s. 13, 19, il.

1069. TKACZ Małgorzata: Camerimage 97. *Opcje* 1998 nr 1 s. 126-129

1070. TARAS Katarzyna: Camerimage '97 - migawki. *PAL Prz. Art. - Lit.* 1998 R. 6 nr 3 s. 86-91, il.

1071. WARTA Ryszard: Bernardo [Bertolucci] pierwszy wirtualny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 285: 8 XII

1072. WARTA Ryszard: Dwa kroki w tył. *Nowości* 1997 R. 30 nr 289: 12 XII

1073. ZAŁUSKI Mariusz: Camerimage opisany: telewizyjny ekspert o toruńskim festiwalu w TVP. *Nowości* 1997 R. 30 nr 88: 15 IV

Camerimage '98

1074. PACZUSKI Adam: Malarze światła i cienia. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 1 s. 17

1075. TARAS Katarzyna: Filmowy worek, czyli Camerimage '98. *Czas Kultury* 1999 nr 1 s. 90-93

1076. WARTA Ryszard: Czas na finał: dziś kończy się w Toruniu Camerimage '98. *Nowości* 1998 R. 31 nr 285: 5 XII

1077. WARTA Ryszard: Festiwal na sprzedaż: Camerimage '98 - dlaczego jest tak źle, skoro jest tak dobrze? *Nowości* 1998 R. 31 nr 290: 11 XII

1078. WARTA Ryszard: Żaba po brazylijsku: w sobotę zakończył się festiwal Camerimage: ostatni raz w Toruniu? *Nowości* 1998 R. 31 nr 286: 7 XII

1079. WILLMA Adam: Był sobie festiwal. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 287: 8 XII

Camerimage '99

1080. TARAS Katarzyna: Złote żaby rozdane / rozm. Paweł Tański. *Toruńskie Vadem. Kult.* 1999 nr 1 s. 44-47

1081. WARTA Ryszard: Elżbieta radykalna. *Nowości* 1999 R. 32 nr 284: 6 XII

1082. WARTA Ryszard: Nie takie buty. *Nowości* 1999 R. 32 nr 288: 10 XII

1083. WILLMA Adam: Trudne dojrzewanie Żaby. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 288: 10 XII

18. Radio

Zob. też poz.: 478, 710

1084. BARZYCKI Kazimierz Stanisław: Iskra Boża: Radio Maryja z Torunia. – Wyd. 6. – Wrocław: Apostolstwo Naśladowania Chrystusa i Maryi, 1997. – VI, 88 s.: il. – (Biblioteka Rodzinna)

1085. DOMAŃSKA Barbara: Rozgłośnia Pomorska Polskiego Radia – lata 1935–1939 // In: 70 [Siedemdziesiąt] lat Polskiego Radia: Seminarium zorganizowane przez Zarząd Polskiego Radia S.A. oraz Instytut Historii PAN – Towarzystwo Miłośników Historii. – Warszawa, 1995. – S. 73–80

1086. JACKOWSKA Anna: Obraz z historią: przedwojenna toruńska rozgłośnia była wzorcową stacją polską. *Nowości* 1998 R. 31 nr 42: 19 II

1087. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Pierwsi w regionie / ZJ. *Nowości* 1998 R. 31 nr 277: 26 XI
Radio Toruń

1088. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Radio Region: Radio Toruń słychać już w Bydgoszczy, Włocławku, Grudziądzu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 273: 24 XI

1089. JUCHNIEWICZ Zbigniew: Siedem tłustych lat: Radio Maryja, stacja ojca Tadeusza Rydzyka, budzi poważne kontrowersje, ale i podziw za rozmach działania. [Cz. 1–2]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 290: 11 XII; nr 291: 12 XII

1090. MAG: Kto słucha ojca Rydzyka?: co drugi słuchacz Radia Maryja ma co najmniej 60 lat. *Gaz. Wyborcza* 1997 nr 301 s. 19

1091. MATCZAK Joanna: Lokalne radio i telewizja środkami promocji bibliotek publicznych Torunia w latach 1991–1995. – Toruń, 1996. – 124 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. hab. Jana Sójki. – Arch. UMK 74167

1092. NAJDŁUŻSZE wezwanie: z historii zarzutu wobec dyrektora Radia Maryja / zebrał i oprac. Zbigniew Juchniewicz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 283: 5 XII

1093. SCHULZ Winicjusz: Szczęśliwa „siódemka”: urodziny Radia Toruń. *Nowości* 1999 R. 32 nr 281: 2 XII

1094. SUBOTIĆ Małgorzata: Podwójna cała naprzód: ruch polityczny ojca Rydzyka. *Rzeczpospolita* 1998 nr 93 s. 3
Radio Maryja

1095. WILLMA Adam: Budowniczy. [Cz. 1–2]. *Gaz. Toruńska* 1998

- R. 51 nr 231: 2 X; nr 237: 9 X
Ks. Tadeusz Rydzyk.
Zob. też.: WILLMA A.: Reduta. [Cz. 1-2], *tamże* nr 243: 16 X; nr 249: 23 X.
WILLMA A.: Oto jestem, *tamże* nr 261: 6 XI

1096. WILLMA Adam: Polsko, chcesz, żeby bolało? *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 219: 18 IX

1097. WIN: Radio Toruń w Kosmosie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 283: 3 XII

1098. ZABORSKI Marek: Koniec z radiowężlem: dzisiaj mija piąta rocznica powstania Radia Toruń / rozm. Mariusz Załuski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 279: 1 XII

1099. ZABORSKI Marek: Moc regionalna: Radio Toruń – silniej i dalej / rozm. Zbigniew Juchniewicz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 172: 25 VII

1100. ZAŁUSKI Mariusz: Radny z okienka. *Nowości* 1998 R. 31 nr 77: 1 IV

Plany utworzenia Telewizji Miejskiej

19. Planetarium

1101. BRONIEWICZ Lucjan: Bliżej Ziemi / rozm. Mariusz Załuski. *Nowości* 1998 R. 31 nr 99: 28 IV

1102. KIN-PODGÓRSKA Edyta: Sukces ciężko zapracowany: turysta u bram: jak toruńskie Planetarium zarabia na siebie. *Nowości* 1998 R. 31 nr 118: 21 V

1103. LIS Anita: Z głową w gwiazdach. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 248: 22 X

1104. SIERACKA Stefania: Piąte urodziny toruńskiego planetarium. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 1 s. 22-27, il.

1105. ZAŁUSKI Mariusz: Kopernik pomoże: nowa ofensywa toruńskiego planetarium. *Nowości* 1997 R. 30 nr 56: 7 III

XI. ARCHITEKTURA I BUDOWNICTWO. ZABYTKI I ICH OCHRONA

1. Opracowania i zagadnienia ogólne

Zob. też poz.: 110, 1239, 1419, 1451, 1598, 1601, 1603-1606, 1615-1616, 1619-1620

1106. ARSZYŃSKI Marian: Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 9-24

- 1107.** CHURSKI Andrzej: Toruń światowy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 284: 6 XII
Zob. też: WARTA Ryszard: Dlaczego Toruń?, *tamże* nr 286: 9 XII
- 1108.** DOMASŁOWSKI Jerzy: Stuletnia panorama. *Nowości* 1997 R. 30 nr 223: 24 IX
Panorama miasta z końca XIX w.
- 1109.** FRĄCKOWSKI Benon: Toruń światowy. *Jantar. Szlaki* 1998 R. 41 nr 3 s. 39–40, il.
Toruń na liście UNESCO
- 1110.** KALEMBKA Sławomir: Kilka wspomnień i refleksji z początków starań o wpisanie Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 25–31
- 1111.** KARDASZ Stanisław: Nasze zabytki powrócą / rozm. Ryszard Warta. *Nowości* 1998 R.: 31 nr 97: 25 IV
- 1112.** KIN Edyta: Światła na Toruń. *Nowości* 1997 R. 30 nr 78: 3 IV
Iluminacja zabytkowych kościołów
- 1113.** KIN-PODGÓRSKA Edyta: Blaski Katarzyny. *Nowości* 1998 R. 31 nr 19: 23 I
Iluminacja toruńskich zabytków
- 1114.** KOTLEWSKI Leszek: Toruń: die altstädtische Anlage auf der Liste des Weltkulturerbes der UNESCO / Biuro Promocji i Współpracy Urzędu Miejskiego w Toruniu. – Toruń: Reg. Ośr. Studiów i Ochr. Środ. Kulturowego, 1998. – 48 s.: il.
Toż w jęz. ang.: Toruń: the Old Town Complex on the UNESCO World Heritage List
- 1115.** KOTLEWSKI Leszek: Toruń: zespół staromiejski na liście światowego dziedzictwa UNESCO. – Toruń, 1997
Rec.: GOSTOMSKI Jan: Toruń na liście UNESCO, *Pomerania* 1998 Nr 10 s. 55–56
- 1116.** KOTŁOWSKI Jan: Polskość i niemieckość Torunia na kartkach pocztowych przełomu XIX i XX wieku // In: Miasto na pocztówce: Poznań na tle porównawczym. – Poznań, 1999. – S. 75–86, [4] s. tabl.: fot. – (Publikacje Instytutu Historii UAM; 28)
- 1117.** KRUSZELNICKI Zygmunt: Polskie Pomorze w sztuce 1900–1939: problemy wybrane. *Rocz. Kult. Kuj. i Pom.* 1998 T. 14 s. 50–58, il.
Dot. m.in. Torunia
- 1118.** NAWROCKI Zbigniew: Informacja Miejskiego Konserwatora Zabytków o działalności na rzecz ochrony i konserwacji zabytków w latach

1996–1997. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 165–174

1119. PACZUSKI Adam: Toruń na liście UNESCO. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 1 s. 3–4, il.

1120. (R): Światowe dziedzictwo. *Spotk. z Zabyt.* 1998 [R.] 22 [nr] 3 s. 38, IV s. okł.

Zespół staromiejski w Toruniu na liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO

1121. SKARBY dawnego Torunia / red. Janina Słomińska; tekst Michał Woźniak. – Toruń: Wydaw. Agencja AKCES, 1999. – 135, [1] s.: il. Sum.

1122. SYPEK Robert: Zamki i obiekty warowne państwa krzyżackiego. Cz. 1: Ziemia chełmińska i michałowska. – Warszawa: Agencja Wydaw. „Cinderella Books”, [1999]. – 143 s.: il. kolor., fot. kolor. Toruń s. 12–32

1123. TAJCHMAN Jan: Toruń na światowej liście dziedzictwa kulturalnego UNESCO. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 12 [wkładka s. 1–4, il.]

1124. TAJCHMAN Jan, ARSZYŃSKI Marian: Dokumentacja do wniosku Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie wpisania Torunia na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. – Toruń, 1997

Maszynopis

1125. TORUŃ: dziedzictwo ducha i materii. – Toruń: Pom. Oficyna Wydaw., 1999

1126. TOMASZEWSKI Andrzej: Certyfikat dla miasta / rozm. Janina Słomińska. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 128: 2 VI Toruń na liście światowego dziedzictwa dóbr kultury UNESCO

1127. TORUŃ: światowe dziedzictwo kultury / red. Janina Słomińska; tł. Edward Maliszewski, Waldemar Skrzypczak. – Toruń: Agencja Akces, 1998. – 80 s.: il. kolor.

Treść: TOMASZEWSKI Andrzej: Toruń na liście światowego dziedzictwa kultury ludzkości s. 5–7. – BOCIEK Zdzisław: Program ocalenia zespołu staromiejskiego s. 9–11. – NAWROCKI Zbigniew: Ile średniowiecza w Toruniu? s. 13–16. Tekst równol. w jęz. pol. i ang.

1128. WILLMA Adam: Walka o skarb / zdjęcia Marek Chełmiński. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 90: 17 IV Spór o diecezjalne zabytki

1129. ZAGÓRSKI Dariusz: Toruń – gród Kopernika. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 404–406

1130. ZAREBSKA Teresa: Zapomniane studium rewaloryzacji To-

runia // In: *Conservatio est aeterna creatio*: księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi. – Toruń, 1999. – S. 343–353: pl.

Dot. studium urbanistyczno-konserwatorskiego Torunia wykonanego w Katedrze Podstaw Budowy Miast Wydz. Architektury Politechniki Warszawskiej

1131. ZIMNOWODA-KRAJEWSKA Bożena: Rola funkcji militarnej w kształtowaniu zabudowy mieszkaniowej w mieście-twierdzy przełomu XIX/XX w. na przykładzie bloku wybranego w Toruniu // In: *Conservatio est aeterna creatio*: księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi. – Toruń 1999. – S. 327–341: fot., rys.

2. Budownictwo i zabytki świeckie

Zob. też poz.: 840, 856, 1435

a. Zamek krzyżacki

1132. TORBUS Tomasz: *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*. – München: Oldenbourg, 1998. – 956 s.: il. – (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte; Bd. 11). Bibliogr. s. 879–935. Streszcz.

Toruń głównie na s. 58–67, 677–690

1133. ŻUCHOWSKA Hanna: Kafle płytkowe z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku krzyżackim w Toruniu. – Toruń, 1992. – 124 s. maszyn. + katalog

Praca mag. pod kier. prof. dr hab. Jadwigi Chudziakowej. – Arch. UMK 58583

b. Fortyfikacje. Mury. Bramy

1134. FRĄCKOWSKI Benon: Krzywa Wieża w Toruniu. *Jantar. Szlaki* 1999 R. 42 nr 1 s. 17–18, il.

1135. GAŚSIOROWSKI Eugeniusz: Zespół obronny Bramy Starotoruńskiej w Toruniu // In: *Architectura et historia: studia Mariano Arszyński septuagenario dedicata*. – Toruń, 1999. – S. 315–339: il. Zsfg.

1136. GRZESZKIEWICZ-KOTLEWSKA Lidia: Zagadki Dybowa / rozm. Małgorzata Litwin. *Gaz. Miejska* 1999 R. 2 nr 20: 14 X

1137. GRZESZKIEWICZ-KOTLEWSKA Lidia: Zamek Dybowski w Toruniu. – Toruń: Region. Ośr. Stud. i Ochr. Środ. Kulturowego, 1999. – 23 s.: il. – (Dziedzictwo regionu; z. 7)

1138. KIELPIŃSKI Jacek: Pamięć miasta. *Nowości* 1997 R. 30 nr 202: 30 VIII

Forty toruńskie

1139. KIELPIŃSKI Jacek: Urodziny twierdzy. *Nowości* 1997 R. 30

nr 187: 12 VII

125 rocznica budowy umocnień i fortów toruńskich

1140. KOTLEWSKI Leszek: Zamek Dybowski – jagiellońska twierdza w Toruniu. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 5 s. 21–23, il.

1141. KUCZ Leszek: Marzy mi się spotkanie dwóch krzywych wież: z Torunia i Pizy / rozm. przepr. Jerzy Rochowiak. *PAL Prz. Art. – Lit.* 1996 nr 12 s. 29–31

1142. ML: Brama [Mostowa] do remontu. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 4: 18 VI

1143. NARĘBSKI Lech: Forty toruńskie. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 2 s. 10–13, il.

1144. NIENARTOWICZ Marek: Zwiedzanie po remoncie: Brama Mostowa w Toruniu odzyskuje blask. *Nowości* 1999 R. 32 nr 222: 22 IX

1145. TWIERDZA Toruń – stan badań i problematyka konserwatorska: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków, Toruń 1997. Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski – stan badań i problematyka konserwatorska: skróty materiałów z konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków, Nysa 1993 / red. Lech Narębski, Waldemar Brzoskwinia. – Warszawa; Kraków: Tow. Przyjaciół Fortyfikacji, 1998. – 229 s.: il., fot. kolor., mapy. – (Fortyfikacja; T. 5). Zsfg.

Z treści:

Cz. 1: NOWAK Tadeusz Marian: Adam Freytag i jego „Architectura militaris nova et aucta” s. 9–18. – MIKULSKI Krzysztof: Dom i środowisko rodzinne Adama Freitaga s. 19–27. – DYBAŚ Bogusław: Nowożytnie obwarowania Torunia – początki twierdzy Toruń s. 29–50. – NIEUWAŻNY Andrzej: Napoleońska twierdza Toruń – stan badań s. 51–54. – BELOSTYK Richard: Napoleońska Twierdza Toruń s. 55–72. – BISKUP Krzysztof: Twierdza Toruń – obwód wewnętrzny 1814–1914 s. 73–86. – BISKUP K.: Twierdza fortowa Toruń 1877–1914 s. 87–106. – WAJDA Kazimierz: Gospodarka, rozwój przestrzenny i społeczeństwo Torunia w okresie budowy twierdzy fortowej w XIX wieku s. 107–114. – GIĘTKOWSKI Mirosław: Twierdza Toruń w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego s. 115–121. – OKOŃSKI Jerzy: Fort IV – obiekt turystyczny s. 137–139. – NARĘBSKI Lech: Problematyka konserwatorska fortu IV „Żółkiewskiego” w Toruniu s. 141–150. – KASPRZYK Krzysztof, RUCZAŃSKA Iwona: Koncepcja ochrony nieotperzy zimujących w obiektach twierdzy Toruń s. 151–160.

Cz. 2: NAWROCKI Zbigniew: Problematyka adaptacji zabytków fortyfikacji do współczesnych celów na przykładach toruńskich s. 227–228.

NARĘBSKI L.: Prezentacja opracowania „Studium historyczno-konserwatorskie

pierścienia zewnętrznego twierdzy Toruń” s. 229

1146. WARTA Ryszard: Generała Yorcka powrót do zdrowia. *Nowości* 1999 R. 32 nr 24: 29 I
Fort IV

1147. WIN: Brama Chełmińska. *Nowości* 1998 R. 31 nr 194: 20 VIII

1148. WIŚNIEWSKI Mirosław: Rola burmistrza Henryka Strobanda w zakresie przebudowy fortyfikacji miasta Torunia. – Toruń, 1993. – 103 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Zenona Huberta Nowaka. – Arch. UMK 66305

1149. ZAMEK dybowski: archeologia, historia, przyszłość: materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego / red. Lidia Grzeszkiewicz-Kotlewska, Leszek Kotlewski, Tadeusz Zakrzewski. Towarzystwo Miłośników Torunia. – Toruń, 1999. – 103 s., [2] k. wykr. skl.: il.

Treść: ROMANISZYN Mirosława: Wspomnienie o Ireneuszu Sławińskim s. 7-8. – NAWROCKI Zbigniew: Zamek dybowski s. 9-10. – MIKULSKI Krzysztof: Komturstwo nieszawskie i starostwo dybowskie w XII-XVII wieku – zasięg, osadnictwo s. 11-16. – RZECZKOWSKA-SŁAWIŃSKA Maria, SŁAWIŃSKI Ireneusz: Zamek dybowski w świetle źródeł historycznych, architektonicznych i ikonograficznych s. 17-60. – GRZESZKIEWICZ-KOTLEWSKA Lidia: Wyniki badań archeologicznych zamku dybowskiego przeprowadzonych w 1998 roku s. 61-90. – CIE-SIELSKA Karola: Kościoły w Nieszawie-Dybowie s. 91-100. – GRZYWIŃSKI Ryszard: Anna z Jagiellonów s. 101-102

c. Ratusz

1150. DOMASŁOWSKI Jerzy: Ratusza toruńskiego widok nietypowy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 138: 15 VI

1151. DRAKE Knut: Marktkapelle oder Gerichtslaube? // In: *Architectura et historia: studia Mariano Arszyński septuagenario dedicata*. – Toruń, 1999. – S. 185-195: il. [w tym kolor.]

Art. porównujący architekturę ratusza w Porvoo i ratusza w Toruniu

1152. KOLYSZKO Marek: Detale architektoniczne i dekoracje malarskie z elewacji wschodniej ratusza staromiejskiego w Toruniu. *Zesz. Nauk. / Włocł. Tow. Nauk.* 1998 Nr 1 s. 33-39, il.

1153. WOŹNIAK Michał: Das Rathaus in Toruń/Thorn und sein Ausbau 1602 bis 1605 // In: *Rathäuser im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit: VI. Symposium des Weserrenaissance-Museums Schloss Brake in Zusammenarbeit mit der Stadt Höxter vom 17. bis zum 20. November in Höxter*. – Marburg, 1997. – S. 145-160: il. – (Materialien zur Kunst- und Kulturgeschichte in Nord- und Westdeutschland; 21)

d. Dwór Artusa

1154. CHILL Hugo: Der Artushof in Thorn: Bau und Eröffnung der Restauration und der Gesellschaftsräume. *Thorner Nachrichten* 1997 [Nr. 29] s. 29–30

e. Kamienice mieszczańskie

1155. FRĄCKOWSKI Benon: Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu. *Jantar. Szlaki* 1999 R. 42 nr 2 s. 31–34, il.

1156. JOPPEK Arek, MIKIEWICZ Piotr: Żeglarska 13 – szklany gotyk. *PAL Prz. Art.– Lit.* 1999 R. 8 nr 11/12 s. 24–29, il.

1157. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Symbol z życiem. *Nowości* 1998 R. 31 nr 253: 28 X

Współpraca Torunia z Lejda

1158. RYMASZEWSKI Bohdan: Refleksje o teorii oraz praktyce konserwatorskiej: na wybranych przykładach, głównie spośród toruńskich kamienic mieszczańskich // In: *Architectura et historia: studia Mariano Arsyński septuagenario dedicata.* – Toruń, 1999. – S. 341–350. Zsfg.

1159. TAJCHMAN Jan, NAWROCKI Zbigniew: Zabytkowe kamienice toruńskie adaptowane dla potrzeb instytucji finansowych. – Toruń, 1995

Maszynopis

1160. WARTA Ryszard: Zabytkowy ból głowy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 179: 3 VIII

Konserwacja kamienicy przy ul. Łaziennej 22

f. Inne budowle i zabytki świeckie

1161. CHURSKI Andrzej: Kupiecki bliźniak. *Nowości* 1998 R. 31 nr 220: 19 IX

Budynek prz ul. Piekary 4

1162. CHURSKI Andrzej, WARTA Ryszard: Nowy stary dom. *Nowości* 1997 R. 30 nr 303: 31 XII

Dom przy ul. Mickiewicza 81, siedziba *Nowości*

1163. DOMASŁOWSKI Jerzy: Dawne seminarium: a teraz są tu Sztuki Piękne. *Nowości* 1997 R. 30 nr 275: 26 XI

1164. DOMASŁOWSKI Jerzy: Już zabytek: 100 lat temu rozpoczęto wznoszenie murów gmachu Sądu Rejonowego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 75: 30 III

1165. DOMASŁOWSKI Jerzy: Kolejowy nokturn: 125 lat budynku

- dworca Toruń Główny. *Nowości* 1998 R. 31 nr 215: 14 IX
- 1166.** DOMASŁOWSKI Jerzy: Koszary saperów. *Nowości* 1998 R. 31 nr 163: 14 VII
Między ul. Broniewskiego i Sienkiewicza
- 1167.** DOMASŁOWSKI Jerzy: Mokre i oszczędne: dworzec Toruń Wschodni: to już 90 lat. *Nowości* 1999 R. 32 nr 192: 18 VIII
- 1168.** DOMASŁOWSKI Jerzy: Toruńskie wodociągi. *Nowości* 1997 R. 30 nr 152: 2 VII
- 1169.** JCH: Witkacy na Bydgoskiej: Zofijówka dziś. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 184: 9 VIII
- 1170.** KIELPIŃSKI Jacek: Koszary kapitulują. *Nowości* 1997 R. 30 nr 179: 2 VIII
Koszary Raclawickie
- 1171.** NAD WISŁĄ w Toruniu. *Il. Kurier Pol.* 1999 R. 54 nr 163: 23 VIII
- 1172.** NIENARTOWICZ Marek: Atrakcja w ruinie: Koszary Raclawickie nad Wisłą łatwo przekształcić w hotel. *Nowości* 1999 R. 32 nr 223: 23 IX
- 1173.** NIENARTOWICZ Marek: Hotel w koszarach: budynek przy Bulwarze Filadelfijskim w Toruniu wkrótce przestanie straszyć? *Nowości* 1998 R. 31 nr 123: 27 V
- 1174.** RATAJCZAK Henryk: Drewniane ganki w dzielnicy Toruń-Mokre, zanikający klimat i piękno // In: *Conservatio est aeterna creatio*: księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi. – Toruń, 1999. – S. 301–325: il., fot. [w tym kolor.]
- 1175.** TAJCHMAN Jan: Projekt wnętrza kawiarni „Grota” w gotyckiej piwnicy przy Rynku Staromiejskim 24 w Toruniu: projekt – 1996, realizacja – 1997. – Toruń, 1996
Maszynopis
- 1176.** TAJCHMAN Jan, ZIMNOWODA-KRAJEWSKA Bożena: Projekt wstępny adaptacji gotyckiego spichrza przy ul. Piekary 4 w Toruniu na potrzeby archeologii. – Toruń, 1998
Maszynopis
- 1177.** WARTA Ryszard: Neo na gotyku. *Nowości* 1999 R. 32 nr 188: 13 VIII
Podziemia zboru ewangelickiego na Rynku Nowomiejskim
- 1178.** WIN: Poczta z wieżą. *Nowości* 1998 R. 31 nr 218: 17 IX

3. Budownictwo i zabytki sakralne

Zob. też poz.: 113, 142, 501, 1179

a. Opracowania i zagadnienia ogólne

1179. BECKER-HOUNSLOW Steffani: Der Beitrag Englands zur Entstehung und Entwicklung figurierter Gewölbe im Deutschordensstaat Preussen: eine Hinterfragung etablierter Thesen zur Herkunft von Stern- und Schirmgewölben in der Backsteinarchitektur im 14. Jahrhundert. – Schwerin: Helms, 1998. – 345 s.: il., mapa. Bibliogr. s. 308–332. Streszcz.

Z treści: Die Pfarrkirche St. Jakob der Neustadt Thorn / Kościół par. pw. św. Jakuba, Toruń s. 139–149. – Die Pfarrkirche St. Johann der Altstadt Thorn / Kościół par. Świętych Janów Chrzciciela i Ewangelisty s. 157–165.

Liczne passim o Toruniu

1180. BORWIŃSKI Jerzy: Ważniejsze problemy funkcji i formy kościołów ewangelickich w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku i ich odbicie w architekturze sakralnej Torunia. – Toruń, 1992. – 59 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. Mariana Arszyńskiego. – Arch. UMK 63017

b. Katedra Świętych Janów

1181. CHURSKI Andrzej: Dziury w katedrze [św. Janów]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 213: 11 IX

1182. CHURSKI Andrzej: Kolory gotyku. *Nowości* 1998 R. 31 nr 6: 8 I

1183. DOMASŁOWSKI Jerzy: Inny ołtarz: kartka z przeszłości toruńskiego kościoła św. Jana. *Nowości* 1999 R. 32 nr 97: 26 IV

1184. DOMASŁOWSKI Jerzy: Zaginiona, lecz niezapomniana: toruńska Piękna Madonna: czy uda się ją odnaleźć? *Nowości* 1999 R. 32 nr 107: 10 V

Piękna Madonna z kościoła św. Janów

1185. FRANKOWSKI Stanisław: Piękna, choć kamienna: trwa żmudne odnawianie zabytkowej rzeźby Marii Magdaleny w toruńskiej katedrze. *Nowości* 1999 R. 32 nr 128: 4 VI

1186. FRANKOWSKI Stanisław: Przemiany w katedrze [św. Janów]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 116: 20 V

1187. FRĄCKOWSKI Benon: Toruńska Piękna Madonna. *Jantar. Szlaki* 1998 R. 41 nr 4 s. 34–36, il.

1188. KALICKI Włodzimierz: Lew z ludzkimi oczami. *Gaz. Wybor-*

cza 1999 nr 247 dod. s. 44-46

Piękna Madonna Toruńska

1189. KOTLEWSKI Leszek: Katedra toruńska. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 3 s. 26-27, il.

1190. KUHN Paulina: Skarb, którego nie widać. *Nowości* 1997 R. 30 nr 240: 14 X

Konserwacja malowideł gotyckich

1191. SZMIT-NAUD Elżbieta: Dzieje i konserwacja ołtarza Niepokalanego Poczęcia Matki Boskiej z katedry świętych Janów w Toruniu. *Ochr. Zabytków* 1999 Nr 2 s. 105-121, fot. [w tym kolor.]. Sum.

1192. TAJCHMAN Jan: St. John the Baptist Cathedral Church Toruń – standard application form for support for a pilot project to conserve the European architectural heritage. – Toruń, 1995

Maszynopis

1193. WARTA Ryszard: Równanie z zachodzącym słońcem: nowe witraże toruńskiej katedry. *Nowości* 1999 R. 32 nr 146: 25 VI

c. Kościół Najśw. Marii Panny

1194. DOMASŁOWSKI Jerzy, JARZEWICZ Jarosław: Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu. – Toruń: TNT, 1998. – 192 s., [46] s. tabl.: il., pl. – (Prace Popularnonaukowe / Towarzystwo Naukowe w Toruniu; Nr 65) (Zabytki Polski Północnej; Nr 10). Bibliogr. Sum. Zsfg.

1195. KARŁOWSKA-KAMZOWA Alicja: Włoskie źródła ikonograficzne malowidła Koronacji NMP z pofranciszkańskiego kościoła w Toruniu // In: *Nobile claret opus: studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi.* – Wrocław, 1998. – S. 123-132: il. – (Acta Universitatis Wratislaviensis: No 2016) (Historia Sztuki; 13)

1196. LABUDA Adam S.: Chrystus dwunastoletni – Bóg, Nauczyciel: ze studiów nad retabulum franciszkanów toruńskich // In: *Nobile claret opus: studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi.* – Wrocław, 1998. – S. 106-122: il., faks. – (Acta Universitatis Wratislaviensis: No 2016) (Historia Sztuki; 13)

d. Kościół św. Jakuba

1197. DOMASŁOWSKI Jerzy: Kościół [św. Jakuba] jak z piernika. *Nowości* 1997 R. 30 nr 205: 3 IX

1198. KUTZNER Marian: Der lübische Stil und die Jakobskirche in Thorn // In: *Mittelalterliche Backsteinarchitektur und bildende Kunst*

im Ostseeraum. – Greifswald, 1987. – S. 31–40

Toż. w jęz. pol. zob. Bibliogr. Torunia T. 2 poz. 2612

1199. WARTA Ryszard: Będą palce: oryginał krucyfiks na Drzewie Życia – w rękach toruńskich konserwatorów. *Nowości* 1999 R. 32 nr 79: 3 IV

1200. WARTA Ryszard: Z samego środka raj. *Nowości* 1999 R. 32 nr 111: 14 V

Konserwacja drzewa życia z kościoła św. Jakuba

e. Inne kościoły

1201. CIESIELSKA Karola: Kościół św. Anny na Podgórzu. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1999 R. 32 nr 14: 18 I; nr 20: 25 I

1202. DOMASŁOWSKI Jerzy: Kościół na Podgórzu [świętych Piotra i Pawła]. *Nowości* 1997 R. 30 nr 235: 8 X

1203. DOMASŁOWSKI Jerzy: Zawsze w wojsku: ze stuletniej przeszłości kościoła garnizonowego w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 293: 17 XII

1204. KOPCIEWICZ Piotr: Klasztor dominikanów w Toruniu w świetle badań archeologiczno–architektonicznych. – Toruń, 1992. – 55 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr hab. Jadwigi Chudziakowej. – Arch. UMK 64355

1205. NEMERE–CZACHOWSKA Kinga, CZACHOWSKI Hubert: Menonici w Nieszawce. *Spotk. z Zabyt.* 1998 [R.] 22 [nr] 1 s. 24–25, il.

4. Sztuki plastyczne. Rzemiosło artystyczne

Zob. też poz.: 318–319, 909, 1013, 1016–1017, 1020, 1024–1026,

1030, 1054, 1056–1057, 1133, 1398, 1558, 1584, 1637, 1713

1206. BIRECKI Piotr: Intarsja w XVIII–wiecznym meblarstwie toruńskim. – Toruń, 1995

Praca mag. pod kier. prof. Zygmunta Ważbińskiego i dr. Michała Woźniaka

1207. BIRECKI Piotr: Intarsja w XVIII–wiecznym stolarstwie toruńskim. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 105–130, il. Sum. Zsfg.

1208. CHRZANOWSKI Tadeusz: Alfabet Bierpfaffa–Falcka. – Gdańsk: Wydaw. Uniw. Gdań., 1998. – 30, [2] s., [28] s. tabl.

1209. [CHURSKI Andrzej]: Bije i świeci: zabytek z VI Brygady / AC. *Nowości* 1998 R. 31 nr 51: 2 III

Zegar z kompleksu koszarowego na Podgórzu

1210. DOMASŁOWSKI Jerzy: Fotograf za rogami. *Nowości* 1999

R. 32 nr 284: 6 XII

Widokówki przedstawiające zakład fotograficzny Carla Bonatha

1211. ROCHOWIAK Jerzy: Światło w witraż zakłete. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 11: 14 I

Pracownia witraży

1212. RYGIELSKA Ewa: Neu entdeckte gotische Wandmalereien in der Thorner Neustadt. *Kunstchronik* 1998 Bd. 51 s. 461–464, il.

5. Pomniki. Cmentarze

1213. DOMASŁOWSKI Jerzy: Kolumna kanclerza: pomniki w dawnym Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 77: 2 IV

Pomnik Ottona von Bismarcka

1214. DOMASŁOWSKI Jerzy: Pomnik Marszałka [Józefa Piłsudskiego]: wraca pomysł uczczenia Naczelnika w grodzie Kopernika. *Nowości* 1998 R. 31 nr 53: 4 III

1215. FRANKOWSKI Stanisław: Legionista Komendantowi, *Nowości* 1998 R. 31 nr 63: 16 III

1216. IZYDORCZYK Sebastian: Pomniki i tablice pamiątkowe Torunia międzywojennego. – Toruń, 1994. – 168 s. maszyn. + aneks

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Mieczysława Wojciechowskiego. – Arch. UMK 68380

1217. IZYDORCZYK Sebastian: Przedwojenne pomniki Torunia: Pomnik Wojowników. *Białe Plamy* 1994 nr 3 s. 4.

1218. J. O.: Pomniki w dawnym Toruniu. [Cz. 1]: Baloniarze. [Cz. 2]: Był sobie Marszałek [Pomnik Józefa Piłsudskiego]. [Cz. 3]: Na lewym brzegu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 48: 26 II; nr 66: 19 III; nr 117: 21 V

1219. KALINOWSKI Krzysztof: Niedaleko „prezydentówki”: toruńskie i podtoruńskie kamienie. *Nowości* 1999 R. 32 nr 163: 15 VII

Kamień pamiątkowy ku czci Daniela Christopa Janitzena, rajcy miejskiego i właściciela folwarku Bielany.

Polem.: JAROSZ Stefania: Stella nagrobna czy kamień pamiątkowy?, *tamże* nr 172: 26 VII

1220. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Marszałek z brązu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 253: 28 X

Wybrano projekt pomnika Józefa Piłsudskiego

1221. KURASZ Lidia: Upamiętnienie w Toruniu miejsc walki i męczeństwa społeczeństwa polskiego z lat 1939–1945. – Toruń, 1995. –

116 s. maszyn.: fot.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Jana Szilinga. – Arch. UMK 70804

1222. MAT: Marszałek, jakiego wszyscy znamy. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 253: 28 X

Pomnik Józefa Piłsudskiego

1223. [OLEKSY Jan]: Flisak wędrowniczek: pomniki w dawnym Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 188: 13 VIII

1224. PALCZEWSKI Janusz: Miejsce serdecznej pamięci. *Nowości* 1997 R. 30 nr 134: 11 VI

Pomnik Dzieci Polskie – Matce Polski na Wrzosach

1225. PANKOWSKI Waldemar: Wieczna pamięć: dwa lata temu ze skweru przed magistratem zniknął pomnik czerwonoarmistów. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 164: 16 VI

1226. SUCH Roman: Pomnik zniknie nocą. *Nowości* 1997 R. 30 nr 140: 18 VI

Pomnik żołnierzy radzieckich

1227. WARTA Ryszard: Pomorze pokaże. *Nowości* 1997 R. 30 nr 60: 12 III

Zob. też: tenże: Przewodnik zostawił ślad, *tamże* nr 202: 30 VIII

Budowa pomnika Stefana Łaszewskiego

1228. WASICKA Joanna: Powtórka z rozbiórki. *Nowości* 1997 R. 30 nr 184: 8 VIII

Zob. też: WARTA Ryszard: Pomnik – rzecz nietrwała, *tamże* nr 184: 8 VIII;

„Pomnik – symbol”, *tamże* nr 186: 11 VIII; nr 189: 14 VIII; nr 191: 18 VIII.

Pomnik Armii Czerwonej

1229. PANKOWSKI Waldemar: Ocalmy od zapomnienia: cmentarz św. Jerzego. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 246: 20 X

Zob. też: tenże: Nagrobek burmistrza [Theodora] Körnera, *tamże* nr 247: 21 X.

– KIŻUK Szymon: Grób profesora Stefana Srebrnego, *tamże* nr 249: 23 X / 24 X

1230. PANKOWSKI Waldemar: Wieczny odpoczynek. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 52: 3 III

Cmentarz przy ul. Galczyńskiego

1231. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Dzieło przodków: czy renowacja Golgoty na Podgórzu będzie kontynuowana? *Nowości* 1999 R. 32 nr 217: 16 IX

1232. WSZ: Golgota golgoty. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 138: 15 VI

Rzeźby na terenie Podgórza

XII. ŻYCIE CODZIENNE. OBYCZAJE. JĘZYK

Zob. też poz.: 885

1233. KAMIŃSKA Marzena: Warunki życia i pracy rodziny rzemieślniczej u schyłku średniowiecza na przykładach Torunia, Gdańska i Krakowa z uwzględnieniem źródeł ikonograficznych. – Toruń, 1992. – 104 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Antoniego Czacharowskiego. – Arch. UMK 59824

1234. POLASZEK-ANGOWSKA Barbara: Przestrzeń rekreacyjna wybranej grupy mieszkańców Torunia – studium z geografii percepcji. – Toruń, 1993. – 63 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Jana Stachowskiego. – Arch. UMK 66438

1235. MIKŁASZEWICZ Dorota: Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 1995 T. 16 s. 329–356, il., tab. Sum.

1236. MIKŁASZEWICZ Dorota: Znaleziska fajek w Toruniu. *Dawna Fajka Gliniana* 1988 nr 2 s. 35–39

1237. ROGGENHAUSEN Paul: Thorner Gartenlokale. *Thorner Nachrichten* 1997 [Nr. 29] s. 30–32

1238. FRIEDELÓWNA Teresa: Polskojęzyczne inwentarze w księgach ławniczych dawnego Torunia // In: *Polszczyzna regionalna Pomorza: (zbiór studiów)*. [T.] 8. – 1998. – S. 55–64

1239. INSKRYPCJE toruńskie / pod red. Ireny Sawickiej. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. – Toruń: Wydaw. UMK, 1999. – 165 s., [24] s. tabl.: rys., faks., tab., fot. [w tym kolor.]. Zsfg. Sum.

Z treści: FRIEDELÓWNA Teresa: Polskie napisy trumienne w toruńskim kościele Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny s. 87–96. – ALEXANDROWICZ Stanisław, MUCHO Ewa: Toruńska tablica nagrobna ziemianina z Pskowa zmarłego w 1668 roku s. 97–108. – GZYŁO Marek: Fragmenty inskrypcji i malowidła we wnętrzu gotyckiego muru granicznego w budynku przy ul. Podmurnej 81 w Toruniu: próba interpretacji i ustalenia chronologii s. 109–113. – SAAR-KOZŁOWSKA Alicja: Napisy na pomniku grobowym królowny Anny Wazówny w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu: pytanie o granice interpretacji s. 115–165

1240. KAMPER-WAREJKO Joanna: Kilka uwag o pieśniach pasyjnych i wielkanocnych w Kancjonale Piotra Artomiusza. *Acta Univ. N. Copern., Fil. Pol., Językozn.* 1998 [T.] 50 s. 69–78. Sum.

1241. KAMPER-WAREJKO Joanna: Słownictwo pieśni pasyjnej w Kancjonale Toruńskim na tle polskich przekładów Nowego Testamentu

w XVI wieku // In: *Polszczyzna regionalna Pomorza: (zbiór studiów)*. [T.] 8. – Warszawa, 1998. – S. 21–30

1242. SALMONOWICZ Stanisław: Języki kultury i życia codziennego w Toruniu w XVII–XVIII wieku. *Odrodz. i Reform.* 1999 T. 43 s. 115–123. Zsfg.

XIII. SPORT. TURYSTYKA

Zob. też poz.: 95, 1145, 1348, 1350, 1379, 1561, 1582, 1658

1243. BEDNARCZYK Piotr: Ambitne plany nowego klubu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 66: 19 III

Międzyszkolny Klub Sportowy Hokeja na Lodzie

1244. BEDNARCZYK Piotr: Co dalej z Apatorem? *Nowości* 1998 R. 31 nr 270: 18 XI

Problemy finansowe żuźlowców Apatora

1245. BEDNARCZYK Piotr: Dejewska [Renata], pawilon i UKS-y. *Nowości* 1997 R. 30 nr 146: 25 VI

Klub szermierczy Budowlani Toruń

1246. [BEDNARCZYK Piotr]: Grzybowska w Toruniu: ambitne plany Toruńskiego Towarzystwa Tenisowego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 39: 16 II

1247. BEDNARCZYK Piotr: Hala w planach: Toruńskie Towarzystwo Tenisowe Real podsumowało pierwszy sezon działalności. *Nowości* 1998 R. 31 nr 288: 9 XII

1248. BEDNARCZYK Piotr: Hokeiści zostali na lodzie: TTH bez „Metronu”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 190: 16 VIII

1249. BEDNARCZYK Piotr: Klubowa zadyszka: czy Toruń stanie się już niebawem sportową prowincją? *Nowości* 1999 R. 32 nr 54: 5 III

1250. BEDNARCZYK Piotr: Krok wstecz. Cz. 1–2. *Nowości* 1997 R. 30 nr 63: 15 III; nr 64: 17 III

Podsumowanie sezonu hokeistów TTH Metron

1251. [BEDNARCZYK Piotr]: Lechmed walczą. *Nowości* 1997 R. 30 nr 141: 19 VI

Klub taekwon-do

1252. BEDNARCZYK Piotr: Nie ma czasu na nudę: Marcin Mientki – „Złota Karetka *Nowości*” w kategorii sport za 1998 rok. *Nowości* 1999 R. 32 nr 30: 5 II

1253. BEDNARCZYK Piotr: Ojciec toruńskiego speedwaya [Bene-

- dykt Rogalski]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 93: 21 IV
- 1254.** [BEDNARCZYK Piotr]: Ostatni gem pana Edwina [Zielińskiego]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 6: 8 I
- 1255.** BEDNARCZYK Piotr: Pacific Nestle wziął łupy: wręczono nagrody za sezon kolarski 1999 roku. *Nowości* 1999 R. 32 nr 281: 2 XII
Klub kolarski Pacific
- 1256.** BEDNARCZYK Piotr: Pół wieku wspomnień: toruński żużel ma już 50 lat. [Cz.] 1-2. *Nowości* 1998 R. 31 nr 262: 7 XI; nr 267: 14 XI
- 1257.** BEDNARCZYK Piotr: Polowanie na sponsorów [sportu]. *Nowości* 1997 R. 30 nr 164: 16 VII
Sytuacja finansowa toruńskich klubów sportowych
- 1258.** BEDNARCZYK Piotr: Rok toruńskiej koszykówki. *Nowości* 1998 R. 31 nr 114: 16 V
- 1259.** BEDNARCZYK Piotr: Sprintem do Sydney. *Nowości* 1997 R. 30 nr 201: 29 VIII
Marcin Mientki
- 1260.** BEDNARCZYK Piotr: Tłuste lata toruńskiej szermierki. Cz. 1-2. *Nowości* 1997 R. 30 nr 36: 12 II; nr 39: 15 II
- 1261.** BEDNARCZYK Piotr: Toruńska wańka-wstańka. *Nowości* 1999 R. 32 nr 21: 26 I
Klub żużlowy Apator
- 1262.** BEDNARCZYK Piotr: 30 [Trzydzieści] lat z szermierką: jubileusz Andrzeja Borkowskiego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 165: 16 VII
- 1263.** BEDNARCZYK Piotr: Twardziel na torze: toruński kolarz [Marcin Mientki] najlepszy w PŚ. *Nowości* 1997 R. 30 nr 146: 25 VI
- 1264.** BEDNARCZYK Piotr, ZAWADZKI Marcin: Wygrane i przegrane 1997 roku. *Nowości* 1997 R. 30 nr 300: 27 XII
Sportowe kalendarium roku 1997
- 1265.** BORCHARDT Adam: Jubileusz Adama Borchardta / rozm. Bogdan Gaca. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 192: 18 VIII
Szachista
- 1266.** BORKOWSKI Andrzej: Szermiercza piramida / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 64: 17 III
- 1267.** BOŚ Henryk: Biedni, ale solidni / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 275: 25 XI
Sekcja wioślarska AZS-u Toruń
- 1268.** BUJNAROWSKI Piotr: Stawiam na naukę / rozm. Piotr

Bednarczyk. *Nowości* 1997 R. 30 nr 247: 22 X

Wioślarz AZS-u Toruń

1269. CZ, ID: Przeszkadzały kłopoty: Ryszard Szczechowiak ocenia koszykarzy AZS-u Elana. *Nowości* 1999 R. 32 nr 109: 12 V

1270. CZYPEK Maciej: Dwójki na medal: Olimpijczyk Toruń powoli odnosi coraz większe sukcesy w gimnastyce akrobatycznej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 110: 12 V

1271. CZYPEK Maciej: Od Wisły do Axla. Cz. 1-2. *Nowości* 1997 R. 30 nr 52: 3 III; nr 54: 5 III

Klub jazdy figurowej na lodzie MKS Axel

1272. CZYPEK Maciej, ZAWADZKI Marcin: Roszady na lodzie: przyszłość toruńskiego hokeja na lodzie pod znakiem zapytania. *Nowości* 1999 R. 32 nr 121: 26 V

1273. GACA Bogdan: 50 [Pięćdziesiąt] lat w sporcie: Henryk Pola-kowski. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 288: 10 XII

Trener lekkoatletów Zrywu Toruń

1274. GAJEWSKI Jacek: Z nikim nie rywalizujemy / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 49: 27 II

Toruńskie Stowarzyszenie Żużlowe

1275. ID: Prawdziwy kapitan [Ludwik Czachowski]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 301: 27 XII

1276. JAWORSKI Tomasz: Nagroda motywacją / rozm. Marcin Zawadzki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 53: 4 III

Hokeista, laureat Złotej Karety „*Nowości*” z 1995 r.

1277. JUBILEUSZ 50-lecia Toruńskiego Klubu Sportowo-Turystycznego „Budowlani” Toruń 1947-1997 / oprac. zespół red. - Toruń: Wydaw. „Zapolex-Media”, 1997. - 95 s., [48] s. tabl.: il.

1278. KIELPIŃSKI Jacek: Druga szkoła. *Nowości* 1999 R. 32 nr 24: 29 I

Klub Karate Kyokushin

1279. KŁOSOWSKI Roman: Koszykarze [AZS Elana] bez wsparcia / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 135: 12 VI

1280. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Król nokautu: Marek Marszał z Torunia należy do ścisłej czołówki polskich kick bokserów. *Nowości* 1997 R. 30 nr 265: 14 XI

1281. KORNACKI Marek: „Czacza”. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 203: 31 VIII

Hokeista Ludwik Czachowski

1282. KORNACKI Marek: Jeździł „ręką”. *Gaz. Toruńska* 1998

- R. 51 nr 197: 24 VIII
 Żużlowiec Marian Rose
- 1283.** KOWALSKI Ryszard: Maratońskie powroty / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 116: 20 V
 Zob. też: BEDNARCZYK Piotr: Historia toruńsko-chelmińskiego maratonu, *tamże*
- 1284.** KOZŁOWSKI Marcin: Zabrakło tylko mistrzostwa w drużynie: zespół roku – Apator/DGG Toruń. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 300: 24/26 XII
- 1285.** [KURECKI Witold]: Włókniarze są ze stali. [Cz. 1–2] / (w). *Nowości* 1997 R. 30 nr 125: 31 V; nr 131: 7 VI
 Klub piłkarski „Włókniarz”
- 1286.** [KURECKI Witold]: Z kart historii / (w). *Nowości* 1998 R. 31 nr 39: 16 II
 Pomorzanie Toruń
- 1287.** LEWANDOWSKI Zenon: Dobrze, że to początek / rozm. Marcin Zawadzki. *Nowości* 1997 R. 30 nr 235: 8 X
 Piłkarki ręczne Victorii Toruń
- 1288.** LIETZ Krzysztof: Człowiek z płetwą. *Nowości* 1997 R. 30 nr 56: 7 III
 Zob. też: tenże: Głębokie zanurzenie, *tamże* 1997 R. 30 nr 74: 28 III
 Klub pletwonurków „Akwanauta”
- 1289.** LIETZ Krzysztof: Twardy „Wujek”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 172: 25 VII
 Koszykarz Ryszard Olszewski
- 1290.** LITKIEWICZ Krzysztof: Rok Macieja Broczka. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 146: 25 VI
 Nauczyciel wf w Szk. Podstawowej nr 23
- 1291.** [LUCZAK Przemysław]: Juniorzy AZS mistrzami Polski / (pł). *Nowości* 1997 R. 30 nr 93: 21 IV
- 1292.** LUCZAK Przemysław: Od Stali do Apatora. Cz. 11: Młodzi pływacy. Cz. 12: Cztery bez atu. Cz. 13: Jazda szybka na lodzie. Cz. 14: Zdrowa konkurencja. Cz. 15: Na szachownicy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 27: 1 II; nr 33: 8 II; nr 39: 15 II; nr 45: 22 II; nr 51: 1 III
 Poprz. części zob. bibliogr. za lata 1994–1997 poz. 1570
- 1293.** MALINOWSKI T[omasz], URBANYI Z[bigniew]: Romana Cheladze – zejście z wieżyczki. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 256: 31 X / 1 XI
- 1294.** MUSIAŁOWSKI Kazimierz: Przyjaciele z maratońskich tras.

- Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 1999. - 128 s., [20] s. tabl.
Historia maratonu Chełmno-Toruń s. 124-128, [20] s. il.
- 1295.** NAWROT Radosław: Człowiek z Elany: w Elanie był „toruńskim Reisseem”, w Lechu go zastąpił. *Gaz. Sport-Wielkopolska* [dod. do *Gaz. Wyborczej* (Poznań)] 1999 nr 14: 9 IV
Jarosław Maćkiewicz, do 1998 r. piłkarz Elany
- 1296.** NIENARTOWICZ Marek: Udana końcówka. *Nowości* 1997 R. 30 nr 278: 29 XI
Piłkarze Elany po rundzie jesiennej
- 1297.** NOSEWICZ Czesław: Karting i furmanki / rozm. Roman Such. *Nowości* 1999 R. 32 nr 237: 9 X
Prezes Automobilklubu Toruńskiego
- 1298.** RK: Kielnię i kropidłem: nowa hala szermiercza w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 280: 30 XI
- 1299.** SCHAEFER Ewaryst: Wzloty i upadki / rozm. Krzysztof Litkiewicz. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 296: 18 XII
75-lecie Toruńskiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej
- 1300.** SŁOKA Krzysztof: Wierzyłem w awans / rozm. Radosław Kowalski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 144: 23 VI
Trener Pomorzanina/Pak
- 1301.** SMETANIUK Agata: Toruńska nadzieja na igrzyska / rozm. Marcin Zawadzki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 94: 22 IV
- 1302.** SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Szmaciani lotnicy: Toruń staje się ośrodkiem motolotniarstwa. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 57: 9 III
- 1303.** SZCZEŚNIAK Adam: Berlińskie okno na świat. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 55: 6 III
Maratończyk Krzysztof Bartkiewicz
- 1304.** SZCZEŚNIAK Adam: „Błyskawiczni” łyżwiarze. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 293: 16 XII
Short track - Uczniowski Klub Sportowy Byskawica
- 1305.** SZCZEŚNIAK Adam: Jaka przyszłość toruńskiego żużla?: DGG nie chce wspierać Apatora S.A. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 264: 10 XI / 11 XI
- 1306.** SZCZEŚNIAK Adam: Miejsce w życiu. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 29: 4 II
Lekkoatleta Bogdan Gaca
- 1307.** SZCZEŚNIAK Adam: „Piernik” [Ryszard Olszewski] na Olimpiadzie. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 127: 1 VI
- 1308.** SZCZEŚNIAK Adam: Z widokiem na Starówkę: nowa hala

- szermiercza na ukończeniu. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 200: 27 VIII
- 1309.** SZCZEŚNIAK Adam: „Zamaskowany świat Renaty [Dejewskiej]. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 299: 23 XII
Szermierka
- 1310.** SZMIDT Tomasz: Igrzyska są dla mnie największym celem / rozm. Marcin Zawadzki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 150: 30 VI
Hokeista na trawie
- 1311.** SZYMAŃSKI Stefan: Szybki start zarządu / rozm. Piotr Bednarczyk, Maciej Czypek. *Nowości* 1999 R. 32 nr 173: 27 VII
Prezes Pomorzana Toruń
- 1312.** SZYSZKOWSKI Leszek: Bogaty sezon Pacifiku / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1998 R. 31 nr 123: 27 V
Zob. też: SZYSZKOWSKI Leszek: Pacific – znaczy mistrz / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1997 R. 30 nr 258: 5 XI
- 1313.** ŚLOT Michał: Sport w Toruniu w latach 1956–1998. – Toruń, 1999
Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Ryszarda Sudzińskiego. – Arch. UMK
- 1314.** TUŁODZIECKI Bogdan: Juniorzy [AZS/Elana II] bronią tytułu / rozm. Piotr Bednarczyk. *Nowości* 1997 R. 30 nr 244: 18 X
- 1315.** WK.: Jubileuszowy rok. *Nowości* 1997 R. 30 nr 132: 9 VI
Polski Związek Pływacki w Toruniu
- 1316.** WYSOCKI Jarosław: Może być jeszcze lepiej / rozm. Radosław Kowalski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 173: 27 VII
Trener Delfina Toruń
- 1317.** ZAŁUSKI Mariusz: Pierścień z Saracena. *Nowości* 1997 R. 30 nr 79: 4 IV
Toruńskie bractwo rycerskie
- 1318.** ZAWADZKI Marcin: Amatorstwo po spadku: degradacja Elany do trzeciej ligi oznacza koniec zawodowej piłki nożnej w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 134: 11 VI
- 1319.** ZAWADZKI Marcin, [BEDNARCZYK Piotr]: Hokej w żalobie: zmarł Ludwik Czachowski (1944–99). *Nowości* 1999 R. 32 nr 168: 21 VII
- 1320.** ZAWADZKI Marcin: Krażek w bramce: po jedenastu latach toruńscy hokeiści znaleźli się poza ekstraklasą. *Nowości* 1999 R. 32 nr 99: 28 IV
- 1321.** ZAWADZKI Marcin: Rok 1997 toruńskiego hokeja. *Nowości* 1998 R. 31 nr 2: 3 I
- 1322.** ZAWADZKI Marcin: Startujemy i walczymy: 75. sezon

toruńskich hokeistów. *Nowości* 1997 R. 30 nr 205: 3 IX

1323. ZAWADZKI Marcin: Przedszkole hokeja. *Nowości* 1999 R. 32 nr 59: 11 III

Międzyszkolny Klub Sportowy Hokeja na Lodzie

1324. BOCIEK Zdzisław: Przyszedł czas na Toruń... / rozm. Krzysztof Lietz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 157: 8 VII

Turystyka

1325. DERENGOWSKA Sylwia: Zwiedzanie na migi. *Nowości* 1997 R. 30 nr 150: 30 VI

1326. KIELPIŃSKI Jacek: Toruń – wersja dwugodzinna. *Nowości* 1997 R. 30 nr 144: 23 VI

1327. LIETZ Krzysztof: Strategia dobrych chęci. *Nowości* 1997 R. 30 nr 99: 28 IV

Turystyka w strategii miasta

1328. MIŁOSZEWSKI Henryk: Oferta dla młodych: 75-lecie Oddziału Miejskiego PTTK w Toruniu / rozm. Grzegorz Kończewski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 271: 21 XI

1329. PANKOWSKI Waldemar: Toruń na godziny. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 233: 5 X

1330. PIÓRKOWSKA Anna: Zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne Torunia w latach 1987–1994. – Toruń, 1995. – 106 s. maszyn. Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Henryka Rochnowskiego. – Arch. UMK 71162

1331. PIÓRKOWSKI Waldemar: Smak zimnego hamburgera. *Nowości* 1997 R. 30 nr 132: 9 VI

1332. POLANOWSKA–JANKOWSKA Elżbieta: Próba oceny atrakcyjności Torunia jako miejsca wypoczynku i rekreacji jego mieszkańców. – Toruń, 1996. – 108 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 73673

1333. RS: Godzina z Wandą: po Wiśle ponownie pływa wycieczkowy statek. *Nowości* 1997 R. 30 nr 138: 16 VI

1334. TRZCIŃSKI Tomasz: Funkcja turystyczna Torunia w świetle badań zagospodarowania i ruchu turystycznego. – Toruń, 1996. – 103 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Wiesława Maika. – Arch. UMK 72252

1335. WALCZYŃSKA Maria: Analiza wyników ekonomicznych w Przedsiębiorstwie Turystycznym „Heliotur” w Toruniu w latach 1986–

1988. – Toruń, 1990. – 54 s. maszyn.

Praca dypl. pod kier. dr. Sławomira Sojaka. – Arch. UMK 62199

XIV. TORUŃ W LITERATURZE

1. Utwory poetyckie

1336. HYCIEK Ella: Toruń miłość moja. – Toruń: A. Marszałek, 1998. – 52 s: il.

1337. MIELNICZEK Edward: Głowy toruńskie. [Cz.] 1–5. *PAL Prz. Art.–Lit.* 1999 R. 8 nr 6 s. 4–5, il.; nr 7/8 s. 28–29, il.; nr 9 s. 17–18, il.; nr 10 s. 35–36, il.; nr 11/12 s. 22–23, il.

Dot. prof. Mariana Biskupa, Janusza Kryszaka, Zofii Melechówny, Zdzisława Wróbla, prof. Artura Hutnikiewicza, Jadwigi Oleradzkiej, prof. Karola Grünberga, Jerzego Lesława Ordana, Krystyny Szalewskiej, Jerzego Wieczorka, Michała Stańkiewicza, Marii Kaloty-Szymańskiej, Ziemowita Ogińskiego, Romana Tubai, Janiny Gardzielewskiej i Zygryda Gardzielewskiego

1338. TORUŃSKI pejzaż: poetycki wizerunek miasta. – Toruń: Toruńskie Tow. Kultury, 1998. – 49, [1] s.

Rec.: ROCHOWIAK Jerzy: Poetycki przewodnik, *Nowości* 1998 R. 31 nr 134: 9 VI

2. Proza

1339. MARCHEWKA Jerzy: 1000 zagadek o Toruniu i ziemi chełmińskiej. – Toruń: Wydaw. Teresa i Jerzy Marchewka, 1998. – 248 s.: il.

1340. MIELCZAREK Barbara, URBANIAK Jadwiga: „Piernikowe miasto”. *Wychow. w Przedszk.* 1999 nr 6 s. 472–473

Widowisko z udziałem wychowanków przedszkoli miejskich

1341. PIETRKIEWICZ Jerzy: Der alte Copernicus. *Myśl Pol.* 1941 nr 10: 21 VIII s. 192–194

Przedr. w: tegoż: Umarli nie są bezdomni: opowiadania z życia pod okupacją niemiecką. – Glasgow: Książnica Polska, [1943]. – S. 12–23

1342. PIOSIK Wiktor Ludwik: Me genuit Torunia: A.D. – MCDLXXIII toruński obrazek z czasów młodości Mikołaja Kopernika. – Poznań: nakł. autora, 1995. – 48, [2] s.: il.

1343. SZYMAŃSKA Adriana: Święty grzech. – Wrocław: Wydaw. Dolnośląskie, 1995. – 191 s.

Zob. też: ROCHOWIAK Jerzy: Powieść z toruńskim kluczem, *Nowości* 1997 R. 30 nr 78: 3 IV.

Akcja powieści rozgrywa się m.in. w Toruniu

1344. ŚWIĄTEK Stanisław: Wracam z Europy. Cz. 1: Przystanek na Wrzosach. Cz. 2: Przystanek na Mokrem. *Nowości* 1997 R. 30 nr 56: 7 III; nr 62: 14 III

1345. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Toruń w niemieckiej powieści Jana Christa pt. „Anna Wentscher”. *PAL Prz. Art.- Lit.* 1998 R. 6 nr 1/2 s. 161-165, il., portr.

Zob. Bibliogr. Tor. za lata 1994-1997 poz. 1603

3. Film

1346. TORUŃ – moja miłość / aut. scen. i reżyser Marek Nowicki. – Toruń: Fundacja Tumult; Biuro Promocji M.Torunia, [1998]

Inf. o filmie zob.: ZALUSKI Mariusz: Toruń moja miłość: filmowe promowanie miasta, *Nowości* 1997 R. 30 nr 123: 28 V

XV. OSOBY

Zob. też poz.: 146, 390, 494, 593, 656, 663, 680, 752, 770, 835, 897, 909, 983, 1011, 1018, 1021-1022, 1028, 1030, 1038, 1043, 1055-1056, 1145, 1252, 1254, 1262, 1281, 1289, 1293, 1295, 1306, 1309, 1319, 1337

1347. AD: Osiem nagród prezydenta. *Gaz. Miejska* 1998 R. 1 nr 2: 21 V

1348. BEDNARCZYK Piotr, KOWALSKI Radosław, WIŚNIEWSKI Grzegorz: Sukces gonił sukces. *Nowości* 1999 R. 32 nr 48: 26 II

M.in. lekkoatleta Robert Witt, laureat Srebrnej Karety „*Nowości*” '98

1349. BUDNIEWSKA Lucyna: Prezydenckie laury: prof. Barbara Chwirot, siostra Zygmunta, Henryk Pawłowski, Czesław Sieńko, Benedykt Rogalski, prof. Andrzej Jamiółkowski – nagrodzeni toruńczycy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 146: 25 VI

1350. CHURSKI Andrzej: Laureaci [Złotych Karet „*Nowości*”] mają się świetnie! *Nowości* 1998 R. 31 nr 1: 2 I

Zob. też: tenże: Złote Karety w dobrych rękach, *tamże* nr 6: 8 I. – BEDNARCZYK Piotr: Sportowe Karety, *tamże* nr 4: 6 I

1351. E.S.: Torunianki w konspiracji: losy pewiaczek z Hufca nr 4. *Nowości* 1999 R. 32 nr 209: 7 IX

1352. ŁYSIAK Marian: Zainteresowania pozazawodowe neurologów toruńskich: z okazji jubileuszu 50-lecia istnienia neurologii Szpitala Miejskiego i Wojewódzkiego w Toruniu. *Biul. Inf. / Kuj.- Pom. Okręgowa*

Izba Lekarska w Toruniu 1998 nr 6 s. 14–16, fot.

1353. MAMELA Zdzisław: Poczci lekarzy i aptekarzy dawnego Torunia. – Toruń: Reg. Ośr. Stud. i Ochr. Środ. Kulturowego, 1998. – 144 s. Bibliogr. s. 133–135. Zsfg.

Rec.: [FRANKOWSKI Stanisław]: Medycy dawnego Torunia, *Nowości* 1998 R. 31 nr 69: 23 III

1354. MATERIAŁY bio- i bibliograficzne członków wydziałów towarzystwa [Jerzy Waclaw Perzanowski, Michał Woźniak, Ryszard Aleksander Kukier i Rajmund Przybylak]. *Spraw. Tow. Nauk. Tor.* 1997 [nr] 51 (dr. 1998) s. 52–78

Toż: Górski Grzegorz, Mikulski Krzysztof, Sarnowsky Jürgen, Tęgowska Eugenia, *tamże* 1998 [nr] 52 (dr. 1999) s. 57–78

1355. MKR: Karety za sukces: ludzie roku, ludzie trzydziestolecia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 7: 9 I

Złote Karety Trzydziestolecia oraz Karety 1998 r. przyznawane przez *Nowości*

1356. NIEDZIELSKA Magdalena: Pierwsi byli Niemcami: nieznanymi honorowi obywatele Torunia. *Nowości* 1997 R. 30 nr 254: 30 X

1357. SŁOWNIK biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945. Cz. 4 / pod red. Anny Zakrzewskiej i Elżbiety Zawackiej; aut. biogramów Bolesław Bork [et al.]. – Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”, 1998. – 264 s., [1] k. map. skł.: portr. – (Biblioteka Fundacji „Archiwum Pomorskie AK” w Toruniu; T. 18)

Rec.: BORZYSZKOWSKI Józef, *Rocz. Gdański* 1998 z. 1 s. 215–220 [dot. cz. 2]

1358. SŁOWNIK biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego: supl. 1 / pod red. Zbigniewa Nowaka. – Gdańsk: GTN, 1998. – 368 s.

1359. SZTURC Jan: Ewangelicy w Polsce: słownik biograficzny XVI–XX wieku. – Bielsko-Biała: Augustiana, 1998. – 345: il. Bibliogr. s. 333–344

Torunia dot. m.in.: Jan Fryderyk Bachström (1686–1742), Albert Borkowski (1686–1757), Jan Bythner (ok. 1602–1675), Abraham Calov (1612–1686), Gotfryd Centner (1712–1774), Jan Jakub Dzwonkowski (1708–1758), August Ferber (?–1621), Adam Freytag (1608–1650), Konrad Graser (1585–1630), Krzysztof Haberkant (1704–1776), Krzysztof Hartknoch (1644–1687), Jan Daniel Hoffmann (1701–1766), Piotr Jaenichen (1679–1738), Michał Karnall (?–ok. 1673), Ernest König (1635–1698), Andrzej Koteniusz (?–ok. 1607), Ernest Lambeck (1814–1892), Michał Nałęcz (1691–1761), Efraim Oloff (1685–1735), Marcin Oloff (1652–1715), Jan Gotfryd Roesner (1658–1724), Michał Bogusław Ruttich (1686–1729), Johann Sartorius (1656–1729), Henryk Schaeve (1624–1661), Samuel Schelgwig (1643–1715), Jerzy Piotr Schultz (1680–1748), Jakub Henryk Zerneck (1672–1741)

1360. TORUŃSKI Słownik Biograficzny. [T.] 1 / pod red. Krzysztofa

Mikulskiego. – Toruń: To–Mi–To, 1998. – 262 s.: portr.

Rec.: BORZYSZKOWSKI Józef, *Pomerania* 1998 Nr 10 s. 54–55. – KUTTA Janusz, *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 10 s. 32–33

1361. WARTA Ryszard: Karety odjechały: doroczne nagrody „Nowości” rozdane. *Nowości* 1997 R. 30 nr 34: 10 II

1362. WARTA Ryszard: Ośmioro z pięćdziesięciu: nieprzeciętni Toruń 2000. *Nowości* 1999 R. 32 nr 270: 19 XI

1363. WOJEWODOWIE toruńscy 1975–1998 / oprac. L[ucyna] B[udniewska]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 6: 8 I

1364. ZAŁUSKI Mariusz: Nagrody za sukces: przyznaliśmy Złote i Srebrne Karety '98. *Nowości* 1999 R. 32 nr 18: 22 I

Zob. też: tenże: Piąte rozdanie, *Nowości* 1999 R. 32 nr 40: 17 II

1365. ZAŁUSKI Mariusz: Osiem razy sukces: dzisiaj wręczamy Złote i Srebrne Karety „Nowości”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 36: 12 II

1366. ZNAKI pamięci: ludziom regionu Pomorza i Kujaw trwale związanych z dziennikarstwem na tej ziemi spoczywającym / aut. Janusz Brodziński [et al.]. – Bydgoszcz: Spółdz. Pracy Dziennikarzy i Wydawców, 1983. – 38 s., [2] s.

Z treści: Antoni Antczak s. 4. – Helena Bychowska s. 7. – Mieczysław Dereżyński s. 9. – Adam Felski s. 12. – Olgierd Gałdyński s. 12–13. – Zdzisław Olesiński s. 23. – Tadeusz Petrykowski s. 24. – Mieczysław Pieczyński s. 25–26. – Krystyna Skalecka s. 28. – Marian Sydow s. 31. – Jan Weiss s. 34. – Wacław Wytyk s. 36–37

1367. ZUSAMMENKLÄNGE: eine Antologie von Schriftstellern aus Göttingen und Toruń = Współbrzmienia: Antologia pisarzy Getyngi i Torunia / red. Janusz Kryszak. – Göttingen; Toruń: Stadtamt Göttingen; Urząd M. Torunia, 1998. – 259 s.: portr.

Z treści: Krzysztof Ćwikliński s. 130–146. – Artur Hutnikiewicz s. 148–172. – Mirosław Kasjan s. 174–184. – Janusz Kryszak s. 186–194. – Maria Kalota-Szymańska s. 197–232. – Jerzy Lesław Ordan s. 234–244

1368. LASKOWSKI Leszek: Roman A b r a h a m: losy dowódcy. – Warszawa; Poznań: Wydaw. Naukowe PWN, 1998. – 198 s., [19] s. tabl.: fot., mapy. Bibliogr. s. 181–190. Sum.

Dowódca Brygady Kawalerii „Toruń” s. 89–95

1369. BORKOWSKA Małgorzata: Rozpieszczone dziecko Pana Boga [Zofia A b r a m o w i c z ó w n a]. *Kwart. Art. Kujaw. i Pom.* 1997 [nr] 1 s. 129–135, portr.

1370. SZARMACH Marian: Nota [o prof. Zofii Abramowiczównie 1906–1988]. *Kwart. Art. Kuj. i Pom.* 1997 [nr] 1 s. 135–136, fot.

1371. SZARMACH Marian: Profesor Zofii Abramowiczównie in me-

moriam. *Kwart. Art. Kuj. i Pom.* 1998 [nr] 3 s. 215–218, portr.

1372. LORENCZEWSKA Mariola: Z sercem i chlebem. *Nowości* 1998 R. 31 nr 19: 23 I

Laureat Złotej Karety „*Nowości*”, dyrektor Toruńskiego Centrum „Caritas”
ks. Daniel Adamowicz

1373. KOPINŃSKI Krzysztof: Allenowie w Toruniu w XIV i początku XV w.: studium nad metodą badań genealogicznych i historycznych rodów mieszczańskich. – Toruń, 1998

Praca mag. pod kier. prof. Antoniego Czacharowskiego

1374. KOPINŃSKI Krzysztof: Genealogia patrycjuszowskiej rodziny Allenów z Torunia w XIV wieku. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 41–54, [1] s. tabl. skl., il., mapa. Sum. Zsfg.

1375. WILLMA Adam: W kontrze. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 30: 5 II

Poeta Mirosław Ambroziak

1376. SPRENGEL Bolesław: Od kuli bandytów: przodownik Polcji Państwowej Franciszek Anioł (1893–1924), mistrz wśród wywiadowców. *Nowości* 1998 R. 31 nr 180: 3 VIII

1377. URBAŃSKI Andrzej: Anna Wazówna. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 1 s. 18–22, il.

1378. BIEGANOWSKI Lech: Dr Romana Antowska (1918–1998). *Biul. Inf. / Kuj.–Pom. Okręgowa Izba Lekarska w Toruniu* 1998 nr 6 s. 25, fot.

1379. ID: Przerwana kariera: 21 lat temu zginął Kazimierz Araszewicz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 176: 30 VII

Żużlowiec Stali Toruń

1380. PACZUSKI Adam: Kreacja i konserwacja architektury czyli o sztuce kompromisów. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 11 s. 10–11, il.

Zob. też: Bibliografia prac Mariana Arszynskiego // In: *Architectura et historia: studia Mariano Arszynski septuagenario dedicata.* – Toruń, 1999. – S. 21–26.

Zob. też: (WS): Podwójny jubileusz. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 11 s. 12, fot.

Jubileusz prof. Mariana Arszynskiego i Jana Tajchmana

1381. WOJCIECHOWSKI Mieczysław: Nekrolog: Stanisław Leszek Bagdziski (1935–1997). *Zap. Kuj.–Dobrzyń.* 1998 T. 12 s. 9–13

1382. CHURSKI Andrzej, KL: Długodystansowy sprinter. *Nowości* 1998 R. 31 nr 219: 18 IX

Leszek Balcerowicz doktorem honorowym UMK

1383. BIRKENMAYER (Birkenmajer) Alfred Józef (1892–

1977) // In: Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1939) – Warszawa., 1998. – S. 140–142, fot.

1384. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Z Legionów do gazet: Alfred Józef Birkenmajer (1892–1977), publicysta, redaktor naczelny „Dnia Pomorskiego”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 152: 2 VII

1385. BISKUP Marian: Więzi Torunia z Poznaniem: (przemówienie wygłoszone w Poznaniu 14 grudnia 1998 r.). *Życie Uniwersyteckie (Poznań)* 1999 nr 1/2 s. 11–13, fot.

Nadanie prof. Marianowi B i s k u p o w i tytułu honoris causa Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

1386. BRODZIŃSKI Janusz: Profesor Marian Biskup Honorowym Obywatel Miasta Inowrocławia. *Ziemia Kujawska* 1998 T. 13 s. 231–233

1387. CHURSKI Andrzej: Podwójny jubileusz: 90 lat „Zapisek Historycznych” [i 40-lecie redagowania ich przez prof. Mariana Biskupa]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 283: 3 XII

1388. KOSMAN Marcei: Profesor Marian Biskup – doktor honoris causa Almae Matris Posnanensis. *Prz. Zachodni* 1998 R. 54 nr 4 s. 192–197

1389. LABUDA Gerard: Laudacja. *Życie Uniwersyteckie (Poznań)* 1999 nr 1/2 s. 9–10, fot.

Nadanie prof. Marianowi Biskupowi tytułu honoris causa Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

1390. WARTA Ryszard: Kryształowy profesor: Marian Biskup Honorowym Obywatel Miasta Inowrocławia. *Nowości* 1997 R. 30 nr 139: 17 VI

1391. WARTA Ryszard: Toruńczyk [Marian Biskup] z Inowrocławia. *Nowości* 1997 R. 30 nr 252: 28 X

1392. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Piewca sokołów: Feliks B o b o w s k i (1873–1936), działacz społeczno–narodowy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 24: 29 I

1393. ROCHOWIAK Jerzy: Szkło: nieograniczone możliwości kreacji. *Biul. Inf. Kult.* 1998 nr 2 s. 26–33, il.

Zob. też tegoż: Szklana magia. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 277: 26 XI.
Artysta, rzeźbiarz w szkole Janusz B o g a c k i

1394. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Wspomożycielka biednych i chorych: Aniela B o g u s ł a w s k a (1897–1931), dr med., miejska lekarka szkolna w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 158: 9 VII

1395. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dla dobra Ojczyzny: Ma-

ria B o g u s ł a w s k a (1868–1929), literatka, redaktorka, działaczka oświatowa, autorka powieści „Gospoda pod Modrym Fartuszkiem”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 50: 1 III

1396. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Twórca hymnu toruńskiego: Jerzy B o j a n o w s k i (1893–1983), muzyk, dyrygent. *Nowości* 1998 R. 31 nr 233: 5 X

1397. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Artystka z sercem społecznika: Halina B o l t o w a z domu Schedlin–Czarlińska (1888–1981), śpiewaczka operowa, działaczka społeczna i chrześcijańska. *Nowości* 1998 R. 31 nr 81: 6 IV

1398. WIDACKA, Hanna: Rytownik toruński B r a u n e r i jego szttychy „metamorfozyjne” z portretami monarchów. *Kron. Zamkowa* 1998 nr 1 s. 91–102. Sum.

1399. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Przewodnik młodych redaktorów: Antoni B r e j s k i (1867–1929), redaktor i wydawca, działacz społeczny i polityczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 217: 16 IX

1400. B R E J S K I Izydor (1872–1935) // In: Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1939). – Warszawa, 1998. – S197

1401. B R E J S K I Jan (1863–1934) // In: Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1939). – Warszawa, 1998. – S. 108–109, fot.

1402. ROCHOWIAK Jerzy: Międzynarodowe plenery malarskie i Krystyna B u c z k o w s k a. *PAL Prz. Art.– Lit.* 1999 R. 8 nr 10 s. 37–42, il., portr.

1403. BORZYSZKOWSKI Józef: Andrzej B u k o w s k i [1911–1997]. *Pomerania* 1998 Nr 2 s. 46–50, il., portr.

1404. DATA Jan: Andrzej Bukowski (30 listopada 1911 – 14 lutego 1997). *Pam. Lit.* 1998 R. 89 z. 3 s. 233–238, portr.

1405. JĘDRZYŃSKI Zefiryn: Niestrudzony badacz kultury Pomorza: prof. dr Andrzej Bukowski (1911–1997). *Nowości* 1998 R. 31 nr 41: 18 II

1406. KALEMBKA Sławomir: Andrzej Bukowski (1911–1997). *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 3/4 s. 167–169

1407. SAMP Jerzy: Profesor Andrzej Bukowski: filolog, pomorzoznawca i edytor. *Rocz. Gdański* 1998 T. 58 z. 1 s. 5–10

1408. FRANKOWSKI Stanisław: Z polonezem i książką przez całe życie: dr Stefan B u r h a r d t (1899–1991) – bibliotekarz, bibliofil,

muzykolog, współorganizator UMK i pierwszy dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 281: 2 XII

1409. GOŁĘBIEWSKA Teresa: „Polonez” – opus vitae Stefana Burhardta. *Lithuania* 1999 nr 1/2 s. 122–127, 1 portr.

1410. KASPRZYK Jerzy: Toruński drukarz i wydawca: w 110. rocznicę śmierci Józefa B u s z c z y Ń s k i e g o (1823–1887). *Nowości* 1997 R. 30 nr 105: 7 V

1411. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Toruński żołnierz–tułacz: Kazimierz B u s z e w i c z (1902–1964), uczestnik II wojny światowej na trzech kontynentach. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1999 R. 32 nr 204: 1 IX; nr 209: 7 IX

1412. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Redaktor i społecznik: Józef C h e ł m i ń s k i (1899–1938), pseud. Antek Łazęga, redaktor, działacz polityczny i społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 291: 14 XII

1413. SCHULZ Winicjusz: Akademia dobrych pomysłów. *Nowości* 1997 R. 30 nr 26: 31 I

Laureat Złotej Karety „*Nowości*” ’96 Witold C h m i e l e w s k i

1414. BIELSKI Mieczysław: Gen. bryg. Jan Władysław C h m u r o w i c z (1887–1965): szkic biograficzny. *Kronika Bydgoska* 1995 (dr. 1996) [T.] 17 s. 247–272, il., portr., faks., mapy

W l. 1929–30 w Centrum Wyszczolenia Artylerii w Toruniu

1415. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Nie tylko dla Grębocina: Józef C h r z a n o w s k i (1879–1945), inżynier–przemysłowiec, działacz gospodarczy i społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 197: 24 VIII

1416. C H U D Z I A K O W A Jadwiga: Dlaczego szewc bez butów chodzi? / rozm. Słomińska Janina. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 218: 17 IX

Dyrektor Instytutu Archeologii i Etnologii UMK

1417. PROFESOR zw. dr hab. Zygmunt C h u r s k i. *Acta Univ. N. Copern.*, *Geografia* 1999 [z.] 39 s. 7–14

Acc.: Spis publikacji Zygmunta Churskiego s. 15–22

1418. LORENCZEWSKA Mariola: Tropiąc podstępny czerniak: prof. Barbara C h w i r o t – Złota Karetka „*Nowości*” ’98 w dziedzinie nauki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 36: 12 II

1419. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Konserwator Pomorza: Jerzy C h y c z e w s k i (1907–1944), historyk sztuki, konserwator zabytków, krajoznawca i propagator turystyki. *Nowości* 1999 R. 32 nr 281:

1420. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Bydgoski adwokat: Jan Cie-
l u c h (1899–1983), sędzia, adwokat, wiceprezydent Torunia. *Nowości*
1999 R. 32 nr 181: 5 VIII

1421. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Wielkopolanin w Toruniu: Stanisław
C i e ś l a k (1898–1954), dziennikarz i działacz społeczny, redaktor
naczelny „Słowa Pomorskiego” w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 135:
10 VI

1422. TANDECKI J[anusz]: C l a u s (Clauwis, Claws) // In:
Saur: Allgemeines Künstlerlexikon: die bildenen Künstler aller Zeiten
und Völker. Bd. 19. – München, 1998. – S. 439

1423. TANDECKI J[anusz]: C l a u s e n, Familie // In: Saur: All-
gemeines Künstlerlexikon: die bildenen Künstler aller Zeiten und Völker.
Bd. 19. – München, 1998. – S. 449–450

1424. BANIA Z[bigniew]: C o c c h i (Cocchy, Cochi, Cochile, Koki)
Giovanni Battista [1701–1759] // In: Saur: Allgemeines Künstlerlexikon:
die bildenen Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 20. – München, 1998.
– S. 45

1425. BIELSKI Mieczysław: Zapomniany artylerzysta: gen. dyw. Pa-
weł C y r u s - S o b o l e w s k i (1863–1930), inspektor w sztabie Frontu
Pomorskiego. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1998 R. 31 nr 35: 11 II; nr 41: 18 II

1426. ZAŁUSKI Mariusz: Dla sprawy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 194:
20 VIII

Rościśław C z e r n i e w s k i

1427. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Doktor i filomata: Józef C z y-
ż a k (1897–1939), lekarz położnik i ginekolog. *Nowości* 1997 R. 30 nr 128:
4 VI

1428. KARASZEWSKI Włodzimierz: prof. Kazimierz C z y ż n i e-
w s k i. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 11 s. 11, fot.

1429. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Patriota, społecznik, lekarz:
Zdzisław D a n d e l s k i (1880–1954), dr med., współzałożyciel, pre-
zes i członek honorowy Polskiego Towarzystwa Lekarskiego w Toruniu.
Nowości 1999 R. 32 nr 156: 7 VII

1430. MIKCYŃSKI Roman: Prof. dr hab. Jerzy D a n i e l e w i c z
(1921–1997). *Kal. Bydg.* 1998 R. 31 s. 355–356

1431. KASPRZYK Jerzy: Zapomniany dramat o św. Wojciechu:
toruński autor [Cyryl D a n i e l e w s k i (1864–1923)] na jubileusz

sprzed wieku. *Nowości* 1997 R. 30 nr 89: 16 IV

1432. KASPRZYK Jerzy: O polskość Pomorza: w 90. rocznicę śmierci Ignacego Daniela wskiego (1829–1907). *Nowości* 1997 R. 30 nr 303: 31 XII

1433. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Odnowiciel gazowni: Stefan Dąbrowski (1889–1952), inż. chemik, dyrektor Gazowni, Elektrowni i Tramwajów w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 77: 2 IV

1434. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Stanisław Dąbrowski (1889–1969): aktor i teatrolog, zapomniany badacz kultury i historii Torunia. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 101–104, portr., il.

1435. DUMANOWSKI Jarosław: Torunianin z wyboru: z testamentu biskupa Stanisław Dąmbskiego. *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 91–103, il. Sum. Zsfg.

1436. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Prawym życiem: Stefan Dembiński (1898–1977), dr prawa, adwokat, członek honorowy Towarzystwa Naukowego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 215: 14 IX

1437. KOCYCH-IMIĘLSKA Maria: Cieszyński epizod Hieronima Derdowskiego. *Kalendarz Cieszyński* 1996 (dr. 1995) [R. 12] s. 198–201

1438. SZULC Leszek: Hieronim Jarosz Derdowski – życie i twórczość. *Gdań. Rocz. Kult.* 1994 Nr 15 s. 187–200

1439. KASPRZYK Jerzy: Rzecznik regionalizmu: Mieczysław Derężyński (1909–1951) – dziennikarz i historyk. *Nowości* 1999 R. 32 nr 113: 17 V

1440. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Poznaniak na kolei: Bogusław Dobrzycki (1875–1948), prezes i dyrektor Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Poznaniu, Katowicach, Gdańsku i Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 280: 30 XI

1441. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dla Polski i prawa: Marian Doerffer (1879–1937), adwokat, prokurator, prezydent Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 199: 27 VIII

1442. WASICKA Joanna: Przystanek na zawsze. *Nowości* 1997 R. 30 nr 85: 11 IV
Logopeda Aniela Domino

1443. KASPRZYK Jerzy: Ziemianin z Łysomic: w 90. rocznicę śmierci Edwarda Donimirskiego (1844–1907). *Nowości* 1997

R. 30 nr 176: 30 VII

1444. JĘDRZYŃSKI Zefiryn: Ryszard D o r o ż y ń s k i nie żyje. *Nowości* 1998 R. 31 nr 258: 3 XI

1445. WODZIŃSKA Iza: Nie jest pnączem. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 260: 6 XI / 7 XI

Dyrektor Wojewódzkiego Urzędu Pracy Krystyna D o w g i a ł ł o

1446. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Bronią i piórem: Jan D r z e w i e c k i (1898–1942), kapitan, pisarz, dziennikarz. *Nowości* 1998 R. 31 nr 92: 20 IV

1447. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Prawo, książki i góry: dr Ignacy Jakub D z i e d z i c (1889–1958), adwokat, bibliofil, esperantysta i krajoznawca. *Nowości* 1997 R. 30 nr 170: 23 VII

1448. JADCZAK Ryszard: Kłopot z filozofią: trzydziesta rocznica śmierci Henryka E l z e n b e r g a. *Nowości* 1997 R. 30 nr 81: 7 IV

1449. JADCZAK Ryszard: Toruński okres w życiorysie naukowym Henryka Elzenberga. *Ruch Filozoficzny* 1997 nr 4 s. 609–616

1450. KARDAS Alina: E s k e n o w i e w XV–XVIII wieku: awans, trwanie i upadek rodziny patrycjuszowskiej z Torunia // In: Rodzina pomorska. – Gdańsk, 1999. – S. 211–226: wykr.

1451. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Artysta, patriota, społecznik: Julian F a ł a t (1853–1929), malarz, założyciel Konfraterni Artystów w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 163: 15 VII

1452. PODLASZEWSKA Krystyna: Sługa Boży ks. Stefan Wincenty F r e l i c h o w s k i: (1913–1945). – Toruń: Toruńskie Wydaw. Diec., 1998. – 95, [3] s., [18] s. tabl.: fot., faks. – (Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość; T. 22) (Kościół katolicki w latach 1939–1945 na terenach obecnej diecezji toruńskiej; T. 2). Bibliogr. s. 95–96

Zob. też: FRANKOWSKI Stanisław, ZALUSKI Mariusz: Cichy święty. *Nowości* 1999 R. 32 nr 128: 4 VI. – SŁOMIŃSKI Tomasz: Dzieje świętych kości. *Tyg. Powsz.* 1999 nr 49 s. 10. – WICHNOWSKI Wojciech: Blask aureoli. *Mat. Hist. Stow. Szarych Szeregów* 1999 Nr 47 s. 41–43. – Toż: *Gaz. Pomorska* 1999 nr 79: 3/5 IV

1453. URBAŃSKI Andrzej: Beatyfikacja Stefana Wincentego Frelichowskiego. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 3 s. 30–31, il.

1454. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Życie i działalność kulturalna Ottona F r e y m u t h a [1892–1953] w okupowanym Toruniu (1940–1944). *Zap. Hist.* 1999 T. 64 z. 2 s. 93–118, il. Zsfg.

Dyr. Książnicy Miejskiej w l. 1940–1944

1455. NAREBSKI Lech: Adam F r e y t a g (Freitag) [1608–1650].

Pomorze i Kujawy 1999 nr 4 s. 21–24, il.

1456. LASKIEWICZ Henryk: Z dziejów polskiej oświaty w Niemczech w latach 1939–1947: (Szkoły polskie w Lubece). Cz. 2. *Prz. Zach.-pom.* 1998 T. 13 z. 3 s. 183–204.

Z treści: G a l o n Rajmund [1906–1987] s. 186

1457. PŁOTKOWSKI Łukasz: Granice wyboru: rzecz o Janinie G a r d z i e l e w s k i e j. *Rocz. Kult. Kuj. i Pom.* 1998 T. 14 s. 75–78, portr.

1458. DR STANISŁAW Mieczysław G a w i ń s k i. *Biul. Inf. / Kuj.-Pom. Okręgowa Izba Lekarska w Toruniu* 1998 nr 4 s. 18–20, fot.

1459. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Krzewiciel polskości: Stanisław G ą s o w s k i (1881–1949), dr filozofii, działacz społeczny, wicestarosta krajowy pomorski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 226: 27 IX

1460. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Socjalista na kolei: Jan G e t l e r - G i r t l e r (1879–1970), pseudonim Jakub, Jur, Kuba, mgr inż., technolog, specjalista budowy i administracji kolei, działacz robotniczy i społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 142: 21 VI

1461. BORAWSKA Teresa: Karol G ó r s k i – człowiek i uczoney: sprawozdanie z sesji. *Kom. Maz.-Warm.* 1998 nr 3 s. 505–507

1462. KAROL Górski – człowiek i uczoney / pod red. Zenona Huberta Nowaka. – Toruń: UMK, 1999. – 124 s.: 1 portr.

Treść: NOWAK Zenon Hubert: Karol Górski – koleje życia s. 7–28. – BLSKUP Marian: Karol Górski – tradycyjny czy nowatorski badacz dziejów zakonu krzyżackiego s. 31–51. – MALLEK Janusz: Zasługi Karola Górskiego w wprowadzeniu problematyki stanowej do historiografii polskiej s. 53–62. – KŁOCZOWSKI Jerzy: Karol Górski – historyk polskiego chrześcijaństwa s. 63–77. – SAMSONOWICZ Heryk: Wymiar europejski dorobku naukowego Karola Górskiego s. 79–85. – CZARCIŃSKI Ireneusz: Bibliografia prac Karola Górskiego s. 87–124.

Zawiera także artykuł K. Górskiego opublikowany w Tygodniku Powszechnym pt. Karol Górski – etos profesora s. 22–29.

Zob. też fragment pt. Uniwersytet dla dydaktyków, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 6 s. 20–21.

Rec.: CHAMOT Marek: Karol Górski – współtwórca toruńskiej szkoły historycznej, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 6 s. 20–21

1463. NOWAK Zenon Hubert: Karol Górski – człowiek i uczoney. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 3 s. 6–7, rys.

1464. MELKOWSKI Stefan: Twórczość literacka jako wyraz życia duchowego: Konrad G ó r s k i o literaturze współczesnej. *Życie i Mysł* 1997 nr 3 s. 53–68

1465. SPEINA Jerzy: Konrad Górski. *Metafora. Kwart. Lit.-Art.*

1989/90 (dr. 1990) nr 1/2 s. 81–89

1466. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Jan G r a b o w s k i [1882–1950]. *Jantar. Szlaki* 1998 R. 41 nr 1 s. 46–48, portr.

1467. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Śpiewający miłośnik Torunia: Celestyn G r a s z e w i c z (1906–1987), prawnik, działacz społeczny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 253: 29 X

1468. CZAJA Stefan, WITKOWSKI Lech: Janina G r y c k i e w i c z (10.07.1928–31.03.1998). *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 5 s. 21, fot.

1469. KASPRZYK Jerzy: Malarz i działacz kulturalny: w pięćdziesiątą rocznicę śmierci Eugeniusza G r o s a (1878–1947). *Nowości* 1997 R. 30 nr 241: 15 X

1470. HELENA G r o s s ó w n a (1904–1994), tancerka, choreograf, aktorka, pieśniarka. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 233–234

1471. JASZOWSKI Tadeusz: Proces Józefa G r u s s a. *Fakty* 1989 nr 16 s. 7–9, il.

Szef II Oddziału Komendy Pomorskiego Okręgu AK. Działal m.in. na terenie Torunia

1472. PAWLAK Józef: Jubileusz profesora Leona G u m a n i s k i e g o. *Tor. Prz. Filozoficzny* 1999 T. 2 s. 145–146

1473. WILLMA Adam: Tango z Nadzieją / zdjęcia Daniel Pach. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 55: 6 III

Ks. Mikołaj H a j d u c z e n i a

1474. KRUCZKIEWICZ M[irosława]: „Pieprz i wanilia” w Toruniu: stąd wyruszył w świat [Tony H a l i k], tu będą pamiątki po nim. *Nowości* 1999 R. 32 nr 263: 10 XI

1475. WAŚKO Sabina: Toruński „Pieprz i wanilia”: zbiory Tony’ego Halika w Książnicy. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 267: 16 XI

1476. ROSIŃSKI Przemysław: Spuścizna rękopiśmienna prof. Wojciecha H e j n o s z a. – Toruń, 1994. – 118 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Bohdana Ryszewskiego. – Arch. UMK 68426

1477. LIS Aneta: Gdy filozof spotyka poetę: toruńskie więzi Zbigniewa H e r b e r t a. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 236: 8 X

1478. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Budowniczy Wrzosów: Alojzy H e r m a n (1897–1972), sędzia Sądu Apelacyjnego, działacz społeczny, kurator i reorganizator Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego i Konserwatorium Muzycznego w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 97: 14 IV

1479. H U T N I K I E W I C Z Artur: Są prawdy, które na zawsze

zachowują ważność / rozm. Krzysztof Ćwikliński. *Nowe Książki* 1997 nr 2 s. 8–10

1480. ODNOWIENIE doktoratu prof. Artura Hutnikiewicza. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 6 s. 6–9, fot.

1481. SCHULZ Winicjusz: Życie literackie: odnowienie doktoratu prof. Artura Hutnikiewicza. *Nowości* 1998 R. 31 nr 127: 1 VI

Tenże: Pół wieku później: profesor Artur Hutnikiewicz – doktor dwojga uczelni, *tamże* nr 129: 3 VI

1482. I W A N O W S K A Wilhelmina: Patriotka Torunia z Wilnem w sercu / rozm. Winicjusz Schulz, Ryszard Warta. *Nowości* 1997 R. 30 nr 224: 25 IX

1483. KUS Andrzej: Należała do odważnych: prof. W. Iwanowska a tworzenie nowych technik badawczych. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 14–15, fot.

1484. LW: Zmarła Pierwsza Dama Astronomii Profesor Wilhelmina Iwanowska. *PAL Prz. Art.–Lit.* 1999 R. 8 nr 6 s. 2, portr.

1485. SCHULZ Winicjusz: Kosmos i marzenia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 25: 30 I

1486. SCHULZ Winicjusz: Stąd do wieczności: dziś pożegnamy Profesor Wilhelminę Iwanowską. *Nowości* 1999 R. 32 nr 117: 21 V

Zob. też: tenże: Gwiazda wytrwałości, *tamże* nr 118: 22 V

1487. SCHULZ Winicjusz: Torunianki w srebrze: profesor Wilhelmina Iwanowska została honorową obywatelką miasta. *Nowości* 1997 R. 30 nr 225: 26 IX

1488. SCHULZ Winicjusz: Życie wśród gwiazd: zmarła profesor Wilhelmina Iwanowska. *Nowości* 1999 R. 32 nr 114: 18 V

1489. WOSZCZYK Andrzej: Profesor Wilhelmina Iwanowska: astronom i organizator badań naukowych. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 7 s. 10–11, il.

Toż: *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 6 s. 12–13, il.

1490. WOSZCZYK Andrzej: Wilhelmina Iwanowska (1905–1999). *Rocz. Tor.* 1999 [R.] 26 s. 189–195, portr.

1491. WOSZCZYK Andrzej: Wilhelmina Iwanowska (1905–1999). *Urania* 1999 nr 4 s. 162–163

1492. DEMBIŃSKI Stanisław: Droga życiowa Aleksandra J a b ł o Ń s k i e g o [1898–1980]. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 15–17, portr.

Toż: *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 3 s. 6–7, potr.; 1998 R. 7 nr 3 s. 12–13, fot.

1493. KUBRYCHT Jerzy: Artysta czy uczonec?: moje spotkanie z

prof. Aleksandrem Jabłońskim. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 20–21, portr.

1494. LUBIENSKA-IWANISZEWSKA Cecylia: Ponad trzydzieści lat: moje spotkanie z prof. Aleksandrem Jabłońskim. *Absolwent* 1998 Nr 3 s. 18–19, fot.

1495. SŁOMIŃSKA Janina: Fizyk [Aleksander Jabłoński] – legenda. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 169: 21 VII

1496. SZUDY Józef: Aleksander Jabłoński – pionier współczesnej fotofizyki. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 8 s. 2–3, portr.

1497. PAWLAK Józef: Profesor dr hab. Ryszard J a d c z a k (1951–1998). *Tor. Prz. Filozoficzny* 1999 T. 2 s. 146–147

1498. TYBURSKI Włodzimierz: Ryszard Jadczyk (1951–1998): [nekr.] *Ruch Filozof.* 1998 nr 3 s. 407–410.

1499. WIŚNIEWSKI Ryszard: Prof. Ryszard Jadczyk. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 7/8 s. 18, fot.

1500. WIŚNIEWSKI Ryszard: Żył intensywnie: wspomnienie o Profesorze Ryszardzie Jadczyku. *Nowości* 1998 R. 31 nr 139: 16 VI

1501. FRANKOWSKI Stanisław: Nasz założyciel [Henryk J a n k o w s k i]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 25: 30 I

1502. FRANKOWSKI Stanisław: Od skrzydeł do pióra: seniorzy lotnictwa toruńskiego o redaktorze Henryku Jankowskim. *Nowości* 1999 R. 32 nr 64: 17 III

1503. FRANKOWSKI Stanisław: Ostatnia droga Redaktora: pożegnaliśmy Henryka Jankowskiego, założyciela i pierwszego redaktora naczelnego „Nowości”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 29: 4 II

1504. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Gorliwy Polak i katolik: Tadeusz Jan J a n o w s k i (1864–1934), dentysta, działacz narodowy i społeczny, major – Komendant Placu w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 192: 18 VIII

1505. CHURSKI Andrzej: Fotograf trzech pokoleń [Czesław J a r m u s z]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 18: 22 I

1506. KASPRZYK Jerzy: Patriota w życiu i twórczości: Marian J a r o c z y Ń s k i (1819–1901) – artysta plastyk i społecznik. *Nowości* 1999 R. 32 nr 166: 19 VII

1507. BIENIAK Janusz: Kazimierz J a s i Ń s k i (12 XII 1920–8 VIII 1997). *Kwart. Hist.* 1998 R. 105 nr 1 s. 171–174

1508. CZACHAROWSKI Antoni: In memoriam profesora Kazimie-

rza Jasińskiego (1920–1997). *Zap. Hist.* 1998 T. 63 z. 1 s. 218–219
Acc.: Bibliografia prac profesora Kazimierza Jasińskiego za lata 1991–1997 / zest.
Krystyna Zielińska-Melkowska. – S. 220–224

1509. GRABOWSKI Janusz: Kazimierz Aleksander Jasiński (12 XII 1920–8 VIII 1997). *Archeion* 1997 [T.] 98 s. 362–367. Bibliogr. s. 363–367

1510. WENTA Jarosław: Dyplomatyka, genealogia, pasja: zmarł profesor Kazimierz Jasiński. *Nowości* 1997 R. 30 nr 189: 14 VIII

1511. ZDRENKA Joachim: Wspomnienie o Profesorze Kazimierzu Jasińskim // In: *Szlachta, starostowie zaciężni*. – Gdańsk, 1998. – S. 11–15

1512. ŁYSIAK Marian: Walczył o wolną Polskę, umarł na obczyźnie: dr med. Wojciech Jedlina-Jacobson (1855–1961), dramatyczna biografia pomorskiego lekarza i patrioty. *Nowości* 1998 R. 31 nr 69: 23 III

1513. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dał światło Ciechocinkowi: Tadeusz Jeleński (1900–1968), mgr inż. elektryk, dyrektor Elektrowni, Gazowni i Tramwajów Miejskich w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 29: 4 II

1514. LORENCZEWSKA Mariola: Laury dla mistrza: prof. Waldemar Jędrzejczyk ma za sobą 40 lat pracy zawodowej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 286: 7 XII

1515. LIETZ Krzysztof: Dyrektor musi chcieć: Jarosław Józefowicz, prezes Toruńskich Zakładów Materiałów Opatrunkowych – „Złota Karetka *Nowości*” w kategorii „Przedsiębiorczość '98”. *Nowości* 1999 R. 32 nr 42: 19 II

1516. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dla polskiej szkoły na Pomorzu: Jan Kaczor (1891–1939), dyrektor Miejskiego Gimnazjum Żeńskiego w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 257: 3 XI

1517. KACZMAREK Halina: Jubileusz prof. Aliny Kamińskiej. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 12 s. 6, fot.

1518. OBRACHT-PRONDZYŃSKI Cezary: Jan Karnowski (1886–1939): pisarz, polityk i kaszubsko-pomorski działacz regionalny. – Gdańsk: Inst. Kaszubski, 1999. – 391, [1] s.: il. Bibliogr. s. 365–381.
Rec.: MOLIK Witold, *Acta Cassubiana* 1999 T. 1 s. 395–398

1519. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Życie dla Kaszub: Jan Karnowski (1886–1939), sędzia, literat młodokaszubski, badacz dziejów kultury kaszubskiej, krajoznawca. *Nowości* 1999 R. 32 nr 250: 25 X

1520. ŁYSIAK Marian: Polski lekarz w pruskim mundurze:

dr med. Augustyn K a s i n o w s k i, pierwszy sekretarz Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1875–1877). *Nowości* 1998 R. 31 nr 23: 28 I

1521. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Wzór urzędnika: Alojzy K i r s t e i n (1897–1984), mgr ekonomii, urzędnik, dyrektor Towarzystwa Naukowego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 69: 23 III

1522. BIENKOWSKA Barbara: Andrzej K ł o s s o w s k i (1938–1997): z żałobnej karty. *Prz. Biblioteczny* 1997 nr 1 s. 153–155

1523. CZAJKA Stanisław: Pożegnania [Andrzej Kłossowski]. *Komunikaty / Biblioteka Narodowa* 1997 nr 1 s. 2–3

1524. DEMBOWSKA Maria: Słowo wspomnienia o Andrzeju Kłossowskim. *Prz. Biblioteczny* 1997 nr 1 s. 155–156

1525. KŁOSSOWSKA Małgorzata: Andrzej Kłossowski 11.01.1938–30.01.1997, badacz książki polskiej na obczyźnie: „nie wszystkim odszedł”. *Życie Warszawy* 1998 nr 25 z 30.01

1526. MALLEK Jánusz: In memoriam [Andrzej Kłossowski (1938–1997)]. *Acta Univ. N. Copern. Bibliologia* 1998 [z.] 2/3 s. 7, portr. Toż w jęz. ang. s. 9.

1527. MIGOŃ Krzysztof: Zmarł Andrzej Kłossowski...: z żałobnej karty. *Bibliotekarz* 1997 nr 4 s. 34–36

1528. Prof. dr hab. Andrzej Kłossowski. *Komunikat Towarzystwa Przyjaciół Książki* 1995 (dr. 1997) nr 75 s. 54

1529. SUPRUNIUK Mirosław A[dam]: Andrzej Kłossowski. *Kultura* (Paryż) 1997 nr 3 s. 155–156

1530. SUPRUNIUK Mirosław Adam: Toruńska przygoda Andrzeja Kłossowskiego (1938–1997). *Arch. Emigracji* 1998 Z. 1 s. 163–167

Acc.: BIBLIOGRAFIA najważniejszych prac prof. dr. hab. Andrzeja Kłossowskiego nt. emigracji i książki emigracyjnej, s. 165–167

1531. TONDEL Janusz: Andrzej Kłossowski (1938–1997). *Acta Univ. N. Copern. Bibliologia* 1998 [z.] 2/3 s. 15–31. Sum.

Acc.: JAROSZEWSKA Ewa, Publikacje oraz dokumentacja działalności popularyzatorskiej, dydaktycznej oraz organizacyjnej Profesora Andrzeja Kłossowskiego, *tamże*: s. 37–86

1532. TONDEL Janusz: Znaczący i miłośnik: zmarł profesor Andrzej Kłossowski (1938–1997), wybitny badacz polskiej książki na obczyźnie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 34: 10 II

1533. TOPOLSKA Maria Barbara: Prof. Andrzej Kłossowski ambasador emigracyjnej spuścizny wydawniczej. *Dziennik Polski i Dziennik*

Żołnierz (Londyn) 1997: 17 II

1534. WŁADYSIUK Ewa: Andrzej Kłossowski. *Gaz. Wyborcza* (Kraków) 1997 z 11.02. s. 5

1535. WOŁOSZ Jan: Pożegnanie Andrzeja Kłossowskiego (1938–1997). *Biul. Inf. Bibl. Narod.* 1997 nr 1 s. 42–43

1536. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Uczył handlowców: Roman K o c i u r s k i (1888–1967), dyrektor Szkoły Handlowej w Toruniu, nauczyciel w Chełmnie i Kowalewie. *Nowości* 1997 R. 30 nr 83: 9 IV

1537. KONKOLEWSKA Ewa, PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Miałstu i pacjentom: dr med. Leon K o n k o l e w s k i (1903–1958), lekarz, naukowiec, internista, społecznik, bibliofil, miłośnik Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 206: 3 IX

1538. DĄBEK Roman: K o p e r n i k a n a meksykańskie [Cz. 1–2]. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 2 s. 12–13; 1999 R. 8 nr 2 s. 20–21, il.

1539. MARKOWSKI Mieczysław: Nicolaus Copernicus' Krakauer Universitätsstudien. *Acta Mediaevalia* 1995 T. 8 s. 91–102. Streszcz.

1540. ROGOZIŃSKA Ewa: Wszystkie twarze Kopernika. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 110: 13 V

1541. ROSPOND Stanisław: Mikołaj Kopernik – Sarmaticus Astronomus. – Opole: Inst. Śląski, 1973. – 92, [3] s., [1] k. tabl.: faks., portr., mapy

1542. SZALEWSKI Dariusz: Lekarz z Fromborka: w 524. rocznicę urodzin Mikołaja Kopernika. *Nowości* 1997 R. 30 nr 42: 19 II, il.

1543. KAROL K o r a n y i (1897–1964): studia w stulecie urodzin / praca zb. pod red. Stanisława Salmonowicza. Uniwersytet Mikołaja Kopernika. – Toruń: Wydaw. UMK, 1998. – 93 s., [2] s. tabl.

Z treści: KAMIŃSKA Krystyna: Toruńskie lata Karola Koranyiego s. 11–24, Aneks s. 24–38. – BARDACH Juliusz: Ze wspomnień o Karolu Koranym s. 73–77. – WOŁODKIEWICZ Witold: Karol Koranyi – Profesor profesorów s. 79–84. – BALTRUSZAJTYS Grażyna: Karol Koranyi jako pedagog s. 85–92

1544. JÓZEF K o r z e n i o w s k i (1934–1993), aktor, śpiewak. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 239–240

1545. K O S T R Z A K Jan: Dyplomatyczna przygoda toruńskiego historyka / rozm. Danuta Ciesielska. *Promocje Pom.* 1998 R. 6 nr 9 s. 8–9, il.

1546. LIETZ Krzysztof: PAN i dyplomacja: Jan Kostrzak dyrektorem Urzędu Celnego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 230: 1 X

1547. KOSTRZAK Jan: Toruński dyplomata / rozm. Danuta Cie-

sielska. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 108–113, il.

1548. WOŚNOWSKA Małgorzata: Monografia artysty plastyka Józefa K o t l a r c z y k a. – Toruń, 1994. – 78 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Bogusława Mansfelda. – Arch. UMK 68577

1549. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Zapomniany doktor: Kazimierz Jastrzębiec K o z ł o w s k i (1865–1932), dyrektor Szpitala Dobrego Pasterza w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 123: 28 V

1550. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Proboszcz, redaktor i obrońca polskości: Leon K o z ł o w s k i (Roch Socha), (1887–1948), ksiądz, działacz narodowy i społeczny. *Nowości* 1998 R. 31 nr 47: 25 II

1551. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pedagog z zamiłowania: dr Wojciech K r a j e w s k i (1879–1924), dyrektor Państwowego Gimnazjum Męskiego w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 93: 21 IV

1552. ŚWIĄTEK Stanisław: Ostatnie „Interwencje”. *Nowości* 1997 R. 30 nr 61: 13 III

Plastyk Bogdan K r a ś n i e w s k i

1553. ALEKSANDRA K r ó l i k o w s k a (1901–1994), aktorka. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 241

1554. BOCIANOWSKI Stanisław: Nauczyciel życia i zawodu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 61: 13 III

Nauczyciel Józef K r y m s k i

1555. K R Y S Z A K Janusz: Po nagrodę do Toronto / rozm. Bogumił Drogorób. *Gaz. Toruńska* 1996 R. 49 nr 248: 22 X

Nagroda Fundacji Turzańskich

1556. ZAKRZEWSKA Anna: Przy Warszawskiej 8: Halina K r z e s z o w s k a (1905–1977) – działaczka społeczna, organizatorka kobiecej służby podziemnej w okresie okupacji. *Nowości* 1997 R. 30 nr 193: 20 VIII

1557. HERING Małgorzata: Sztuka: imperatyw twórczy, pasja i radość. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1999 nr 1/2 s. 35–45

Fragment pracy monograficznej poświęconej twórczości prof. Ryszarda K r z y w k i

1558. KOTŁOWSKI Jan: Edward K u c z y ń s k i: (1905–1958): grafika – ilustracja – ekslibrisy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Muzeum Okręgowe; Urząd Miejski w Toruniu. – Toruń, 1998. – 131 s.: il., portr. Bibliogr. s. 75–86

1559. JASIŃSKI Kazimierz: Testamenty księdza Stanisława K u j o t a z lat 1902–1914. *Zap. Hist.* 1996 T. 61 z. 1 s. 95–107, [4] s. faks.

1560. LYSIAK Marian: Lekarz na wojnie: płk dr med. Jan K u m e

l o w s k i (1852–1972) komendant Szpitala Wojennego nr 801 armii „Pomorze” w czasie kampanii wrzesniowej. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1998 R. 31 nr 215: 14 IX; nr 223: 23 IX

1561. KURECKI Witold: *Życie w ruchu / rozm.* Stanisław Frankowski, Mariusz Załuski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 60: 12 III

50-lecie pracy dziennikarskiej Witolda Kureckiego.

Zob. też: B[EDNARCZYK] P[iotr]: Pięćdziesiątka pana Witka, *tamże* nr 55: 6 III

1562. OBERLAN Małgorzata: Kika. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 5: 7 I

Poetka Krystyna K u t y

1563. FRANKOWSKI Stanisław: Całe życie w artylerii [Stefan K u z i o r]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 206: 3 IX

1564. KOŃCZEWSKI Grzegorz: Charakter sokoli. *Nowości* 1997 R. 30 nr 295: 19 XII

Członkini przedwojennego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Helena L e w a n d o w s k a

1565. L E W A N D O W S K I Bogdan: *Życie nie jest usłane różami / rozm.* Lucyna Budniewska. *Nowości* 1997 R. 30 nr 235: 8 X

Posel SLD

1566. KALINOWSKI Jerzy Karol: *Śp.* ks. kanonik jubilat Józef L e w a n d o w s k i (13 V 1917–6 IX 1997). *Mies. Diec. Pelpl.* 1998 R. 7 nr 3 s. 153–159, portr.

W l. 1945–1950 w Toruniu

1567. DZIAWA Anna: Samuel Bogumił L i n d e – pedagog i oświatowiec. – Toruń, 1995. – 102 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Józefa Pólturzyckiego. – Arch. UMK 70666

1568. KASPRZYK Jerzy: Samuel Bogumił Linde: w 150. rocznicę śmierci toruńskiego słownikarza (1771–1847). *Nowości* 1997 R. 30 nr 182: 6 VIII

1569. PTASZYK Marian: Rocznice Samuela Bogumiła Lindego w 1997 roku. *Rocz. Tor.* 1998 [R.] 25 s. 111–119, il.

1570. SPRENGEL Bolesław: Policjant politykiem: Mieczysław L i s s o w s k i (1891–?), naczelnik pomorskiej policji politycznej w latach 20-tych. [Cz.] 1–2. *Nowości* 1998 R. 31 nr 146: 24 VI; nr 152: 1 VII

1571. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Leśnik i powstaniec: Teofil L o r k i e w i c z, pseud. „Sosnowski”, (1885–1944), dyrektor Dyrekcji Lasów Państwowych w Gdańsku, Toruniu i Poznaniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 184: 9 VIII

1572. L U B O M S K I Mariusz: Siła statystyki / rozm. Ryszard

Warta, Mariusz Załuski. *Nowości* 1998 R. 31 nr 101: 30 IV

1573. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pierwszy pomorski: Stefan Łaszewski (1862–1924), adwokat, obrońca polskość na Pomorzu pod zaborem pruskim. *Nowości* 1999 R. 32 nr 71: 25 III

1574. RAKOWICZ Grażyna: Pierwszy wojewoda pomorski: Stefan Łaszewski (1862–1924). *Rzeczpospolita* 1997 nr 260 s. 29

1575. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pomorski starosta: Wincenty Łacki herbu Korzbok (1989–1964), prawnik, starosta krajowy pomorski, działacz społeczny. *Nowości* 1998 R. 31 nr 239: 12 X

1576. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Wprowadzał polskie prawa: Edmund Łukowski (1877–1934), dr praw, adwokat, prokurator Sądu Apelacyjnego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 17: 21 I

1577. KASPRZYK Jerzy: Ignacy Łyskowski (1820–1886): pisarz, publicysta, działacz narodowy i społeczny, pierwszy prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 146: 25 VI

1578. WISZKA Emilian: Toruński epizod Nestora Machno [w l. 1923–1924]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 81: 6 IV

1579. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Romantyk z darem wymowy: Michał Magiera (1873–1927), pierwszy polski dyrektor Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 193: 20 VIII

1580. KALOTA-SZYMAŃSKA Maria: Z kart historii UMK: wspomnienie o prof. Tadeuszu Makowieckim. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 7/8 s. 97–100, portr.

1581. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Śpiewający krawiec: Ludwik Makowski (1883–1939), mistrz krawiecki, działacz społeczny i śpiewaczy, członek Rady Miejskiej, honorowy radca Magistratu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 221: 21 IX

1582. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Naczelnik „sokołów”: Bolesław Sylwester Makowski (1885–1979), nauczyciel, działacz społeczny i narodowy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 122: 27 V

1583. ZBIGNIEW Mamont (1931–1994), aktor, reżyser. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 245

1584. WIŚNIEWSKA Elżbieta: Odszedł Witold Marciniak (1922–1999). *PAL Prz. Art.-Lit.* 1999 R. 8 nr 3 s. 64–65, il., portr.

Toż: *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 3 s. 18

1585. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Zapomniany polonofil: Karl Mar-

q u a r t (1818-1872), literat i dziennikarz toruński, autor pierwszego tłumaczenia „Czatów” Adama Mickiewicza na język niemiecki przed 150 laty. *Nowości* 1997 R. 30 nr 293: 17 XII

1586. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Z Wilna do Torunia przez Monte Cassino: dr med. Donat M a s s a l s k i (1905-1963), chirurg, ordynator Szpitala Miejskiego im. M. Kopernika w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 29: 4 II

1587. M E I S S N E R Krystyna: Kompleks prowincji / rozm. Marek Kęskrawiec. *Nowości* 1997 R. 30 nr 65: 18 III

1588. WARTA Ryszard: Kierowniczy blues: Mirosław „Maurycy” M ę c z e k a l s k i – Złota Karetka „*Nowości*” ’98 w dziedzinie kultury. *Nowości* 1999 R. 32 nr 42: 19 II

1589. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Prezydent i prezes: Stefan M i c h a ł e k (1888-1955), adwokat, prezydent i przewodniczący Rady Miejskiej Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 111: 13 V

1590. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dla Polaków i ich zdrowia: Tadeusz M i c h e j d a (1879-1956), dr med., działacz społeczno-polityczny, minister zdrowia. *Nowości* 1999 R. 32 nr 244: 18 X

1591. ROCHOWIAK Jerzy: Maciej M i e r z e j e w s k i. *Biul Inf. Kult.* 1998 nr 1 s. 28-31, portr.

Poeta, fotograf

1592. KASPRZYK Jerzy: Toruński epizod wrocławskiego profesora: w czterdziestą rocznicę śmierci Tadeusza M i k u l s k i e g o (1909-1958). *Nowości* 1998 R. 31 nr 180: 3 VIII

1593. BIERNACKA M[ałgorzata]: M i l l e r Stanisław, malarz // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 5. – Warszawa, 1993. – S. 566

1594. WARTA Ryszard: Interes społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 200: 27 VIII

Architekt Stefan M o d r z e j e w s k i

1595. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Twórca FTTP: Hugon M o r y c i ń s k i (1904-1973) – aktor, reżyser, dyrektor i kierownik artystyczny teatru. *Nowości* 1998 R. 31 nr 177: 30 VII

1596. ŻUK Renata: Spuścizna Józefa M o s s a k o w s k i e g o. – Toruń, 1990. – 196 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. doc. dr. hab. Bohdana Ryszewskiego. – Arch. UMK 58037

1597. FRIEDELÓWNA Teresa, ŁAPICZ Czesław: Prof. Leszek

Moszyński. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 11 s. 10, fot.

1598. MULCZYŃSKI Jarosław: Najgrakowski Stefan [1897–1946], architekt, grafik, malarz // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 14

M.in. malował widoki Torunia

1599. ŚMIECHOWSKA Marietta: Pięćdziesiąt lat pracy doc. dra Stanisława Nalaskowskiego. *Kult. i Eduk.* 1997 nr 1/2 s. 211–213

1600. JAGŁA Marek: Kochał piękno: w Wilnie uczczono pamięć profesora Stefana Narębskiego. *Nowości* 1997 R. 30 nr 202: 30 VIII

1601. DYBAŚ Bogusław: Nehm Samuel [XVII w.], malarz, członek toruńskiego cechu malarzy // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 35

1602. MIKULSKI Krzysztof: Kondycja demograficzna rodziny mieszczańskiej w Toruniu w XVI–XVII wieku: (na przykładzie genealogii Neisserów) // In: Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. – Toruń, 1998. – S. 115–142: tab.

1603. KRUSZELNICKI Zygmunt: Neisser Fabian [1559–1605], malarz // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 36–37

Autor najstarszego znanego widoku Torunia

1604. KRUSZELNICKI Zygmunt: Neisser Mathias [1564–1588], stolarz i snycerz // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 36–37

1605. BAL Irena: Niesiołowski Tymon [1882–1965], malarz, grafik, pedagog // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 66–75. Bibliogr. s. 70–75

1606. DYBAŚ Bogusław: Nostwitz Hans Christian [XVII w.], czeladnik cechu malarskiego w Toruniu // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 158

1607. TOMCZAK Andrzej: Zenon Hubert Nowak: zmarł profesor

UMK. *Nowości* 1999 R. 32 nr 285: 7 XII

1608. WRÓBEL Zdzisław: Kim byli i za co zginął Julian Nowicki? *Nowości* 1998 R. 31 nr 87: 14 IV

1609. SZCZEPAŃSKI Włodzimierz: Ścisły artysta. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 9: 12 I

Grafik, matematyk Zbigniew Ogiełski

1610. CHURSKI Andrzej: Marek Okopiński na tablicy: w 30. rocznicę premiery „Wiele hałasu o nic”. *Nowości* 1998 R. 31 nr 12: 15 I

Odświeżenie tablicy pamiątkowej poświęconej pamięci Marka Okopińskiego

1611. KRUSZ Lilianna: Obrońca Lwowa na czele pomorskiej policji: inspektor Witalis Olszański (1885–1940), szef policji woj. pomorskiego w latach 1927–1935. *Nowości* 1997 R. 30 nr 188: 13 VIII

1612. OLSZAŃSKI J.: Witalis Olszański [1885–1940]. *Prz. Polityczny* 1992 nr 25

1613. PRÓSZYŃSKA Zuzanna: Opitz Sal. [XVII/XVIII w.], rytownik // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 288

1614. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Mistrz sędziów: Jan Chryzostom Ornas (1859–1932), senior sądownictwa pomorskiego w odrodzonej Rzeczypospolitej. *Nowości* 1999 R. 32 nr 57: 9 III

1615. DYBAŚ Bogusław: Ortmann Daniel młodszy [ur. przed 11 VII 1718], czeladnik cechu malarzy w Toruniu // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 321

1616. DYBAŚ Bogusław: Ortmann Daniel starszy [zm. przed r. 1747], malarz toruński // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 320

1617. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Adwokat polskiej sprawy: Paweł Ossowski (1878–1939), dr praw, notariusz, działacz polityczny, senator Rzeczypospolitej Polskiej. *Nowości* 1998 R. 31 nr 302: 28 XII

1618. PRÓSZYŃSKA Zuzanna: Ostrowski [XVIII w.], malarz toruński // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa,

1998. – S. 338

1619. DYBAŚ Bogusław: P ä p e l m a n Johan Kondrat [XVIII w.], czeladnik rzeźbiarski // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 422

1620. DYBAŚ Bogusław: P a s c h e Mathias [XVIII w.], rzeźbiarz toruński // In: Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.): malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 6. – Warszawa, 1998. – S. 434

1621. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Dla polskiego Pomorza: Wojciech P a w ł a k (1881–1968), działacz narodowy i społeczny, radny w Toruniu, burmistrz Kowalewa Pomorskiego. *Nowości* 1998 R. 31 nr 169: 21 VII

1622. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Uczeń Profesora. *Nowości* 1998 R. 31 nr 24: 29 I

Nauczyciel matematyki w IV LO Henryk P a w ł o w s k i

1623. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Honorowy restaurator: Leon P e n k a l l a (1887–1945), kupiec, działacz społeczny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 89: 16 IV

1624. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Wzór kupca i patrioty: Jan Kanty P i s k o r s k i (1868–1931), kupiec, honorowy członek toruńskiego Magistratu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 257: 2 XI

1625. KUIK Marian: Pamięci doc. Stanisława P o c z o p k i: w dwudziestą piątą rocznicę śmierci. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 11 s. 18, fot.

1626. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Uczeń Głazunowa: Marceli P o p ł a w s k i (1882–1948), dyrektor Konserwatorium Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu. *Nowości* 1998 R. 31 nr 105: 6 V

1627. GROMADSKA Melityna: Uczony i człowiek: pamięci prof. Jana P r ü f f e r a [1890–1959]. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 12 s. 10–11, fot.

1628. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Eugeniusz P r z y b y ł (1884–1965), malarz artysta, pedagog, bibliofil. *Nowości* 1997 R. 30 nr 111: 14 V

1629. KUHN Paulina: Kapelusze i talenty: benefis Marii P r z y b y ł s k i e j. *Nowości* 1997 R. 30 nr 88: 15 IV

Aktorka teatru „Baj Pomorski”

1630. KASPRZYK Jerzy: Rozsądek w działaniu: w 120. rocznicę śmierci Franciszka R a k o w i c z a (1839–1878). *Nowości* 1998 R. 31

nr 223: 23 IX

1631. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Ostatni przed wojną: Leon Ignacy R a s z e j a (1901–1939), sędzia, prezydent Torunia. *Nowości* 1999 R. 32 nr 232: 4 X

1632. [CHURSKI Andrzej]: Muzealnik i konserwator: prof. dr Jerzy R e m e r – w 110 rocznicę urodzin / AC. *Nowości* 1998 R. 31 nr 98: 27 IV

1633. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Stolarz z Wielkopolski: Kazimierz R o l e w s k i (1879–1945), prezes Związku Towarzystw Rzemieślników Samodzielnych na Pomorzu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 81: 7 IV

1634. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Lekarz i społecznik: dr med. Stanisław Witold R o m a n (1883–1958). *Nowości* 1998 R. 31 nr 251: 26 X

1635. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Bankowiec i patriota: Jan R o s z a k (1892–1952), dr prawa i ekonomista, działacz społeczny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 205: 3 IX

1636. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Między chórem a redakcją: Andrzej R o ź a ń s k i (1887–1956), redaktor, działacz śpiewaczy. *Nowości* 1997 R. 30 nr 281: 3 XII

1637. WARTA Ryszard: Człowiek z aparatem [Andrzej R ó ż y c k i]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 61: 13 III

1638. BIRECKI Piotr: [Jakub Kazimierz] R u b i n k o w s k i prokurator?: z burzliwych dziejów zaginionego obrazu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 148: 28 VI

1639. KASPRZYK Jerzy: Torunianin z wyboru: w 250. rocznicę śmierci Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego (1668–1749). *Nowości* 1999 R. 32 nr 272: 22 XI

1640. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pierwszy naczelny „Słowa Pomorskiego”: Stefan S a c h a (1888–1953), działacz narodowy i społeczny, poseł na Sejm, redaktor. *Nowości* 1998 R. 31 nr 212: 10 IX

1641. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Hans Robert S c h m i d t (1925–1997): artysta malarz, wielki przyjaciel Polski i Torunia. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1998 R. 6 nr 1/2 s. 186–189, il., portr.

1642. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Chciał uniwersytetu w Toruniu: Tadeusz S e i b (1887 – po 1939), nauczyciel, poseł, senator. *Nowości* 1998 R. 31 nr 5: 7 I

1643. S E R C Z Y K Jerzy: Minęło życie. – Wyd. 2. – Toruń:

Wydaw. Adam Marszałek, 1999. – 144 s.

Zob. też: fragment pt. Powrót do Torunia: studia, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 4 s. 13–14, il.

Rec.: KALEMBKA Sławomir, *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 4 s. 12

1644. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Proboszcz toruńskiego garnizonu: Jerzy S i e n k i e w i c z (1883–1947), ks. prałat pułkownik, dziekan Dowództwa Okręgu Korpusu VIII w Toruniu, Naczelny Kapelan Armii Krajowej. *Nowości* 1997 R. 30 nr 140: 18 VI

1645. BUDNIEWSKA Lucyna, WASICKA Joanna: Kustosza etosu [Krystyna S i e n k i e w i c z]. *Nowości* 1998 R. 31 nr 296: 18 XII

1646. KORPANTY Józef: S k i m i n a Stanisław Klemens (1886–1962), filolog klasyczny, profesor UJ i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika // In: Pol. słownik biogr. T. 38. – Warszawa, 1998. – S. 163–165

W l. 1946–1952 prof. UMK

1647. S Ł A W I Ń S K A Irena: Szlakami moich wód... – Lublin: „Norbertinum”, 1998. – 215 s., [56] s. tabl.: il. – (Mistrzowie)

Z treści: Moje uniwersytety: Toruń (1945–1949) s. 133–140

1648. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Pół setki w teatrze. *Nowości* 1998 R. 31 nr 296: 18 XII

Aktor „Baja Pomorskiego” Antoni S ł o c i ń s k i

1649. BYRSKI Maria Krzysztof: S ł u s z k i e w i c z Eugeniusz Leonard (1901–1981), profesor Uniwersytetu Toruńskiego // In: Pol. słownik biogr. T. 39. – Warszawa, 1999. – S. 156–158

1650. KOWALSKA Halina: S ł u ż e w s k i (Służowski) Jan (zm. 1580) // In: Pol. słownik biogr. T. 39. – Warszawa, 1999. – S. 160–165

Działal m.in. na terenie Torunia

1651. KOWALSKA Halina: S ł u ż e w s k i Piotr (zm. 1540) // In: Pol. słownik biogr. T. 39. – Warszawa, 1999. – S. 168–170

Brał udział m.in. w uruchamianiu królewskiej mennicy w Toruniu

1652. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Pokora indywidualisty. *Nowości* 1998 R. 31 nr 25: 30 I

Architekt Czesław S o b o c i ń s k i

1653. GÓRA Henryk: Profesor Kazimierz S o ś n i c k i jako reprezentant polskiej dydaktyki epistemologicznej // In: Epistemologiczne wyzwania współczesnej pedagogiki. – Kraków, 1997. – S. 94–96

1654. MOROZ Kazimierz: Problemy aksjologiczne w ujęciu Kazimierza Sośnickiego i ich konsekwencje teoriopoznawcze oraz edukacyjne

// In: Epistemologiczne wyzwania współczesnej pedagogiki. – Kraków, 1997. – S. 145–148

1655. WOJCIECHOWSKI Mieczysław: Rodzina Steinbornów w Toruniu w pierwszej połowie XX w.: przyczynek do dziejów integracji osób i grup spoza Pomorza z miejscową społecznością Polską // In: Rodzina pomorska. – Gdańsk, 1999. – S. 240–257

1656. MIKULSKI Krzysztof: Koleje życia Georga Friedricha Steinera, toruńskiego rysownika i białoskórnika (1704–1766). *Zap. Hist.* 1999 T. 64 z. 2 s. 41–47. Zsfg.

1657. NIKONOWICZOWA Olga: Pamięci prof. Donalda Steyera [1921–1994]. *Głos Uczelni* 1998 R. 7 nr 5 s. 20, fot.

1658. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: W dowolnej dyscyplinie: Józef Bronisław Stogowski (1899–1940), hokeista, piłkarz, lekkoatleta, olimpijczyk, medalista mistrzostw Europy, działacz sportowy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 284: 6 XII

1659. KRUCZKIEWICZ [M]irosława: Więcej niż pensja: [Barbara Strzyżewska] laureatka Konkursu na Najlepszego Nauczyciela Szkół Toruńskich. *Nowości* 1997 R. 30 nr 141: 19 VI

1660. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Latający redaktor: Jacek Wojciech Strzyżewski (1907–1942), dziennikarz, kapral podchorąży, lotnik. *Nowości* 1997 R. 30 nr 229: 1 X

1661. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Umilował Toruń: Marian Sydow (1890–1948), regionalista, bibliofil, działacz społeczny. *Nowości* 1998 R. 31 nr 247: 21 X

1662. SYLWESTROWICZ Jadwiga: Dr Bolesław Sylwestrowicz [1910–1987]. *Biul. Inf. / Kuj.–Pom. Okręgowa Izba Lekarska w Toruniu* 1998 nr 5 s. 29–30, fot.

1663. DR JADWIGA Sylwestrowicz. *Biul. Inf. / Kuj.–Pom. Okręgowa Izba Lekarska w Toruniu* 1998 nr 5 s. 28–29, fot.

1664. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Litwin na pomorskiej kolei: Stanisław Szepetyś (1879–1933), inżynier–technolog, kolejarz, działacz społeczny. *Nowości* 1997 R. 30 nr 211: 10 IX

1665. MALINOWSKA Janina: Wanda Szuman wzorem dla młodzieży. *Wychow. na co Dzień* 1997 nr 1/2 s. 33

Sesja popularnonaukowa w Toruniu

1666. MALINOWSKI Jan A.: Wanda Szuman: Honorowy Obywatel

Torunia. *Pomorze i Kujawy* 1999 nr 6 s. 22–26, il.

Acc. Wiersz Marianny Rucińskiej: *Wspomnienie o Wandzie Szuman*

1667. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pierwszy prezes: Władysław Szumań (1868–1924), adwokat, działacz społeczny i niepodległościowy. *Nowości* 1999 R. 32 nr 104: 6 V

1668. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Fizyk u „Kopernika”: Jan Szyca (1893–1969), profesor Państwowego Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 64: 17 III

1669. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Dom z drewnianą galerijką. *Nowości* 1997 R. 30 nr 85: 11 IV

Poszukiwania toruńskiego domu Wisławy Szymbońskiej

1670. TABORSKI Bolesław: Moja „kampania wrześniowa”. *PAL Prz. Art.-Lit.* 1999 R. 8 nr 3 s. 11–22, il.

1671. KRAWCZYK Janusz: Działalność badawcza, projektowa i dydaktyczna prof. Jana Tajchmana w zakresie architektury i jej konserwacji // In: *Conservatio est aeterna creatio: księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi.* – Toruń, 1999. – S. 15–25

Acc.: Wykaz ważniejszych prac projektowych i opracowań naukowych prof. Jana Tajchmana s. 27–33

1672. MELKOWSKI Stefan: Między kreacją a konserwacją: twórczość konserwatorska prof. Jana Tajchmana. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 11 s. 17

1673. TAŃSKI Paweł: Zanurzony w wierszach / rozm. Sabina Waśko. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 181: 5 VIII

Poeta, pracownik Instytutu Filologii Polskiej UMK

1674. TCHÓRZEWSKI Paweł: Na początku był bunt / rozm. Anita Chmara. *Gaz. Toruńska* 1999 R. 52 nr 5: 7 I

Aktor Teatru im. W. Horzycy

1675. SKOWROŃSKA-KAMIŃSKA Renata: Konrad Theudenus – urzędnik i polityk toruński: życie i działalność (pocz. XV w. – 1471 r.). – Toruń, 1998. – 84 s.

Praca mag. pod kier. prof. dr. hab. Janusza Tandeckiego

1676. GRZONA Ewa: Ignacy Felicjan Tłoczek (1902–1982). – Toruń, 1992. – 97 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Zbigniewa Karpusa. – Arch. UMK 64156

1677. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Rzecznik Torunia: Sylwester Tomaszewski (1898–1969), adwokat, syndyk Zarządu Miejskiego w Toruniu, działacz społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 20: 25 I

1678. CHURSKI Andrzej: Sam w teatrze: Torwirt: wielki

scenograf Wilama Horzycy. *Nowości* 1998 R. 31 nr 13: 16 I

1679. RUDNICKA Dorota: Malarstwo Michała Trągera. *Promocje Pom.* 1999 R. 7 nr 1 s. 9–10, il.

1680. HUPPENTHAL Janina: Alojzy Tujański – zasłużony dyrektor toruńskiej Książnicy (1914–1992) // In: Organizatorzy i inspiratorzy. – Warszawa, 1997. – S. 132–143. – (Bibliotekarze Polscy we Wspomnieniach Współczesnych; 5)

1681. TUREK Olgierd: Mój pierwszy dzień wolności [wspomnienia 1945 r.]. *Nowości* 1997 R. 30 nr 27: 1 II

1682. CICHOWICZ–BOCIEK Dorota: Marian Turwid – twórczość malarska i działalność pedagogiczna. – Toruń, 1992. – 76 s. maszyn.

Praca mag. pod kier. dr. Bogusława Mansfelda. – Arch. UMK 63032

1683. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Wzór sędziego: Antoni Turyczyn (1867–1933), wiceprezes Sądu Apelacyjnego w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 247: 22 X

1684. WENDERLICH Jerzy: Tatko na niedzielę / rozm. Krzysztof Lietz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 240: 14 X

Posel SLD

1685. JACH Dariusz: Profesorowie andragogiki w 1996 roku. *Rocz. Andragogiczny* 1995/1996 (dr. 1998) s. 290–292

Czerniawska Olga i Wesołowska Eugenia Anna

1686. MAZUR Bolesław: Pamięci Józefa Wesołowskiego – nauczyciela i dyrektora. *45 [Czterdzieści Pięć] Minut – Toruński Prz. Oświatowy* 1996 Nr 4 s. 22

1687. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Mistrz – obrońca polskości: Franciszek Wieniec (1889–1939), działacz niepodległościowy i społeczny. *Nowości* 1999 R. 32 nr 296: 20 XII

1688. CZAJA Stefan, KOTŁOWSKI Jan: Cecylia Wiśniewska – Maćkiewicz [1928–1999]. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 7/8 s. 20, fot.

1689. WIŚNIEWSKI Mieczysław: Fragmenty do autobiografii. *PAL Prz. Art.–Lit.* 1998 R. 6 nr 3 s. 59–62, il., portr.

Prof. Wydziału Sztuk Pięknych UMK

1690. ZAKRZEWSKI Tadeusz: Witkowsy – rodzina humanistów toruńskich XX wieku // In: Rodzina pomorska. – Gdańsk, 1999. – S. 258–271: il., faks., fot.

1691. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Muzyka i klasyka: doc. dr hab.

Leon Witkowski (1908–1992), filolog klasyczny, muzykolog, bibliofil, miłośnik Torunia. *Nowości* 1998 R. 31 nr 35: 11 II

1692. SPRENGEL Bolesław: Zygmunt Wiza (1886–1937) – pierwszy komendant okręgowy Policji Państwowej. *Nowości* 1999 R. 32 nr 240: 13 X

1693. SPRENGEL Bolesław: Pobożny policjant: Rudolf Wizimirski (1883–1940), komendant okręgowy Policji Państwowej w Toruniu. *Nowości* 1999 R. 32 nr 2: 4 I

1694. PASTOR Hermann Wohlgemuth. *Hausfreund: evang. Volks-Kalender* 1924 Jg. 40 s. 100–101

W l. 1901–1922 pastor parafii staroluterańskiej w Toruniu

1695. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Szachista w wodociągach: Stanisław Wojnarowicz (1897–1970), dyrektor Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Toruniu. *Nowości* 1997 R. 30 nr 217: 17 IX

1696. WOJTCZAK Michał: Nie można być biernym / rozm. Lucyna Budniewska. *Nowości* 1997 R. 30 nr 241: 15 X

Posel AWS

1697. WOJTCZAK Michał: Toruńskie oblicze / rozm. Marek Nieartowicz. *Nowości* 1999 R. 32 nr 279: 30 XI

1698. CACKOWSKI Stefan: In memoriam profesora Jerzego Wojtowicza (1924–1996). *Zap. Hist.* 1996 T. 61 z. 4 s. 171–174

1699. SALMONOWICZ Stanisław: Jerzy Wojtowicz (1924–1996). *Wiek Oświecenia* 1998 [T.] 13 s. 213–215

1700. WILLMA Adam: Aleksander Wolszczan – gwiazdny wędrowiec / współpr. Janina Słomińska. *Gaz. Pomorska* 1999 R. 52 nr 259: 5 XI

1701. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Urzędnik i miłośnik sztuk: Stanisław Wyda (1877–1940), dr praw, wicewojewoda pomorski, adwokat. *Nowości* 1997 R. 30 nr 258: 5 XI

1702. WRÓBEL Zdzisław: Sztuka odkrywania / rozm. Mariusz Załuski. *Nowości* 1997 R. 30 nr 38: 14 II

1703. PRZYBYSZEWSKI Kazimierz: Pierwszy po odrodzeniu: Józef Wybicki (1866–1929), dr med., minister byłej Dzielnicy Pruskiej, Starosta Krajowy Pomorski. *Nowości* 1999 R. 32 nr 113: 17 V

1704. WYROWIŃSKI Jan: Czwartą kadencją, srebrne wesele

/ rozm. Lucyna Budniewska. *Nowości* 1997 R. 30 nr 239: 13 X
Poseł UW

1705. JĘDRZYŃSKI Zefiryn: Poski Forsyth: sukces literacki toruńianina Leonarda [Z a g ó r s k i e g o] (1921–1993). [Cz.] 1–2. *Nowości* 1998 R. 31 nr 191: 17 VIII; nr 197: 24 VIII

1706. LUCJAN Z a m e l (1933–1994), scenograf, malarz i grafik. *Almanach Sceny Polskiej* 1993/94 (dr. 1999) T. 35 s. 264

1707. KRUCZKIEWICZ Mirosława: Niezwykła „ZO”: jubileusz Honorowej Obywatelki Torunia [Elżbiety Z a w a c k i e j]. *Nowości* 1999 R. 32 nr 66: 19 III

1708. FRANKOWSKI Stanisław: Wierny Polsce, prawu i sztuce: Henryk Seweryn Z a w a d z k i (1901–1998), prawnik, społecznik, twórca, badacz przeszłości. *Nowości* 1998 R. 31 nr 159: 9 VII

1709. SŁOMIŃSKA Janina: Zawód?: trener wystąpienia publicznego. *Gaz. Toruńska* 1998 R. 51 nr 45: 23 II

Zofia Z e d l e r, dyrektor toruńskiego oddziału Centrum Promocji Kobiet

1710. REIMANN Hans-Jürgen: Familien Z i e b a r t h und Reimann aus Mocker bei Thorn. *Altpr. Geschl.- kde. Familienarch.* 1998 Bd. 20 s. 81–83

1711. MARCINIAK Tadeusz: Kolorowe malarstwo: 30-lecie pracy twórczej Mieczysława Z i o m k a. *Głos Uczelni* 1999 R. 8 nr 12 s. 17, fot.

1712. Ż E N K I E W I C Z Marian: Długodystansowiec w Senacie / rozm. Krzysztof Lietz. *Nowości* 1997 R. 30 nr 242: 16 X
Senator SLD

1713. JĘDRZYŃSKI Zefiryn: Pierwsza trąbka Mateusza [Święcickiego]: Marian Ż u c h o w s k i (1923–1998), toruński lutnik, przyjaciel muzyków. *Nowości* 1998 R. 31 nr 57: 9 III

SKOROWIDZ

Skorowidz obejmuje wszystkie nazwiska (także kryptonimy i pseudonimy), tytuły prac zbiorowych i anonimowych. Tytuły czasopism wyróżnione są kursywą. Numery oznaczone kursywą wskazują, że nazwisko występuje w tytule lub adnotacji.

- (A.P.), rec. 24
 Abraham Roman *1368*
 Abramowicz Marek, red. 724
 Abramowiczówna Zofia *1369-1371*
Absolwent 724
 AC 344, 476, 821, 1209, 1382, 1632
 AD 437, 1347
 Adamczewski Jerzy 853
 Adamczyk Jolanta 769
 Adamczyk Krystyna 230
 Adamowicz Daniel, ks. *1372*
 Adler Beata 861
 Alabrudzińska Katarzyna 231
 Album Torunia 24
 Album von Thorn 107
 Aleksaitė Irena 914, 916
 Aleksandrowicz Jadwiga 243, 255
 Alexandrowicz Stanisław 1239
 Allenowie *1373-1374*
 Ambroziak Mirosław *1375*
 Andrejczyk Beata 742
 Andrzejewski Henryk 57
 Angowska B. zob. Polaszek-Angowska B.
 Anioł Franciszek *1376*
 Anna Jagiellonka, ks. pom. *1149*
 Anna Wazówna, kr. szw. *1239, 1377*
 Anne Catherine 891, 912
 Antczak Antoni *1366*
 Antowska Romana *1378*
 Appel Włodzimierz 627
 Araszewicz Kazimierz *1379*
 Armon K. zob. Przewoźna-Armon K.
 Arsyński Marian 1106, *1380*, oprac. 110, 111
 Artomiusz Piotr *1240*
 ASZ 545
 Atlas historyczny miast polskich. T. 1
 Z. 2: Toruń 103
 August III Sas, kr. pol. *128*
 Augustynowicz Anna 912
- Babiński Zygmunt 25, 826
 Bach Johann Sebastian *801*
 Bachström Jan Fryderyk *1359*
- Bäcker Roman 166
 Bagdziński Stanisław Leszek *1381*
 Bal Irena 1605
 Balcerowicz Leszek *1382*
 Balcerzak Elżbieta, rec. 1
 Baltyn Hanna 925
 Bała Wacław, red. 667
 Bałtruszajtys Grażyna 1543
 Bania Zbigniew 1424
 Bańka Krystyna 752
 Baprawska Teresa 797
 Baranowski Henryk 1
 Bardach Juliusz 1543
 Bartczak Krzysztof 736
 Bartkiewicz Krzysztof *1303*
 Bartkowiak Jacek, oprac. 104
 Bartlewicz Piotr, oprac. 376
 Bartłomiejus Jerzy 219
 Bartosik Marzenna 605
 Barzycki Kazimierz Stanisław 1084
 Bataszew Jarosław 770
 Bator Ewa 22
 Babińska Sylwia 26
 Bączyk Zbigniew 271
 Becker-Hounsloew Steffani 1179
 Beckett Samuel *893*
 Bednarczyk Piotr 1243-1264, 1266-1268, 1274, 1279, 1283, 1311-1312, 1314, 1319, 1348, 1350, 1561
 Bednarek Adam 661
 Bednarkiewicz Eugeniusz 546
 Bednarski Cezary 212
 Belostyk Richard 148, 1145
 Belzyt Barbara 704
 Belkot Jan 626, 628, 636, 661, 669, 804, oprac. 625, red. 621
 Bertolucci Bernardo *1071*
 Będziński Jerzy 443
 Białowicz Piotr 232
 Białuński Grzegorz, rec. 811
 Biały Kazimierz 64, red. 64
 Biblioteka Główna Wyższej Szkoły Oficerskiej 812

- Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika 771
 Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Oddział Zbiorów Muzycznych 772
 Bieganowski Lech 1378
 Bielska-Krawczyk Joanna 926
 Bielski Mieczysław 565-566, 1414, 1425
 Bieniak Janusz 1507
 Biernacka Małgorzata 1593
 Bierpfaff Jan Chrystian 1208
 Bień Jan, red. 391
 Biełkowska Barbara 1522
 Bikowska Agnieszka 320
 Bilans po roku 167
 Binkowska Anna 687, oprac. 729
 Birecki Piotr 1206-1207, 1638
 Birkenmajer Alfred Józef 1383-1384
 Biskup Krzysztof 1145
 Biskup Marian 111, 1397, 1385, 1385-1391, 1462, red. 110-111, 116
 Bismarck Otton v. 1213
Biuletyn / Muzeum Okręgowe w Toruniu 842
 Błaszkiwicz Henryk 379
 Błaszkiwicz Krzysztof 321
 Błaszkiwicz Paweł 395
 Błądek Benedykt 164
 Błędowski Stanisław 607
 Bobek Janusz 299-300
 Bobowski Feliks 1392
 Bochużyński Maciej, oprac. 20
 Bocian Artur 322
 Bocianowski Stanisław 1554
 Bociek D. zob. Cichowicz-Bociek D.
 Bociek Zdzisław 168, 1324
 Bogacki Janusz 1393
 Bogłowska Anna 796, red. 771
 Bogucka Maria, rec. 116
 Bogulicz Maria 2
 Bogusławska Aniela 1394
 Bogusławska Maria 1395
 Bojanowski Jan 607
 Bojanowski Jerzy 1396
 Bokinić Ewa 131
 Bolt Halina 1397
 Bonath Carl 1210
 Borawska Teresa 1461
 Borchardt Adam 1265, 1265
 Bordecki Leon 112
 Bork Bolesław 1357
 Bork Grzegorz 473
 Borkowska Małgorzata 1369
 Borkowski Albert, 1359
 Borkowski Andrzej 1262, 1266
 Borowicz Ryszard 669
 Borwiński Jerzy 1180
 Borzyszkowski Józef 1403, rec. 1357, 1360
 Borzyszkowski Marek, red. 7a
 Boś Henryk 1267
 Bożejwicz Krzysztof 159
 Brauner Jan Jakub 1398
 Brejski Antoni 1399
 Brejski Izidor 1400
 Brejski Jan 1401
 Broczek Maciej 1290
 Brodziński Janusz 1366, 1386
 Broniewicz Lucjan 1101
 Brudnicka R. zob. Jaroszevska-Brudnicka R.
 Brudnicki Robert 195, 353
 Brzoskwinia Waldemar, red. 1145
 Brzozowski Brunon 341
 Brzózka-Ciechanowska Danuta 343
 Brzuszkiewicz Hanna 1021
 Bucholc Michał 616
 Buczek Ryszard 379
 Buczkowska Krystyna 1402
 Buczyńska Teresa 27
 Budniewska Izabella 572, 709, 968
 Budniewska Lucyna 71, 169-176, 342, 349, 375, 397-398, 474, 1349, 1565, 1645, 1696, 1704, oprac. 364, 425, 1363
 Budzanowski Krzysztof 233
 Budziarek Marek, rec. 145
 Bujak Adam 108, 109
 Bujakiewicz Joanna 567
 Bujnarowski Piotr 1268
 Bukowski Andrzej 1403-1407
 Burak Paweł 422
 Burdach Stefan 226
 Burhardt Stefan 1408-1409
 Buszczyński Józef 1410
 Buszewicz Kazimierz 1411
 Buszewski Bogusław 659
 Bybluk Marian, red. 524
 Bychowska Helena 1366
 Byrski Maria Krzysztof 1649
 Bythner Jan 1359
 Cackowski Stefan 1698
 Calov Abraham 1359
 Centner Gotfryd 1359
 Chamot Marek, rec. 24, 1462, fot. 1128
 Cheladze Roman 1293
 Chelminiak Marek 399, 1058
 Chelmiński Józef 1412

- Chill Hugo 1154
 Chinciński Tomasz, rec. 149, 487
 Chlebowski Jarosław 246
 Chmara Anita 908, 943, 950, 956, 1009, 1674
 Chmielewski Witold 1413, fot. 24
 Chmurowicz Jan Władysław 1414
 Chojnicka Elżbieta 247
 Christ Jan 1345
 Chrzanowski Józef 1415
 Chrzanowski Tadeusz 1208
 Chudy Tomasz 710
 Chudziakowa Jadwiga 116, 1416
 Churski Andrzej 111, 114, 132, 258, 344, 476, 508, 568-569, 617-620, 629, 637, 688, 693, 711-712, 773, 820-821, 889-890, 905-906, 917, 927, 944, 969-971, 1010, 1107, 1161-1162, 1181-1182, 1350, 1382, 1387, 1505, 1610, 1632, 1678, rec. 11, 111
 Churski Zygmunt 654, 1417
 Chwirut Barbara 655-656, 1349, 1418
 Chyb Izabela 335
 Chyczewski Jerzy 1419
 Ciak Jolanta 244
 Cichowicz-Bociek Dorota 1682
 Ciechanowska D. zob. Brzózka-Ciechanowska D.
 Ciechanowska Danuta 1026
 Cieluch Jan 1420
 Ciesielska Danuta 622, 656, 958, 1545, 1547
 Ciesielska Elżbieta 713-714, 891-894, 928
 Ciesielska Karola 121-122, 475, 827-829, 1149, 1201
 Cieszyńska Hanna 272
 Cieślak Tadeusz 1421
 Ciolek Ewa 423
 Ciszewska Wanda 862
 Claus (Clauwis, Claws) 1422
 Clausen 1423
 Clauwis zob. Claus
 Claws zob. Claus
 Clapińska Barbara 813
 Cocchi Giovanni Battista 1424
Collage Wydziału Sztuk Pięknych 694
 Cynk Magdalena 477, 972-982, 999
 Cyrus-Sobolewski Paweł 1425
 cz 1269
 Cz. 725
 Czacharowski Antoni 1508, red. 103
 Czachowska K. zob. Nemere-Czachowska K.
 Czachowski Hubert 854, 1205
 Czachowski Ludwik 1275, 1281, 1319
 Czachowski Sławomir 405
 Czaja Roman 137, 177
 Czaja Stefan 774-776, 1468, 1688
 Czajka Stanisław 1523
 Czapiewski Jerzy 1052
 Czarcziński Ireneusz 1462
 Czarnecki Alojzy 752
 Czarnota Zygmunt 737
 Czerniawska Olga 1685
 Czerniewska Bożena 243
 Czerniewski Rościśław 1426
 Czerwińska Anna 211, 228
 Czerwińska Małgorzata 762
 Czerwiński Jarosław 213
 Czerwiński Wojciech 630
 Czeszczewik Dorota 58
 45 [Czterdzieści Pięć] Minut 4
 Czuczko Jolanta 777
 czy 855
 Czypek Maciej 1270-1272, 1311
 Czyżak Józef 1427
 Czyżniewski Kazimierz 1428
 Ćwiczenia z cierpliwości 509
 Ćwikliński Krzysztof 1367, 1479
 Dali Salvador 1037
 Dandelski Zdzisław 1429
 Daniel Wojciech 174
 Danielewicz Anna 234
 Danielewicz Jerzy 1430
 Danielewski Cyryl 1431
 Danielewski Ignacy 1432
 Data Jan 1404
 Daźwański Stefan 1433
 Dąbek Roman 1538
 Dąbrowski Damian, fot. 22
 Dąbrowski Krzysztof 160
 Dąbrowski Stanisław 1434
 Dąbski Stanisław, bp 1435
 Dejewska Renata 1245, 1309
 Dembiński Stanisław 1492
Dembiński Stefan 1436
 Dembowska Maria 1524
 Dembowski Andrzej 168, 181, 196, 206, 418, 510, red. 5
 Derdowski Hieronim 1437-1438
 Derengowska Sylwia 369, 432, 1325
 Dereszyńska-Romaniuk Melania 153
 Dereżyński Mieczysław 1366, 1439
 Dermo Agata 400

- Dębska Iwona 28
 D'ghy zob. Ambroziak M.
 Dill Jakob 92
 Dimitrova Nina 929
 Dittmann Georg Gottlieb 507
 Dmochowska Iwona 350
 Dobrowolski Zbigniew 125
 Dobrzelecka Elżbieta 220
 Dobrzycki Bogusław 1440
 Dobrzyński Mariusz 29
 Doerffer Marian 1441
 Dokumenty prawne w działalności opie-
 kuńczo-wychowawczej 524
 Domarecki Marek 525
 Domasłowski Jerzy 79-83, 92-93, 314,
 382, 1108, 1150, 1163-1168, 1183-1184,
 1194, 1197, 1202-1203, 1210, 1213-
 1214, oprac. 113, rec. 110-111
 Domasłowski Wiesław 695
 Domańska Hanna 1085
 Domino Aniela 1442
 Donimirski Edward 1443
 Dorożyński Ryszard 1444
 Dowgiałło Krystyna 1445
 Dr Jadwiga Sylwestrowicz 1663
 Dr Stanisław Mieczysław Gawiński 1458
 Drake Knut 1151
 Drogorób Bogumil 983, 1555
 Drogorób Marcin 858
 Droszcz Jagoda 526
 Dróżyński Tomasz 822
 Drzewiecki Jan 1446
 Dubowik Henryk 959
 Duczkowska-Moraczewska Henryka, oprac.
 117
 Duczmal Agnieszka 972
 Duda Artur 918, 930
 Dudek Katarzyna 715
 Dumanowski Jarosław 1435
 Duszyńska Bronisława 547
 Duszyński Krzysztof 873
 Dwadzieścia lat Centrum Kształcenia
 Ustawicznego w Toruniu 607
 Dybaś Bogusław 115, 141, 444, 763, 1145,
 1601, 1606, 1615-1616, 1619-1620, rec.
 527
 Dydgała Jerzy, wst. 144
 Dyl Janusz 863
 Działalność Zakładu Edukacji Ustawicznej
 i Pedagogiki 670
 Dziawa Anna 1567
 Dzięczek Anna 293
 Dziedzic Ignacy Jakub 835, 1447
 Dziemianowicz Sławomir 221
 Dzierżak Gabriela 814
 Dzikowska Herta 843
 Dziś świętują przedsiębiorcy 208
 Dzwonkowski Jan Jakub 1359
 E.S. 1351
 EKI 401
 Elana 235
 Elzenberg Henryk 791, 1448-1449
 ER 548
 Erdmann Maja 931
 Eskenowie 1450
 F-d 1011
 Falck Jeremiasz 1208
 Falkowski Jan 174
 Fałat Julian 1451
 Fecker Carsten, rec. 103
 Fedorowicz Mariusz 59
 Fedorowicz Marzena 59
 Felski Adam 1366
 Ferber August 1359
 Fijołek G. zob. Piskorska-Fijołek G.
 Fijołek Małgorzata 570
 Filar Marian 830-831
 Filipiak Bożena 30
 Frankowski Stanisław 473, 502, 800-801,
 835, 868, 874, 1012, 1186-1187, 1215,
 1408, 1452, 1501-1503, 1561, 1563,
 1708, rec. 122, 588, 824, 1353, współpr.
 491
 Frackiewicz Marian 191
 Frackowski Benon 154, 663, 1109, 1134,
 1155, 1187
 Freie Schulen in Polen 571
 Freitag zob. Freytag Adam
 Frelichowska Dorota 478
 Frelichowski Stefan Wincenty, bl. 1452-
 1453
 Freymuth Otton 1454
 Freytag Adam 1145, 1359, 1455
 Friedelówna Teresa 1238-1239, 1597
 Gaca Bogdan 1265, 1273, 1306
 Gajewska A. zob. Kroplewska-Gajew-
 ska A.
 Gajewski Ireneusz 445
 Gajewski Jacek 1274
 Galant Katarzyna 323
 Galewski Zenon 236
 Galon Rajmund 1456
 Gałąska Sławomir 301

- Galdyński Olgierd 1366
 Gancewska Iwona 351
 Gardynik Andrzej 446
 Gardzielewska Janina 1337, 1457
 Gardzielewski Zygfryd 1337
 Gawarkiewicz Teresa 277
 Gawiński Stanisław Mieczysław 1458
Gazeta Miejska 5
Gazeta Pomorska 6
Gazeta Toruńska 6
Gazeta w Toruniu 7
Gazeta Wyborcza 7
 Gąsiorowski Eugeniusz 1135
 Gąsowski Stanisław 1459
 Geremek Anna 370
 Gerss Marcin 811
 Gerus Aleksandra 274
 Gessek Maria, red. 842
 Getler-Girtler Jan 1460
 Gębski Mirosław 298
 Gierula Artur 383
 Giętkowski Mirosław 447, 1145, oprac. 152
 Gimnazjum Akademickie w Toruniu 572
 Girtler J. zob. Getler-Girtler J.
 Giza Henryk 984-985
 Gładunow Aleksander 1626
 Głodkowska Elżbieta 281
Głos Uczelni 621
Głos z Torunia 7a
 Głowacka Malwina 919-920
 Głuchowski Piotr 282
 Goertz Adalbert 479
 Gołębowska Teresa 1409
 Gogol Nikołaj W. 929
 Golon Mirosław, oprac. 117
 Goraj Sławomir 229
 Gosk Janina, red. 201
 Gostomski Jan, rec. 1115
 Göttingen - Toruń im Mittelalter bis zur Neuzeit... 527
 Góra Henryk 1653
 Górecka Irena 248
 Górna Ewa 631
 Górski Grzegorz 1354
 Górski Karol 1461-1463
 Górski Konrad 895, 1464-1465
 Górski Tadeusz, red. 17
 Górski Zbigniew 607
 Górzyński Sławomir 216, 257, 438
 Grabowski Jan 1466
 Grabowski Janusz 1509
 Graczyk Jarosław 875
 Graser Konrad 1359
 Graszewicz Celestyn 1467
 Grażawski Piotr, red. 13
 Grochowski Wojciech 178, 183, 187
 Gromadska Melityna 1627
 Gros Eugeniusz 1469
 Grosman Małgorzata 226
 Grossówna Helena 1470
 Grünberg Karol 1337
 Grupa Toruńska: (katalog wystawy) 1013
 Gruss Józef 1471
 Gruszczyński Piotr 925, 932-933, 945
 Gryckiewicz Janina 1468
 Grzeszkiewicz Marian 275
 Grzeszkiewicz-Kotlewska Lidia 132, 1136-1137, 1149, red. 1149
 Grzona Ewa 1676
 Grzybowska Magdalena 1246
 Grzywiński Ryszard 1149
 Gudel Joachim 986
 Gumański Leon 1472
 Gutkowska Agnieszka 324
 Gutmańska Wanda 31
 Guzińska Karolina 325
 Gwiazdozbiór z dziurami 511
 Gzela Mariola 607
 Gzyło Marek 1239
 Haberkant Krzysztof 1359
 Haffer Mirosław 608
 Hafiz 777
 Hajduczenia Mikołaj, ks. 1473
 Halik Tony 1474-1475
 Hanczewska-Panfil Honorata 32
 Harasimowicz Małgorzata 342
 Hartknoch Krzysztof 1359
 Hartmann Stefan, rec. 116
 Hejnosz Wojciech 1476
 Herbert Zbigniew 791, 1477
 Herdzin Tomasz 760
 Hering Małgorzata 1557
 Herman Alojzy 1478
 Herold Józef, red. 7
 Historia Torunia 116
 Hnatiuk Monika 249
 Hoffmann Jan Daniel 1359
 Hoffmann Marek 1033
 Hołownia Irena 60
 Horzyca Wilam 1678
 Hounsłow S. zob. Becker-Hounsłow S.
 Huppenthal Janina 835, 1680
 Hutnik Agnieszka 876

- Hutnikiewicz Artur 1337, 1367, 1479, 1480-1481
 Hyciek Ella 1336
 Hyciek Elżbieta 424
- Ib 88, 352, 480
 id 1269, 1275, 1379
 Ignasiak Dorota 174, 896, 907
 Ilumienna Marta 512
 Imielska M. zob. Kocych-Imielska M.
 Incontro di studenti stranieri 573
Info-Biuletyn 376
 Inskrypcje toruńskie 1239
 Iwaniszewska Cecylia 832, 1494
 Iwanowska Iwona 1014
 Iwanowska Wilhelmina 1482, 1483-1484, 1486-1491
 Izydorczyk Sebastian 1216, 1217
- J.O. 1218
 Jabłoński Aleksander 728, 1492-1496
 Jabłoński Zbigniew 833, red. 10
 Jach Barbara 671
 Jach Dariusz 671, 1685
 Jachimczyk Adam 705
 Jackowska Anna 843, 1086, red. 842
 Jacobson W. zob. Jedlina-Jacobson W.
 Jadcak Ryszard 513, 672, 1448-1449, 1497-1500
 Jaenichen Piotr 1359
 Jagła Marek 371, 1600
 Jagodzińska Jadwiga 716
 Jagodzińska Joanna 929, 946
 Jamiolkowski Andrzej 481-482, 622-636, 1349
 Jan Paweł II, papież 473-474, 476, 480-481, 483, 484-485, 491-493, 499, 504, 852, 998, 1029
 Janczarska Beata 417
 Janiak Sławomir, oprac. 1031
 Janikowski Grzegorz 934
 Janiszewska Marzena 815
 Janitzen Daniel Christoph 1219
 Jankowska Bożena 637-638
 Jankowska E. zob. Polanowska-Jankowska E.
 Jankowska Ewa 197
 Jankowski Henryk 882, 1501-1502
 Jankowski Przemysław, oprac. 376
 Jankowski Ryszard 1503
 Janowski Tadeusz Jan 1504
 Jaranowska Dorota 198
 Jarmusz Czesław 1505
- Jaroczyński Marian 1506
 Jarosz Stefania, polem. 1219
 Jaroszevska Ewa 1531
 Jaroszevska Renata 326
 Jaroszevska Wioletta 199
 Jaroszevska-Brudnicka Renata 302, 353
 Jarzewicz Jarosław 1194
 Jasińska Halina 726
 Jasiński Kazimierz 1507-1511, 1559
 Jasiński Maciej 33
 Jasiński Stanisław 1015-1017
 Jastrzab Jadwiga 639, red. 606
 Jastrzębiec Kozłowski K. zob. Kozłowski Kazimierz Jastrzębiec
 Jastrzębska Lidia 574
 Jasudowicz Tadeusz 834
 Jaszowski Tadeusz 1471
 Jaworski Tomasz 1276
 Jaworski Walerian 402
 JCH 1169
 Jedlina-Jacobson Wojciech 1512
 Jeleński Tadeusz 1513
 Jelińska Małgorzata 753
 Jemielnik Anna 34
 Jędrzejczyk Waldemar 1514
 Jędrzyński Zefiryn 1405, 1444, 1705, 1713
 Joppek Arek 1156
 Józefowicz Jarosław 1515
 Józwiak Sławomir, rec. 759
 Jubileusz 50-lecia Toruńskiego Klubu Sportowo-Turystycznego „Budowlani”... 1277
 Jubileuszowe spotkania bibliofilskie 835
 Juchiewicz Zbigniew 283, 289, 433, 436, 439, 448, 575, 1087-1089, 1099, oprac. 1092
 Jurewicz Anna 549, 565-566, 960, red. 4
 Jurski Robert 449
 Justyński Janusz 640, 641
 Juźków Jolanta 844
 JW. 15
- Kaczmarek Halina 1517
 Kaczmarek Kamila 929
 Kaczor Jan 1516
 Kajzar Helmut 902
 Kalembka Sławomir 642-643, 703, 1110, 1406, rec. 1643
 Kalendarium dziejów miasta Torunia 117
 Kalicki Włodzimierz 1188
 Kalinowski Jerzy Karol 1566
 Kalinowski Krzysztof 1219
 Kaliszak-Kozłowska Iwona 270

- Kalota-Szymańska Maria 1337, 1367, 1580
- Kamińska Alina 1517
- Kamińska Irena 379
- Kamińska Krystyna 202, 1543
- Kamińska Marzena 1233
- Kamińska R. zob. Skowrońska-Kamińska R.
- Kamińska Stella 609
- Kamiński Maciej, red. 6
- Kamper-Warejko Joanna 1240-1241
- Kamzowa A. zob. Karłowska-Kamzowa A.
- Kapka Krzysztof 155
- Karasiewicz Tomasz, fot. 258
- Karaszewski Włodzimierz 1428
- Karczewski Jerzy 1018
- Karczewski Tomasz 260
- Kardas Alina 1450
- Kardasz Stanisław 1111
- Karłowska-Kamzowa Alicja 1195
- Karnall Michał 1359
- Karnowski Jan 1518-1519
- Karol Górski - człowiek i uczyony 1462
- Karol Koranyi (1897-1964) 1543
- Karolczuk Bożena 250
- Karpińska Zofia 1019
- Karpińska-Plaskacz Anna 24, 626
- Karpiński Jerzy 609, red. 607
- Karpiński Zbigniew 35
- Karpus Zbigniew, oprac. 152
- Karszul Witold 174
- Kartanas Edmund 61-62
- Karwowski Ryszard 450
- Kasa Grażyna 778
- Kasjan Mirosław 1367
- Kasprowicz Aleksander 327
- Kasprzyk Jerzy 864, 877, 1410, 1431-1432, 1439, 1443, 1469, 1506, 1567, 1577, 1592, 1630, 1639
- Kasprzyk Krzysztof 1145
- Kasprzykowska Katarzyna 237
- Kaszuba Zofia 1349
- Kazimierski Zbigniew 222
- Kazula Włodzimierz 256
- Każdemu dach nad głową 425
- Kąsinowski Augustyn 1520
- Kęskrawiec Marek 576, 1587
- Kielecka Joanna 951
- Kiełpiński Jacek 63, 84, 133, 161, 451, 1138-1139, 1170, 1278, 1326
- Kilanowska Mirosława 426
- Kin E. zob. Kin-Podgórska E.
- Kin-Podgórska Edyta 71, 380, 397, 484-485, 987, 997, 1102, 1112-1113
- King-Nowak Beata 238
- Kirstein Alojzy 1521
- Kizuk Szymon 1229
- KL 315, 381, 442, 1382
- Klient nielojalny 303
- Kling Wolfgang 16
- Kłoczko Grażyna 223
- Kłoczowski Jerzy 1462
- Kłosowska Wieńczysława 878
- Kłowski Roman 1279
- Kłossowska Małgorzata 1525
- Kłossowski Andrzej 1522-1535
- Knapik Dariusz 634
- Kobylecka Elżbieta 988
- Kociurski Roman 1536
- Kocych-Imielska Maria 1437
- Kokoszewski Grzegorz 251
- Kola Anna 577
- Kolendo Jerzy 514
- Kołodziej Edward, oprac. 754
- Kołyшко Marek 1152
- Komassa Elżbieta 550
- Konarski Bernard 452
- Koneczna Jadwiga 36
- König Ernest 1359
- Konkolewska Ewa 1537
- Konkolewski Leon 1537
- Konrad von Jungingen, w. m. krz. 139
- Kopacz Elżbieta 1027
- Kopacz Ireneusz 1027
- Kopaczewska Hanna 764
- Kopcewicz Jan 644-646, 651
- Kopciewicz Piotr 1204
- Kopernik Mikołaj 120, 412, 624, 663, 852, 1129, 1341-1342, 1538-1542
- Kopicki Wiesław 126
- Kopiński Krzysztof 1373-1374
- Koranyi Karol 1543
- Kornacki Marek 1281-1282
- Körner Theodor 1229
- Korpanty Józef 1646
- Korzeniowski Józef 1544
- Korzus Mirella 897
- Kosman Marcei 1388
- Kostrzak Jan 1545, 1546, 1547
- Kostuński Janusz 207
- Kotecki Andrzej 453-454
- Koteniusz Andrzej 1359
- Kotlarczyk Józef 1548
- Kotlarczyk Zygmunt 1011, 1022, 1028, 1038, 1047, 1056

- Kotlewska L. zob. Grzeszkiewicz-Kotlew-
ska L.
 Kotlewski Aleksander 865, 866
 Kotlewski Leszek 134, 1114-1115, 1140,
1189, red. 1149
 Kotłowski Jan 779-780, 867, 1116, 1558,
1688
 Kowalczyk Janusz R. 935
 Kowalik Włodzimierz 816
 Kowalska Anna 261, 427
 Kowalska Bożena, wst. 1030
 Kowalska Halina 1650-1651
 Kowalski Jarosław 455
 Kowalski Radosław 1300, 1316, 1348
 Kowalski Rajmund, red. 235
 Kowalski Ryszard 1283
 Kowalski Tomasz J., oprac. 21
 Kozak Stanisław 466
 Koziel Zenon, oprac. 103
 Kozłowska A. zob. Saar-Kozłowska A.
 Kozłowska I. zob. Kaliszak-Kozłowska I.
 Kozłowski Kazimierz Jastrzębiec 1549
 Kozłowski Leon, ks. 1550
 Kozłowski Marcin 1284
 Kozłowski Ryszard 165, 623
 Kozłowski Tomasz 64
 Kończewska Małgorzata 879
 Kończewski Grzegorz 94-95, 197, 354,
515, 1157, 1280, 1328, 1564
 Krajewska B. zob. Zimnowoda-Krajew-
ska B.
 Krajewski Jan 798
 Krajewski Wojciech 1551
 Krasieńska Jolanta 831
 Kraśniewski Bogdan 1043, 1552
 Krause Jakub 871
 Krawczyk J. zob. Bielska-Krawczyk J.
 Krawczyk Janusz 1671
 Krawczyk Jolanta 578
 Krening Katarzyna 799
 Krizikevičius Linas 127
 Kropidłowski Zdzisław 316
 Kropiewska-Gajewska Anna 845, 1020-
1022
 Krotofil Maciej 836-837
 Królak Sławomir 647
 Królikowska Aleksandra 1553
 Kruczkiewicz Mirosława 71, 96, 509, 511,
516-517, 592, 610, 648, 807, 898-899,
952-955, 961-962, 1220, 1474, 1622,
1648, 1652, 1659, 1669, 1707
 Kruszelnicki Zygmunt 1117, 1603-1604
 Kruszewski Tomasz 85, 336
 Kruś Lilianna 434, 1611
 Krymski Józef 1554
 Kryszak Janusz 963-964, 1337, 1367,
1555, red. 825, 1367
 Krzeszowska Halina 1556
 Krzewińska Anna 156
 Krzywka Ryszard 1557
 Krzyżanowski Waldemar 880
 Księga pamiątkowa kadry dydaktycznej
szkolnictwa artyleryjskiego w Toru-
niu... 738
 Księga Wiślanego Flisu 17
 Kształcenie artystyczne w Wilnie i jego
tradycje 696
 Kubikowski Tomasz 921
 Kubińska Agnieszka 403
 Kubrycht Jerzy 1493
 Kucharski Tomasz 731
 Kuchtówna Lidia, oprac. 895
 Kucz Leszek 1141
 Kuczek Wioletta 881
 Kuczkowski Roman 379, red. 379
 Kuczyński Edward 1009, 1012, 1558
 Kuhn Paulina 579, 697, 989, 1023, 1190,
1629
 Kuik Marian 1625
 Kujot Stanisław 1559
 Kukier Ryszard Aleksander 1354
 Kumelowski Jan 1560
 Kunicka Anna 580
 Kurasz Lidia 1221
 Kurecki Witold 1286, 1561, 1561
 Kurkowska Hanna 304
 Kurlenda Piotr 486-488
 Kurtyka Danuta 727
 Kus Andrzej 1483
 Kuszaj Tadeusz 379
 Kuśmierk Artur 355
 Kutta Janusz, rec. 1360
 Kuty Krystyna 1562
 Kutzner Marian 1198
 Kuzior Stefan 1563
 Kuźmin Aleksander M. 128
 Kwapiszewska Maria 566, 581, oprac. 572
 Kwaśniewska Hanna 404
 Kwiatkowski Krzysztof 239, 279
 Labuda Adam S. 1196
 Labuda Gerard 1389
 Lambeck Ernest 1359
 Laskiewicz Henryk 1456
 Laskowski Leszek 1368
 Lasy komunalne Torunia 64

- Laurentowicz Marianna 379
 Lechicka Jadwiga 770
 Lechowicz Lech 1024–1025
 Lenartowicz J., rozm. 689
 Lenin Włodzimierz Iljicz 451
 Lenz Siedfried 958
 Lewandowska Helena 1564
 Lewandowska Maria, oprac. 754
 Lewandowska Renata 356
 Lewandowski Bogdan 1565
 Lewandowski Jacek 37
 Lewandowski Józef 1566
 Lewandowski Krzysztof 751
 Lewandowski Zenon 1287
 Liceum Ogólnokształcące „Poltech”... 582
 Liceum Społeczne PW „Poltech” 583
 Liderzy regionu 24
 Liegmann Iwona 1046
 Lietz Krzysztof 71, 76, 86, 135, 174, 193, 203, 214, 240, 263, 265, 280, 284, 291, 295, 345, 377–378, 384, 385–387, 405, 428–429, 440–441, 456, 584, 739, 1288–1289, 1324, 1327, 1515, 1546, 1684, 1712
 Linde Samuel Bogumił 1568–1569
 Lindemann–Stark Anke 765
 Lis Andrzej 740, 741
 Lis Aneta 551, 585, 1103, 1477
 Lisewski Wojciech 430
 Lissowski Mieczysław 1570
 Litkiewicz Krzysztof 1290, 1299
 Litwin Małgorzata 71, 178, 182, 373, 431, 830, 938, 1136
 Lorenczewska Mariola 176, 357, 381, 406–412, 990, 1372, 1418, 1514
 Lorkiewicz Teofil 1571
 Lubomski Mariusz 1572
 LW 1484

 Ladnowska Janina, wst. 1030
 Lapidz Czesław 565–566, 586, 1597
 Łaszewski Stefan 1227, 1573–1574
 Łazarkiewicz Piotr 1065
 Łazęga Antek zob. Chelmiński Józef
 Łącki Wincenty 1575
 Łężyk Tomasz 673
 Łopatyiński Sławomir 567
 Łuczak Przemysław 882, 1291–1292, red. 8
 Łukanowski Edmund 1576
 Łukaszevska Anna 528–529, 611

 Lysiak Marian 179, 413–414, 1352, 1512, 1520, 1560
 Lyskowski Ignacy 1577

 M.C. 991
 M.J. 289
 M.N. 87
 Maćkiewicz C. zob. Wiśniewska–Maćkiewicz C.
 Maćkiewicz Jarosław 1295
 Machno Nestor 1578
 Maciejewska–Marcinkowska Hanna, red. 842
 Maciejewski Tadeusz 180
 Maciuszko Janusz T. 489
 Maczkowska Lidia 587
 Mag 1090
 Magiera Elżbieta 358
 Magiera Michał 1579
 Maik Wiesław 657
 Maj 215
 Maj Jarosław 38
 Majcherek Janusz 922
 Majcherek Wojciech 923, 925, 936
 Major Bogdan 173, 181, 182
 Makowiecki Tadeusz 1580
 Makowski Bolesław Sylwester 1582
 Makowski Ludwik 1581
 Malicka Hanna 359
 Malinowska Janina 1665
 Malinowski Jan A. 118, 624, 1666
 Malinowski Tomasz 1293
 Maliszewski Edward, tłum. 1127
 Maliszewski Kazimierz 686
 Małek Janusz 1462, 1526
 Mameła Zdzisław 1353
 Mamont Zbigniew 1583
 Mansfeld Bogusław 108–09
 Marchewka Jerzy 1339
 Marchlewski Michał 39
 Marciniak Tadeusz 698, 1026–1029, 1711, polem. 1041
 Marciniak Witold 1584
 Marcinkowska H. zob. Maciejewska–Marcinkowska H.
 Marczak Tomasz 183
 Marczevska Magdalena 40
 Markowski Mieczysław 1539
 Marquart Karl 1585
 Marszałik Renata 844
 Marszał Marek 1280
 Marszałek Adam 868–870
 Martenka Henryk 992–993

- Marwitz 815
 Massalski Donat 1586
 MAT 184, 846, 900, 1222, rec. 24
 Matczak Joanna 1091
 Materiały bio- i bibliograficzne... 1354
 Materka Patrycja 1066
 Matyjasik Beata 276
 Matyjek Jerzy 191
 Mazek Grzegorz 415
 Mazur Bolesław 1686
 Mazurkiewicz Janina 852
 Meissner Krystyna 936, 1587
 Melechówna Zofia 1337
 Melkowska K. zob. Zielińska-Melkowska K.
 Melkowski Stefan 1464, 1672
 Metryka uczniów toruńskiego Gimnazjum Akademickiego... 588
 Męczekalski Mirosław 717, 1588
 Michalski Alojzy 1064
 Michalski Józef 781
 Michałek Stefan 1589
 Michejda Tadeusz 1590
 Michnicz V. zob. Struczyńska-Michnicz V.
 Michniewski Ryszard 379
 Mickiewicz Adam 961, 1032, 1585
 Mieczysław Wiśniewski, collages, assamblages... 1030
 Mieczysław Ziomek: malarstwo 1031
 Mielczarek Barbara 1340
 Mielniczek Edward 1337
 Mientki Marcin 1252, 1259, 1263
 Mierzejewski Maciej 1591
 Mietz-Suszyńska Eliza 766
 Migoń Krzysztof 1527
 Migracje ludności na ziemiach zachodnich i północnych... 754
 Mikczyński Roman 1430
 Mikłaszewicz Dorota 1235-1236
 Mikiewicz Piotr 1156
 Mikołajczak Jerzy 593
 Mikołajewski Maciej 947
 Mikulski Krzysztof 72-75, 1145, 1149, 1354, 1602, 1656, red. 1360
 Mikulski Tadeusz 1592
 Milanowski Artur 225, 292
 Milanowski Janusz 305
 Milewska Joanna 782
 Miller Stanisław 1593
 Miłosz Czesław 960
 Miłoszewski Henryk 1328, oprac. 105
 Misterek Antoni 379
 Miszkiel Rafał 457
 mkr 718, 994, 1355
 ML 1142
 Mleczak Maciej 278
 Mlicka Aneta 552
 MM 589
 Mocarski Zygmunt 835
 Moczkoan Rafał 965
 Moczowska Regina 306
 Moczyńska Hanna 530, 531
 Modrzejewski Stefan 1594
 Molik Witold, rec. 1518
 Molski A. B. 995
 Moraczewska H. zob. Duczkowska-Moraczewska H.
 Morek Katarzyna 532
 Moroz Kazimierz 1654
 Moryciński Hugon 1595
 Mossakowski Józef 1596
 Moszczyńska Zofia 627
 Moszyński Leszek 1597
 Mozart Wolfgang Amadeusz 801
 mszp 859
 Mucho Ewa 1239
 Mulczyński Jarosław 1598
 Müller Michael G., rec. 116
 Murzac Beata 533
 Musiałowski Adam 129, 847
 Musiałowski Kazimierz 1294
 Muzeum Okręgowe w Toruniu 848
 Mycio Andrzej 204
 Myślińska Krystyna 328
 Mytych Beata 290
 Nachabe Vanessa 285
 Nad Wisłą w Toruniu 1171
 Nadrowska Małgorzata 41
 Nagański Andrzej 286-287
 Nagórski Krzysztof 379
 Najdłuższe wezwanie 1092
 Najgrakowski Stefan 1598
 Najlepsi z najlepszych 553
 Nałaskowski Aleksander 590-592
 Nałaskowski Stanisław 1599
 Nałęcz Michał 1359
 Namysłowska Katarzyna 490
 Naparty Mieczysław Karol 174
 Napoleon I, ces. franc. 148-149, 1145
 Narebski Lech 64, 1143, 1145, 1455, red. 1145
 Narebski Stefan 1600
 Narloch J. zob. Wojciechowska-Narloch J.

- Naud E. zob. Szmit-Naud E.
 Nawrocki Tadeusz 307
 Nawrocki Zbigniew 1118, 1145, 1159, red.
 23
 Nawrot Radosław 1295
 Nehm Samuel 1601
 Neisser 1602
 Neisser Fabian 1603
 Neisser Mathias 1604
 Neitmann Klaus 136
 Nekrosius Eimuntas 904
 Nemere-Czachowska Kinga 572, 626, 649-
 650, 717, 1205, oprac. 625
 Neumann Jerzy, oprac. 157
 Niedbała Robert 458
Niedziela zob. *Głos z Torunia*
 Niedzielska Magdalena 1356
 Niedźwiecka Małgorzata 42
 Nienartowicz Andrzej 65
 Nienartowicz Marek 88, 97-100, 123, 170,
 174, 185-187, 200, 205, 360, 416, 473,
 481, 484, 491-493, 1144, 1172-1173,
 1296-1697
 Niesiobędzki Jerzy 901
 Niesiołowski Tymon 1605
 Nieuważny Andrzej 147, 149, 1145
 Niewiadomska Halina 1036
 Nikifor 850
 Nikiforuk Andrzej 43
 Nikonowiczowa Olga 1657
 Nogaj Grażyna 329
 Nogajska Hanna 534
 Nogalska Jarosława 783
 Nosewicz Czesław 1297
 Nostwitz Hans Christian 1606
 Nowa Rada Miejska Torunia 188
 Nowak Anita 902-904, 937, 948
 Nowak B. zob. King-Nowak B.
 Nowak Ewa J. 784
 Nowak Tadeusz Marian 1145
 Nowak Zbigniew, red. 1358
 Nowak Zenon Hubert 119, 138, 337, 823,
 1462-1463, 1607, red. 1462, wyd. 588
 Nowakowski Andrzej 139
 Nowicka Dorota 883
 Nowicka Ewa 44
 Nowicka Grażyna B. 262
 Nowicki Henryk, oprac. 691
 Nowicki Julian 1608
 Nowicki Marek, reż., scen. 1346
Nowości 8
 Oberlan Małgorzata 1562
 Obracht-Prondzyński Cezary 346, 1518
 Od Torunia do Gdyni 459
 Odnowienie doktoratu prof. Artura Hut-
 nikiewicza 1480
 Ogielski Zbigniew 1609
 Ogiński Ziemowit 1337
 Okoniewska Teresa 856
 Okopiński Marek 1610
 Olczak Jerzy 677, 838
 Oleksy Jan 308, 388, 853, 1223
 Oleradzka Jadwiga 896, 905-908, 913,
 938, 1337
 Olesiński Zdzisław 1366
 Ołędzka Ilona 66
 Oliński Piotr 755
 Oloff Efraim 1359
 Oloff Marcin 1359
 Olszak Wiesław 216
 Olszański J. 1612
 Olszański Witalis 1611-1612
 Olszewska Agata 535
 Olszewska Agnieszka 45
 Olszewski Ryszard 1289, 1307
 Olubiński Andrzej 536
 Oparkowska Dorota 528
 Opitz Sal 1613
 Ordan Jerzy Lesław 967, 1337, 1367
 Ornass Jan Chryzostom 1614
 Ortman Daniel mł. 1615
 Ortman Daniel st. 1616
 Orzeszko Waław 612
 Ossowski Paweł 1617
 Ostrowska Elżbieta, red. 105
 Ostrowski 1618
 Otluszyk Robert 460
 Owsiak Jan 64
 P.K. 800
 Pabiś Zbigniew, oprac. 105
 Pach Daniel, fot. 101, 394, 545, 548, 744,
 900, 1473
 Paczuski Adam 785, 909, 1032, 1074,
 1119, 1380
 Pakulski Jan 142
PAL. Przegląd Artystyczno-Literacki 9
 Palczewski Janusz 1224, oprac. 117
 Pamiętne dni Torunia 157
 Panek M. zob. Zastawna-Panek M.
 Panfil H. zob. Hanczewska-Panfil H.
 Pankowski Waldemar 191, 389, 1225,
 1229-1230, 1329
 Pańkowska Wiesława 884
 Păpelman Johan Kondrat 1619

- Paprocka-Podlasiak Bogna 929
 Parkowski Piotr 996
 Parzęcki R., red. 606
 Pasche Mathias 1620
 Pastor Hermann Wohlgenuth 1694
 Pastwa Karol 245
 Pastwa Tadeusz 240
 Paturalski Krzysztof 189
 Pawekiewicz Beata 554
 Pawlak Józef 1472, 1497
 Pawlak Wojciech 1621
 Pawlikowski Tadeusz 67
 Pawłowski Henryk 593, 1349, 1622
 Pawłowski Roman 939
 Pazderski Eugeniusz 664
 Péju-Murawska Ludmiła 1018
 Penkalla Leon 1623
 Peno Katarzyna 46
 Perard Jakub 793
 Perzanowski Jerzy Wacław 1354
 Pesta Mirosława 594
 Petrykowski Andrzej 18
 Petrykowski Piotr, oprac. 523
 Petrykowski Tadeusz 1366
 Piechowski Tomasz Antoni v. 678
 Pieczyński Mieczysław 1366
 Piekarski Robert 217
 I [Pierwszy] Toruński Festiwal Książki 966
 Pietrkiewicz Jerzy 1341
 Pietrykowski Tadeusz 835
 Pietrzak Anna 1067
 Pietrzak Tomasz 461
 Pietrzykowska Marzanna 537
 Piękny portfel 517
 Pigła Włodzimierz 767
 Pilarski Leszek 259
 Pilawska Dorota 68
 Pilsudski Józef 1214-1215, 1220, 1222
 Piosik Wiktor Ludwik 1342
 Piotrowski Andrzej 739, 742
 Piórkowska Anna 1330
 Piórkowski Waldemar 266, 372, 390, 1331
 Piskalski Tomasz 910
 Piskorska-Fijołek Grażyna 538
 Piskorski Jan Kanty 1624
 Piszcz Edmund 145
 Piszcz M. zob. Szczepańska-Piszcz M.
 Plaskacz A. zob. Karpińska-Plaskacz A.
 pl 1291
 Płażewski Jerzy 1068
 Płocka Jadwiga 613
 Plotkowski Lukasz 1457
 Poczopko Stanisław 1625
 Podgórska E. zob. Kin-Podgórska E.
 Podlasiak B. zob. Paprocka-Podlasiak B.
 Podlaszewska Krystyna 1452
 Podstawowe dane statystyczne 201
 Polakiewicz Wojciech 47
 Polakowski Henryk 1273
 Polanowska-Jankowska Elżbieta 1332
 Polaszek-Angowska Barbara 1234
 Politowska Ewa 555
 Połatyńska Jolanta 48
 Popławski Marceli 1626
 Poraziński Jarosław 756
 Porożyński Henryk 595
 Powiat toruński grodzki 190
 Powrót do tradycji 174
 Profesor zw. dr. hab. Zygmunt Churski 1417
 Prokopiuk Andrzej 1026
 Prokopowicz Maria 767
 Prondzyński C. zob. Obracht-Prondzyński C.
 Prószyńska Zuzanna 1613, 1618
 Prüffer Jan 1627
Przegląd Regionalny 10
 Przewodnik po Toruniu 19
 Przewoźna-Armon Krystyna 679-681
 Przy kwadratowym stoliku 191
 Przybylak Rajmund 1354
 Przybylak Zbigniew 317
 Przybyliński Bogdan 1010
 Przybylska Maria 1629
 Przybylski Jerzy 462
 Przybylski Robert 556
 Przybył Eugeniusz 835, 1628
 Przybyszewska Anna 996
 Przybyszewski Kazimierz 379, 835, 1384, 1392, 1394-1397, 1399, 1412, 1415, 1419-1420, 1427, 1429, 1433, 1436, 1440-1441, 1446-1447, 1451, 1459-1460, 1466-1467, 1478, 1504, 1513, 1516, 1519, 1521, 1536-1537, 1549-1551, 1571, 1573, 1575-1576, 1579, 1581-1582, 1586, 1589-1590, 1595, 1614, 1617, 1621, 1623-1624, 1626, 1628, 1631, 1633-1636, 1640, 1642, 1644, 1658, 1660-1661, 1664, 1667-1668, 1677, 1683, 1687, 1691, 1695, 1701, 1703
 Ptaszyk Marian 1569
 Pułkownik Sławomir 757
 (R) 1120
 (R)d 374

- Rachnowski Paweł 379
 Rachowska Elżbieta 417
 Radecki Bogdan 607, 613
 Radomska Justyna 557
 Radziwiński Andrzej 758–759
 Radziński Adam M., red. 738
 Rakowicz Franciszek 1630
 Rakowicz Grażyna 1574
 Rakowicz Stanisław 208
 Raszeja Leon Ignacy 1631
 Raszyński Janusz 70
 Rataj Ryszard 373
 Ratajczak Henryk 1174
 Regel Katarzyna 732
 Reimann Hans-Joachim 494, 1710
 Reimann 1710
 Rembowska Aleksandra 924
 Remer Jerzy 1632
 Reszkiewicz Wojciech 997
 Rezmer Waldemar 463, oprac. 152
 Riabow Jurij 850
 rk 1298
 Robaczewski Piotr 150
 Robótka Halina 682
 Rochecki Kazimierz 699, oprac. 694
 Rochnowski Henryk 826
 Rochowiak Jerzy 614, 1033, 1141, 1211,
 1343, 1393, 1402, 1591, rec. 1338
Rocznik Toruński 11
 Roesner Jan Gotfryd 1359
 Rogala Izabela 817
 Rogalski Benedykt 1253, 1349
 Rogalski Marek 273
 Roggenhausen Paul 1237
 Rogiewicz Anna 558
 Rogozińska Ewa 1540
 Rolewski Kazimierz 1633
 Roman Józef 743
 Roman Stanisław Witold 1634
 Romaniszyn Mirosława 1149
 Romaniuk M. zob. Dereszyńska-Roma-
 niuk M.
 Rosa Halina 700
 Rose Marian 1282
 Rosiek Anna 733
 Rośniński Przemysław 1476
 Rospond Stanisław 1541
 Roszak Jan 1635
 Roszak Stanisław 596, rec. 527, 588
 Rozwadowski Mikołaj 728
 Rozwadowski Władysław 689
 Rozykowski Waldemar 495
 Rożański Andrzej 1636
 Różewicz Tadeusz 958
 Różycki Andrzej 1637
 rs 998
 RS 1333
 Rubinkowski Jakub Kazimierz 1638,
 1639
 Rucińska Marianna 1666
 Ruczańska Iwona 1145
 Rudnicka Dorota 1679
 Rudnik Stefan 595
 Rumiński Krzysztof 1068a
 Rummel Sławomir 259, 296–297
 Rutecka Agnieszka 362
 Ruttich Michał Bogusław 1359
 rw 712
 Rybak Paweł 706
 Ryczek Andrzej 76
 Rydzik Tadeusz, ks 1090, 1092, 1094–
 1096
 Rygielska Ewa 1212
 Rymaszewski Bohdan 1158
 Rypyś Wojciech 191
 Rys historyczny toruńskiego ZDZ 615
 Ryszewski Bohdan 683
 Rzecz o moście autostradowym... 391
 Rzeczkowska-Sławińska Maria 1149
 Rzempoluch Andrzej, red. 701
 Rzepka Wioletta 49

 S.F. 800–801
 Saar-Kozłowska Alicja 1239
 Sacha Stefan 1640
 Sadowski Jacek 464
 Salański Piotr 559
 Salański Witold 560
 Salmonowicz Stanisław 146, 518, 597–598,
 1242, 1699, red. 1543
 Salwarowski Jerzy 999–1001
 Samp Jerzy 1407
 Samsel Danuta 786, red. 23
 Samsonowicz Henryk 1462
 Sarnowski Jürgen 1354
 Sartorius Johann 1359
 Satława Józef 288
 Sawicka Irena, red. 1239
 Schaefer Ewaryst 1299
 Schaeve Henryk 1359
 Schedlin-Czarlińska H. zob. Bolt H.
 Schelgwig Samuel 1359
 Schiller Friedrich 93
 Schmidt Hans Robert 1641
 Schreiber Roman 665
 Schulz Knut 318

- Schulz Winicjusz 77, 392, 465-466, 516, 599, 633, 635, 645-646, 648, 651, 712, 719-720, 776, 806, 985, 1000-1002, 1034, 1093, 1413, 1481-1482, 1485-1488
- Seib Tadeusz 1642
- Serczyk Jerzy 824, 1643
- Sewerniak Janusz 64
- Sidorkiewicz Mariusz 744
- Sienkiewicz Jerzy, ks. 1644
- Sienkiewicz Krystyna 1645
- Sieracka Stefania 1104
- Sieradzki Jacek 925, 940, 949, oprac. 933
- Sierant Maciej 787
- Sierńko Czesław 956, 1349
- Simiński Rafał 363
- Skąlecka Krystyna 1366
- Skarby dawnego Torunia 1121
- Skimina Stanisław Klemens 1646
- Skolimowska Małgorzata 330
- Skonieczna Halina 675
- Skowrońska-Kamińska Renata 1675
- Skowroński Bogdan 496
- Skrzypczak Waldemar, tłum. 1127
- Skrzypczyk Krzysztof, oprac. 1031
- Skuza Cezariusz 745, 746
- Slawińska Irena 1647
- Slawińska M. zob. Rzeczkowska-Sławińska M.
- Slawiński Ireneusz 1149, 1149
- Slawiński Wojciech 497, 498
- Slęborska Jeanette 734
- Ślocińska Teresa 666
- Ślociński Antoni 1648
- Ślōka Krzysztof 1300
- Ślomińska Janina 78, 632, 641, 644, 659, 668, 1126, 1416, 1495, 1709, red.120, 1121, 1127, współpr. 1700
- Ślomiński Tomasz 1452
- Śłowacki Juliusz 877
- Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej... Cz. 4 1357
- Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Supl. 1 1358
- Śluszkiewicz Eugeniusz Leonard 1649
- Śłużewski Jan 1650
- Śłużewski Piotr 1651
- Śłużowski J. zob. Śłużewski J.
- Smetaniuk Agata 1301
- Smoliński Stefan 192
- Snowacki Piotr 467
- Sobieszak Grażyna 539
- Sobieszak Wojciech 262-264
- Sobociński Czesław 1652
- Sobolewski P. zob. Cyrus-Sobolewski P.
- Socha Roch zob. Kozłowski L.
- Solarski Wojciech 1015
- Die Soldaten von Thorn 468
- Solińska Olga 788
- Sołtysiak Mirosław 469
- Sośnicki Kazimierz 1653-1654
- Speina Jerzy 1465
- Spór o „Maskaradę” 925
- Spóź Andrzej 767
- Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu 825
- Sprawozdanie z działalności Oddziału Toruńskiego... 347
- Sprawozdanie z działalności Pol. Tow. Herald. 839
- Sprengel Bolesław 338, 435, 1376, 1570, 1692-1693
- Sprengel Ewa 593
- Srebrny Stefan 1229
- Staniszewska Danuta 561-562, 1003
- Stankowski Waclaw 418
- Stankowski Witold 339
- Stark A. zob. Lindemann-Stark A.
- Stark Werner 765
- Starkowska Iwona 802
- Staśkiewicz Anna 972
- Staśkiewicz Michał 1337
- Stawska Sylwia 540
- Steel Robert 793
- Stefańska Alina, red. 848
- Steinbornowie 1655
- Steiner Georg Friedrich 111, 1656
- Stelmach Roman 130
- Steyer Donald 1657
- Stępak Marian 1035, 1037, polem. 041
- Stępień Grzegorz 538
- Stogowski Józef Bronisław 1658
- Streich Wojciech 499, 636, 658
- Stroband Henryk 444
- Struczyńska-Michnicz Violetta 241
- Strutyńska Maria 789
- Strużanowski Tomasz 500
- Strzelecka Joanna 1020
- Strzyżewska Barbara 1659
- Strzyżewski Jacek Wojciech 1660
- Studia na Wydziale Fizyki i Astronomii... 667
- Stypa Hanna 662
- Subotić Małgorzata 1094
- Such Roman 193, 227, 242, 289, 331, 393, 442, 1226, 1297, polem. 288

- Sukkiel Catharina 227
 Sumiński Krzysztof 297
 Supruniuk Anna 790-791
 Supruniuk Mirosław Adam 792, 818-819,
 1529-1530, oprac. 796
 Suski Andrzej, bp 501-502
 Suszyńska E. zob. Mietz-Suszyńska E.
 Suzga Waldemar 50
 Sydow Marian 835, 1366, 1661
 Sylwestrowicz Bolesław 1662
 Sylwestrowicz Jadwiga 1662, 1663
 Sypek Robert 1122
 Szadkowska Katarzyna 365
 Szalewska Krystyna 1337
 Szalewski Dariusz 1542
 Szarmach Marian 1370-1371
 Szczechowiak Ryszard 1269
 Szczepańczyk Małgorzata 332
 Szczepańska-Piszcz Małgorzata 803
 Szczepański Włodzimierz 89, 162-163,
 857, 1036, 1231, 1302, 1609
 Szcześniak Krystyna 811
 Szcześny Tadeusz 862
 Szcześniak Adam 1303-1309
 Szczurek Jacek, fot. 20
 Szeffler Elżbieta 563
 Szepetys Stanisław 1664
 Szkoła szkole nierówna 600
 Szlendak Aleksandra 541
 Szmak Andrzej 690
 Szmalcel Maria 294
 Szmechtig Dorota 309
 Szmidt Tomasz 1310
 Szmít-Naud Elżbieta 1191
 Szymtkiewicz Barbara 1037
 Szpręgiewska Anna 101
 Szramowska Renata 638
 Szrejder Beata 69
 Sztabiński Grzegorz, wst. 1030
 Sztuka konserwacji 701
 Szturc Jan 1359
 Sztypka Joanna 734
 Szudy Józef 1496
 Szulc Leszek 1438
 Szultz Jerzy Piotr 1359
 Szuman Wanda 587, 1665-1666
 Szuman Władysław 1667
 Szwalbe Andrzej 194
 Szwarocka Bożena 542
 Szwej Mieczysław 158
 Szyk Jan 1668
 Szydłowska Magdalena 333
 Szymańska Adriana 1343
 Szymańska M. zob. Kalota-Szymańska M.
 Szymański Stefan 1311
 Szymborska Wisława 1669
 Szymorowska Teresa 804-807
 Szywnicka Jolanta 252
 Szyszkowski Leszek 1312
 Ściepuro Andrzej 1038
 Ślesik Marek 470, 747
 Ślęk A. zob. Tatarzycka-Ślęk A.
 Ślipiec Jeremiasz 748
 Śliwińska Maria 652
 Ślot Michał 1313
 Śmiechowska Marietta 1599
 Świątek Stanisław 964, 1039, 1344, 1552
 Świącicki Mateusz 1713
 Taborski Bolesław 941, 1670
 Tajchman Jan 1123-1124, 1159, 1175-
 1176, 1192, 1380, 1671-1672
 Taksówki pod nadzorem 310
 Tandecki Janusz 758-759, 1422-1423,
 oprac. 103, rec. 316, wyd. 588
 Taras Katarzyna 1063, 1070, 1075, 1080
 Tatarzycka-Ślęk Anna 885
 Tański Paweł 1080, 1673
 Tchórzewski Paweł 1674
 Teatr im. Wilama Horzycy 911
 Teatr Lalki i Aktora „Baj Pomorski” 957
 Tęgowska Eugenia 1354
 Theudenkus Konrad 1675
Thorner Nachrichten 12
 Tkacz Małgorzata 1069
 Tłoczek Ignacy Felician 1676
 Tomasiak Ewa 809
 Tomaszewski Andrzej 1126
 Tomaszewski Sylwester 1677
 Tomczak Andrzej 761, 1607
 Tomczak Edward, red. 738
 Tomkowiak Katarzyna 808
 Tondel Janusz 793-794, 871, 1531-1532
 Topolska Maria Barbara 1533
 Torbus Tomasz 1132
 Toruń: die altstädtische Anlage auf der
 Liste des Weltkulturerbes der UNE-
 SCO 1114
 Toruń: dziedzictwo ducha i materii 1125
 Toruń: [folder] 22-23
 Toruń: miasto i ludzie na dawnej fotogra-
 fii 110
 Toruń: plan miasta 104-105

- Toruń: światowe dziedzictwo kultury 1127
 Toruń: zespół staromiejski na liście światowego dziedzictwa UNESCO 1115
 Toruń – katedra diecezji toruńskiej 503
 Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera 111
 Toruń inaczej 20
 Toruń miastem uniwersyteckim 653
 Toruń Mikołaja Kopernika 120
 Toruń – moja miłość 1346
 Toruń 1926–1928: album po generale Leonie Bordeckim 112
 Toruń = Thorn 1793–1920 147
 Toruń wczoraj i dziś 21
Toruński Informator Solidarności 13
 Toruński pejzaż 1338
 Toruński Słownik Biograficzny 1360
 Toruńskie „Dzieło roku 1998” 1040
 Toruńskie kościoły na starej pocztówce 113
Toruńskie Vademecum Kultury 14
 Torwirt Leonard 897, 909, 1678
 Träger Michał 1679
 Trąpszczyk Artur 856
 Trzeciński Tomasz 1334
 Trzeźniowski Zygmunt 1041
 XXX [Trzydzieści] lat Poradni Wychowawczo-Zawodowej 606
 Tubaja Roman 858, 1337
 Tujakowski Alojzy 1680
 Tułdziecki Bogdan 1314
 Turek Olgierd 1681
 Turska Anna 218, 264, 278
 Turwid Marian 1682
 Turyczyn Antoni 1683
 Twierdza Toruń 152
 Twierdza Toruń – stan badań... 1145
 Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski... 1145
 Tyburski Włodzimierz 1498
 Tymolewski Bolesław 206
 Tyszka Wiesław 51
 Tyszka Wioletta 52
 Ujma Magdalena 143
 Uniwersytet Mikołaja Kopernika 626
 Uniwersytet Mikołaja Kopernika: informator 625
 Urbaniak Jadwiga 1340
 Urbanyi Zbigniew 1293
 Urbański Andrzej 140, 1377, 1453
 Urbański Piotr 224
 Urbański Tomasz 53
 Uscka Joanna 54
 Uss Mirosław Marek 209
 Uziębło Bogusław 459, 1042
 W 1285
 Wajda Kazimierz 147, 1145
 Wakar Jacek 912
 Wakarecy Marek 191, 1004–1005
 Walczyńska Maria 419, 1335
 Walendziak Anna 420
 Walega Stanisław Konstantyn 144
 Waniek Henryk 1043
 Waraksa Angelika 543
 Warejko J. zob. Kamper-Warejko J.
 Warta Ryszard 90–91, 114, 124, 311, 516, 519–520, 601, 648, 684–685, 697, 720, 735, 806, 828, 840, 849–850, 860, 869, 886, 1044–1052, 1059, 1071–1072, 1076–1078, 1081–1082, 1107, 1111, 1146, 1160, 1162, 1177, 1193, 1199–1200, 1227–1228, 1361–1362, 1390–1391, 1482, 1572, 1588, 1594, 1637
 Wasicka Joanna 174–175, 176, 882, 1228, 1442, 1645
 Waśko Sabina 9, 721, 722, 1005, 1475, 1673
 Wawrzyniak Wojciech 334
 Wąbziński Zygmunt 685, 686
 Wądołowski Rafał 471
 Weiss Jan 1366
 Wenderlich Jerzy 1684
 Wenta Jarosław 1510
 Werner Lucja 542
 Wesółowska Anna 768
 Wesółowska Eugenia Anna 674, 1685
 Wesółowski Józef 1686
 WIAD 1005
 Wichrowska Elżbieta 55
 Widacka Hanna 1398
 Wieczorek Jerzy 1337
 Wieczorek Mieczysław 749
 Wielga Katarzyna 942
 Wielńska Ewa 602
 Wiencek Anna 102
 Wiencek Franciszek 1687
 Wierzcholski Sławomir 983
 Wierzchosławski Szczepan 887
 Wilamowska Bożena 2
 Wilczewski Grzegorz 472
 Wilento Artur 312
 Wiliński Jacek 253

- Willma Adam 268, 394, 396, 504, 870,
 1079, 1083, 1095-1096, 1128, 1375,
 1473, 1700, rec. 24
 win 1097, 1147, 1178
 Wiszka Emilian 1578
 Wiśniewska Alicja 313
 Wiśniewska Elżbieta 1053, 1584, oprac.
 1030
 Wiśniewska Marzenna, oprac. 930
 Wiśniewska-Mackiewicz Cecylia 1688
 Wiśniewski Grzegorz 1348
 Wiśniewski Mieczysław 1030, 1054, 1689,
 wst. 1013
 Wiśniewski Mirosław 1148
 Wiśniewski Ryszard 1499, 1500
 Witkiewicz Stanisław Ignacy 1169
 Witkowsy 1690
 Witkowski Krzysztof 254
 Witkowski Lech 9, 521-522, 913, 1468,
 red. 9
 Witkowski Leon 1691
 Witkowski Zbigniew 729
 Witt Robert 1348
 Wiza Zygmunt 1692
 Wizimirski Rudolf 1693
 WK. 1315
 Władysław II Jagiełło, kr. pol. 139
 Władysiuk Ewa 1534
 Wodniak Katarzyna 841, 888
 Wodzińska Iza 267, 361, 366, 1445
 Wohlgemuth Hermann 1694
 Wojak M., red. 606
 Wojciechowska Jadwiga 676
 Wojciechowska-Narloch Justyna 100, 269,
 421, 496
 Wojciechowski Mieczysław 340, 1381,
 1655
 Wojdyła Barbara 795
 Wojewodowie toruńscy... 1363
 Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Książ-
 nica Miejska 810
 Województwo toruńskie... 523
 Wojnarowicz Stanisław 1695
 Wojtczak Michał 1696, 1697
 Wojtowicz Jerzy 1698-1699
 Wolszczan Aleksander 668, 1700
 Wolk Krzysztof 57
 Wołodkiewicz Witold 1543
 Wołosz Artur K. F. 319
 Wołosz Jan 1535
 Woszczyk Andrzej 1489-1490, 1491
 Wośnowska Małgorzata 1548
 Woyda Stanisław 1701
 Woźniak Krzysztof 707, 723
 Woźniak Michał 851, 1121, 1153, 1354,
 red. 147, 848, 1056
 Woźniak W. 603
 Wronecka Anna 367
 Wróbel Zdzisław 1337, 1608, 1702
 Wróblewska Joanna 708
 Wrzcionkowski Krzysztof 210
 WSZ 1232
 Wybicki Józef 1703
 Wydział Chemii 660
 Wydział Prawa i Administracji 691-692
 Wyrbiński Todor 544
 Wyrobisz Andrzej, rec. 103, 116
 Wyrowiński Jan 1704
 Wysocka Anna 702
 Wysocki Jarosław 1316
 Wyszogrodzka Anna 872
 Wytyk Waclaw 1366
 Yorck Johann David 1146
 Z życia Stowarzyszenia Absolwentów
 UMK 730
 Zabler Jakub 782
 Zaborska Urszula 3
 Zaborski Marek 1098-1099
 Zagórski Dariusz 1129
 Zagórski Leonard 1705
 Zaidlewicz Marek, oprac. 660
 Zajązkowski Stanisław 379
 Zajewski Władysław, rec. 149
 Zakład Energetyczny Toruń SA 379
 Zakrzewska Anna 750, 1556, red. 1357
 Zakrzewski Tadeusz 106, 147, 151, 506,
 835, 1055, 1345, 1411, 1421, 1434, 1454,
 1585, 1641, 1690, oprac. 110, red. 1149
 Zalewski Kazimierz 984, 1006-1008
 Załuski Mariusz 633, 868-869, 1001, 1060-
 1062, 1073, 1098, 1100-1101, 1105,
 1317, 1346, 1364-1365, 1426, 1452,
 1561, 1572, 1702
 Zamek dybowski 1149
 Zamel Lucjan 1706
 Zarębska Teresa 1130
 Zastawna-Panek Małgorzata 56
 Zawacka Elżbieta, red. 1357, 1707
 Zawadzki Henryk Seweryn 1708
 Zawadzki Marcin 1264, 1272, 1276, 1287,
 1301, 1310, 1318-1323
 Zbiory i prace dotyczące emigracji... 796
 Zbór Ewangelicznych Chrzescijan w Toru-
 niu 505

- Zdrenka Joachim 1511
Zedler Zofia 1709
Zerneke Jakub Henryk 1359
Ziebarth 1710
Zielińska Anna 368
Zielińska Maryla 915
Zielińska-Melkowska Krystyna, zest.
1508
Zieliński Edwin 1254
Ziemkiewicz Jerzy 390
Zimnowoda-Krajewska Bożena 1131,
1176
Ziomek Mieczysław 1031, 1711
Ziółkowska Krystyna 604
zj 283, 1087
Znaki pamięci: ludziom regionu Pomorza
i Kujaw... 1366
- Zuba Lidia 379
Zusammenklänge 1367
Zwei Beiträge zur Geschichte der Stadt
Thorn 507
Zwierzyniecka Wioletta 564
Zygmunt Kotlarczyk: 1917-1996 1056
- Żak Małgorzata 1057
Żenkiewicz Marian 1712
Żółkiewski Stanisław 1145
Żuchowska Hanna 1133
Żuchowski Kazimierz 348
Żuchowski Marian 1713
Żuk Renata 1596

Contents

Articles

- Roman Czaja*, The UNESCO World Heritage List and Research on the History of Toruń and Lübeck 7
- Zbigniew Nawrocki*, Toruń's Route to Inclusion on the UNESCO World Heritage List from the Point of View of the Municipal Conservator 17
- Jan Falkowski*, Toruń and the Former Toruń Voivodeship 23
- Roman Bäcker*, Transformations of Political Consciousness and Regional Structures of Political Elites from 1980 to 2000: The Case of Communities in the Toruń Voivodeship 39
- ***
- Renata Skowrońska-Kamińska*, The Political Elite of Old Toruń from 1440 to 1454 47
- Eugeniusz Gąsiorowski*, The Panorama of Toruń from the Neissers' Epitaph of 1594 73
- Katarzyna Kluczewajd*, Bells in the Toruń Town Hall 99
- Jerzy Dygdała*, Vicissitudes of Christian Andreas Ruttig: Merchant and Manufacturer at the Conception of Capitalism in Toruń in the Eighteenth Century 113
- Andrzej Tomczak*, Toruń's Participation in the Creation of the World Association of Home Army Soldiers (Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej) 137

Profiles

- Janusz Tandecki*, Zenon Hubert Nowak (1934–1999). Profile of the Toruń Historian 153

Sources

- Waldemar Rozynkowski*, The Settlement of the Congregation of the Good Shepherd. Sisters of Divine Providence in Toruń in 1920 on the Basis of Documents 159

Reviews, notes

- Magdalena Niedzielska*, Some Comments on the Exhibition 'Toruń 1793–1920: Town of the Borderland' 167
- Historia Torunia, ed. Marian Biskup, vol. I, reviewed by *Roman Czaja* 181
- Krzysztof Mikulski, Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku, reviewed by *Tomasz Jasiński* 185
- Notes by *Anna Ziemińska* 189

News

<i>Maciej Krotofil</i> , Minutes from the Session of the Historical Section of To-Mi-To ...	197
<i>Bogusława Wawrzykowska</i> , Discovering the Past – An Archaeological Exhibition in the District Museum, the Esken Palace in Toruń	203
<i>Hanna Muzalewska</i> , The Legacy of Maria Znamierowska-Prüfferowa (1898–1990) in the Ethnographic Museum in Toruń	210
***	
<i>Urszula Zaborska</i> , Bibliography of Toruń from 1998–1999	215
Inhaltsverzeichnis	392

Inhaltsverzeichnis

Beiträge

<i>Roman Czaja</i> , Liste des Weltkulturerbes der UNESCO und Forschungen über Vergangenheit Thorns und Lübecks	7
<i>Zbigniew Nawrocki</i> , Verlauf der Bemühungen Thorns um Eintragung auf die Liste des Weltkulturerbes der UNESCO aus der Perspektive des Stadtdenkmalpflegers	17
<i>Jan Falkowski</i> , Toruń und ehemalige Toruner Wojewodschaft	23
<i>Roman Bäcker</i> , Verwandlungen des politischen Bewusstseins und regionaler Strukturen der politischen Eliten in den Jahren 1980–2000. Der Fall einer Gemeinschaft der Thorner Wojewodschaft.	39
***	
<i>Renata Skowrońska-Kamińska</i> , Politische Elite der Alten Stadt Thorn in der Zeit 1440–1454	47
<i>Eugeniusz Gąsiorowski</i> , Thorns Panorama vom Neisser – Epitaph aus dem Jahre 1594	73
<i>Katarzyna Kluczewajd</i> , Glocken im Altstädtischen Thorner Rathaus	99
<i>Jerzy Dygdała</i> , Wechselhaftes Schicksal des Kaufmanns und Industriellen Christian Andreas Ruttig (aus der Zeit der stürmischen Anfänge des Thorner Kapitalismus im 18. Jh.)	113
<i>Andrzej Tomczak</i> , Beteiligung des Thorner Milieus an der Entstehung des Soldatenweltverbandes der Heimatarmee	137

Porträts

<i>Janusz Tandecki</i> , Zenon Hubert Nowak (1934–1999). Porträt eines Thorner Wissenschaftlers	153
---	-----

Quellen

<i>Waldemar Rozykowski</i> , Aufnahme der Gemeinschaft der Hirtenschwestern von Gottes Fügung in Toruń im Jahre 1920 im Spiegel der Dokumente	159
---	-----

Rezensionen, Besprechungen

- Magdalena Niedzielska*, Einige Bemerkungen am Rande der Ausstellung „Toruń 1793–1920. Die Stadt im Grenzgebiet” 167
- Historia Torunia, hrsg. v. Marian Biskup, Bd. I (*Roman Czaja*) 181
- Krzysztof Mikulski, Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku (*Tomasz Jasiński*) 185
- Besprechungen (*Anna Ziemlewska*) 189

Chronik, Mitteilungen

- Maciej Krotofil*, Bericht von der Sitzung der Arbeitsgruppe für Geschichte bei der To-Mi-To 197
- Bogusława Waurzykowska*, „Vergangenheit entdecken” – ständige archäologische Ausstellung im Bezirksmuseum in Thorn – Eskens Haus 203
- Hanna Muzalewska*, Nachlaß von Maria Znamierowska-Prüfferowa (1898–1990) im Ethnographischen Museum in Thorn 210
- ***
- Urszula Zaborska*, Bibliographie der Stadt Toruń für die Jahre 1998–1999 215
- Contents 391

Biblioteka Główna UMK

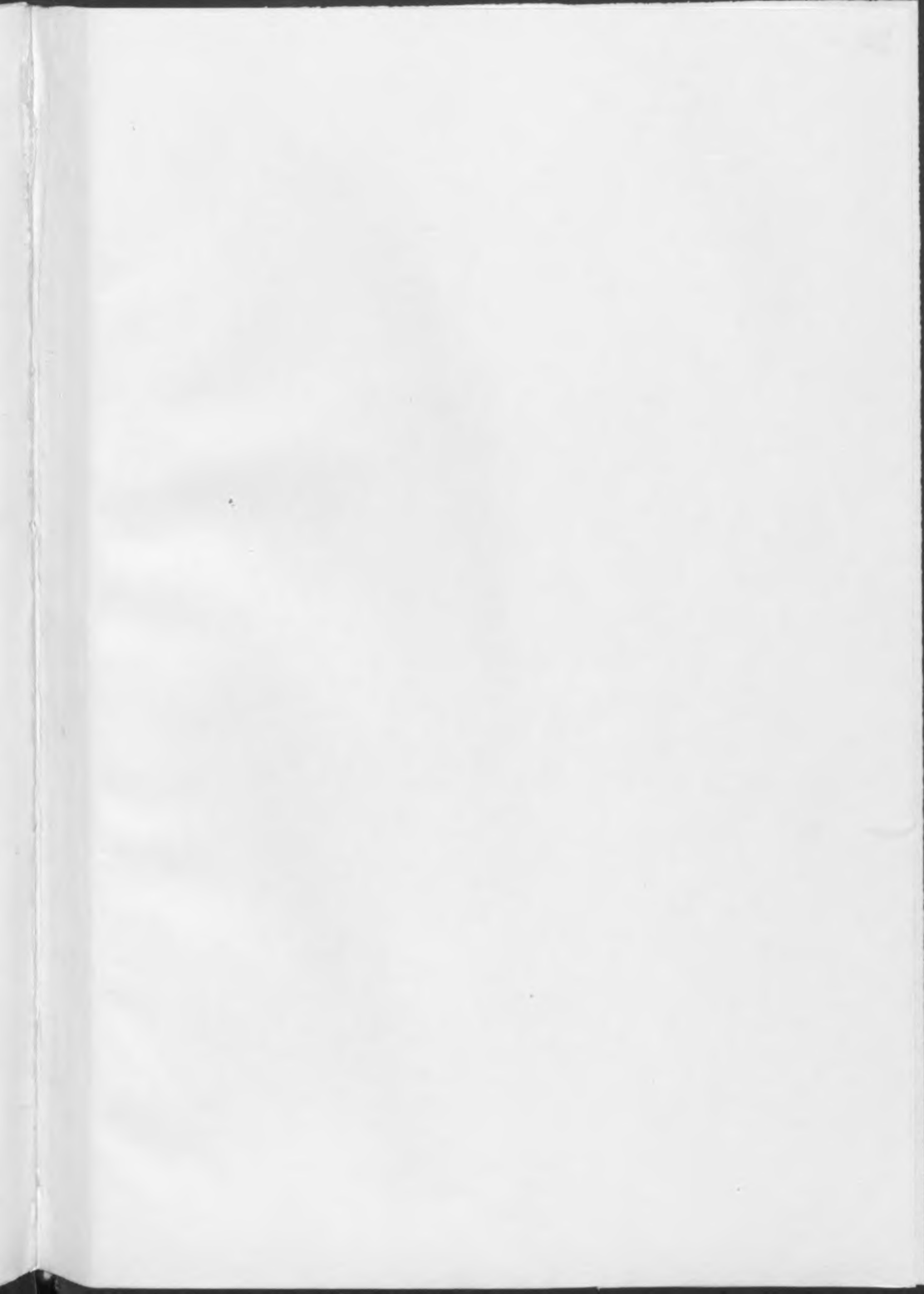

300040139970

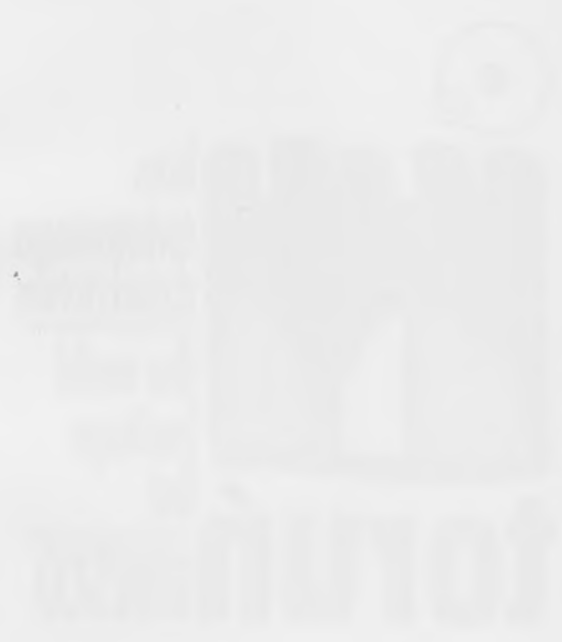
Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through.

20, -

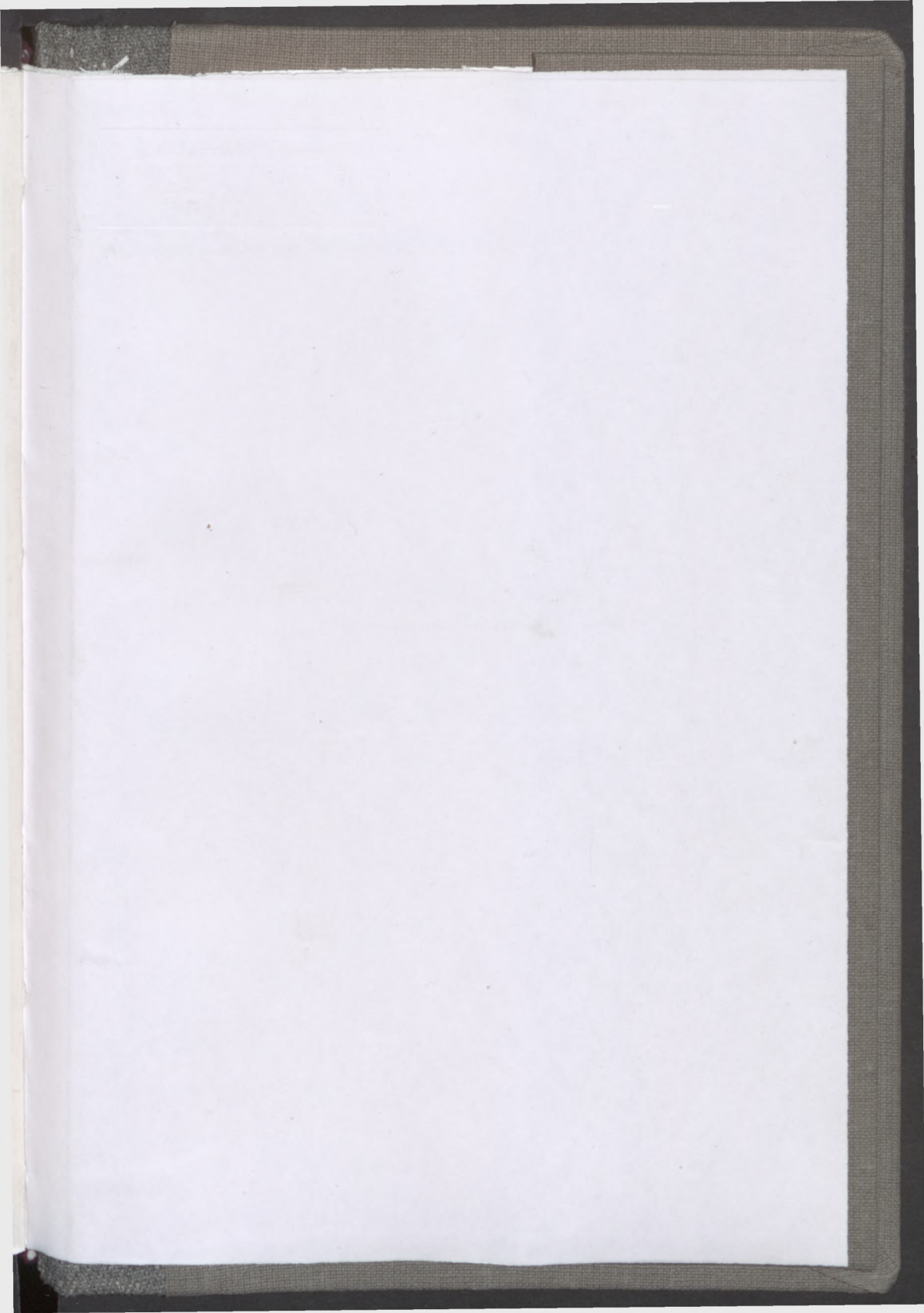

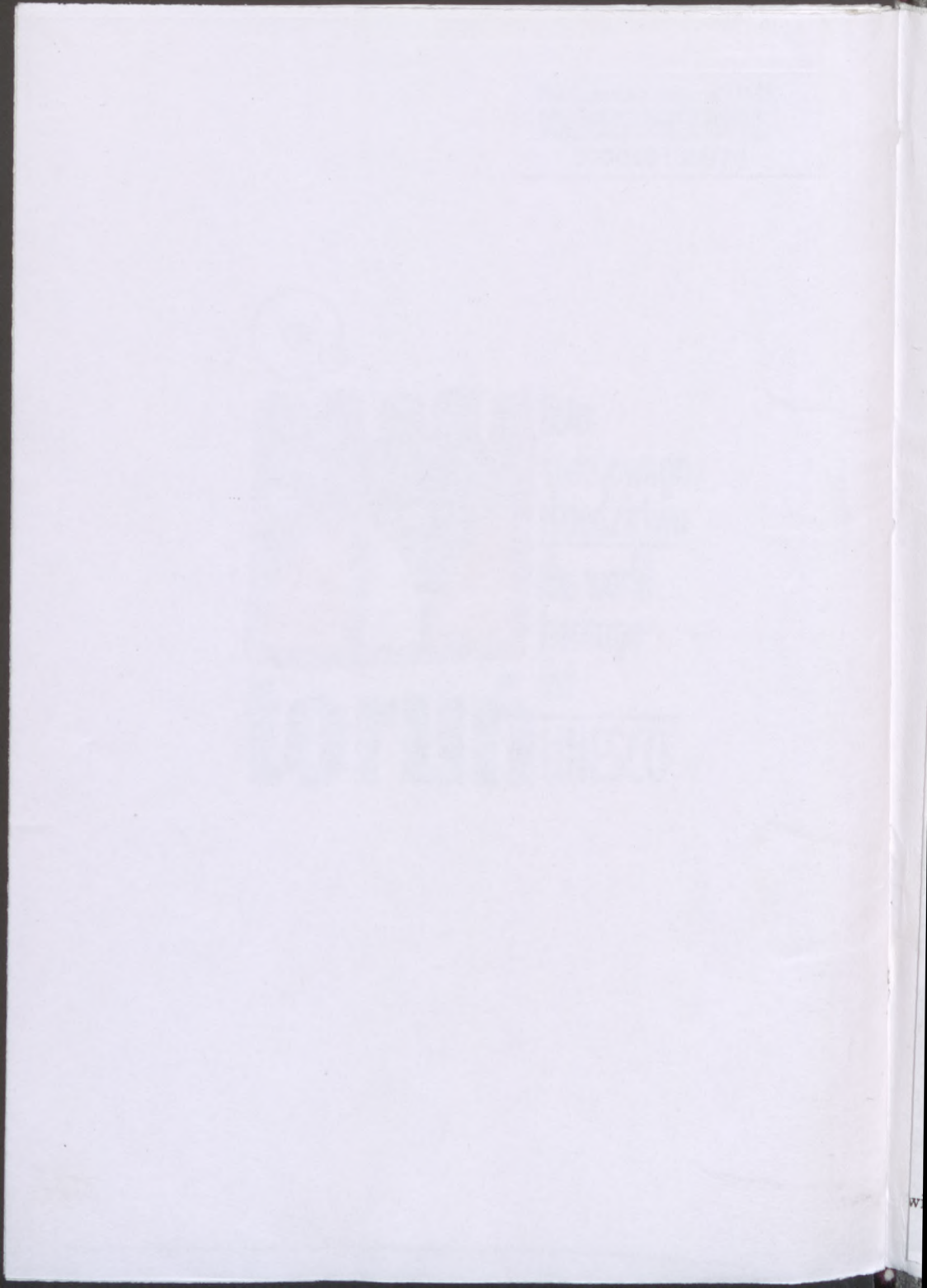
Biblioteka Główna UMK

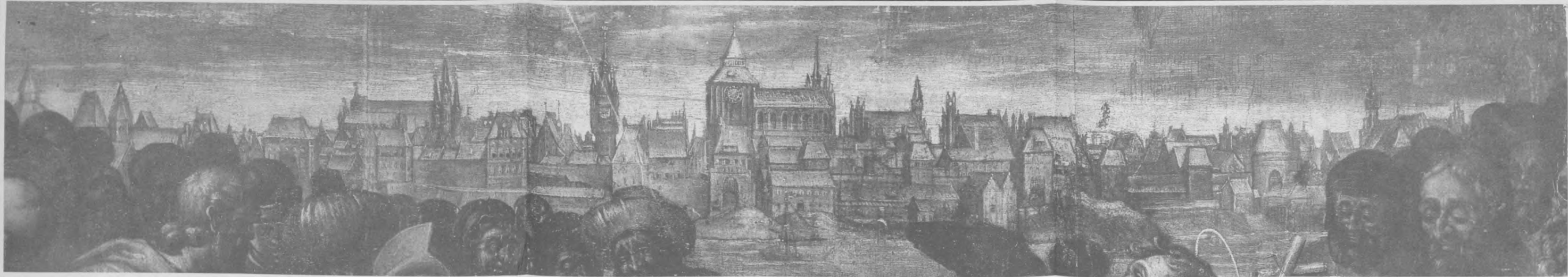
300040139970

027439/27

Fot. 8. Panorama Torunia z epitafium Neisserów z zaznaczoną numeracją obiektów według kolejności ich omawiania w artykule

Fot. 7. Obraz epitafijny z epitafium rodziny Neisserów w kościele Najświętszej Marii Panny z 1594 r., z najstarszą panoramą Torunia, dzieło Fabiana Neissera (fot. W. Górski)

CIVITAS THORVNIVM VIA CVM SVA FORTIFICATI ONE ACCURATE DELINEATA

Per Jacobum Geom. Hoffmannum
et Archit.

Hic descriptur de usibus
Stadti et de annuum sub
urbani per appellationem
quod factus est genero Flem
mains Liangel

Dei Saba Land

De B...

- Ipsa dicitur Thorvni: facta est in anno 1571 a rege Christiano IV. Danico.
- Explicatio Alfabete
Iste huius Tabule.
- A. Templum S. Iohannis
  - B. Templum S. Mariæ Gym
  - C. Templum S. Iacobi
  - D. Monasterium Danavico
  - E. Monasterium S. Spiritus
alias Virginium
  - F. Templum S. Laurentii
  - G. Domus Senatorum Veteris
Civitat. Noe
  - H. Domus Senatorum
Civitat. Noe
  - I. Monasterium S. Petri
  - K. Locus Molendin
nordm
  - L. Porta Carrea
  - M. Molendinum
  - N. Domus Arcule
  - O. Domus forensis
oder Diebold eustroch
  - P. Domus Oeconome
oder Studenten Garthof
  - Q. Hortus S. Petri S. Laurentii
  - R. Hortus S. Petri S. Laurentii
  - T. Sine Batari
Unter der Mauer
  - S. Lunckerhof
  - Z. Sine Batari
  - Die ganze Stadt hat 15
1/2 Tausend Einwohner
  - Der Ort hat
1715 Hof

CIVITAS NOVA Neue Stadt

CIVITAS VETIS Alte Stadt

VISTULA

FLUVIUS

cola pericarum Galicis iam
proportionaliter diminutiva

Fot. 9. Plan – widok perspektywiczny Torunia autorstwa Jakuba Hoffmanna z 1631 r. (z poprawkami z 1677 r.)

Epitafijny z epitafium rodziny Neisserów w kościele N
dzieło Fabiana Neiss

wiania w artykule

Biblioteka Główna UMK

300040139970

ROZNIK TOBIŃSKI 21
007150